

**Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України**

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 2 (16)

Київ 2015

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 5/15 від 22 квітня 2015 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. Левицька (м. Варшава, Республіка Польща),
М. І. Михальченко (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*Л. А. Найдьонова, д-р психол. наук (голова);
Л. Г. Чорна, канд. психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський, О. В. Полунін,
К. В. Седих, В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. В. Суший – д-р наук з держ. упр.; Л. В. Григоровська – канд. пед. наук;
П. Д. Фролов – канд. психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (постанова президії ВАК України №1-05/4 від 26.05.2010 р.)

Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – 428 с.

Досліджуються психологічні аспекти актуальної суспільно-політичної ситуації в країні, зокрема питання загальнонаціональної консолідації, розбудови громадянського суспільства, євроінтеграції та демократизації, соціальних процесів, що відбуваються в умовах зовнішньої воєнної агресії проти України. Аналізуються психологічні чинники формування та вияву громадянської ідентичності, політико-правової компетентності, патріотичних почуттів та ціннісних вимірів політичної свідомості українців. Представлено результати вивчення політично значущих соціальних феноменів (індивідуалізму та колективізму, соціального благополуччя тощо). Зроблено низку наукових узагальнень емпіричних досліджень, які розкривають динаміку та потенціал розвитку політичної свідомості молоді – покоління, що виросло і сформувалося в умовах становлення незалежної України. Значну увагу приділено аналізу медіаконтексту політико-психологічних процесів і явищ, інтернет-комунікації, психологічним способам протидії маніпулятивним медіатехнологіям.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних науках, викладачам і студентам.

ББК 66.07+88.8

© Асоціація політичних психологів України, 2015

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2015

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЯК ЧИННИК ІНТЕГРАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР

І. А. Дідук, м. Київ

Досліджено чинники структурування молоддю політичної картини світу. При цьому історичну пам'ять представлено як структурний чинник сучасного політичного дискурсу. Обстоюється думка, що завдяки осмисленню та інтерпретації історичного минулого молодь вибудовує інтеграційну модель політичної взаємодії. Визначено індикатори тем історичної пам'яті щодо взаємодії суб'єктів політичної соціалізації, а саме: етноміфологічні, екзистенційні, владно-підвладні та соціальні. На їхній основі розроблено пропозиції, які лягли в основу опитувальника для психосемантичного дослідження історичної пам'яті. Встановлено, що факторами інтеграційних практик молоді, репрезентованих студентською молоддю, є етнічність, історичний фаталізм, націоналізм, правовий нігілізм, історична травма, патріотизм, соціальна відповідальність. У ході дослідження виявлено найбільшу обмеженість та вибірковість тем історичної пам'яті щодо легітимізації держави та досвіду взаємодії з владою, що ускладнює, дистанціює, а часом і руйнує взаємодію суб'єктів політичної соціалізації.

Ключові слова: історична пам'ять, інтеграція, політична картина світу, дискурс.

Проблема. Структурування політичної картини світу відбувається в процесі взаємодії суб'єктів політичної соціалізації. Оскільки для сучасного політичного простору характерне руйнування моделі часових і просторових зв'язків між суб'єктами політичної соціалізації, то відповідно відбувається процес переструктурування зв'язків між ними. При цьому основоположною стає категорія історичної пам'яті, яка надає політичній картині світу впорядкованості і визначеності, наповнює її смислами та значеннями. Важливість історичної пам'яті полягає в інтегративній функції єднання нації, ідентифікації та легітимізації влади.

Дискурс у психології найчастіше розглядають у контексті психологічного часу та історичного контексту. Наукова спільнота визнає, що психіка, поведінка, уявлення людей залежать від конкретних культурних контекстів, тому психіку наразі трактують як різноманітні

дискурсивні практики взаємодії людей. При цьому історичну пам'ять розглядають як лінзи, крізь які особистість споглядає та інтерпретує світ. Актуалізація історії полягає в тому, що ми не можемо вибудувати себе, не переосмислюючи свого минулого й не плануючи майбутнього. На думку Х. Вельцера, минуле не зникає, а продовжує жити на рівні самосвідомості, тільки не як історія, а як продукт інтерпретації [2].

Явище соціальної кризи в історичній пам'яті, яке характеризує сучасну спільноту, а саме побутування в суспільній свідомості різних, часом антагоністичних і конкурентних між собою, моделей історичної пам'яті та поставання альтернативних смислів й інтерпретацій, супроводжується неузгодженістю і необхідністю переструктурування історичного дискурсу. Ситуація ускладнюється існуванням регіональних варіантів історичної пам'яті та невиробленістю цілісного бачення національної історії, що продукує невпорядкованість, різноманітність, складність, багатозначність, невизначеність та фрагментарність дискурсу. Важливо зазначити, що структурні компоненти картини світу тяжіють звичайно до узгодженості, а це сприяє консолідації картини світу як цілісного та впорядкованого явища. Більше того, природним є те, що вона зазнає трансформацій, відповідаючи на виклики часу. На кожному з етапів історії щоразу можуть визначатися нові події і герої, які найбільш ефективно впливають на свідомість, формують необхідні колективні ідентифікації. У всякому разі структура історичної пам'яті не є статичною, раз і назавжди визначеною. Як зазначає А. Кемпінський, "набір генетичних рис популяції має змінюватися від покоління до покоління в бік якісного переважання рис, корисних для цього суспільства" [4, с.156]. Тобто стан інтегрованості передбачає постійне упорядковування зв'язків.

Однак можливий і інший ефект – цілісність стає податливою до зовнішнього впливу, її складові при цьому хаотичні, нестабільні та слабоструктуровані. До того ж відмічається загроза несподіваних та руйнівних для цілісності картини світу змін. Наявність суперечностей у структурі політичної картини світу створює оптимальні умови для ефективного впливу на свідомість людей різних маніпуляцій, що трансформувалася в інформаційні (Л. Демоз) чи консцієнтальні (А. Колодій) війни. На рівні соціуму це означає втрату смислів, які досі були основою інтеграції.

Отже, саме історична пам'ять впливає на сучасний пошук інтеграції; вона, так би мовити, з минулого керує сучасним і майбутнім, впливає на перебіг подій саме сьогодні. У політології прийнято порівнювати дискурси з айсбергами, в яких на поверхні перебуває лише частина смислів. Така метафора якнайкраще характеризує історичну пам'ять, оскільки за її лаштунками залишається і забуте, і приховане, і вигадане.

Сьогодні помітно бракує досліджень, які давали б вичерпні й достовірні відповіді щодо історичної пам'яті як структурного чинника політичної картини світу. Усе це дає підстави розглядати історичну

пам'ять як самостійний предмет дослідження та свідчить про актуальність цієї теми.

Мета статті: визначити і дослідити чинники структурування історичного дискурсу, з'ясувати особливості соціальної інтеграції молоді в сучасний політичний простір у контексті історичної пам'яті.

Політична картина світу формується в процесі політичної соціалізації та охоплює інтерпретаційні смислові координати особистості щодо світу політики і влади. Моделі політичної поведінки молоді викристалізуються через історичну пам'ять – дискурсивний продукт розуміння і пояснення минулого. У процесі дискурсивного структурування соціально-політичного простору суспільство звертається до свого уявного минулого, конструюючи свою нарацію про власну історію. Історичну пам'ять можна представити як структуру, що трансформує непорядковані події в певну послідовність, вибудовану відповідно до загальної життєвої концепції суспільства та його соціального міфу.

На думку Т. Шибутані, картина світу інтегрує, організовує колективне буття, фіксує увагу людей на добиранні значущих фактів та орієнтує спільноту на осмислення історичних реалій, визначаючи певну форму інтеграції [7]. Політичну інтеграцію дослідник розглядає як сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, об'єднання суспільства під проводом держави. Інтеграція – неодмінна умова суспільної солідарності, лояльності, патріотизму, належного функціонування демократичних інститутів, державної міцності та безпеки. А основу громадянської інтеграції і консолідації становлять не лише такі формальні ознаки, як усвідомлення належності до держави, громадянство, а й спільні інтереси та висока міра культурної єдності. Така єдність виникає завдяки формуванню в суспільстві значного пласту поділюваної спільнотою історико-культурної спадщини – історичної пам'яті як форми переживання “внутрішньої правди”. На переконання Л. Демозо, який вважає інформаційну війну психологічною за формою, цивілізаційною за змістом та інформаційною за засобами, головним завданням супротивника є руйнація та зміна саме історичного досвіду народу [3].

У психологічній науці поняття “структурування” набуває сьогодні все більшого поширення завдяки постмодерній парадигмі. Остання бере свій початок від концепції когнітивного розвитку Ж. Піаже, культурно-історичної теорії Л. С. Виготського і культурної психології Дж. Брунера та описує характерні для сучасності динамічні системи, що перебувають у стані стійкої нерівноваги, безперервного вибору себе. Оскільки категорія історичної пам'яті належить до світу феноменів, не завжди підвладних раціональним поясненням у діапазоні звичних наукових парадигм, було використано парадигму дискурсивної психології (К. О. Абульханова-

Славська, П. Бергер, Т. Лукман, М. Л. Макаров, Ю. М. Резник, О. Є. Сапогова, Т. М. Титаренко, М. Фуко, Ю. Габермас, К. Ясперс та ін.).

Для вивчення особливостей структурування політичної картини світу молоді в контексті історичності було розроблено спеціальний опитувальник. Технологія його створення передбачала кілька послідовних етапів. Перший полягав у добиранні тем, найбільш продуктивних для дослідження історичного дискурсу суб'єктів політичної взаємодії. За результатами контент-аналізу історичного дискурсу (української преси, інтернет-ресурсів) та проведеного серед студентів методу шкалювання було виявлено чотири групи індикаторів – своєрідні смислові вузли, в яких акумулюються смислові позиції суб'єктів взаємодії.

Перший індикатор історичної пам'яті склали *етнотериторіальні та етноміфологічні смисли*. Це міфи про походження, прив'язаність до території, геополітичне чи цивілізаційне самовизначення, тяглість боротьби за незалежність України, ставлення до української мови. Тобто йдеться про сталі та узвичаєні смисли, які символічно репрезентують спільноту. У міфах знаходять віддзеркалення походження, спільна історія, історична місія народу, відчуття рідного краю, укоріненості та прив'язаності до місця народження, ідентифікація з історичними цінностями корінного етносу. Значущими видаються, зокрема, уявлення про походження України і про її територію, оскільки вони є сьогодні актуальними смислами переоцінки. Мовний компонент як один із культурних чинників, що відіграє важливу роль у формуванні колективного свідомого, також впливає на загальну конструкцію історичної пам'яті.

До другої групи індикаторів увійшли екзистенційно-сенсові смисли, а саме: переживання особистістю потреби в захисті та почутті безпеки, усвідомлення категорій соціальної свободи, переживання належності до національної спільноти, ставлення до радянського минулого. Ідеться про дух спільноти, духовну солідарність, що викристалізуються в спільноколективному світобаченні. Це також почуття безпеки, розуміння смислу історії, усвідомлення категорій свободи і незалежності, цінності національної ідеї.

Екзистенційні смисли містять у собі архаїчні, буденні та наукові ідеї, прагнення, життєві настановлення, культурні надбання, систему вірувань і світоглядних уявлень, що становлять духовний універсум нації. Саме духовна солідарність є результатом тривалого й складного розвитку спільноти. На думку В. О. Васютинського, в умовах духовної мобілізації дія механізмів, на основі яких вона функціонує, інтенсифікується, а в стані відносного спокою ці механізми “завмирають”, згортаються, переходячи в стан потенційного вияву [1]. Саме національна ідея, на думку Л. Демоза, піддається найбільш шаленим атакам в інформаційно-психологічній війні [3].

Третя група індикаторів розкриває *сенси владно-підвладних взаємин*. Це ставлення до влади, образ лідера, взаємозв'язок з моральними нормами співжиття, усвідомлення себе громадянином. Ідеться про сенси соціального порядку – ті, що організують соціально-політичне співжиття і мають нормативно-ціннісний характер. Ці сенси висвітлюють психологічний зміст виникнення та існування держави, сприймання влади і закону, представленість владно-підвладних взаємин, роль лідера, розуміння соціальних норм та соціального контролю, уявлення про громадянський обов'язок. Могутність закону, державної влади, громадської думки С. Франк розглядав як містичну реальність, що діє на нас як реальна істота предметного світу [6]. В. О. Васютинський додає, що для пересічної людини вона повинна час від часу або й постійно концентруватися в більш відчутних об'єктах – лідері або ідеології [1]. Багато хто з дослідників (В. О. Васютинський, І. В. Жадан, Н. В. Дембицька, І. В. Самаркіна та ін.) вважають владу однією із стрижневих категорій, представлених у політичній картині світу особистості.

Четверта група охоплює *сенси соціального співбуття*. Це усвідомлення цілісності та єдності, ставлення до своїх і чужих, усвідомлення цінності та унікальності “інакшості”, образ спільного майбутнього. Як бачимо, ці сенси пов'язані з узвичасними внутрішньогруповими цінностями та нормами, які регламентують і регулюють поведінку людини в спільноті. Представлення “ми” ґрунтується на особливому ставленні до “інакшості” та виявляється в довірі, лояльності, толерантності та солідарності. Уявлення про правила співжиття слід, на думку В. Т. Куєвди, розглядати як метамову традиційно-побутової культури спілкування, що зберігається в пам'яті [5]. Відтак постає проблема толерантності, у дискурсі якої вкладається дещо більше, ніж терпимість, а саме довіра та повага, і саме в такому вигляді вона утверджується в дискурсивній практиці сучасності.

Другий етап створення опитувальника полягав у тому, що на основі індикаторів розроблялися судження, які найбільшою мірою розкривають та відображають базові сенси і концепти історичної пам'яті. Їх означено як смислові пропозиції (пропозиції як точки зору). Під пропозицією слідом за І. В. Жадан ми розумітимемо базову форму репрезентації та одиницю зберігання інформації, що відіграє провідну роль у породженні та інтерпретації дискурсу. Виокремлені пропозиції було покладено в основу створюваного опитувальника, який дав змогу дослідити та виділити чинники, які структурують інтеграційну модель політичної взаємодії. Опитувальник дістав назву “Історична картина світу” і містив у собі 38 пропозицій, кожна з яких респондентам пропонувалося оцінити за двомірною шкалою (“згоден” – “не згоден”).

У ході дослідження було опитано 257 студентів вищих навчальних закладів. Отримані емпіричні дані вивчалися за допомогою кореляційного

та факторного аналізу, в результаті чого було виділено сім факторів історичної пам'яті.

1. Фактор **“етнічність”** об'єднав судження з різною факторною вагою:

– розмовляти російською мовою зручніше, інтелігентніше й сучасніше, ніж українською (0,533);

– у глобалізованому світі прив'язаність до певної території втрачає свою актуальність (це пережиток старого), насправді більш значущими є спільні переконання та погляди на життя (0,400);

– відродження української мови є історично справедливим, оскільки без неї немислима Українська держава (-0,442);

– прагнення свободи – це те, що допомагало українцям залишатися собою протягом багатьох століть, коли вони не мали своєї держави (-0,467);

– героїчна боротьба та жертовність українців у минулому засвідчують, що українці високо цінують право на незалежність (-0,488);

– для українців, нащадків хліборобів, земля має сакральне значення, вона шанується та оберігається понад усе (-0,533);

– в українців пробуджуються властиві нашим предкам прагнення свободи, відвага, відданість рідній землі, а тому нас не здолати (-0,569);

– наше європейське коріння показує наше місце у світі та рятує від імперських зазіхань Росії (-0,713).

Отже, перший фактор утворили смисли, які символічно репрезентують спільноту, а саме: територія, мова, міфи про походження, історичні цінності (категорія свободи) та історична ретроспектива державної незалежності. Саме їм належить важлива позиція в загальній конструкції простору історичної пам'яті. Тобто цей фактор можна визначити як актуальний чинник громадянської культури, а територію і мову зокрема – як базові маркери політичного простору.

2. Фактор **“історичний фаталізм”** утворили такі судження:

– наше майбутнє мало залежить від нас: того, що має бути, ніяк не уникнути (-0,466);

– будь-яка історична постать незалежно від трактування її ролі в історії заслуговує на повагу (-0,478);

– тільки серед братніх слов'янських народів (російського і білоруського) Україна може повноцінно розвиватися й бути успішною (-0,584);

– за радянського минулого Україна була найбільш успішною і розвиненою країною за весь період свого розвитку, тому його відродження не втратило актуальності і в наш час (-0,599).

Як бачимо, історичний фаталізм співвідноситься з радянським наративом: це констатація віри в силу невідворотності подій, пасивне покладання на зовнішні обставини та готовність до підпорядкування, що

підсилюється пам'яттєвим зрізом радянського етапу історії. Думка, що людині не дано обирати собі долю, капітулянтські настановлення (“те, що має бути, того не уникнути”), підпорядкованість зовнішнім обставинам – усе це, зрештою, переконувало, що життєву активність варто виявляти настільки, наскільки це змушує робити тиск обставин, і не більше того. Відповідно ще й досі узвичаєними є практики пристосування, пасивного споглядання, політичної лояльності, дотримання позиції “як усі, так і я”, конформної поведінки.

3. Фактор **“націоналізм”** представлений такими судженнями:

– ядром українського народу є українці; акти геноциду проти них були спланованими, щоб знищити і підкорити Україну (0,437);

– з погляду цивілізаційного фактору Україна має унікальне розташування, вона є свого роду містком між західним і східним світами – цим варто вміло скористатися (0,443);

– українці завжди були наполегливими в захисті прав та свобод, що є запорукою їхнього майбутнього добробуту (0,473).

У цьому факторі ідентифікація з нацією та цивілізаційний вибір постають як умова майбутнього процвітання. Слід зазначити, що переживання належності до національної спільноти має компенсаторний характер.

4. Фактор **“історична травма”** також базується на низці суджень:

– українці переживають гострий страх перед винищенням, що робить нас пасивними та безвольними (0,558);

– легітимізація Української держави завжди викликала сумнів, оскільки незалежність була результатом сприятливих зовнішніх і внутрішніх обставин (0,547);

– захищати свою Батьківщину від зовнішнього ворога треба так, як належить справжнім патріотам України – до повної перемоги (-0,406);

– насправді не держава визначає долю людини, а навпаки – людина має відповідати за долю держави (-0,473).

У результаті складного історичного становлення української спільноти політичний простір держави набув рис психологічно травмованого. На думку респондентів, це пов'язано з невдалими в минулому спробами українців захистити свою державність. Цей фактор охоплює пропозиції екзистенційної виправданості існування держави, її психологічної легітимності. Почуття безпеки пов'язане передусім з довірою до влади, консолідацією спільноти та усвідомленою суб'єктністю. Спільноту можна вважати нацією лише тоді, коли вона оформлена у власну державу або ж свідомо прагне цього: націями робить їх їхнє прагнення до державності.

5. Фактор **“правовий нігілізм”** виокремився з огляду на існування таких суджень:

– українцям властиве скептичне ставлення до влади, і це рятує нас від диктатури (-0,494);

– українці завжди негативно ставилися до обов'язків та законів, оскільки сприймали їх як нав'язані і, відповідно, необов'язкові для виконання (-0,501);

– українці завжди мали таку владу, на яку заслуговували (-0,589).

Брак довіри до влади, дистанційність щодо неї, заперечення законів як нав'язаних і чужих – усе це знайшло відображення в п'ятому факторі. Законослухняність за таких умов не є чеснотою громадянина, а простором знецінення, небажанням підпорядковуватися законам, невпевненістю у власних силах, песимізмом і, як результат, правовим нігілізмом. Якщо взяти до уваги історичну ситуацію, то стає очевидним, що спільнота, позбавлена впродовж тривалого історичного періоду можливості формувати правила свого співжиття, завжди опиралася чужому закону, передаючи досвід такого уникнення нащадкам.

6. Фактор **“патріотизм”** базується на низці досить різнопланових суджень:

– вирішувати власні проблеми самостійно українцям не вдається, що свідчить про нашу слабкість та неспроможність до консолідованих дій (-0,494);

– Україна не держава, якій 24 роки, а країна із самобутньою культурою, унікальними традиціями та славною історією (-0,521);

– як свідчить історія, Україна ніколи не мала по-справжньому патріотично налаштованого лідера нації (-0,561).

У судженнях шостого фактору відчувається гордість за свою країну, а усвідомлення єдності та цілісності підживлює патріотичні настрої. Респонденти згодні з тим, що в переломні періоди розвитку держави, з одного боку, зростає роль політичного лідера, а з другого – відповідальність політика перед суспільством.

7. Фактор **“соціальна відповідальність”** знаходить свій безпосередній вияв у таких судженнях:

– ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути (0,513);

– різні погляди на історичні події в Україні цілком закономірні, оскільки кожен має право на свою правду (0,478);

– найбільшою загрозою для нашої державності є одвічні практики надмірної терпимості, уникання конфлікту і пристосування до обставин (-0,503);

– держава і влада – це головне, а вже потім – сама людина і те, що вона має право мати право (-0,553).

Сьомий, останній, – фактор соціальної відповідальності, розуміння громадянського обов'язку. Він постає через усвідомлення відповідальності за майбутнє держави, визнання і цінування унікальності “інакшості”,

унікнення практики пристосування та через легітимізацію держави і влади.

Висновок. Отже, інтеграція молоді в політичний простір відбувається в тісному зв'язку з історичним контекстом та структурується через такі параметри: етнічність, історичний фаталізм, націоналізм, правовий нігілізм, історична травма, патріотизм, соціальна відповідальність. Ці параметри є важливими чинниками наступності та означуваності політичного простору сьогодення. Дослідження показало найбільшу обмеженість та вибірковість тем історичної пам'яті щодо легітимізації держави та досвіду взаємодії з владою, що ускладнює, дистанціює, а часом і руйнує взаємодію суб'єктів політичної соціалізації.

Подальший аналіз виявлених чинників структурування допоможе в розробленні інтеграційних практик молоді, які є стратегією спільноти в пошуку референтних ознак єднання.

Л і т е р а т у р а

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К.: Вид-во Київ. славист. ун-ту, 2005 – 492 с.
2. *Вельцер Х.* История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы /Х. Вельцер // Неприкосновенный запас. – 2005 – № 2-3. – С. 28–35.
3. *Демоз Л.* Психоистория / Ллойд Демоз ; пер. с англ. А. Шкуратов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 512 с. – (Классики психологии XX века).
4. *Кемпински А.* Экзистенциальная психиатрия / А. Кемпински – М. : Совершенство, 1998. – 320 с.
5. *Куевда В.* Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект : монографія / Володимир Куевда. – Донецьк : Укр. культурол. центр, 2007. – 264 с.
6. *Франк С.* Проблема власти / С. Франк // Вопросы жизни. – 1905. – № 4. – С. 205–254.
7. *Шибутани Т.* Социальная психология : пер. с англ. / Т. Шибутани. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. – 544 с.

R e f e r e n c e

1. Vasiutynskyi, V. (2005). *Interaktsiina psikhoholohiia vlady* [Interactional Psychology of Power]. Kyiv: Publ. of Kyiv Slavonic University (ukr).
2. Veltser, Kh. (2005). *Istoriya, pamyat i sovremennost proshlogo. Pamyat kak arena politicheskoy borby* [History, memory and modernity of the past. Memory as a political struggle arena]. *Neprikosnovennyi zapas* [Emergency ration], no. 2-3, 28–35 (rus).
3. Demoz, L. (2000). *Psikhoistoriya* [Psychohistory]. Translated by A. Shkuratov. Rostov-on-Don: Feniks Publ. (rus).
4. Kempynsky, A. (1998). *Ekzistentsialnaya psikhiatriya* [Existential psychiatry]. Moscow: Perfection Publ. (rus).

5. Kuyevda, V. (2007). *Mifolohichni dzherela ukraïnskoi etnokulturnoi modeli: psykholohichni aspekt* [Mythological sources of the Ukrainian ethno-cultural model: psychological aspect]. Donetsk: Publ. of Ukrainian cultural center (ukr).
6. Frank, S. (1905). Problema vlasti [Problems of power]. *Voprosy zhyni* [Life Matters], 4, 49–53 (rus).
7. Shybutany, T. (2002). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. Rostov-on-Don: Feniks Publ. (rus).

Дидук И. А. Исторический опыт как фактор интеграции личности в современное политическое пространство

Исследованы факторы структурирования молодежью политической картины мира. При этом историческая память представлена как структурный фактор современного политического дискурса. Обосновывается мнение, что благодаря осмыслению и интерпретации исторического прошлого молодежь выстраивает интеграционную модель политического взаимодействия. Определены индикаторы тем исторической памяти взаимодействия субъектов политической социализации, а именно: этномифологические, экзистенциальные, властно-подвластные и социальные. На их основе разработаны предложения, которые легли в основу опросника психосемантического исследования исторической памяти. Установлено, что факторами интеграционных практик молодежи, представленных студенческой молодежью, являются этничность, исторический фатализм, национализм, правовой нигилизм, историческая травма, патриотизм, социальная ответственность. В ходе исследования выявлены наибольшая ограниченность и избирательность тем исторической памяти о легитимизации государства и опыте взаимодействия с властью, что затрудняет, дистанцирует, а порой и разрушает взаимодействие субъектов политической социализации.

Ключевые слова: историческая память, интеграция, политическая картина мира, дискурс.

Diduk I. A. Historical experience as a factor of individual' integration in modern political environment

The article presents finding of the research on factors structuring youth political world outlook. Historical memory is presented as a structural factor of modern political discourse. It is proved that through understanding and interpretation of the historical past youth constructs an integrative model of political interaction. Indicators of historical memory themes regarding interaction of political socializations subjects, namely ethno-mithologica, existential, power-subsevient and social ones, have been determined. They have been used to develop propositions that form the basis of the questionnaire for the psychosemantic research on historical memory. It has been found out that the factors of integration practices of youth represented by students are ethnicity, historical fatalism, nationalism, legal nihilism, historical trauma, patriotism and social responsibility. The study proves that the themes of historical memory with regards to state legitimacy and experience of interaction with authorities are the most scant and selective, which complicates, distances and sometimes destroys the interaction of the subjects of political socialization.

Key words: historical memory, integration, political world outlook, discourse.

НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Ольга І. Жорнова, Олена І. Жорнова, м. Київ

Загальною метою цієї розвідки є висвітлення питання про неурядові організації (НУО) як об'єкт дослідження політичної і соціальної психології, що обґрунтовує нагальність заміни функції психології з “виконавця громадських замовлень” на “замовника соціальних змін”. Рамки публікації визначаються трьома складовими частинами і трьома етапами. Складові частини відповідають таким змістовим блокам: причини активності учасників НУО в реаліях соціально-політичного життя в Україні; особливості спільнот, утворених НУО; активність політичних і соціальних психологів як учасників НУО та науковців. Дослідницька робота охоплює три взаємопов'язаних етапи: огляд літератури, пілотне емпіричне дослідження (включене спостереження, опитування, інтерв'ю, експертне оцінювання та ін.), інтерпретація даних з конкретизацією завдань для подальшої роботи. Зроблено висновок, що актуальним для психологічних субдисциплін є конкретизація питання про НУО як об'єкт дослідження на основі розроблення психологічного супроводу процесів розбудови громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: неурядові організації (НУО), психологічні аспекти феномена НУО, особливості спільнот НУО, спільнота психологів як учасників НУО.

Проблема. Зміни базисних, засадничих основ життя українського суспільства – політичних, економічних, соціокультурних – наразі тривають. У ситуації непряснених суспільних, групових та індивідуальних потреб, мотивів і цінностей помітно активізувалися різноманітні соціальні суб'єкти та агенти соціального впливу. Розрізнені чи об'єднані, вони здійснюють вплив на суспільство, різний не тільки за потужністю, а й за характером – і позитивний, і негативний. Серед них є такі, що перебувають у центрі психологічних досліджень (наприклад, фактори прийняття політичних рішень), а є й інші, які до цього часу залишаються на периферії уваги дослідницького загалу. До останніх можна віднести, зокрема, і неурядові організації (далі – НУО).

Відомо, що НУО здійснюють свою діяльність в інтересах суспільства; їх вважають маніфестацією демократичних сил і “совістю світу” [1]. До того ж, здобувши право говорити від імені громадян і суспільства в цілому, вони репрезентують владі, громадянам і суспільству своє бачення демократизації, оприлюднюючи в такий спосіб корпоративні інтереси чи пріоритети своїх стейкхолдерів. А втім для суспільства, яке потерпає від корупції, протекціонізму, кумівства тощо, деякі сторони

діяльності НУО та їхні наслідки залишаються прихованими, недоступними й незрозумілими для “непосвячених”. Через це НУО, так само як і інші соціальні інститути, зокрема освіта, спроможні породжувати соціальну дискримінацію на значно вищому рівні, вибудовувати незнані досі корупційні схеми. Якщо взяти до уваги, що НУО активно сприяють глобальним процесам, котрими надають світові заданого “формату” (таким є, зокрема, спрямоване поширення світових “правил гри”), то доводиться вести мову про спроможність вітчизняних НУО забезпечити потрібний українському суспільству сценарій розбудови демократії, допомогти Україні посісти належне місце і перебрати на себе гідну роль у процесах формування сучасного міжнародного правопорядку.

Аби запобігти вияву негативних тенденцій у перебігу зазначених процесів, потрібно мати певні відомості про діяльність НУО. Проте наразі незрозуміло, які з них слід було б покласти в основу виважених і переконливих з наукової точки зору висновків і передбачень щодо впливу НУО на динаміку процесів формування конкурентної поведінки, розвиток соціальної мобільності, становлення особливостей поведінкових моделей громадських діячів і активістів, політичний та громадський зміст їхніх мисленнєвих схем.

Перед психологами постає завдання: визначити теоретико-методологічні та методичні засади опису й аналізу психологічних аспектів непрояснених і непрозорих сторін феномена НУО на тлі швидкоплинної реальності, несформованих процесів розбудови громадянського суспільства; змістити функціональне навантаження досліджень у бік підсилення функції соціальної і політичної психології як “замовника соціальних змін”, водночас послабляючи ставлення до неї як до “виконавця державних замовлень”.

Мета статті: розглянути перспективи уведення до кола актуальних проблем політичної і соціальної психології феномена НУО.

Зарубіжний досвід вивчення феномена НУО дає підстави розглядати його як чинник позитивних зрушень у соціокультурних, соціально-політичних, соціально-економічних та інших процесах, і тому має сенс індикатором демократизації суспільства вважати НУО, а не традиційні соціальні інститути [8; 9; 14].

У спробах розкрити суть феномена через низку понять спостерігається неоднотайність думок, проте для психології важливо, що за основу беруть особливості усупільнення особи в процесі її об’єднання, організування, угруповування з іншими чи секторальності. І тоді специфіка усупільнення виразнішою ознакою приватності, добровільності, незалежності, масовості. Приклади понять: основна група; група тиску; група інтересів; приватна добровільна організація; незалежний

добровільний сектор, організація третього сектору; масова організація та ін. [6, p.303; 10, p.18; 11]. Континуум вкладеного в поняття змісту є досить обширним: від “international pressure groups” [12; 14] до “private organizations” [13]; від “voluntary agencies” or “volas” [16, p.26] до “антиурядових” (з китайської) [7, p.96; 15, p.7].

На нашу думку, наведений перелік понять не пояснює найбільш ефектний бік феномена НУО – стрімке поширення у світі спільнот активних громадян, процес, який уже витлумачено як “associational revolution” [8].

У попередніх дослідженнях ми вже виокремили чинники, які прискорюють таку активність окремих громадян і спільнот [2-5]:

1. Соціальна реальність трансформована різноспрямованими процесами – патріотизмом, демократичними новаціями, Револуцією Гідності, а також кризами, тероризмом, міграцією, безробіттям. З’явився досвід для інституціонального закріплення громадянських свобод, прав та обов’язків у структурах із різними векторами докладання зусиль – формальній та неформальній освіті, державних та громадських об’єднаннях тощо.

2. Традиційні, юридично оформлені кордони як невіддільний атрибут держави, її сили, самостійності та незалежності набувають іншого смислу в контексті їхнього насильницького відторгнення. Переосмислення феномена зовнішніх загроз обтяжене проблемами цілевідповідності кордонів безпеці суспільства й держави і тепер стає вагомим чинником суспільної та особистісної безпеки, благополуччя, насамперед психологічного, тощо.

3. Суперечності соціальної реальності штучно загострені слабким (само)контролюванням сучасних комунікацій, насамперед соціальних мереж в Інтернеті, вільним доступом до інформації будь-якого гатунку водночас із високим рівнем її комерціалізації. Стає нагальним оформлення й поширення в суспільстві якісно нових мисленневих схем, закріплення в соціальній свідомості належних критеріїв істинності інформації та її сутності, значущості й ролі в суспільстві.

Нами виокремлено такі причини поширення феномена НУО на теренах України: глобальні світоцивілізаційні і транснаціональні об’єднувальні процеси, поширення ідеї громадянського суспільства, активізація світових зусиль щодо України, а також системна криза в Україні. Їхні психологічні аспекти загострюються наразі:

- формуванням єдиного світового ринку внаслідок уніфікації норм, стандартів, стереотипізації уявлень про якісні послуги, якісні продукти;
- посиленням міграції через трансформацію сталих моделей поведінки;

– ідеями громадянського суспільства з їхніми незвичними політичними, соціокультурними, економічними ефектами, які торкнулися звичаїв як повсякденної форми соціально-психологічного мислення.

Психологічні особливості НУО-спільнот зумовлені тим, що вони:

– як носії соціальної поведінки демонструють загальові свою здатність об'єднувати громадян у нові спільноти, змінюючи конфігурацію вже існуючих та розбалансовуючи усталене співвідношення сил їхніх лідерів, “переписуючи” загальну картину спільнот, принаймні на теренах України;

– як агенти соціальних дій змушені вдаватися до пошуку й реалізації все нових і нових активностей, притому виказуючи суспільству й світові індивідуальний і груповий оптимізм, соціальне благополуччя; повсякчас адаптуватися до нових вимог; перманентно оновлювати культурні картини світу; шукати інакші культурні ідентифікації; пристосовувати до себе неосвоені суспільством образи майбутнього; усунувати самотужки невідповідність між буденною свідомістю і новими мисленневими схемами;

– як суб'єкти прийняття рішень переозначають фокус громадянських інтересів різних верств населення, значно підвищують їхню мотивацію щодо співпраці з органами державної влади, політичним істеблішментом, учасниками руху самоорганізації територіальних спільнот, пересамовизначають статуси, ідентифікації, смисли, цінності та ін.;

– як суб'єкти повсякденної життєдіяльності постійно рефлексують: (а) індивідуальний життєвий шлях як спосіб уникнення невинуватих ризиків для себе й соціокультурної цілісності; (б) можливості самодіяльності й самозайнятості; (в) ідеї культуротворчості й себе як культуротворців (незалежно від термінології і дискурсів рефлексії).

Взявши за основу теорію культуротворчості, соціальна/політична психологія здатна пояснити, як члени НУО:

– виявили соціально значущі мотиви конвенціональних угод із соціокультурною цілісністю для самоздійснення;

– обґрунтували культуротворчість як громадянський обов'язок свідомого члена суспільства задля розгортання для нього додаткових сценаріїв майбутнього;

– розвинули потреби у формуванні спільного із соціокультурною цілісністю образу майбутнього;

– навчилися ралізувати довгострокові проекти спільно із соціокультурною цілісністю;

– розвинули вміння доходити конвенцій з представниками інших НУО, фондів, громадських ініціативних груп чи об'єднуватися (професіонали/дилетанти, активна меншість/пасивна більшість, еліта/маса) на політико-ціннісних та соціально ціннісних засадах;

– поглибили мотивацію щодо засобів стримування й противаг, які виключають насилля і деструктивну поведінку, натомість розвивають толерантність;

– створили колективний сукупний культуротворчий потенціал.

Ключовими умовами самоорганізації громадянського суспільства є: а) відносна спільність інтересів громадських організацій; б) взаємна відмінність і унікальність громадських організацій за деякими критеріями; в) взаємопов'язаність елементів громадянського суспільства; г) подолання атомізації громадянського суспільства [1, с.624-625]. Тому проблематика майбутніх психологічних досліджень продиктована нагальною потребою вивчення:

– механізмів усесвітньої координації громадянської активності та трансконтинентальної співпраці заради спрямованого використання НУО як інструменту співпраці суспільства і держави на всіх рівнях – від глобального до локального;

– психологічних засад вимірів усупільненого індивіда як громадянина через обсяг, потужність і результативність здійснюваного ним контролювання влади;

– психологічних чинників нагромадження й застосування нових форматів громадянської активності (зокрема й НУО) як у світовому, так і національному масштабах;

– психологічних чинників формування спільноти НУО; психологічних засад розбудови внутрішньої мережі громадянського суспільства;

– психологічних механізмів подолання атомізації громадянського суспільства;

– психологічних засобів корекції амбівалентності суспільної свідомості;

– впровадження нових технологій у політичній та суспільно-громадській діяльності шляхом засвоєння соціальними/політичними суб'єктами і агентами соціальних/політичних дій сенсу неформальних конвенцій і партнерства, коли пріоритетною стає специфічна міжсуб'єктна взаємодія як реалізація ідеї спільних зусиль на недержавних засадах;

– психологічного супровіду процесів розбудови громадянського суспільства в Україні.

Переваги НУО – це підтвердження своєї необхідності групі, гарантування її безпеки й статусності, зміцнення соціальних відносин, допомога іншим у подоланні психологічних наслідків безробіття, нестачі ресурсів, соціальної ізоляції, знаходження шляхів вирішення соціальних конфліктів, відмова від засобів насилля, мобілізація групового потенціалу для виходу з кризових станів, підсилення життєздатності спільноти. Отже,

покращення життєдіяльності своєї спільноти – це головна мета НУО. Вона об'єднує всі завдання й напрями роботи.

Найбільш цікавими є самодіяльність НУО та самозайнятість її учасників, але ці аспекти потребують окремих досліджень.

На основі результатів пілотних досліджень у семи регіонах (м. Київ, м. Львів, м. Бучач Тернопільської обл., м. Черкаси, м. Запоріжжя, м. Бердянськ Запорізької обл., м. Вінниця, м. Одеса, м. Ужгород), дослідивши більше ніж три десятки НУО з несхожими цілями, рівнями функціонування, масштабами й напрямками діяльності, обсягами фінансування тощо, ми визначили окремі особливості НУО-спільнот. Спостерігаючи за тим, як здійснюється їхнє об'єднання на різних так званих платформах, ми дійшли висновку, що, нівелюючи розбіжності як окремих утворень, їхнє об'єднання увиразнює найбільш сильні й значущі з-поміж них.

По-перше. Особливості спільнот породжені єдиним витокком/ порядком виникнення, спільною історією, схожими умовами зайнятості, постійними взаємодіями внаслідок використання сукупних ресурсів, які потребують звичного перерозподілу й обміну ними, а саме:

а) соціальна група створюється за ознаками спільної неформальної (рідше – формальної) освіти, єдності напрямів грантових конкурсів, належності до патронату чи креатури, а між собою вони взаємодіють, беручи участь у заходах, за які звітують перед стейкхолдерами та бенефіціарами;

б) ресурси (матеріальні, економічні, соціальні, культурні та ін.) розподіляють асиметрично, що підносить конкурентність, співпрацю, партнерство, підтримує активність для доведення своєї ефективності;

в) міра схожості смислів і цінностей у межах групи тим вища, чим більше серед учасників осіб, для яких діяльність у НУО є формою первинної або вторинної самозайнятості за місцем первинної зайнятості (іншими словами, НУО створюються за місцем професійної діяльності);

г) гомогенні підгрупи виділяють за (а) наближеністю до ядра соціальної групи та (б) володінням грантами.

Слід взяти до уваги, що: структурованість хронотопів НУО та їхні межі позірно нечіткі, їх навмисно не виокремлюють – для більшої демократичності, мобільності, мотивації пересування кар'єрними шаблями вгору/вниз; можливість нових ідентифікацій і соціалізації в нові спільноти збільшується завдяки волонтерству та зв'язкам між НУО; більшість уявлень про “хороше” суспільство відкориговані відповідно до нової соціальної реальності та його штучного унаочнення; ознаки формального і неформального лідерства виправлені відповідно до демократичних ініціатив волонтерських рухів, громадських патріотичних об'єднань та ін.

По-друге. Не зовсім певним фактом, який виявлений в усіх обстежених НУО, є факт підміни професіоналізму (потрібного досвіду) учасників нерозбірливими критеріями, коли для участі в проєкті відбирають учасників за ознаками “відповідності”, яку для стороннього спостерігача не прояснюють.

На підставі проведеного аналізу методами включеного спостереження, опитування, інтерв'ю, тестування, експертної оцінки та ін. ми висновуємо, що:

– соціальні ефекти проєктів НУО в умовах суспільних криз, історичних зламів змінюють конфігурацію складників, коли їхні зміст, сила, післядія відіграють вторинні ролі, а на передній план виходять актуальність теми, швидкий зворотний зв'язок, емоційно-ціннісні відгуки;

– упродовж періоду поширення в Україні ідей громадянського суспільства й НУО як їхніх носіїв було *тричі* змінено конфігурацію складників соціальних ефектів від них; ці періоди можна співвіднести з певними світовими, трансконтинентальними, зовнішньополітичними чи зовнішньоєкономічними процесами, та проте вони збігаються також із виборами до Верховної Ради і виборами Президента;

– соціальні ефекти найбільш значні, якщо ідеї проєктів НУО збігаються з моральними та ідеологічними переконаннями стейкхолдерів, які спроможні забезпечити необхідні інституціональні зміни (в освіті, політиці, економіці, законодавстві та інших сферах).

Не менш важливо також описати, осмислити й репрезентувати суспільству перехід від попередніх соціальних ефектів проєктів НУО до нових не як нові доктрини відмежовування однієї спільноти від іншої, а, використовуючи нагоду, як ідею відкритих границь та стирання меж у мисленні, об'єднання зусиль задля миру. У даному контексті під соціальними ефектами функціонування/діяльності НУО ми розуміємо багатofакторні і різноманітні у своєму вияві політико-психологічні та соціально-психологічні наслідки активності членів НУО для широких верств населення.

Ще один важливий аспект. Активізацію процесів розбудови громадянського суспільства через НУО варто ініціювати з позицій співпраці з наукою, бо вони мусять стати замовниками змін у суспільстві та їхніми виконавцями й контролерами і виконувати разом спільну функцію – замовляти зміни державі. НУО потребують висновків науковців щодо психологічних особливостей вітчизняних феноменів, науково-методичного інструментарію для їхнього моніторингу тощо.

Але ще більш актуальним є аналіз спільноти психологів як НУО (наприклад, Асоціації політичних психологів). Це стане поштовхом до поширення нової парадигми, котра не тільки репрезентує предмет дослідження в новому світлі, але й означає інші підходи до наукової праці

як такої, що: фундаментально трансформує і глобалізує систему наукової діяльності на кшталт НУО – замість науково-дослідного колективу; увиразнює становлення нового типу культури у професійній науковій діяльності – абсолютної відкритості й прозорості. До проведення таких досліджень мають долучитися наукові НУО, зокрема Асоціація політичних психологів України, яка ніколи не стояла осторонь вирішення злободенних проблем українського соціуму. Тож і психологія процесів соціальної ентропії буде розроблятися з її ініціативи і за її безпосередньої участі та всебічної підтримки.

Висновки. Питання про НУО як об'єкт дослідження психологічними субдисциплінами варто вивести в площину розроблення політико-психологічного і соціально-психологічного супроводу для них. НУО спроможні кардинальним чином змінити роль науки й науковців у суспільстві. Плануючи й реалізуючи дослідження діяльності НУО, слід виходити з того факту, що функції політичної і соціальної психології в суспільстві, як і роль науковців залежать не тільки від їхньої раціональності й потужності, а й від зовнішніх щодо неї рамок обмежень. НУО можна інтерпретувати сьогодні як найбільш перспективний стратегічний напрям змінювання меж розвою політичної і соціальної психології. Щоб уникнути перекручення уявлень про НУО, слід було б істотно уточнити психологічну сутність пов'язаних із ними понять як процесу і результату осмислення (науковою) спільнотою своєї здатності брати активну участь у суспільних і політичних процесах, здійснювати вплив і маніпулювати таким впливом на них.

Процес із переорієнтації функцій “замовник”/“виконавець” має бути спрямованим від досліджень психологічних аспектів феномена НУО до застосування на практиці науковцями-засновниками НУО – для підвищення проблемно зорієнтованої релевантності науково-творчого потенціалу на ключових ділянках піднесення науки, суспільства і держави. Евристичний потенціал зорієнтованої у такий спосіб на практику науки буде виявлятися через самодіяльність та самоорганізацію науковців, які перетворюють їх на наукові лабораторії для комплексних, між-дисциплінарних і міжгалузевих досліджень і здійснять прорив на визначальних напрямках політичного, соціального, економічного, соціокультурного розвою суспільства.

Дослідження психологічних чинників масової свідомості, психічного благополуччя, психологічного самопочуття населення, політико-психологічних та соціально-психологічних аспектів трансформації соціально-політичної системи, її механізмів, чинників, способу й стилю життя населення України під впливом політико-психологічних та соціально-психологічних детермінант НУО мають зрештою переозначити для суспільства цінність політичної та соціальної психології.

Література

1. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства : монографія / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за наук. ред. В. П. Беха ; редкол. : В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.
2. *Жорнова О.* Ідея культуротворчості і перспективи соціальної психології : есе / Ольга Жорнова; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. і політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – 100 с.
3. *Жорнова О.* Політико-психологічне втручання в уявлення про “хороше” суспільство і “хорошу” науку, або Про комеморацію історичних розломів та формування нових схем соціально-психологічного мислення / Ольга Жорнова // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. і політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 213–222.
4. *Жорновая О.* Дискурсивные практики в высшем образовании: новые ограничения или неограниченная реальность / Ольга Жорновая, Елена Жорновая // Ключевые аспекты концепции развития современного общества : материалы XV Междунар. науч.-практ. конф. “Осознание культуры – залог обновления общества”, Севастополь, 18-19 апреля 2014 г. / Севастоп. нац.-техн. ун-т. – Севастополь : Рибэст, 2014. – С. 83–84.
5. *Жорновая О.* Стирание границ и обвал обычаев в эпоху исторических разломов / Ольга Жорновая // Ключевые аспекты концепции развития современного общества : материалы XV Междунар. науч.-практ. конф. “Осознание культуры – залог обновления общества”, Севастополь, 18-19 апреля 2014 г. / Севастоп. нац. техн. ун-т. – Севастополь : Рибэст, 2014. – С. 97.
6. *Archer A.* Methods of multilateral management: The interrelationship of international organizations and NGOs / A. Archer // The US, the UN and the Management of Global Change / G. T. Trister (ed.). – UNA-USA, New York, 1983. – P. 303–326 (цит. за: *Martens K.* Non-governmental Organisations as Corporatist Mediator? An analysis of NGOs in the UNESKO sistem [Електронний ресурс] / Kerstin Martens // Global society. – 2001. Vol. 15, no. 4, – P. 387–404 – Режим доступу : www.sfb597.uni-bremen.de/.../Global_Society.pdf)
7. *Brett R.* The role and limits of human rights NGOs at the United Nations / [Електронний ресурс] R. Brett // Political Studies. – 1995. – Vol.43. – P. 96–110. – Режим доступу : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9248.1995.tb01738.x/full>
8. *Clarke G.* Non-Governmental Organizations (NGOs) and Politics in the Developing World [Електронний ресурс] / Gerard Clarke // Political Studies. – 1998. – March – Vol. 46, Is. 1. – P. 36–52. – Режим доступу : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/post.1998.46.issue-1/issuetoc>
9. *Fodella A.* Il ruolo delle ONG nei trattati per i diritti dell'uomo : Tesi di laurea [Електронний ресурс] /Alessandro Fodella. – Università Degli Studi Di Trento : Centro italiano Studi per la pace, 2005. – Режим доступу : http://www.studiperlapace.it/view_news_html?news_id=20060423143824

10. *Gordenker, L.* Pluralising global governance: Analytical approaches and dimensions [Електронний ресурс] / L. Gordenker, T. Weiss // NGOs, the UN, and Global Governance / T. Weiss, L. Gordenker (eds.). – Lynne Rienner : Boulder, 1996. – P. 17–50. – Режим доступу : <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01436599550035951?journalCode=ctwq20#.VbDOAKTtmko>
11. *Martens K.* Mission Impossible? Defining Nongovernmental Organizations [Електронний ресурс] / Kerstin Martens // *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organisations*. – 2002. – Vol. 13, no. 3 (September). – P. 271–285. Режим доступу : <http://www.staat.unibremen.de/homepages/martens/download/Voluntas.pdf>
12. *Meynaud J.* Les Groupes de Pression Internationaux, Études de Science Politique, Lausanne [Електронний ресурс] / J. Meynaud. – Режим доступу : http://classiques.uqac.ca/contemporains/meynaud_jean/groupes_pression_internationaux/groupes_pression_inter.html
13. *White L. C.* The Structure of Private International Organizations: Their Purposes, Methods, and Accomplishments / L. C. White – N. J. : New Brunswick, Rutgers University Press, 1933. (цит. за: *Martens K.* Non-governmental Organisations as Corporatist Mediator? An analysis of NGOs in the UNESCO system [Електронний ресурс] / Kerstin Martens // *Global society*. – 2001. – Vol. 15, no. 4. – P. 387–404. – Режим доступу : www.sfb597.uni-bremen.de/.../Global_Society.pdf)
14. *Willets P.* Pressure Groups in the Global System. The Transnational Relations of Issue-Orientated Non-Governmental Organisations [Електронний ресурс] / Peter Willets. – London : Frances Pinter, 1982. – 225 p. – Режим доступу : <http://trove.nla.gov.au/work/26171305?selectedversion=NBD2267085>
15. *Wiseberg L. S.* Defending Human Rights Defenders: The Importance of Freedom of Association for Human Rights NGOs [Електронний ресурс] / L. S. Wiseberg. – Montreal : Centre for Human Rights and Democratic Development, 1993. – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=hN6voSAB8YkC&oi=fnd&pg=PA52&dq=Wiseberg++L.+S.+Defending+Human+Rights+Defenders:+The+Importance+of+Freedom+of+Association+for+Human+Rights+NGOs++L.+S.+Wiseberg.+&ots=UsMqBQaFJk&sig=QdgDaWGZMoXwjNT4Ql86wQ2FgR8&dir_esc=y#v=onepage&q&f=false
16. *Ziegler J.* Die Beteiligung von Nichtregierungsorganisationen (NGOs) am Menschenrechtssystem der Vereinten Nationen, Akademischer Verlag / J. Ziegler. – München, 1998. (цит. за: *Martens K.* Non-governmental Organisations as Corporatist Mediator? An analysis of NGOs in the UNESCO system / [Електронний ресурс] Kerstin Martens // *Global society*. – 2001. – Vol. 15, no. 4. – P. 387–404. – Режим доступу : www.sfb597.uni-bremen.de/.../Global_Society.pdf)

Reference

1. *Hromadski orhanizatsii u dyskursi demokratyzatsii suspilstva* (2011). [Non-governmental organizations in the discourse of society democratization]. – Kyiv: A Publishing House of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov (ukr).

2. Zhornova, O. (2015). *Ideia kulturotvorchosti i perspektyvy sotsialnoi psykholohii: ese* [Ideas of culture construction and prospects for social psychology]. Kyiv: Publ. Milenium (ukr).
3. Zhornova, O. (2014). Polityko-psykholohichne vtruchannia v uiavlennia pro “khoroshe” suspilstvo i “khoroshu” nauku, abo Pro komemoratsiiu istorychnykh rozlomiv ta formuvannia novykh skhem sotsialno-psykholohichnoho myslennia [Political and psychological intervention in the representations of the “good” society and the “good” science, or About commemoration of historical fractures and development of new schemes of socio-political thinking]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Issues of political psychology], 1 (15), 213–222 (ukr).
4. Zhornovaya, O. and Zhornovaya, E. (2014). Diskursivnye praktiki v vysshem obrazovanii: novye ogranicheniya ili neogranichennaya realnost [Discourse practices in higher education: new limitations or unlimited reality] *Klyucheveye aspekty kontseptsii razvitiya sovremennogo obshchestva*. [Key aspects of development of modern society] – Sevastopol : Ribest Publ. (pp.83–84) (rus).
5. Zhornovaya, O. (2014). Stiranie granits i obval obychaev v epokhu sstoricheskikh razlomov [Abolishing boundaries and ruining of traditions in the epoch of historical fractures] *Klyucheveye aspekty kontseptsii razvitiya sovremennogo obshchestva*. [Key aspects of development of modern society], p. 97. Sevastopol: Ribest Publ. (rus).
6. Archer, A. (1983). Methods multilateri management: The interrelationship of corpora et NGOs The US, the UN and the Global Menegement Mutationem of Change. UNA-USA, New York, 303–326 (quoted after Martens, K. (2001). Non-governmental Organisations as corporatist Mediator? An Analis of in the UNESCO sistem. *Global society*. Vol. 15, no. 4, 387–404, www.sfb597.uni-bremen.de/.../Global_Society.pdf)
7. Brett, R. (1995). The role and limits of human rights NGOs at the United Nations. *Political Studies*, Vol. 43, 96–110, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9248.1995.tb01738.x/full>.
8. Clarke, G. (1998). Non-Governmental Organizations (NGOs) and Politics in Developing World. *Political Studies*. Vol. 46, Iss. 1, 36–52, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/post.1998.46.issue-1/issuetoc>
9. Fodella, A. (2005). Il ruolo delle ONG nei trattati per i diritti dell'uomo: Tesi di laurea. Di Studi Degli Universitd Tridentum Studi Centro italiano per la pace, MMV, http://www.studiperlapace.it/view_news_html?news_id=20060423143824
10. Gordenker, L. and Weiss, T. (1996). Pluralising global governance: Analytical approaches and dimensions. *NGOs, the UN, and Global Governance*. (pp. 17–50). Lynne Rienner: Boulder, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01436599550035951?journalCode=ctwq20#VbDOAKTtmko>
11. Martens, K. (2002). Mission Impossible? Defining Nongovernmental Organizations. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organisations*, Vol. 13, no. 3, 271–285, <http://www.staat.unibremen.de/homepages/martens/download/Voluntas.pdf>
12. Meynaud, J. Les Groupes de Pression Internationaux, Études de Science Politique, Lausanne, http://classiques.uqac.ca/contemporains/meynaud_jean/groupes_pression_internationaux/groupes_pression_inter.html

13. White, L. C The Structure of Private International Organizations: Their Purposes, Methods, and Accomplishments (quoted after Martens, K. (2001). Non-governmental Organisations as Corporatist Mediator? An analysis of NGOs in the UNESCO sistem. *Global societaty*, Vol. 15, no. 4, 387–404, www.sfb597.uni-bremen.de/.../Global_Society.pdf)
14. Willetts, P. (1982). Pressure Groups in the Global System. The Transnational Relations of Issue-Orientated Non-Governmental Organisations. London: Frances Pinter, <http://trove.nla.gov.au/work/26171305?selectedversion=NBD2267085>
15. Wiseberg, L. S. (1993). Defending Human Rights Defenders: The Importance of Freedom of Association for Human Rights. Montreal: Centre hominis iurium et Democratic Development, https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=hN6voSAB8YkC&oi=fnd&pg=PA52&dq=Wiseberg++L.+S.+Defending+Human+Rights+Defenders:+The+Importance+of+Freedom+of+Association+for+Human+Rights+NGOs++L.+S.+Wiseberg.+&ots=UsMqBQaFJk&sig=QdgDaWGZMoXwjNT4Ql86wQ2FgR8&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
16. Ziegler, J. (1998). Die Beteiligung von Nichtregierungsorganisationen (NGOs) am Menschenrechtssystem der Vereinten Nationen, Akademischer Verlag München (quoted after Martens, K. (2001). Non-governmental Organisations ut Mediator corporatist? Analysis of an in NGOs UNESCO sistem. *Global societatis*, Vol. 15, no. 4, 387–404, www.sfb597.uni-bremen.de/.../Global_Society.pdf)

Жорновая О. И., Жорновая Е. И. Негосударственные организации как объект исследования политической и социальной психологии

Общей целью этой публикации является освещение вопроса о негосударственных организациях (НГО) как объекте исследования политической и социальной психологии с целью обоснования замены функции психологии с “исполнителя общественных заказов” на “заказчика социальных изменений”. Рамки публикации определяются тремя составляющими частями и тремя этапами. Составные части соответствуют таким содержательным блокам: причины активности участников НГО в реалиях социально-политической жизни в Украине; особенности сообществ, образованных НГО; активность политических и социальных психологов как участников НГО и ученых. Исследовательская работа включает три взаимосвязанные этапа: обзор литературы, пилотное эмпирическое исследование (включенное наблюдение, опросы, интервью, экспертная оценка и др.), интерпретация данных с конкретизацией задач для дальнейшей работы. Сделан вывод, что актуальным для психологических субдисциплин является конкретизация вопроса об НГО как объекте исследования на основе разработки психологического сопровождения процессов развития гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: негосударственные организации (НГО), психологические аспекты феномена НГО, особенности сообществ НГО, сообщество психологов как участников НГО.

Zhornova Olga I. Zhornova Olena I. Non-governmental organizations as an object of political and social psychology research

The overall objective of this paper is investigation of NGOs as an object of political and social psychology research, which validates the relevance of changing the

function of psychology from the field of knowledge that “perform social orders” to the one that “orders social change”. The publication consists of three parts and encompasses three stages. The three parts have the following content blocks: reasons for active involvement of NGO participants in the context of social and political reality of Ukraine; specific character of NGO communities; participation of political and social psychologists as members of NGOs and researchers. The study has three interconnected stages: literature review; pilot empirical research (observation, surveys, interviews, expert evaluation, etc.) and interpretation of the data followed by the specification of tasks for further work. The conclusions indicate the relevance of exploring NGOs and the importance of psychological subdisciplines for developing psychological support for promotion of civil society in Ukraine.

Key words: non-governmental organizations (NGOs), psychological aspects of NGO phenomenon, peculiarities of NGO communities, community of psychologists as NGO members.

“ГЕОПОЛІТМЕТРИЯ” ЯК МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

О. Ю. Дроздов, м. Чернігів

Наведено опис авторської психосемантичної методики вивчення масової геополітичної свідомості “Геополітметрія”. Остання дає змогу здійснювати реконструкцію масових (побутових) геополітичних ментальних карт світу в ході психологічних і соціологічних досліджень. Описано процедуру застосування методики, її варіанти та діагностичні можливості (зокрема створеної комп’ютеризованої версії). Аналізуються дані апробації методики навесні 2015 р. в чотирьох регіонах України (Північний Схід, Галичина, Південь та Схід без Донбасу). Показано реконструйовану геополітичну ментальну карту світу громадян України, її регіональні особливості. Зокрема, виявлено, що основу такої “карти” становить біполярна “вісь” “Росія – Захід” (яка символізує відповідно “Злий/Поганий” і “Добрий” світи), тоді як Україна локалізована в “амбівалентному” (нерозвиненому, але миролюбному) світі.

Ключові слова: масова геополітична свідомість (МГПС), геополітична ментальна карта (ГПМК), методика, “Геополітметрія”, Росія, Україна, Захід.

Проблема. Масову геополітичну свідомість (МГПС) можна визначити як рівень побутового, неелітарного, нефахового відображення геополітичних явищ (як те, що деякі зарубіжні фахівці позначали термінами “популярна”, або “низька”, геополітика). Основним когнітивним “продуктом” та “індикатором” МГПС, на наш погляд, виступають “геополітичні ментальні карти” (ГПМК) – побутові ментальні репрезентації (моделі) геополітичного простору, які містять образи суб’єктивно найзначущіших геополітичних акторів (переважно держав) та групують їх відповідно до певних суб’єктивно значущих критеріїв соціально-політичного характеру (“ментальної сітки координат”) [3].

Слід зазначити, що в зарубіжній (особливо американській) науці існує усталена методологічна традиція вивчення феномена “ментальних (когнітивних) карт”. У класичних дослідженнях ментальних карт населених пунктів (К. Лінч, С. Мілгем), країн та світу (Т. Сааринен) використовувався малюнковий метод (так звана *sketch-map technique*), або “картування” (*mapping*), який передбачає зображення на паперовому аркуші умовної “карти” певного простору (міста, регіону, країни, світу), “як він уявляється” досліджуваному. При цьому кожен намальований компонент карти просять підписати для його ідентифікації. У деяких випадках може даватися додаткова інструкція з проханням пронумерувати кожен зображений елемент (адже порядок малювання їх може бути показ-

ником суб'єктивної значущості), або навести (написати поряд) асоціації, які він викликає, або якимось інакше оцінити його (кольором, штрихуванням чи іншими умовними позначками).

Але при спробі дослідити ГПМК світу ми стикаємося з певними методологічними проблемами. По-перше, традиційний малюнковий метод вивчення ментальних карт викликає різні оцінки фахівців щодо своєї надійності та валідності [1; 7; 8]. По-друге, його використання дає змогу виявити переважно особливості географічної культури досліджуваного, при цьому поза увагою залишаються соціально-політичні уявлення про зображений простір. Останнє потребує використання інших методів (опитувальних, психосемантичних тощо), які самі по собі дають інформацію у вигляді окремих кількісних або якісних значень, що не пов'язані в єдиний просторовий образ (а будь-яка "карта" передбачає саме його). Використання низки методів статистичного аналізу, безумовно, дає змогу побудувати певні графічні моделі, але такий спосіб потребує багато часу.

Результати наших емпіричних досліджень, здійснених у межах проекту "Психологія масової геополітичної свідомості", підштовхнули нас до розроблення нової авторської методики експрес-діагностики ГПМК світу під умовною назвою "Геополітметрія". Ми прагнули створити діагностичний інструментарій, який давав би змогу отримувати результат одразу у вигляді більш-менш стандартизованої картоїдної психосемантичної моделі (категоріального простору), а не в "сирому" вигляді (як це, наприклад, робить психомалюнок або анкета).

Отже, *метою статті* є представлення авторської методики "Геополітметрія" та результатів її апробації.

Теоретико-методологічною основою "Геополітметрії" стали положення концепції ментальних (когнітивних) карт (Р. Даунс, Д. Сті та ін.), психосемантичного підходу до вивчення свідомості (В. Ф. Петренко, О. Г. Шмельов та ін.) й авторської концепції феномена масової геополітичної свідомості [3]. Безпосередньо в основу методики було покладено три ідеї. По-перше, "матеріальна форма" стимульного матеріалу повинна відповідати характеристикам ментального простору досліджуваних. Отже, останнім слід пропонувати працювати з певною графічною просторовою моделлю. По-друге, у цій моделі повинні відображатися два компоненти будь-якої ментальної карти – локалізаційний (знання-"де?") та атрибутивний (знання-"що?"). Актуалізація першого не викликає труднощів – тут достатнім є прохання згадати ті чи інші геополітичні суб'єкти (держави, їхні союзи тощо). Але відразу постає запитання: як далі досліджуваному їх оцінювати (тобто актуалізувати атрибутивний компонент ГПМК)? Третя ідея полягала в тому, щоб із самого початку структурувати стимульну графічну просто-

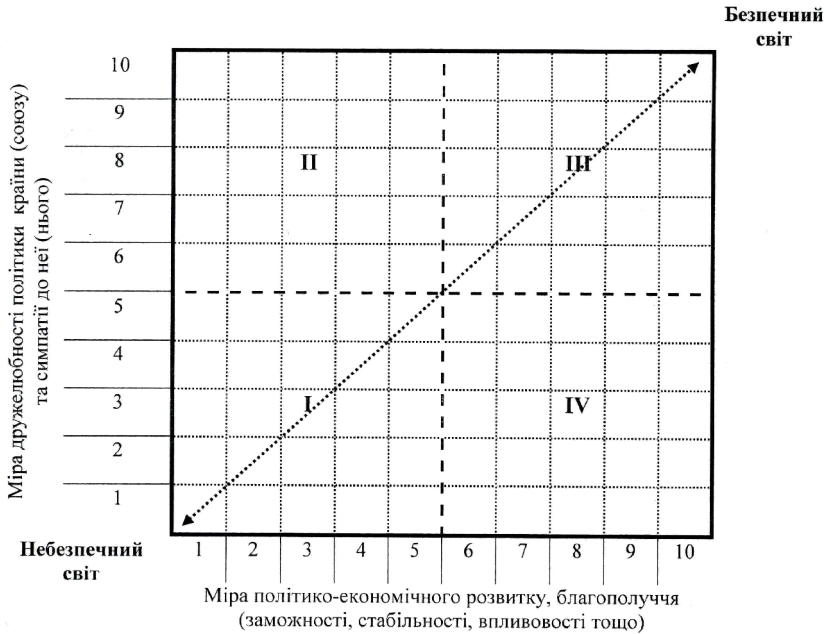
рову модель двома шкалами-“конструктами”, які, за даними наших попередніх досліджень, є основними факторами (критеріями) соціальної категоризації геополітичних акторів: “Політико-економічне благополуччя” (заможна, стабільна, впливова, ефективна – бідна, нестабільна, не-впливова, неефективна) та “Характер зовнішньої політики і пов’язане з ним емоційне ставлення” (миролюбна, подобається – агресивна, не подобається). Зауважимо, що ці (або доволі схожі) фактори-конструкти лежали в основі МГПС представників майже всіх досліджених нами демографічних та регіональних груп; при цьому “потужність” першого коливалася у межах 45-71%, а другого – 18-33% сумарної дисперсії [4; 5]. Схожі фактори були виявлені нами при дослідженні МГПС російської студентської молоді (що, до речі, відкриває можливість використання методики в кроскультурних дослідженнях). Отже, зазначені конструкти задаватимуть своєрідну “сітку координат”, яка дасть змогу отримувати кількісні показники, порівнювати їх між собою.

Запропонована нами процедура передбачає три завдання. Перше, спрямоване на актуалізацію локалізаційного компонента ГПМК, має форму запитання *“Назви яких держав (країн) світу або їхніх союзів Вам передусім спадають на думку при згадуванні про світову політику?”*. Тут може бути три варіанти процедури відповідей. Перша (лімітована) передбачає обмеження кількості відповідей, адже ментальна карта містить передусім суб’єктивно найзначущіші елементи, яких не може бути забагато. Вважаємо, що ліміт відповідей може дорівнювати 10 – це, фактично, створює варіант для “експрес-діагностики” ГПМК. Друга (“розширена”) процедура передбачає обмеження не кількості відповідей, а лише часу на них (у межах декількох хвилин). На наш погляд, давати багато часу є недоречним, адже в цьому випадку досліджуваний може дати значну кількість другорядних, незначущих відповідей, які відобразатимуть лише ступінь його географічної та/або геополітичної ерудиції (що не становить інтересу для політичної психології). Насамкінець, за необхідності отримати оцінки тих геополітичних акторів, котрі цікавлять дослідника, перше завдання може “зніматись” і досліджуванним пропонується “готовий” перелік.

Друге завдання передбачатиме визначення досліджуванним місця кожної згаданої держави (союзу) у графічному просторі, утвореному двома осями координат, котрі відповідають згаданим вище факторам-конструктам. Увесь простір графічної моделі поділяється на дрібніші “клітинки”, внаслідок чого ми отримуємо поле, що нагадує шахову дошку (рис. 1).

На наш погляд, “розмір/обсяг” стимульного простору може дорівнювати 10 “клітинкам” за шириною та висотою, адже десяткова система числення, по-перше, притаманна нашій культурі, а по-друге, її можна

з легкістю трансформувати (перекласти) в іншу систему. Отже, загальна площа моделі становитиме $10 \times 10 = 100$ “клітинок” (див. рис. 1). Знизу і справа всі “клітинки” пронумеровані від 1 до 10.

Примітка: номери квадрантів, межі між ними та діагональ з позначеннями “безпечного” і “небезпечного світів” на бланках для досліджуваних не вказуються.

Рис. 1. Стимульне поле “Геополітметрії”

Фактично все стимульне поле поділяється на чотири “квадранти”. Перший символізує негативний “небезпечний світ” (нерозвиненість, ворожість, які викликають антипатію). Його антиподом є третій квадрант – позитивний, “безпечний світ” (політико-економічна розвиненість, миролюбність, симпатія). Ці два квадранти фактично є базовими, адже відображають соціально-політичні страхи та ідеали досліджуваних, референтну та “антиреферентну” групи геополітичних суб’єктів, своєрідні “поганий” і “добрий” світи. У цьому контексті доречно згадати уявлення відомого російського етнографа С. В. Лур’є про те, що основу картин світу складають уявлення про локалізацію у світі Добра і Зла [6]. Другий та четвертий квадранти символізують амбівалентні соціально-політичні світи (позитивні за одним критерієм і негативні – за другим).

Досліджуваних просять: *“Кожну згадану країну (союз) помістіть у той чи той квадрат наведеного графічного поля (намалюйте крапку та підпишіть її). Розташування “крапок” повинно відповідати тому, як Ви оцінюєте: а) міру політико-економічної розвиненості, благополуччя країни (союзу); б) міру дружелюбності її політики та своєї симпатії до неї. Усюди 1 – це найнижча, а 10 – найвища оцінка”*. Додатково можна зазначити, що в разі збігу оцінок двох або більше геополітичних акторів в одній “клітинці” можуть опинитися декілька відповідей.

Третє завдання також спрямоване на актуалізацію атрибутивного компонента ГПМК. Оскільки будь-яка ментальна карта (як і карта загалом) містить не лише окремі об'єкти, а й поєднує їх у певну систему, ми пропонуємо досліджуваним якось пов'язати згадані геополітичні актори між собою: *“Поєднайте неперервними лініями ті країни (союзи), між якими, на Вашу думку, дружні відносини. Пунктирними лініями поєднайте ті країни (союзи), між якими, на Вашу думку, ворожі відносини”*. Виконання цього завдання дає змогу отримати карту-схему, яка дещо нагадує соціограму в соціометричному дослідженні.

Інтерпретація результатів базується передусім на даних частотного аналізу відповідей на перші два завдання. Тут слід звернути увагу на таке:

- які геополітичні актори згадувалися найчастіше в цілому, а також у кожному з чотирьох квадрантів. Увагу слід приділити квадрантам, що символізують “небезпечний” і “безпечний світи” (№№ 1, 3);

- яке співвідношення (у %) кількості геополітичних акторів між усіма чотирма квадрантами; увагу звернути на кількісне співвідношення між квадрантами №№ 1 і 3 та №№ 3 і 2, 4 (остання пропорція може вказувати на міру міфологізованості, ідеалістичності, певної “утопічності” МГПС, адже відображає співвідношення “ідеального” та “амбівалентного”, тобто більш-менш реального, світів);

- цілісність образів основних геополітичних акторів, на яку вказує локалізація актора лише в одному з квадрантів, або його “розірваність” між двома або більше квадрантами;

- які з основних геополітичних акторів є найбільш та найменш схожими між собою (тобто мають мінімальну/максимальну дистанцію на полі); це можна побачити, якщо вирахувати середні “координати” основних акторів та відобразити їх на графічному полі.

Також аналізуються “дружні” і “ворожі” зв'язки між “основними” (найчастіше згадуваними) геополітичними акторами, визначаються їх групи.

Отже, запропонована методика дає можливість: 1) визначати обсяг локалізаційного компонента ГПМК (у разі непараметричної процедури дослідження); 2) визначати “координати” кожного згаданого (або запропонованого дослідником) геополітичного актора, кількісно порівнюючи їх

як між собою в межах однієї “карти”, так і між різними “картами”; 3) виявляти тенденції групування геополітичних акторів, міру їхньої близькості; 4) порівнювати оцінки про “реальний” та “ідеальний” (прогностичний) образи геополітичних акторів.

“Геополітметрія” може застосовуватись у політико-психологічних, соціологічних та політологічних дослідженнях, предметом яких є побутові (масові) геополітичні образи та уявлення, психосемантичні особливості масової політичної (геополітичної) свідомості, мотивація міграційної поведінки тощо. Специфіка стимульного матеріалу та завдань методики обумовлюють існування вікового обмеження на її використання (починаючи з юнацького віку).

“Плюсом” та відмінністю методики порівняно з класичними опитувальними методами (анкетування) передусім є те, що досліджуваний безпосередньо працює з наочною картоїдною моделлю, на якій бачить усі свої попередні відповіді, а отже, загальний “контекст”, “ескіз” суб’єктивної картини світу, котру він “створює” (актуалізує). У результаті оцінка кожного наступного геополітичного актора може базуватися не лише на абстрактних балах шкали, а й на вже визначених позиціях попередніх акторів (у ході анкетування оцінювання кожного геополітичного актора часто здійснюється відносно незалежно від іншого, тобто поза загальним “контекстом”). Іншими словами, “Геополітметрія” змушує досліджуваного виконувати не окремі завдання “дискретного” характеру – вона стимулює “покрокову” реконструкцію ментального геополітичного простору, усвідомлення його цілісності, пов’язаності компонентів. Візуальна модель також полегшує актуалізацію уявлень про ворожі і дружні стосунки між геополітичними суб’єктами, якісний аналіз отриманих результатів. Ще одним “плюсом” методики є те, що вона дає змогу суттєво скоротити час на реконструкцію ГПМК досліджуваних, оскільки тут уже не треба здійснювати вторинний статистичний (зокрема факторний) аналіз результатів шкалювання за багатьма дескрипторами.

Пілотна апробація методики (у лімітованому варіанті відповідей) проходила наприкінці квітня – на початку травня 2014 р. серед студентів, співробітників та викладачів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (N=100). Переважна більшість досліджуваних не відчувала утруднень під час виконання завдань, вони адекватно розуміли та виконували інструкції. Незначна кількість опитаних потребувала пояснень щодо виконання другого завдання, тобто алгоритму розташування “крапок” на графічному полі. Саме тому пізніше ми супроводжували інструкцію до цього завдання прикладом його виконання. Було декілька поодиноких випадків, коли досліджувані заявляли про складність оцінювання країн за другим критерієм, адже, за їхніми слова-

ми, “дружелюбність політики країни та симпатія до неї – це різні речі”. Середній час на виконання всіх завдань становив 12-15 хвилин.

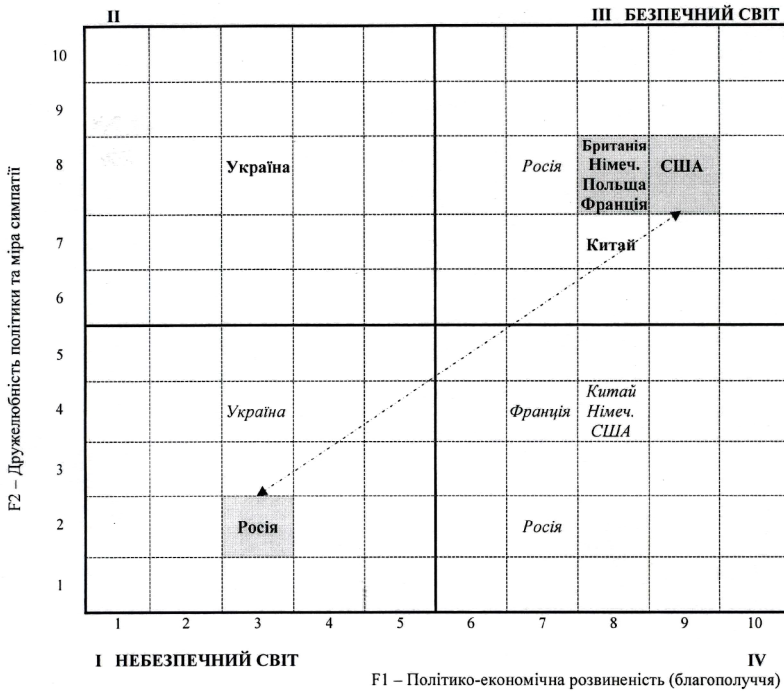
Для полегшення обробки даних подальших досліджень із застосуванням методики ми висунули ідею створення відповідної комп’ютерної програми. Остання була написана В. М. Самусем (під ОС Windows) відповідно до розроблених нами вимог. Програма дає змогу: створювати, зберігати та редагувати бази даних в одному з трьох варіантів дослідження: “базовий” (до 10 відповідей), “розширений” (до 20) та “за готовим переліком” (до 20 відповідей на стимули, які заздалегідь визначаються дослідником); здійснювати статистичний аналіз бази даних; поєднувати декілька баз (створених за однією процедурою дослідження) в одну; зберігати, наочно представляти та роздруковувати отримані результати. Інтерфейс програми передбачає вивід: а) даних частотного аналізу відповідей по всьому “полю”, а також по кожному квадранту (з частотою не менше 10%); б) графічної моделі психосемантичного простору, де всі геополітичні суб’єкти з частотою не менше 30% розташовані у відповідних “клітинках” та квадрантах (рис. 2); в) даних частоти згадування “дружніх” і “ворожих” відносин геополітичних суб’єктів.

Підкреслимо, що побудова графічної моделі спирається на спеціальний алгоритм. Згідно з ним координати кожної “крапки”-країни визначаються не за даними всієї вибірки (інакше б ми отримували штучну середньостатистичну тенденцію), а за даними лише тих опитуваних, які локалізували цю країну в тому чи тому квадранті. У результаті, якщо образ країни/союзу не є цілісним, можна отримати дві та більше (максимум – 4) “крапки” в різних квадрантах. Це відрізняє нашу програму від інших аналогів, зокрема SPSS, чії графічні моделі відображають лише одну позицію кожної змінної.

Щоб провести апробацію “Геополітметрії” з більш широким територіальним охопленням, у березні-квітні 2015 р. було здійснено ще одне дослідження (із застосуванням лімітованої процедури відповідей). Загальну вибірку (N=241, у т. ч. 80 чоловіків та 161 жінка віком від 17 до 72 років) утворили студенти, співробітники та викладачі низки ВНЗ чотирьох регіонів України: Північний Схід (78 осіб; Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка); Галичина (50 осіб; Львівський національний університет імені Івана Франка); Південь (58 осіб; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського); Схід без Донбасу (55 осіб; Дніпропетровський національний університет імені Олеса Гончара)¹. За допомогою

¹ Автор висловлює подяку В. Гупаловській (Львів), Н. Родіній (Одеса) та З. Бондаренко (Дніпропетровськ) за допомогу в організації дослідження.

вищеописаної комп'ютеризованої програми було визначено загальнонаціональні та регіональні особливості ГПМК світу (рис. 2).

Примітка: напівжирним шрифтом позначено «базові» (основні за частотою) образи, а курсивом – інші.

Рис. 2. ГПМК світу за даними апробації “Геополітметрії” (2015 р.)

Отже, на загальнонаціональному рівні локалізаційну основу ГПМК світу утворили: США (частота згадувань – 97%), Росія (93%), Німеччина (76%), Франція (61%), Велика Британія (54%), Україна (54%), Китай (51%) та Польща (31%). На рівні тенденції також згадувались Японія (29%), ЄС (25%), Білорусь (20%), Італія (14%) та Канада (11%). Зазначимо, що отримані дані є схожими з результатами нашого дослідження, проведеного у 2011 р. [2], що свідчить про високу стабільність локалізаційного компонента ГПМК світу. Певні зміни стосувалися Польщі (яку почали згадувати частіше – можливо, як союзника на тлі російсько-українського конфлікту), Японії та Канади (навпаки). Результати

підтверджують “державно орієнтований” характер МГПС громадян України, адже навіть широко розпропагандований ЄС суттєво поступався частоті згадувань його найвпливовіших членів.

Було помічено й декілька регіональних особливостей. Так, група “Південь” виявилася єдиною, де частота згадувань Росії була вищою, ніж США (що можна вважати наслідком поширених там геополітичних орієнтацій). Одесити також найменше згадували західну сусідку України – Польщу. Поряд із тим досліджувані з Одеси (а також зі Львова) частіше від інших згадували Євросоюз. Якщо значущість ЄС для галичан є природною (хоча б унаслідок географічного розташування), то аналогічна тенденція серед одеситів є цікавою. Можливо, це також побічно пов’язано з географічним чинником – Одеса є великим портовим містом з широкими міжнародними зв’язками. Але найбільше здивування викликало те, що одесити частіше (66%), ніж представники інших груп (45-58%), згадували Україну. Можливо, образ України тут більшою мірою прив’язаний до домінуючого в їхній МГПС образу Росії та ситуації російсько-українського конфлікту (як буде показано далі, одесити частіше за інших згадували цей конфлікт).

Розподіл відповідей-країн між квадрантами був такий: 1-й квадрант (“небезпечний світ”) увібрав у себе 20% усіх відповідей, 3-й (“безпечний світ”) – 50%, 2-й та 4-й (“амбівалентні світи”) – 11% та 19%, відповідно. Співвідношення відповідей у квадрантах №№ 1 та 3 у середньому становило 1:2,6. Орієнтацію переважної більшості досліджуваних на “безпечний” (фактично ідеальний) світ, на наш погляд, можна розглядати як наслідок проєкції їхньої соціальної депривації, потреби в безпеці (особливо якщо згадати, що дослідження проходило в період ускладнення соціально-політичної ситуації в країні). А втім, це може бути наслідком певної міфологізованості МГПС значної частини опитаних (про що побічно свідчить співвідношення відповідей у квадрантах №№ 3 та 2, 4 – 1,7 : 1).

Суттєвих відмінностей у співвідношенні відповідей у квадрантах №№ 3 та 2, 4 в регіональних групах не було (тобто ступінь міфологізованості свідомості їхніх мешканців практично однаковий). Разом з тим такі відмінності були помічені в співвідношеннях у квадрантах №№ 1 та 3 – більш орієнтованою на “безпечний світ” виявилася група “Північний Схід” (1 : 3,1). Причиною цього є, імовірно, те, що порівняно з іншими регіонами, де проводилося дослідження, Чернігівщина має найнижчі показники соціально-економічного розвитку.

У 1-му (“небезпечному”) квадранті найчастіше згадувалася Росія (59%), що цілком зрозуміло, враховуючи соціально-політичне “тло” дослідження. Така тенденція була характерною для всіх регіональних груп, хоча частота згадувань коливалася від 68% (Львів) до 49%

(Дніпропетровськ). На рівні тенденції тут також згадували Україну (16%). Немає нічого дивного в тому, що найбільш поширеною така тенденція була серед одеситів (31%), а серед львів'ян її практично не було.

Основним місцем розташування нашої країни у світі вважався 2-й (“амбівалентний”) квадрант – сюди її відніс 31% опитаних. Цілком очікуваним було те, що найчастіше так робили опитані групи “Галичина” (38%), а найрідше – групи “Південь” (22%). Одесити до того ж на рівні тенденції відносили сюди й Росію (10%).

Третій квадрант (“ідеальний світ”) загалом уявлявся таким чином: США (63%), Німеччина (53%), Велика Британія (41%), Франція (38%). Меншою мірою тут також згадувалися Китай (23%), Польща (18%) і на рівні тенденції – Росія (11%). Зазначимо, що найбільш рельєфно регіональні відмінності проявилися саме щодо трьох останніх країн. Зокрема, Росію в цьому квадранті згадували переважно опитані двох груп – “Південь” та “Схід без Донбасу”. Китай найменшою мірою згадували тут львів'яни (12%), а найбільшою – мешканці Сходу (29%). До ідеалізації Польщі більш схильними виявилися опитані з Чернігівщини (30%). Насамкінець зазначимо, що саме в цьому квадранті локалізувався образ ЄС, котрий був актуалізований у МГПС львів'ян та одеситів.

У 4-му, “амбівалентному”, квадранті найчастіше розміщували США (25%), Росію (19%), Німеччину (19%), Китай (15%) та Францію (13%) – розвинені та відносно розвинені країни, чия політика сприймалася неоднозначно. Регіональні відмінності проявлялися переважно за частотою їх згадування. Наприклад, США найчастіше сюди відносила група “Південний Схід” (31%), а найрідше – група “Схід без Донбасу” (18%). Одесити рідше від інших відносили сюди Росію (12%), тоді як найчастіше це робили чернігівці (24%).

На рис. 2 показано розташування найбільш згадуваних країн на графічній психосемантичній моделі. Як бачимо, мінімальна дистанція була між “базовими” (найзначущішими в частотному плані) образами країн Заходу, частина з яких опинялися практично в одній і тій самій “клітинці” 3-го квадранта. Це підтверджує тенденцію слабодиференційованого сприймання країн “далекого зарубіжжя”, об'єднання їх в один ідеалізований (міфологізований) світ. Максимальна дистанція (по діагоналі 1-3 квадрантів) була між “базовими” образами США та Росії. Фактично ця діагональ виступала світоглядною біполярною “віссю” у МГПС, що поділяла увесь світ на території “Зла” (котре символізує “нерозвинена”, “неблагополучна”, “агресивна” Росія) та “Добра” (“розвинений” і “миролюбний” Захід).

Зазначимо, що така закономірність простежувалася в усіх регіональних групах, крім групи “Південь”. Тут максимальна дистанція була між базовими образами розвинених країн Заходу та Китаю, з одного

боку, і образом України – з другого (адже саме у 1-му квадранті більшість одеситів розташовували власну країну).

Отримані дані також дають змогу оцінити міру цілісності образів згаданих геополітичних акторів. Найменш цілісним виявився образ Росії, яка була начебто “розірвана” між 1, 3 і 4 квадрантами, тобто абсолютно протилежними соціально-політичними світами. Цей результат можна вважати природним, адже він відображає суспільно-політичну поляризацію українського суспільства за критерієм анти- та проросійськості. Меншою мірою можна констатувати “розірваність” образів України (між 1 і 2 квадрантами), США, Німеччини, Китаю та Франції (між 3 і 4). Ці результати, до речі, пояснюють, чому при обробці даних “Геополітметрії” слід спиратися саме на частотний аналіз, а не на середньостатистичні значення (адже у випадку з поляризованими образами вони дадуть штучний викривлений результат). Більш цілісним виявився образ Великої Британії – можливо, тому, що, як ми виявили в попередніх дослідженнях, він ґрунтується більше на культурологічних стереотипах.

Були помічені й певні регіональні відмінності щодо цілісності геополітичних образів. Наприклад, якщо образ Росії у МГПС галичан був ціліснішим (переважна більшість відносила його до 1-го квадранта, і лише незначна частина – до 4-го), то серед одеситів він був більш “розмитим” (“розірваним” між усіма квадрантами). Крім того, опитані груп “Північний Схід” та “Галичина” мали найменш цілісні уявлення про Китай – “частинки” його образу були одразу в трьох (1, 3 і 4-му) квадрантах.

Уявлення про взаємовідносини геополітичних суб’єктів виявилися такими. Найчастіше згадувалися ворожі стосунки Росії із США (65%) та Україною (47%). Якщо другий результат є цілком природним, то перший свідчить про те, що більшість опитаних розглядає російсько-український конфлікт у більш “широкому” контексті протистояння Росії і Заходу (“Зла” і “Добра”). На це, зокрема, вказують згадки на рівні тенденції конфліктів Росії з Німеччиною (22%), Великою Британією (16%), ЄС (12%) та Францією (10%). Загальна кількість зазначених дружніх відносин була вищою, ніж “конфліктних ліній”, але їхня частота виявилася меншою у порівнянні з двома раніше згаданими конфліктами. Найчастіше “дружбою” вважали стосунки Німеччини із США (32%) та Францією (30%), США та України (30%), Росії та Китаю (26%). Дещо рідше (на рівні 12-20%) відмічали дружні відносини: а) між країнами ЄС; б) США з країнами ЄС та Китаєм; в) України з Німеччиною та Польщею); г) Росії з Білоруссю. Ці результати добре ілюструють симпліфікацію МГПС, показуючи, як остання ігнорує наявність серйозних політичних та економічних суперечностей між країнами, чиї стосунки сприймаються крізь офіційні

стереотипи “дружби” та “партнерства” (між членами ЄС, між країнами ЄС та США, між Росією та Китаєм і Білоруссю тощо).

Регіональні відмінності проявилися в тому, що в групах “Південь” і “Схід без Донбасу” уявлення про дружні стосунки України та США траплялися частіше, ніж у групах “Північний Схід” та “Галичина” (можливо, тому, що це якимось дисонувало з проросійськими орієнтаціями частини опитаних). В останніх двох групах перші “дружні позиції” займали пари країн Заходу. Серед одеситів набагато менше поширені уявлення про конфлікт Росії з Німеччиною і найчастіше траплялися згадки про російсько-український конфлікт.

Висновки. Одним із методів реконструкції та оцінки побутових геополітичних ментальних карт може бути методика “Геополітметрія”, котра передбачає локалізацію досліджуваними обраних (або запропонованих) геополітичних акторів у різних атрибутивних зонах графічної моделі, яка імітує психосемантичний простір. Основу геополітичних ментальних карт наших громадян (з 2014 р.) становить біполярна “вісь” “Росія – Захід” (яка символізує, відповідно, “Злий/Поганий” і “Добрий” світи), тоді як Україна уявляється країною “амбівалентного” (нерозвиненого, але миролюбного) світу. Поряд із тим навіть в умовах російсько-українського конфлікту зберігаються певні регіональні відмінності в геополітичних уявленнях громадян.

Література

1. *Голд Дж.* Психология и география: Основы поведенческой географии : пер. с англ. / Дж. Голд. – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
2. *Дроздов О. Ю.* З досвіду створення методики дослідження геополітичних ментальних карт / О. Ю. Дроздов // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2012. – Т. XIV. – Ч. 3. – С. 87–97.
3. *Дроздов О. Ю.* Концептуальні засади психології масової геополітичної свідомості: нарис політико-психологічної концепції феномена / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2014. – Вип. 121. – Т. 1. – С. 114–127.
4. *Дроздов О. Ю.* Особливості конструктів геополітичної свідомості / О. Ю. Дроздов // Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (10–12 жовтня 2012 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя, 2012. – С. 163–164.
5. *Дроздов О. Ю.* Психосемантичні особливості геополітичних ментальних карт світу молоді з різних регіонів України / О. Ю. Дроздов // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2014. – Вип. 1. – Т. 2. – С. 33–39.
6. *Лурье С. В.* Историческая этнология: учебное пособие / С. В. Лурье. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 448 с.

7. *Blades M.* The reliability of data collected from sketch maps / M. Blades // *Journal of Environmental Psychology*. – 1990. – № 10. – P. 327–339.
8. *Soini K.* Exploring human dimensions of multifunctional landscapes through mapping and map-making / K. Soini // *Landscape and Urban Planning*. – 2001. – Vol. 57. – P. 225–239.

Reference

1. Gold, Dzh. (1990). *Psikhologiya i geografiya: Osnovy povedencheskoy geografii* [Psychology and Geography: Principles of Behavioral Geography]. Moscow: Progress Publ. (rus).
2. Drozdov, O. Yu. (2012). Z dosvidu stvorennia metodyky doslidzhennia heopolitychnykh mentalnykh kart [From the Experience of Creation of Methodic of Geopolitical Mental Maps Research]. *Problemy zagalnoi ta pedahohichnoi psykholohii* [Problems of General and Pedagogical Psychology], Vol. XIV, part 3, 87–97 (ukr).
3. Drozdov, O. Yu. (2014). Kontseptualni zasady psykholohii masovoi geopolitychnoi svidomosti: narys politiko-psykholohichnoi kontseptsii fenomena [The Conceptual Principles of Psychology of the Mass Geopolitical Consciousness: essay of political and psychological conception of phenomenon]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka* [Herald of Chernihiv National Pedagogical University named after T. H. Shevchenko], 121, Vol.1, 114–127 (ukr).
4. Drozdov, O. Yu. (2012). Osoblyvosti konstruktiv heopolitychnoi svidomosti [Peculiarities of the Geopolitical Consciousness Constructs]. *Intehratsiini mozhyvosti suchasnoi psykholohii ta shliakhy yii rozvytku: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Integrative Possibilities of Modern Psychology and the Ways of its Development: materials of International scientific-practical conference]. Zaporizhzhia, 163–164 (ukr).
5. Drozdov, O. Yu. (2014). Psykhosemantychni osoblyvosti heopolitychnykh mentalnykh kart svitu molodi z riznykh rehioniv Ukrainy [Psychosemantic Peculiarities of Geopolitical Mental World Maps of Youth from Different Regions of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: psykholohichni nauky* [Scientific Herald of Kherson State University. Psychological Sciences], 1, Vol. 2, 33–39 (ukr).
6. Lur'e, S. V. (1997). *Istoricheskaya etnologiya: uchebnoe posobie* [Historical Ethnology: textbook]. Moscow: Aspekt-Press Publ. (rus).
7. Blades, M. (1990). The reliability of data collected from sketch maps. *Journal of Environmental Psychology*, 10, 327–339.
8. Soini, K. (2001). Exploring human dimensions of multifunctional landscapes through mapping and map-making. *Landscape and Urban Planning*, 57, 225–239.

Дроздов А. Ю. “Геополитметрия” как методика изучения массового геополитического сознания

Приведено описание авторской психосемантической методики изучения массового геополитического сознания “Геополитметрия”. Последняя позволяет осуществлять реконструкцию массовых (бытовых) геополитических ментальных карт в ходе психологических и социологических исследований. Описаны процедура применения методики, её варианты и диагностические возможности (в част-

ности созданной компьютеризованной версии). Анализируются данные апробации методики весной 2015 г. в четырех регионах Украины (Северо-Восток, Галичина, Юг и Восток без Донбасса). Показана реконструированная геополитическая ментальная карта мира граждан Украины, её региональные особенности. В частности, установлено, что основой такой “карты” выступает биполярная “ось” “Россия – Запад” (символизирующая соответственно “Злой/Плохой” и “Хороший” миры), в то время как Украина локализована в “амбивалентном” (неразвитом, но миролюбивом) мире.

Ключевые слова: массовое геополитическое сознание (МГПС), геополитическая ментальная карта (ГПМК), методика, “Геополитметрия”, Россия, Украина, Запад.

Drozdov O. Yu. “Geopolitmetria” as a research method of studying mass geopolitical consciousness

The article deals with such author’s psycho-semantic methods of studying mass geopolitical consciousness as “Geopolitmetria”. The latter allows to reconstruct mass (domestic) geopolitical mental maps of the world during the psychological and sociological research. It is described how to use this method, its variants and diagnostic possibilities (in particular, a created computerized version). The data of the methods approbation in the spring of 2015 in four regions of Ukraine (Northern East, Galicia, South and East except Donbass) are analyzed. Reconstructed mental geopolitical map of the world among the citizens of Ukraine, its regional peculiarities are shown. In particular, it appears that the basis of this “map” is such a bipolar “axis” as “Russia – West” (which respectively stands for “Evil/Bad” and “Good” worlds), while Ukraine is localized in the “ambivalent” (undeveloped but peaceful) world.

Key words: mass geopolitical consciousness (MGPC), geopolitical mental map (GPM), method, “Geopolitmetria”, Russia, Ukraine, West.

СЕМІОСОЦІОПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ “ОБРАЗУ СУСПІЛЬСТВА” В МЕДІАКОМУНІКАТИВНИХ СИСТЕМАХ

О. О. Суська, м. Київ

Комунікація є соціальним маркером і для конкретної людини, і для групи чи соціуму в цілому. Семіосоціопсихологія досліджує масову комунікацію як засіб досягнення суспільних цілей і як широке поле діяльності. Тому форми, види і зміст спілкування в різних соціальних групах є дуже важливими з погляду вивчення впливу масової комунікації. Гострота контексту цієї проблеми полягає у множинності відбиття “образу суспільства” в суспільній свідомості. Сучасна семіосоціопсихологія збагачується ідеями причинності та координованості як способами пом’якшення впливу масової комунікації. Правила співвіднесення “повідомлень” і “кодів” сформували нову “реальність мас-медіа”, яка продукує і нові стосунки в процесах інформаційного обміну.

Ключові слова: комунікація, методологія, семіосоціопсихологія, інформаційний обмін, масові комунікативні процеси.

Проблема. Комунікація як явище завжди виступало й виступає порядком, способом і формою різних соціальних та політичних процесів, поведінки людей, що вивчаються багатьма науками. Спілкування може бути простою дією, спрямованою на інших людей, які виступають у ролі об’єктів цієї дії; простою реакцією на інших людей, що є суб’єктами спілкування; або мати складну форму і бути системою дій у рівноправних взаєминах (взаємодії) “суб’єкт-суб’єкт”. Комунікація є соціальним маркером і для конкретної людини, і для групи чи соціуму в цілому. Масова комунікація – засіб досягнення суспільних цілей, тому форми, види і зміст спілкування в різних соціальних групах є, безперечно, дуже важливими з погляду вивчення впливу масової комунікації.

Мета статті: обґрунтування потреби в осмисленні та вибудовуванні методологічних підходів до створення адекватного “образу суспільства”, ролі сучасної соціальної і соціально-психологічної науки, зокрема семіо-соціопсихології, соціології масових комунікацій та медіапсихології, у цьому процесі, а також актуальних завдань цих галузей психологічного знання.

Теорії принципової координації та причинності (каузальності) протягом тривалого часу визначали потяг наукової спільноти до “передумовленої гармонії”, яку нарешті практично зруйнував постмодернізм, нагадавши таким чином, що або гармонія є в усьому (М. Фуко, Ж. Дельоз), або її взагалі немає (Г. Башляр, Ж. Бодріяр, У. Еко та ін.). За

висловом У. Еко, “вітсутня структура” якраз і диктує умови існування та усвідомлення “безструктурних” смислів [8]. Дослідник розглядає теорію принципової координації як “повернення до Авенаріуса”, утім і систему він визнає як таку, що “накладається на рівномірність джерела інформації для того, щоб за допомогою деяких правил обмежити сферу можливих подій” [там само, с. 19–20], тоді “не-кодифікованість” стає ознакою джерела інформації, тобто реальності [там само]. Це дає змогу напрочуд точно описати і дослідити сучасні процеси, що пронизують масове соціокомунікативне середовище, де формується більшість “ниток” public relations; відбуваються процеси соціальної комунікації (масові комунікативні процеси, що передбачають не тільки налагодження зв’язків із громадськістю, а й спроби управляти громадською думкою). Як влучно зазначав свого часу О. Монжен, “спостереження за поспішною і вимушеною ідеологізацією Європи насправді не вимагає від нас робити висновок ані про невідворотність зосередження на національних особливостях, ані про необхідність підпорядковуватися зростаючому націоналізмові. Насправді має місце поширення універсального, прогрес світового права, який не може бути зупинений – навіть якщо Європа продемонструвала свою нездатність покінчити з війнами, що лютують на її околицях” [4, с. 135].

Водночас психологія з її “діалектикою функції і норми” та соціологія, що “протиставляє конфлікт і правило”, на думку У. Еко, підготували наукове бачення того, що ми тепер називаємо *співвіднесенням* “повідомлень” і “кодів”. Його правила належать двом наукам, “чий предмет перекиває собою всі інші, етнології та психоаналізу, які якраз і вивчають системи глибинних детермінацій, колективних та індивідуальних, що є фундаментом для всіх інших опозицій” [8, с. 352].

Правила співвіднесення “повідомлень” і “кодів” сьогодні продукуються, безумовно, не лише соціальними науками. Спираючись на етнологію і психоаналіз, можна побачити, як змінюються ретроспективні оцінки та перспективні очікування, як на тлі загальної інтеграції виникають нові особливості національної психології народів Нової Європи [5]. Намагання Європи поєднати універсальне і особливе, вимогу права і прагнення ідентичності на першій погляд нагадує суб’єкта, який намагається жити, чинячи опір власній залежності від простору і часу. Згідно з М. Фуко, коли “розуміння життя, праці та мови як енергії привело до того, що генетичний опис змінився таксономічним, на місце формального опису прийшла природна вітальність, а місце уявлення зайняла творча активність, унаслідок чого буття того, що уявляється, не вміщується в рамки самого уявлення” [11, р. 259].

Методологічно вивіреною істиною для більшості представників соціопсихологічної науки є теза, що “процес походження людини як біологічного виду Homo sapiens” (у тлумаченні П. П. Горностая [2, с. 124])

являє собою становлення особистості людини за умови успішної соціалізації, під впливом соціокультурних спільнот та засвоєння спільного культурного досвіду людства. Складовою соціогенезу стає етногенез – існування та розвиток етносів, їхніх культур та “культурно-етнічних особливостей великих груп людей, що відрізняються соціально-психологічними характеристиками (національний характер, менталітет тощо)” [там само].

О. Монжен стверджує, що “радикальний дискурс Бодріяра і Дельоза ніколи не зазнавав такого впливу, як в ці часи. ...Пошукам політичної спільноти було покладено край, домінування політики було запроотоцьовано як факт – але заради того, щоб уявити можливість існування аполітичних спільнот. Тепер почали створювати світовий роман (на відміну від уже згаданого «національного роману») – роман «планетарного селища», а також світу комунікації, який набуває сенсу саме тоді, коли є змога звертатися до нас з нівідкуди (nowhere – вершина утопічної думки)” [4, с. 104].

Отже, семіосоціопсихологічні засади досліджень “образу суспільства” в медіакомунікативних системах являють собою певну сукупність нових підходів у соціологічній та соціопсихологічній науці, що базується на антропоцентричних ідеях (Т. М. Дрідзе, Н. В. Костенко, Н. І. Соболева, О. О. Суська), та феноменології соціокомунікативного простору як такого.

Суспільство створює такий власний образ, у якому практичний розум стає невіддільним від практики ринку. Як зазначає М. де Серто, рефлексії гуманітарних наук орієнтуються в різних напрямках, а це дає змогу – навіть із надлишком – відновити запитання щодо суб’єкта дії [10]. Очевидно, розбіжності між соціологічними і психологічними підходами, а також інтерпретації даних більшості соціологічних досліджень (переважно “полстерських”), які здебільшого не мають того ступеня методологічної глибини та обґрунтованості, що давав би змогу використовувати наукові факти таких досліджень як підґрунтя для прогнозів, утруднюють і розроблення моделей імовірного розвитку подій.

Смислові одиниці (позиції) відходять на задній план, поступаючись пріоритетом “враженням”, а ті так само завдяки своїй мінливості й множинності не залишають ані мовцю, ані реципієнтові шансів для повного взаєморозуміння. Ще Ф. де Соссюр відкрив “таємницю” власного смислу, тобто інтенцій мовця, які ніколи не даються нам безпосередньо, а лише втілені у певному намірі, інтенціональному спрямуванні його вислову. Смисл “дії мовлення” полягає не тільки в тому, “хто говорить?” і “що говорить?”, а насамперед у тому, “чому говорить?”. І коли останнє не відповідає *self-ascribable* (самоопису) або не співвідноситься із самоусвідомленням, то не відбувається і тих рефлексивних дій, що пов’язані із

словесними актами, які П. Рікер називає “*феноменом слова*”. Саме “завдяки такому щепленню «само-зображення» щодо ідентифікаційної діяльності особистості стає можливим вкласти в уста героїв, які змальовані від третьої особи, повідомлення, зроблені від першої особи” [6, с. 31].

У сучасному інформаційному просторі, наприклад, проблеми інтерпретації інформації в інтернет-мережах та змістова сутність інформації, яку транслюють традиційні медіа (наразі остання витісняється або спрямована саме на неправильне, деформоване інтерпретування), становлять актуальний предмет вивчення на стику таких наук, як лінгвістика і психолінгвістика, семіосоціопсихологія і соціокомунікативістика, журналістика і PR [7]. Нехтування належною глибиною і персуазивністю наукової інформації щодо причин сучасних катаклізмів у сфері інтерпретування смислів та “ідеологічних атак” у сучасному інформаційному просторі призводить до беззахисності суб’єктів комунікації, які стають об’єктами масового пропагандистського впливу. “Як можна не помітити контраст між посиленням запиту на безпеку та ілюзією детериторіалізації індивіда?”, – наголошує О. Монжен [4, с. 135].

Очевидно, зростання впливовості та загостреності (часом – агресивності) відверто “фейкових” матеріалів мас-медій (зокрема російських) створює нові виклики та небезпеки в інформаційному просторі держави та інформаційному полі кожного окремо взятого індивіда. Лише усвідомлене ставлення кожного персоніфікованого користувача мереж чи вироблення у членів так званих масових аудиторій схильності до аутентичних інтерпретацій сприяють перетворенню традиційних мас-медійних аудиторій на “інтерпретативні спільноти”, що може сьогодні зрушити ситуацію в бік реального розв’язання проблем інформаційного захисту та інформаційної безпеки. Ще на початку 90-х років минулого століття Ж. Бодріяр застерігав: “Ми не уникнемо найгіршого, а саме – історія не дійде завершення, тому що залишки, усі залишки – церква, комунізм, демократія, етнічні спільноти, конфлікти, ідеології – насправді можуть бути нескінченно реутилізованими. ...Те, що, як здавалось, зникло назавжди, насправді зовсім не щезло, все залишилось і здатне відродитися – немов анахронічні форми, непорушні та вічні, щось на кшталт вірусу, який живе всередині людського організму. Історія вирвалася із тенет циклічного часу лише для того, щоб потрапити в новий цикл переробки” [9, р. 47]. Коли ідеологія стає продуктом політичного “маркетингу”, вона наближається до свого кінця. Рівні комунікації, на яких функціонує система соціальних (у тому числі PR, рекламних і маркетингових) комунікацій, повинні бути різними, розведеними як у горизонтальній, так і у вертикальній площинах. Якщо поглянути на світоглядні орієнтири сьогодення з герменевтичних позицій П. Рікера і його послідовників, то всі катаклізми останнього періоду можна віднести до наслідків “неправильних інтерпретацій”. Відомо, що “роз-

біжність між розумінням та інтерпретацією породжує конфлікт” [6, с. 4]. Так само як між розумінням та інтерпретацією лежить питання: “чи не повинно розуміння, щоб стати інтерпретацією, включити в себе один або декілька етапів того, що в широкому сенсі можна назвати об’єктивним, чи об’єктивуючим, підходом? Це питання одразу переносить нас із обмеженої галузі герменевтики тексту в цілісну сферу практики, в якій діють соціальні науки” [там само].

Настав нарешті час адекватно осмислити нову конфігурацію зв’язків між індивідом (у тому числі персоніфікованим суб’єктом медіакommунікативного простору) і суспільством, особливим і колективним. Як слушно зауважує О. Монжен, “сам як інший” прагне вийти за межі “традиції підозри”, подолати Ніцше і Декарта, не піддатися нігілізмові чи тріумфалізові суб’єкта” [4, с. 239]. Такої ж трансформації повинно зазнати і ставлення до *public opinion* (громадської думки) і до її інституціоналізації як основного важеля й запобіжника сталої демократії (чому присвячено численні наукові праці [1; 3; 7]). Функціональний підхід у соціології, проклавши шлях до розуміння соціальної значущості *public opinion*, поєднав останній назавжди з “образом” відкритості суспільства, становлення в ньому громадянських інституцій та засад існування. Коли спостерігається “реутилізація” анахронічних форм існування, згаданих Ж. Бодріаром [9], соціальних інститутів та явне викривлення їхньої діяльності у сфері становлення демократичних засад суспільства, руйнування позитивних (гуманістичних) ідеологій та насадження (через серію персуазивних конфліктів) стану когнітивного дисонансу, що на кшталт “вірусу” починає охоплювати все ширші за кількістю та різноманітніші за складом соціальні групи і верстви населення, тоді більш ніж очевидним стає відчуття “інформаційного колапсу”. Перманентні звинувачення та змагання в поширенні “фейкових” новин лунають усе частіше в інформаційному просторі ворогуючих сторін – так відбувається завжди, коли рециєнто- та антропоцентрована спрямованість масової комунікації повертається до традицій медіацентрованих стратегій, відомих і поширених ще із середини ХХ ст. Руйнівні наслідки впливу ідеологічно орієнтованих медіа на свідомість мас особливо яскраво показала на весь світ пропутінська російська медіапропаганда. “Режим, що до того ж втратив ключові соціальні групи й може втратити набагато більше – по лінії економічних та фінансових проблем”, – артикулювала дослідниця медіапростору Л. Шевцова ще 2012 року в “Journal of Democracy” [12, р. 29].

Public opinion (громадська думка) як інститут є істотним важелем впливу громадськості на офіційні структури і фактично утворює ту “сферу відкритості”, про яку говорив ще Ю. Габермас, наголошуючи, що інфраструктура відкритості змінюється разом із формами організації,

доступності та споживання інформації. На думку дослідника, “вона ще раз зазнає змін зі стрімким поступом електронних засобів масової інформації, з оновлюваною актуальністю агітації, із усе більш тісним злиттям розваг та інформативності, з потужнішою централізацією в усіх галузях, з розпадом ліберальної практики об’єднань, з прогнозованою комунальною відкритістю тощо” [1, с. 23]. Щоб інфраструктура відкритості спрацьовувала і підтримувала найважливіші засади демократичності в суспільстві (тим більше – у суспільстві перехідного типу в період глибокої економічної і соціальної кризи), вищезгадані інструменти повинні відображати нагальні потреби і думки всіх верств населення, а не тільки “політичного класу”.

Висновки: а) потреба в осмисленні та вибудовуванні методологічних підходів до створення адекватного “образу суспільства” стає особливо нагальною в періоди загострення економіко-політичної ситуації, кризових явищ, зростання соціально-психологічної напруженості в суспільстві; б) сучасна соціальна і соціально-психологічна наука, зокрема семіосоціопсихологія, може реально допомогти у створенні “образу суспільства”, здатного протистояти розбрату й ідеологічному протиборству (наслідками яких так багата, на жаль, історія минулих століть), і запропонувати натомість медіакомунікативні практики єднання та взаєморозуміння; в) поширення і виокремлення знань про соціально-психологічні засади політичних та соціальних відносин у цілому та їх віддзеркалення в “реальності мас-медіа” залишаються одним із найактуальніших питань соціопсихології, семіосоціопсихології, соціології масових комунікацій та медіапсихології, політичної психології і соціології політики.

Л і т е р а т у р а

1. *Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства / Ю. Габермас ; пер. з нім. А. Онішко. – Львів, 2000. – 318 с.
2. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс-ЛТД, 2007. – 312 с.
3. *Медіа. Демократія. Культура* / за ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 356 с.
4. *Монжен О.* Виклики скептицизму. Зміни інтелектуального пейзажу Франції / О. Монжен ; пер. з фр. Т. Голіченко, С. Йосипенка, А. Репи. – К. : Дух і Літера, 2011. – 360 с.
5. *Моул Дж.* Особенности национальной психологии народов новой Европы: бизнес, общение, успех / Джон Моул ; пер. с англ. О. Л. Сергеевой. – М. : Астрель : АСТ, 2006. – 381 с.
6. *Рикер П.* Герменевтика, этика, политика. Московские лекции и интервью : [пер.с фр.] / П. Рикер ; отв. ред. И. С. Вдовина ; Ин-т философии РАН. – М. : Академия, 1995. – 160 с.

7. Сусская О. А. Гуманизация и персонификация масс-медиа: Гуманизация и персонификация коммуникативного взаимодействия в медиaprостранстве : монография / О. А. Сусская. – Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, AV Akademikerverlag GmbH &Co. KG, 2013. – 110 с.
8. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / Умберто Эко ; пер. с итал. А. Г. Погоняйло, В. Г. Резник ; ред. М. Г. Ермакова. – СПб. : Петрополис, 1998. – 432 с.
9. Baudrillard J. L'illusion de la fin ou la greve des evenements / Jean Baudrillard. – Paris : Galilee, 1992.
10. Certeau M. de. L'Invention du quotidien, paradigme de l'activité des usagers / Michel de Certeau. – S. Proulx, 1994. – 125 p.
11. Foucault M. Le parole e le cose / M. Foucault. – Milano, 1967. – 259 p.
12. Shevtsova L. Implosion, Atrophy, or revolution? / Lilia Shevtsova // Journal of Democracy. – 2012. – Vol. 23. – № 3. – P. 19–33.

Reference

1. Habermas, J. (2000). *Strukturni peretvorennia u sferi vidkrytosti: Doslidzhennia katehorii hromadianskoho suspilstva* [The structural transformations in the public sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society]. Lviv (ukr).
2. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: Rolevoy podhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role: Role approach in social psychology of personality]. Kyiv: Interpress-LTD Publ. (rus).
3. Kostenko, N. Ruchka, A. (2008). *Media. Demokratiiia. Kultura* [Media. Democracy. Culture]. Kyiv: Publishing house of the Institute of Sociology of NAS of Ukraine (ukr).
4. Mongin, O. (2011). *Vylyky skeptyzizmu. Zminy intelektualnoho peizazhu Frantsii* [Challenges of skepticism. Changes of intellectual landscape of France]. Kyiv: Duch i Litera Publ. (ukr).
5. Mole, J. (2006). *Osobnosti natsionalnoy psikhologii narodov novoy Evropy: bisnes, obshchenie, uspekh* [Features of national psychology of peoples of new Europe: business, communication, success]. Moscow: Astrel and AST Publ. (rus).
6. Rykeur, P. (1995). *Germenevtika, etika, politika. Moskowskie lektsii I intervyyu* [Hermeneutics, ethics, politics. Moscow lectures and interviews]. Moscow: Academia Publ. (rus).
7. Susskaya, O. A. (2013). *Gumanizatsiya i personifikatsiya mass-media: Gumanizatsiya i personifikatsiya kommunikativnogo vsaimodeystviya* [Humanization and personification of mass media: Humanization and personification of communicative interaction]. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, AV Akademikerverlag GmbH &Co. KG (rus).
8. Eco, U. (1998). *Otsutsvyuyushchaya struktura. Vvedenie v semiologiyu* [Absent structure. Introduction to semiology]. St. Petersburg: Petropolis Publ. (rus).
9. Baudrillard, J. (1992). *L'illusion de la fin ou la greve des evenements*. Paris, Galilee.
10. Certeau, M. de. (1994). *L'invention du quotidien, paradigme de l'activité des usagers*. S. Proulx.
11. Foucault, M. (1967). *Le parole e le cose*. Milano.

12. Shevtsova, L. Implosion, Atrophy, or revolution? *Journal of Democracy*. 2012. Vol. 23, no. 3, 19–33.

Сусская О. А. Семисоциопсихологические основания исследований “образа общества” в медиакоммуникативных системах

Коммуникация является социальным маркером и для конкретного человека, и для группы лиц либо социума в целом. Семисоциопсихология исследует массовую коммуникацию как способ достижения общественных целей и как широкое поле деятельности. Поэтому формы, виды и содержание общения в разных социальных группах представляются очень важными с точки зрения изучения воздействия массовой коммуникации. Острота контекста этой проблемы кроется в множественности представления “образа общества” в общественном сознании. Современная семисоциопсихология обогащается идеями причинности и координированности как способами смягчения воздействия массовой коммуникации. Правила соотнесения “сообщений” и “кодов” сформировали новую “реальность масс-медиа”, которая продуцирует и новые отношения в процессах информационного обмена.

Ключевые слова: коммуникация, методология, семисоциопсихология, информационный обмен, массовые коммуникативные процессы.

Susska O. O. Semio-sociopsychological principles of research on “appearance of society” in media communicative systems

Communication is a social marker for a concrete person and group or society as a whole. Semio-sociopsychology investigates mass communication as a means of achieving social goals and as a wide sphere of action. Therefore forms, kinds and content of communication in different social groups are very important from the viewpoint of the research on mass-media impact. The spiky context of this issue derives from the multitude of representations of “the appearance of society” in social mentality. Contemporary semio-sociopsychology become is enriched with ideas of causality and coordination as the means to mollify the impact of mass-media. The rules of coexistence of “messages and codes” have formed a new “mass-media reality”, which also produces new relations in the information renewal processes.

Key words: communication, methodology, semio-sociopsychology, informational renewal, mass communicative processes.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ РЕСУРС СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

П. І. Блозва, м. Київ

Теоретичний аналіз проблеми психологічного ресурсу соціального капіталу в становленні громадянської компетентності показав, що така компетентність задовольняє потребу в кращому теоретичному осмисленні громадських рішень, підвищує рівень альтруїзму, сприяє ефективнішому пошуку компромісів, більш результативному веденню дискусій та осмисленню нової інформації в процесі громадської взаємодії, покращує зв'язки з представниками громади у владі, дає змогу швидше переймати символи, які є панівними в межах спільноти. Психологічні ресурси соціального капіталу охоплюють ефективність соціальної взаємодії, ідентифікацію із соціальною групою, готовність до взаємодопомоги в соціальній групі, внутрішньогрупову згуртованість, міжособистісну довіру в межах соціальної групи, а сам процес становлення громадянської компетентності можна аналізувати як сукупність когнітивних (певний рівень знань про громадянське середовище), процедурних (знання та вміння використовувати громадські і політичні інститути), габітуальних (наявність особистісних навичок, настановлень щодо громадянської взаємодії) компонентів. Ефективна соціальна взаємодія сприяє підвищенню рівня когнітивного компонента громадянської компетентності, ідентифікація із соціальною групою – процедурного, готовність до взаємодопомоги в соціальній групі – габітуального та когнітивного, внутрішньогрупова згуртованість – габітуального, міжособова довіра в межах соціальної групи – процедурного.

Ключові слова: громадянська компетентність, психологічний ресурс соціального капіталу, соціальні мережі.

Проблема. У сучасному науковому дискурсі надзвичайно актуалізувалося питання ефективності участі громадян у державотворчому процесі. Суспільство ускладнюється новими недержавними об'єднаннями громадян, соціальними мережами, і цей процес формує соціальний капітал, який концентрує в собі певний психологічний ресурс для особистості. Постає питання про взаємодію цих нових утворень та їхній вплив на демократичний розвиток країни. Для того щоб демократія була життєздатною політичною моделлю, потрібен певний рівень громадянської компетентності особистості. У державах, які недавно стали на шлях демократичних перетворень, де люди тільки-но починають досягати мистецтва самоврядування, питання громадянської компетентності набуває особливої важливості. Однак навіть стабільні демократії (за

Г. Алмондом) стикаються з усе більшим числом фактів, що свідчать про недостатній рівень компетентності. Отож виникає потреба в концептуалізації проблеми громадянської компетентності та місця психологічного ресурсу соціального капіталу в її становленні.

Мета статті: проаналізувати особливості впливу психологічного ресурсу соціального капіталу на становлення громадянської компетентності особистості в межах міжособової взаємодії.

Громадянська компетентність – це сукупність кваліфікаційних передумов як для того, щоб реалізовувати права, так і для того, щоб виконувати обов’язки, обумовлені статусом громадянства. Компетенцію такого роду утворюють три компоненти: когнітивний, процедурний і габітуальний.

Когнітивний компонент – це певний рівень знань або певний рівень здатності до оволодіння цими знаннями, який може вважатися необхідним для забезпечення участі в діяльності громади. Йдеться про знання інституційного устрою політичної системи, функціональні взаємозв’язки всередині цієї системи, а також взаємодію зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного характеру; має значення і готовність засвоювати інформацію, необхідну для ухвалення громадського рішення.

Процедурний компонент – це ті знання і здібності, які необхідні потенційному політичному актору для реалізації наявних можливостей впливу та участі в межах інституційного порядку.

Габітуальний компонент – наявність здібностей і внутрішніх настановлень, необхідних для пізнання устрою політичної системи, а знання про наявні способи розв’язання проблем мають доповнюватися відповідною практичною активністю. Габітуальна компетентність важлива при продукуванні так званих колективних благ, тобто тих ресурсів, якими користується кожен незалежно від власного внеску в їх примноження.

Таким чином, громадянська компетентність включає в себе певні якості як інтелектуального, так і морального характеру. Громадянська компетентність формується насамперед на рівні локального самоврядування, причому наслідком участі на цьому рівні є перетворення особи, яка прагне до максимізації власної вигоди, у громадянина [14]. У цьому випадку доцільно говорити про становлення “мережевого суспільства”. Узагальнену версію цього підходу запропонував М. Кастельс. Він розробив концепцію мережевої держави, яка, на його думку, найбільшою мірою відповідає сучасній епісі. У межах нового типу соціального порядку належність до тієї чи тієї мережі виступає найважливішим джерелом влади [2]. Тут постає потреба актуалізувати поняття “соціальний капітал”, який якраз об’єднує поняття мереж, ідентифікації та довіри.

У дискурсі соціальної психології соціальний капітал розглядають як сукупність актуальних або потенційних психологічних ресурсів, що формуються на основі міцних зв'язків між людьми та ustalених правил взаємного знайомства і визнання, які підвищують добробут особи та сприяють згуртованості і громадянській активності суспільства [18; 20].

Уперше сам термін “соціальний капітал” ужив Л. Дж. Ханіфан у дискусіях з приводу сільських шкіл для опису найважливіших обставин, які впливають на повсякденне життя кожного. Ідеться насамперед про те, що потрібно виховувати волю, братні почуття, взаємну симпатію, виробляти вміння налагоджувати соціальні взаємини і комунікацію серед людей. Надалі категорія соціального капіталу дістала більш глибоку концептуалізацію. Першим соціальним психологом, хто звернувся до аналізу соціального капіталу, був П. М. Шихірев. Розглядаючи питання формування соціального капіталу, дослідник виділяє його основні характеристики:

- довіра “як інтегральне вираження стану внутрішніх суспільних зв'язків”;
- репутація “як вираження стану зовнішніх зв'язків”;
- стратегія і тактика комунікації “як вираження ціннісної орієнтації суб'єкта соціальних взаємин”;
- управління як “дотримання принципів і цінностей” [6].

І. Мадерінскене, Р. Мнкуте-Генріксон, Ж. С. Іманавічене обґрунтовують трикомпонентну структуру соціального капіталу. Вона охоплює загальні норми, переконання, досвід, які підтримують соціальні мережі і заохочують співробітництво. Виділяти норми і переконання як самостійні компоненти, на думку цих авторів, недоцільно, оскільки не обґрунтовані загальними переконаннями норми не будуть визнані усіма членами соціальної мережі. Довіра є третім компонентом, без якого неможливий соціальний капітал [13].

Автори одного з ґрунтовних досліджень соціального капіталу в соціальній психології О. М. Татарко і Н. М. Лебедева запропонували таке визначення цього феномена: соціальний капітал – це сукупність психологічних взаємин, які підвищують добробут індивідів і груп, даючи користь усій системі загалом. Дослідники склали також перелік його структурних компонентів: довіра, соціальна згуртованість, позитивна і “сильна” групова ідентичність, взаємна толерантність. Вони вважають, що оцінка перерахованих компонентів у їхній єдності дасть змогу вивчити нову якість взаємин, яка, власне, і є соціальним капіталом групи [4]. О. М. Татарко і Н. М. Лебедева також визначають його як кількість та якість внутрішньогрупових зв'язків. Цим визначенням автори підтримують думку В. В. Радаєва, що вимірюватися соціальний капітал

може тільки через рівень включеності в ті чи ті мережі, а також через характеристики самих цих мереж [3].

Р. Даль зазначає, що якщо в минулому традиційні способи розв'язання проблем, пов'язаних з громадянською компетентністю, діяли успішно, то події останніх років поставили їхню життєздатність під сумнів. Учений пояснює це трьома причинами: змінами масштабів суспільного життя, зростаючою його складністю, змінами в технології комунікацій.

Зміни масштабів суспільного життя. Рішення, що впливають на життя людей, ухвалюються щодо все більших і більших територій, у межах яких проживає все більше і більше людей. Для того щоб громадяни демократичних країн могли впливати на рішення, що ухвалюються на великій відстані від них, їм часто потрібна система делегування повноважень, зазначає Р. Даль.

Можна припустити, що габітуальна складова громадянської компетентності особистості матиме труднощі у своєму становленні, адже зі збільшенням масштабів соціальної мережі людині складніше ухвалювати рішення, які враховували б інтереси широкої громади.

Зростаюча складність суспільного життя. Високий рівень освіти громадян, зазначає Р. Даль, не завжди гарантує здатність належним чином розумітися на більш складних політичних питаннях, адже ускладнилася і модель політичного життя: з'являються нові партії, нові політичні лідери, громадські рухи та інші складові політичного процесу. Через це ускладнюється сам процес сприймання особистістю політичного дискурсу: зростає число політичних питань, які потрібно брати до уваги, їхня внутрішня складність і багатовекторність урядової політики в цілому. На нашу думку, ці процеси знижують рівень когнітивної компетентності громадянина, який через свої індивідуальні можливості дуже часто не в змозі охопити величезний потік інформації щодо актуального політичного життя.

Зміни в технології комунікації. Р. Даль звертає увагу на те, що ускладненість суспільного процесу веде до створення складних механізмів зв'язку громадян із владою. Дослідник зазначає, що, з одного боку, можна говорити про значне розширення арсеналу методів і можливостей комунікації громадян із владою, але з другого – зростає і можливість втрати контакту між суспільством і владою в потоці інформації [9]. За таких обставин, вважаємо, потерпає процедурна складова громадянської компетентності: громадяни не в змозі оцінити можливості свого впливу на владу та можливі ефективні механізми такої діяльності.

Отже, ускладнення суспільного процесу призвело до таких наслідків для громадянської компетентності, як зростання потреби в тео-

ретичному осмисленні нової інформації; вияви егоїзму, альтруїзму та конфлікту інтересів; дискусії та осмислення нової інформації; зв'язок із представниками громади у владі; проблема довіри до символів [там само]. Відтак доцільно проаналізувати їх крізь призму використання психологічного ресурсу соціального капіталу. Такий аналіз зумовлений тим, що в межах парадигми психологічної ресурсності соціальне мікросередовище розглядається як таке, що має певний рівень психологічної ресурсозабезпеченості. Це виявляється в характері та інтенсивності змін: спонтанні зміни, непередбачувані дії окремих індивідів відображаються в соціальних інтересах та взаєминах. Мікросередовище вносить зміни, щоб таким чином легалізувати соціальну активність, узгодити різні моделі змін [7].

Пропонуємо під психологічним ресурсом соціального капіталу розуміти стан соціального мікросередовища, в якому сконцентровані соціально-психологічні можливості, використовуючи які індивід може досягти власних цілей, а також сприяти досягненню цілей цієї групи. З огляду на результати попереднього теоретико-методологічного аналізу психологічний ресурс соціального капіталу доцільно розглядати в межах таких складових:

- ефективність соціальної взаємодії,
- ідентифікація із соціальною групою,
- готовність до взаємодопомоги в соціальній групі,
- внутрішньогрупова згуртованість,
- міжособова довіра в межах соціальної групи.

Зростаюча потреба в теоретичному осмисленні нової інформації.

Наслідки будь-яких політичних чи громадських рішень стають відчутними у всіх точках соціальної мережі майже миттєво. Для того щоб сформувані компетентний погляд про зв'язок між подіями, розділеними в часі і просторі, тільки досвіду недостатньо. Особа повинна знайти й оцінити надійну і відповідну інформацію, яку особистий досвід їй не надасть. Громадяни не можуть більше покладатися виключно на свої знання. Унаслідок цього ціна доступу до адекватної і зваженої інформації зростає настільки, що її отримання стає життєво необхідною потребою для пересічного громадянина.

У цьому випадку зростає роль ефективної соціальної взаємодії, оскільки членів групи об'єднують спільні інтереси та / або досягнення спільної мети. Очевидно, членство підвищує обізнаність учасників і надає їм засоби забезпечення своїх індивідуальних цілей через колективні дії [17]. Це припущення підтверджує П. Норріс, який виявив, що члени добровільних соціальних об'єднань більш активно стежать за новинами в газетах і на телебаченні [16]. Участь у добровільних організаціях сприяє підвищенню рівня поінформованості, власне розширенню мережі

інформації, що веде до зміцнення норм толерантності та співробітництва, компетентності у проведенні перемовин і посіданні лідерських позицій, а також виробленню почуття причетності до діяльності громади. Крім того, такі асоціації актуальні в політичному житті, тому що вони формують переконання, переваги, саморозуміння, самоусвідомлення, навички мислення і дії, які покращують навички особи в соціальній комунікації [8]. У контексті вищеописаного можна припустити існування певного позитивного впливу ефективної соціальної взаємодії на рівень когнітивного компонента громадянської компетентності.

Вияви егоїзму, альтруїзму і конфлікту інтересів. Р. Даль звертає увагу на те, що із зростанням території і населення політичної одиниці відбувається низка взаємозалежних змін, які різко знижують імовірність володіння «чеснотами», які, можна сказати, відображають рівень розвитку громадянства в особистості. Зокрема, чим численніша спільнота, тим більша імовірність наявності в ній внутрішніх суперечностей. Отже, більш імовірні в ній і конфлікти громадян. Більше того, зі зростанням числа членів спільноти уявлення про суспільне благо неминуче стає поняттям більше теоретичним. Зрозуміло, що громадянинові стає все важче знати особисто кожного зі своїх співгромадян. Таким чином, із зростанням числа осіб, які належать до соціальної мережі, уявлення про те, що значить їхній спільний інтерес або суспільне благо, все менше залежить від прямого досвіду і все більше – від абстрактних ідей та цінностей, які поділяють усі члени соціальної спільноти [9].

У цьому контексті доцільно згадати напрацювання С. Верби, К. Шлозмана та Г. Брейді, які концептуалізували модель громадянської участі. Дослідники стверджують, що потенціалом для активної участі в політиці є неполітичні умови діяльності. На початку життя люди розвивають ці риси в сім'ї і в школі, у дорослому віці – на роботі, у неполітичних добровільних організаціях [21]. Можна припустити, що такий процес пов'язаний з ідентифікацією із соціальною групою, адже для ефективної взаємодії із іншими членами соціальної мережі особі потрібно хоча б частково поділяти їхні символи, ідеї та цінності. На нашу думку, можна говорити про певний взаємозв'язок між процесом ідентифікації із соціальною групою і засвоєнням особою набору певних правил і соціальних норм поведінки, емпатії та рефлексії. Завдяки цим якостям особа може поставити себе на місце іншої людини, а відтак зрозуміти її потреби та інтереси, що, без сумнівів, дає змогу враховувати інтереси іншої людини під час ухвалення громадських рішень. Таким чином, припускаємо, що існує певний позитивний вплив ідентифікації із соціальною групою на процедурний компонент громадянської компетентності.

Дискусії та осмислення нової інформації. У міру горизонтального розростання політичних асоціацій частка співгромадян, з якими громадянин має прямі, безпосередні контакти, неминуче зменшується. У зв'язку з ускладненням природи суспільних проблем рівень компетентності, якого може досягнути група середньостатистичних громадян, просто працюючи над собою, істотно знижується: ці громадяни не можуть самі забезпечити отримання інформації, проаналізувати її і зробити правильні висновки [9].

Одна із складових соціального капіталу – готовність до взаємодопомоги в соціальній групі – сприяє досягненню групових цілей. Зокрема, знання і навички, накопичені завдяки участі в колективній діяльності, дають кожному учасникові змогу розвивати почуття особистої ефективності. Це підтверджують Д. Стол і Т. Рочсон: членство в добровільних неполітичних групах активізує у учасників почуття власної запотребованості [19]. Такі особи, можемо припустити, вбачатимуть у громадській активності додаткові можливості для власного саморозвитку, а їхня громадянська компетентність буде вищою.

М. Олсен зазначає, що участь у добровільних неполітичних об'єднаннях з часом підштовхує особу до політичної участі, адже, на його думку:

- це розширює сферу інтересів і зацікавлень особи, так що зв'язки з громадськістю та громадські проблеми стають більш актуальними для неї;
- це дає людині змогу налагодити зв'язки з багатьма новими людьми, і, в результаті, ці взаємини втягують особу в громадську та політичну діяльність;
- це збільшує поінформованість особи, тренує її соціальну взаємодію та лідерські навички, надає інші ресурси, необхідні для ефективної політичної діяльності [15]. Отже, спостерігаємо підвищення рівня габітуальної компетентності, адже готовність до взаємодопомоги – це, по суті, ресурс для активної діяльності як у межах громади, так і в політичному середовищі. Також можна припустити існування взаємозв'язку між готовністю до взаємодопомоги в соціальній групі і когнітивною складовою громадянської компетентності.

Зв'язок із представниками громади у владі. Р. Даль також зазначає, що сучасні технології усунули ті проблеми комунікації, які виникали раніше щодо можливості безпосереднього спілкування зі своїми обраними у владу представниками. Однак ці досягнення створюють стільки ж багато нових проблем, скільки і вирішують: сучасні технології комунікацій посилюють можливість контактів в одному напрямку – тобто від лідерів до громадян, але не навпаки. Це дає лідерам додаткові можливості контролювати громадян, зате не забезпечує контроль громадян над лідерами [9]. Отож постає потреба у високій внутрішньогруповій згуртованості. Адже

сама згуртована громада може як створювати нові ідеї, смисли та цінності, так і ефективно та дієво поширювати ці погляди поза межами своєї соціальної мережі.

Дослідження А. Флахе підтверджують, що згуртованість сприяє створенню певного соціального тиску, який може допомогти вирішити суспільні проблеми за умови, що актори використовують схвалення вибірково заради винагороди за належну поведінку. Однак дослідник також описує ситуацію, коли має місце безумовне схвалення, тобто сторони схвалюють дії одна одної, водночас нехтуючи інвестиціями в суспільне благо. Як наслідок, може виникнути згуртована неформальна мережа, але при цьому її членам не вдається досягти групової солідарності в певних питаннях [11]. Отже, можемо припустити, що внутрішньогрупова згуртованість також позитивно впливатиме на рівень габітуальної складової політичної компетентності, хоча, як було зауважено вище, потрібно зважати і на результативність роботи високозгуртованої соціальної мережі.

Проблема довіри до символів. Р. Даль так характеризує це явище: ніхто із громадян не володіє знаннями, достатніми для ухвалення компетентного громадського рішення, тому вони змушені звертатися до заміників, які їм знайомі, асоціюються з проблемним питанням і викликають у них довіру. Очевидно, що певний рівень громадянської компетентності вимагає від громадян більше, ніж просте прийняття на віру подібних асоціацій: вони повинні вміти розрізняти ті, які гідні довіри, а які – ні [9].

У цьому процесі, на нашу думку, надзвичайно актуалізується питання міжособової довіри в соціальній групі, адже, базуючись на такій довірі, особа полегшує для себе сприймання нової політичної інформації: на нашу думку, у межах соціальної мережі інформація розподіляється поміж учасниками, кожен із яких аналізує свою частину, а решта, базуючись на довірі, просто приймає вже опрацьовану іншими інформацію.

Отже, соціальний діалог, який відбувається через громадські інститути між громадськими і політичними акторами, утворює певний політичний дискурс – вербальний і невербальний обмін смислами, обґрунтованими позиціями та поглядами відповідно до переконань і певних правил, у результаті чого провадяться дії для розв'язання соціально значущої проблеми [5]. Формами такого діалогу можуть бути соціокультурна взаємодія, обмін цінностями, моделями і нормами життя тощо. У сучасних дослідженнях одним із чинників, що підтримує стійкість та інтегрованість політичного дискурсу, сприяє передаванню смислів, конструює горизонтальні і вертикальні суспільні стосунки, визнається соціальна довіра. Широкий простір соціальної довіри в низці досліджень вкладається у групи. Перша інтерпретується як інституційна

довіра, друга – як особиста відповідальність на дальній та середній соціальній дистанції, третя – як особиста громадянська активність [1].

Н. Луман розширює межі соціальної довіри в розгалуженій соціальній взаємодії до категорії “впевненість”. На його думку, довіра є життєво важливою в міжособових стосунках, але участь у функціональних системах, таких як економіка, політика, – це вже не питання особистісних взаємин. Воно базується на впевненості, а не на довірі [12].

Соціальна довіра виступає каталізатором міжособової взаємодії як у добровільних громадських об’єднаннях, так і в політичних групах. Р. Патнем припускає, що часта взаємодія між різноманітними людьми породжує звичайно тенденцію до вироблення норм узагальненої взаємності, а завдяки психологічним сподіванням виникає довіра. Ця позиція знаходить підтвердження в дослідженнях Дж. Брема і В. Рана: люди, які беруть участь у добровільних групах, більш довірливі до інших, ніж ті, які не беруть участі в таких об’єднаннях [16]. Звідси випливає, що міжособова довіра в межах соціальної групи буде позитивно впливати процедурний компонент громадянської компетентності. Крім цього, не можна відкидати можливість існування та роль інших чинників, які впливають на становлення громадянської компетентності, а також її можливий вплив на становлення соціального капіталу.

Хоча більшість громадських об’єднань і не бере участі в політичних акціях, вони виконують функції “школи демократії” (за Токвілем). Ця ідея сприяла відродженню поглядів на громадські об’єднання як позитивний аспект в суспільстві. Однак такій інтерпретації протистоять два контртвердження. По-перше, кількість різноманітних та відмінних між собою соціальних контактів може бути істотним чинником зниження активності політичної участі. По-друге, для його власника соціальний капітал може мати аналогічні наслідки, як і будь-який інший вид капіталу: це збільшує можливості для автономії, а також розширює сферу можливостей; більш автономний і винахідливий громадянин, як очікується, буде більш схильним спиратися на власні ресурси, а не виявлятиме підданську поведінку щодо держави [10].

Висновки. Громадянська компетентність – це набір певних знань і смислів (або наявність ресурсів для їх отримання), які дають особі змогу осмислювати процеси в громадському середовищі, брати за потреби в них участь, відстоюючи таким чином власні інтереси або інтереси соціальної спільноти членом якої вона є.

Психологічним ресурсом соціального капіталу слід вважати стан соціальної групи, який характеризується концентрацією соціально-психологічних можливостей, використовуючи які особа досягає поставлених власних чи групових цілей. Коли йдеться про вплив психологічних ресурсів соціального капіталу на громадянську компетентність, мається

на увазі ціла низка можливостей: 1) ефективна соціальна взаємодія – для задоволення зростаючої потреби в теоретичному осмисленні громадських рішень; 2) ідентифікація із соціальною групою – для виховання альтруїзму, ефективного пошуку компромісів; 3) готовність до взаємодопомоги в соціальній групі – для підвищення ефективності дискусій та осмислення нової інформації в процесі громадської взаємодії; 4) внутрішньогрупова згуртованість – для кращого зв'язку з представниками громади у владі, більшій довіри до них та можливості впливати на їхні рішення; 5) міжособова довіра в межах соціальної групи – для більш швидкого переймання колективних символів та образів про громадську діяльність, які є панівними в межах спільноти. Отже, ефективна соціальна взаємодія як психологічний ресурс соціального капіталу підвищує рівень когнітивного компонента громадянської компетентності, ідентифікація із соціальною групою – процедурного, готовність до взаємодопомоги в соціальній групі – габітуального та когнітивного, внутрішньогрупова згуртованість – габітуального, міжособова довіра в межах соціальної групи – процедурного.

Література

1. *Галицкая Е.* Давайте доверяют друг другу с полуслова [Электронный ресурс] / Е. Галицкая, Е. Петренко // Гражданское общество: картография российских регионов по результатам опросов ФОМ 2007–2008 гг. – Режим доступа : <http://www.hse.ru/news/recent/5019896.html>
2. *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур [Электронный ресурс] / Мануэль Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. – 1999. – Режим доступа : <https://tcokoit.ru/dld/blog/setestruct.pdf>.
3. *Радаев В. В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация [Электронный ресурс] / В. В. Радаев // Экономическая социология. – 2002. – Вып. 3. – № 4. – С. 20–32.
4. *Татарко А. Н.* Социальный капитал: теория и психологические исследования : монография / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : РУДН, 2009. – 233 с.
5. *Тоффлер О.* Наука и изменение (предисловие) / И. Пригожин, И. Стенгерс // Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. – М. : Прогресс, 1986. – С. 10–33.
6. *Шихирев П. Н.* Природа социального капитала: социально-психологический подход / П. Н. Шихирев // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 71–81.
7. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / Петр Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
8. *Brehm J.* Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital / J. Brehm, W. Rahn // American Journal of Political Science. – 1997. – № 3. – P. 999–1023.
9. *Dahl R.* The problems of civic competence / Robert Dahl // Journal of Democracy. – 1992. – Vol. 3. – № 4. – P. 45–59.
10. *Deth J. W.* The Proof of the Pudding: Social Capital, Democracy, and Citizenship: modified paper prepared for delivery at the EURESCO Conference “Social Capital:

- Interdisciplinary Perspectives” [Электронный ресурс] / Jan W. van Deth (Exeter, United Kingdom, 15–20 September 2001). – Режим доступу : [http : //ist.ow.ly/docs/vandeth_53f.pdf](http://ist.ow.ly/docs/vandeth_53f.pdf)
11. *Flache A.* Do company towns solve free rider problems? A sensitivity analysis of a rational-choice examination [Электронный ресурс] / A. Flache, M. Macy, W. Raub. – 2000. – Режим доступу : <http://ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.198.9385&rep=rep1&type=pdf>
 12. *Luhman N.* Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives / N. Luhman // Trust: Making and Breaking Cooperative Relations (electronic edition) / Ed. by D. Gambetta. – Oxford : University of Oxford, 2000. – Part. 6. – P. 94–107.
 13. *Maderinskiene I.* The impact of social capital for development / I. Maderinskiene, J. Vasiliauskaite // New Trends of the Development of Industry. – 2003. – P. 1–8.
 14. *Münkler H.* Bürgerschaftliches Engagement in der Zivilgesellschaft / Herfried Münkler // Springer Fachmedien Wiesbaden. – 2002. – № 1. – С. 29–39.
 15. *Olsen M.* Social Participation and Voting Turnout: A Multivariate Analysis / Marvin Olsen // American Sociological Review. – 1972. – № 37. – P. 317–333.
 16. *Pippa N.* Introduction: The Growth of Critical Citizens? / Norris Pippa // Critical Citizens: Global Support for Democratic Government. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 1 – 27.
 17. *Portes A.* Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology / Alejandro Portes // American Review of Sociology. – 1998. – № 24. – P. 1–24.
 18. *Robert P.* Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy / Putnem Robert. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993. – 258 p.
 19. *Stolle D.* Are All Associations Alike? Membership Diversity, Associational Type, and the Creation of Social Capital / D. Stolle, T. Rochon // American Political Science Review. – 1998. – № 90. – P. 389–397.
 20. *Verba S.* The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / S. Verba, G. Almond. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1963. – 562 p.
 21. *Verba S.* Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics / S. Verba, K. Schlozman, H. Brady. – Cambridge : Mass: Harvard University Press, 1995. – 664 p.

Reference

1. Galickaja, E., & Petrenko, E. (n.d.). Davaite doveryat drug drugu s poluslova [A word is enough to trust each other]. Retrieved from <http://www.hse.ru/news/ recent/5019896.html> (Rus).
2. Kastels, M. (1999). Stanovlenie obshchestva setevykh struktur [Formation of the network companies]. *Novaya Postindustrialnaya Volna Na Zapade [Postindustrial New Wave in the West]*, 494-505. Retrieved from <https://rcokoit.ru/dld/blog/setestruct.pdf> (Rus).
3. Radaev, V. (2002). Poniatie kapitala, formy kapitalov i ih konvertaciya [The concept of capital, forms of capital and their conversion]. *Ekonomicheskaya Sotsiologiya [Economic sociology]*, 3(4), 20-32. (Rus).
4. Tataro, A., & Lebedeva, N. (2009). *Socialnyi kapital: Teoriya i psichologicheskie issledovaniya: Monografiya [Social capital: theory and psychological research: a monograph]*. Moscow: RUDN. (Rus).

5. Toffler O. (1986). *Nauka i izmenenie (predislovie)* [Science and change (introduction)]. In *Porjadok iz haosa: Novyj dialog cheloveka s prirodoy* [Order out of chaos: a new dialogue between man and nature.]. Moscow. (Rus).
6. Shihirev, P. (2003). Priroda socialnogo kapitala: Socialno-psihologicheskii podhod [The nature of social capital: social-psychological approach]. *Obshchestvennye Nauki i Sovremennost* [Social studies and the present], 2. (Rus).
7. Shtompka, P. (1996). *Sociologiya socialnyh izmeneniy* [Sociology of social change]. Moscow: Aspekt Press. (Rus).
8. Brehm J., Rahn W. (1997) Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital / J. Brehm, W. Rahn. *American Journal of Political Science*, 3, 999–1023.
9. Dahl R (1992). The problems of civic competence. *Journal of Democracy*, 3(4)
10. Deth J. W. (2001) The Proof of the Pudding: Social Capital, Democracy, and Citizenship. Social Capital: Interdisciplinary Perspectives. Exeter, United Kingdom, Retrieved from http://static.ow.ly/docs/vandeth_53f.pdf.
11. Flache A., Macy M., Raub W (2000) Do company towns solve free rider problems? A sensitivity analysis of a rational-choice examination Retrieved from <http://ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.198.9385&rep=rep1&type=pdf>.
12. Luhman, N. (2000) Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations (electronic edition)*. Oxford : University of Oxford. 94-107
13. Maderinskiene, I., & Vasiliauskaite, J. (2003). The impact of social capital on development. *New Trends of the Development of Industry*, 1-8.
14. Münkler, H. (n.d.). Бюргerschaftliches Engagement in der Zivilgesellschaft. *Springer Fachmedien Wiesbaden*, 1, 29-36. doi:10.1007/978-3-322-93263-1_4
15. Olsen M. (1972) Social Participation and Voting Turnout: A Multivariate Analysis. *American Sociological Review*, 37, 317–333.
16. Pippa N. (1999) Introduction: The Growth of Critical Citizens? *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press.
17. Portes A. (1998) Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *American Review of Sociology*, 24.
18. Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
19. Stolle D., Rochon T. (1998) Are All Associations Alike? Membership Diversity, Associational Type, and the Creation of Social Capital. *American Political Science Review*, 90, 389 – 397.
20. Verba, S., & Almond, G. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
21. Verba S., Schlozman K., Brady H. (1995) Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics. *Cambridge: Mass: Harvard University Press*.

Блозва П. И. Психологический ресурс социального капитала в становлении гражданской компетентности личности: теоретический анализ

Теоретический анализ проблемы психологического ресурса социального капитала в становлении гражданской компетентности личности показал, что такая компетентность удовлетворяет потребность в лучшем теоретическом осмыслении общественных решений, повышает уровень альтруизма, способствует более эффективному поиску компромиссов, более результативному проведению дискуссий и осмыслению новой информации в процессе общественного взаимодействия, улучшает связи с представителями общины во власти, позволяет быстрее перенимать символы, бытующие в пределах сообщества. Психологические ресурсы социального капитала охватывают эффективность социального взаимодействия, идентификацию с социальной группой, готовность к взаимопомощи в социальной группе, внутригрупповую сплоченность, межличностное доверие в рамках социальной группы, а сам процесс становления гражданской компетентности можно анализировать как совокупность когнитивных (определенный уровень знаний о гражданской среде), процедурных (знание и умение использовать общественные и политические институты), габитуальных (наличие личностных навыков, установок относительно гражданского взаимодействия) компонентов. Эффективное социальное взаимодействие повышает уровень когнитивного компонента гражданской компетентности, идентификация с социальной группой – процедурного, готовность к взаимопомощи в социальной группе – габитуального и когнитивного, внутригрупповая сплоченность – габитуального, межличностное доверие в рамках социальной группы – процедурного.

Ключевые слова: гражданская компетентность, психологический ресурс социального капитала, социальные сети.

Blozva P. I. Psychological resource of social capital in developing civic competence of an individual: theoretical analysis

Theoretical analysis of the psychological resource of social capital in developing civic competence of an individual has shown that such competence satisfies the need for a better theoretical understanding of public decisions, increases altruism, contributes to the effective search for compromises, holding more fruitful discussions, and understanding new information in the process of public interaction, improving communication with community representatives in the government. It facilitates the adoption of symbols that prevail in the community. Psychological resources of social capital encompasses effectiveness of social interaction, identification with a social group, readiness for mutual assistance in a social group, intragroup cohesion, and interpersonal trust within a social group. The process of civic competence development itself can be analyzed as a set of cognitive (certain level of knowledge about civic environment), procedural (knowledge and skills to interact with social and political institutions), habitual (personal skills and attitudes to maintain civic interaction) components. Effective social interaction increases the cognitive component of civic competence, identification with a social group influences the procedural component, mutual commitment within a social group has an impact on the habitual and cognitive components, intragroup cohesion improves the habitual component, and interpersonal trust within social groups contributes to the procedural one.

Key words: civic competence, psychological resource of social capital, social networks.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ: СЦЕНАРІЇ ТА ВИМІРИ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ: ЦІННІСНИЙ ВИМІР ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

О. В. Сушиий, м. Київ

На основі даних всеукраїнських репрезентативних опитувань, проведених ІСПП НАПН України, проаналізовано динаміку поширеності орієнтацій громадян на підтримку державної незалежності та цілісності Української держави. За результатами моніторингових досліджень простежено амбівалентність громадської думки та коливання чисельності прихильників незалежності України. Емпірично зафіксовано емоційне піднесення, пов'язане з кардинальними зовнішньо- та внутрішньополітичними подіями, що відбулися в країні на перетині 2013 і 2014-2015 років. Стверджується, що радикальні зміни суспільних настроїв, будучи виявом “ситуативності сучасності”, не стільки зменшили традиційно притаманну українцям амбівалентність у ставленні до державного суверенітету і незалежності Української держави, скільки порушили всередині суспільства символічний “кордон”, що пролягав через ціннісні та світоглядні орієнтири, гальмуючи формування української політичної нації. На підставі спостережуваного піднесення патріотичних настроїв та зростання рівня значущості й загальності національної цінності державного суверенітету, що нині консолідують українських громадян, спростовується теза щодо несформованості загальнонаціональних цінностей та української національної свідомості.

Ключові слова: державна незалежність України, загальнонаціональні цінності, національна свідомість, національне самовизначення.

Проблема. Навряд чи знайдуться незгодні із твердженням, що державний суверенітет, територіальна цілісність, недоторканність кордонів є не тільки імперативом міжнародного права, але й незаперечною загальнонаціональною цінністю, а їх збереження – головне завдання національної безпеки кожної держави. Більше того, проголошення державної незалежності – найважливіша подія в історії більшості країн світу. Цей день, будучи національним святом, символізує відданість громадян ідеї національного самовизначення – ствердження суверенності народу у власній державі та ідеалу суверенітету держави.

Незалежність України – підсумок реалізації одвічних і природних прагнень українського народу, що має надзвичайно трагічну історію в Європі. Український народ пройшов довгий, тяжкий, жертвний шлях, мріючи про створення незалежної неподільної вільної України. У різні історичні епохи території, що входять до складу сучасної України, були частиною Росії, Польщі, Литви, Австро-Угорщини. Тривалий період несамостійного існування українства в межах неукраїнських суспільно-політичних систем супроводжувався славних синів України за свою свободу, боротьбою проти національного поневолення. Героїчний епос багатовікової національно-визвольної боротьби за незалежнення України пронизаний щирим прагненням багатьох поколінь українського народу жити в незалежній соборній державі та гіркою невдалим спроб її створення.

Боротьба за незалежність та свободу супроводжувала всю новітню історію України. Саме в цей час, з крахом тоталітарної радянської імперії, склалися сприятливі умови для відновлення української державницької думки та, з погляду історичної спадкоємності, відновлення української державної незалежності. На цьому історичному етапі – останньому відрізьку багатовікового шляху – знаковими, визначними і визначальними були три події. Першим кроком до фактичного і юридичного утвердження незалежності України стало прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, у якій ідеться про те, що Українська держава утворилася “на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення”. Логічним продовженням процесу, започаткованого ухваленням цього документа, було ухвалення 24 серпня 1991 р. Верховною Радою тоді ще Української РСР Акта проголошення незалежності України, яким територія держави проголошувалася неподільною і недоторканною. Цим історичним документом, “продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні” та “виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами”, було закладено підґрунтя для побудови незалежної Української держави. Він був закріплений проведенням 1 грудня 1991 р. республіканського референдуму, за результатами якого незалежність України підтримали 90,32 % виборців. Завдяки рішення референдуму Україна дістала змогу утвердитися на міжнародній арені як незалежна держава. Таким чином, утвердження незалежної і суверенної Української держави стало реальним фактом у результаті розпаду Радянського Союзу, її підтримки українськими громадянами та визнання світовою спільнотою.

Попри очевидну історичну значущість, закономірність і легітимність відновлення незалежності України реваншистські сили як усередині країни, так і за її межами невтомно намагалися переконати українців у

тому, що незалежність України буцімто є “примхою історії”, випадковим явищем унаслідок невдалого державного перевороту в Москві, що стався у серпні 1991 р., та руйнування однієї з найбільших імперій світу – Радянського Союзу. Ця ідеологема, маючи досить значний мобілізаційний потенціал, використовувалася як інструмент культивування в українському середовищі комплексу меншовартості, нав’язування українцям російських імперських стереотипів мислення, спотворення національної свідомості, поширення сепаратистських гасел [3]. Кожне з цих явищ містило потенційні загрози суверенітету і територіальній цілісності України, працюючи на політичну дестабілізацію та ціннісний розкол українського суспільства.

Здавалось би, попри всі складнощі, сповідування громадянами України спільних, передусім загальнонаціональних, цінностей має стати досить потужною консолідаційною для українського суспільства силою, адже історія людства показує, що цінності утверджуються і відтворюються в результаті спільного досвіду – причому чим більш емоційно-екзистенційно насиченим є цей досвід, тим більше шансів у цінностей злитися зі спільною, яка їх приймає. І позитивний, і негативний досвід, якщо вони були пов’язані із сильними колективними переживаннями, у своїй сукупності створюють кістяк історичної пам’яті як пам’яті колективної, яка й лежить в основі самоідентифікації спільнот [2]. Відповідно, такі загальнонаціональні цінності, як незалежність та цілісність Української держави, будучи частиною національної свідомості, можуть і мають бути визначальними для майбутнього нації та держави.

Однак процес формування і консолідації модерної української нації виявився значно складнішим, ніж це уявлялося понад два десятиліття тому, коли омріяне “національне відродження” мало стати ледь не автоматичним наслідком задекларованої державної незалежності [12]. Україна відтоді, як постала як незалежна держава, ніколи не знала некризового стану. Протягом усіх років тема кризи насправді не зникала з українського політичного дискурсу: країна по черзі і водночас переживала економічну, політичну, соціальну, демографічну, екологічну, духовну, моральну, ціннісну кризи [7]. Понад двадцять років українське суспільство перебувало в стані транзиту без чітко позначеного кінцевого пункту. Кожна з численних політичних еліт агітувала за свої цінності, закликаючи маси йти в тому чи тому напрямі до позначеного нею орієнтира. Із цих напрямів аж ніяк не складався загальний для всього суспільства азимут руху [8, с. 10].

Артикуляція політичних, соціокультурних, мовних, конфесійних розбіжностей, маніпулювання ними як “розколами” зробили процес українського національного самовизначення вкрай суперечливим і конфліктним. Характерним для суспільної свідомості та суспільних настроїв став стан психосоціальної амбівалентності (подвійності), що підживлювався

моральною втомленістю суспільства від безрезультативності дій влади. Його виявом був і переважно залишається ситуативний характер поведінки більшості українських громадян.

Наразі Україна переживає наймасштабнішу за роки незалежності системну кризу – кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни; кризу, обтяжену зовнішньою воєнною інтервенцією з боку Росії, що завдала удару по територіальній цілісності держави. Відновлення мирного розвитку Української держави потребує вироблення нової стратегії національного розвитку й реформування країни, а відтак – радикального перегляду системи відносин між громадянином, суспільством і державою на основі цінностей свободи і демократії. Досягнення визначених цілей можливе за умови розуміння кардинальних для українського суспільства світоглядних і ціннісно-орієнтаційних аспектів національного розвитку. При цьому, зважаючи на тривалу невизначеність пріоритетів та різновекторність орієнтирів, що також пов'язано з нинішнім загостренням суспільно-політичної ситуації в країні, украй важливо говорити саме про зміну, динаміку, “перегляд” політичних цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства як складових свідомості, яким властива певна динаміка, здатність змінюватися під впливом стійких процесів і ситуативних чинників.

Цінності є визначальними чинниками людського співжиття, їх актуалізація зумовлена такою характеристикою свідомості особистості, як здатність поєднувати три часових виміри – минуле, сьогодення і майбутнє. Це виявляється в інтегруванні в системі ціннісних орієнтацій особистості суспільно значущих цінностей як результату життєдіяльності минулих і сучасних поколінь, а також проектуванні індивідом своєї життєдіяльності на майбутнє [9, с. 104]. До речі, ці феномени свідомості є найбільш артикульованими, такими, що динамічно змінюються та водночас виступають фактором і показником змін, що, зокрема, відбуваються в політичній сфері суспільства. З одного боку, соціально-політична ситуація в країні багато в чому визначається тим, які світоглядні орієнтири, символи та уявлення регулюють життєдіяльність суспільства в цілому та відповідають за його цілісну ідентичність. Сформовані на їхній основі цінності скеровують і мотивують соціальні відносини, у тому числі визначають практичну спрямованість соціально-політичних дій. З другого боку, перетворення орієнтації в політичну дію, як і формування самої орієнтації, відбувається в конкретній ситуації. За відповідних обставин їхній вплив на цей процес може виявитися визначальним.

Як свідчить суспільна практика, саме в критичні, доленосні моменти суспільного життя відбуваються кардинальні зміни ціннісного виміру суспільних відносин. І саме в трансформаційні, особливо у кризові, періоди суспільство вимагає чітких орієнтирів для подальшого розвитку. Як

справедливо зауважує М. Ф. Головатий, криза – це і проблема, і об'єктивна передумова, спонукальний стимул для подальшого суспільного розвитку. Проблема в одному, найважливішому: яким суспільство стає, долаючи кризу, виходячи з неї. Воно може вийти як зі знаком “плюс”, так і зі знаком “мінус” [4].

Зважаючи на актуальний соціально-політичний контекст українського суспільства та безперервний пошук нових можливостей для мирного розвитку нашої країни, сказане повною мірою стосується загальнонаціональних цінностей. Несформованість загальнонаціональних цінностей до недавнього часу вітчизняні експерти розглядали серед найбільш гострих викликів, які суттєво впливають на розвиток держави, реалізацію національних інтересів та стан національної безпеки [11, с. 520-521]. Більше того, якщо ми хочемо зберегти незалежну і цілісну Україну, потрібно думати про єдину національну свідомість, яка ґрунтується на спільних, а тому здатних консолідувати, цінностях, що, власне, й може привнести в соціальне середовище упорядкованість, забезпечити самоорганізацію й еволюційні зміни в напрямі творення нових форм життєдіяльності.

Мета статті: розглянути ціннісну складову загальнонаціональної консолідації у фокусі динаміки орієнтацій громадян на підтримку державної незалежності та цілісності Української держави.

У політичній соціології та політичній психології загальнонаціональні цінності досліджують як загальносуспільні, мірою загальності яких прийнято вважати ступінь поширеності відповідних політичних орієнтацій серед дорослого населення країни. Зокрема, ступінь поширеності серед дорослого населення нашої країни орієнтації на підтримку її державної незалежності, на думку авторитетних соціологів, визначає міру спільності такої національної цінності, як державний суверенітет України [14]. Отож, аби не потрапити в пастку умоглядного теоретизування в розмові про загальнонаціональні цінності в Україні, будемо посилатися на конкретні моніторингові дослідження Інституту соціальної та політичної психології НАПН України та аналізувати дані соціопитувань, заснованих на особистісному сприйнятті українськими громадянами соціальних процесів [6; 13]¹.

Як було вже зазначено, на Всеукраїнському референдумі 1991 р. незалежність України підтримало 90,32 % населення України, незалежно від національної належності. Але в цьому виявленні єдності прагнення абсолютної більшості наших співвітчизників до національного суверені-

¹ ІСПП НАПН України регулярно проводить масові опитування за всеукраїнською репрезентативною вибіркою, кількісний склад якої становить, як правило, понад 2000 респондентів.

тету та власної державності є деякі нюанси. По-перше, згідно з даними ЦВК, 90,32 % учасників референдуму, що проголосували “за”, становили лише 76,03 % дорослого населення України, тобто тих, хто тоді мав право голосу. Тому саме з останньою, а не першою цифрою правомірно порівнювати відповідні результати всеукраїнських опитувань дорослого населення. По-друге, незважаючи на переконливі результати референдуму, соціологи з певним застереженням характеризують незалежність і суверенітет Української держави як незаперечну загальнонаціональну цінність на початку набуття нею незалежності. Попри те, що в кількісному аспекті чисельність тих громадян, які на референдумі підтримали державну незалежність, була значно більшою від половини усього дорослого населення в Україні та майже у 12 разів перевершувала чисельність тих, хто висловився проти, однак щодо структури маємо дещо інше співвідношення: хоча у всіх без винятку адміністративних регіонах чисельність прихильників незалежності перевершувала чисельність її противників, але не в усіх з них вона становила більш як половину їхнього дорослого населення [14, с. 3].

Від початку 1990-х років, аналізуючи тенденції і чинники змін у поширеності підтримки державної незалежності, мешканців України періодично перепитують, як би вони голосували, якби знову відбувся референдум 1 грудня 1991 р. Порівняння даних численних соціологічних опитувань засвідчує: прагнення жити власним незалежним життям залишається незмінним, незважаючи на всі політичні й економічні кризи, які спіткали Україну від того часу. При цьому матеріали результатів емпіричних досліджень вказують на те, що переважною тенденцією в Україні за роки незалежності є не лише зростання національної цінності державного суверенітету, а й зменшення мінливості напряму цього процесу, укріплення його стабільності [там само, с. 5].

Результати репрезентативних опитувань, що проводяться ІСПП НАПН України, також підтверджують те, що, незважаючи на всі перипетії суспільного розвитку, громадяни України виявляють високий рівень патріотизму, підтримують ідею єдності і територіальної цілісності України, пов'язують з нею своє майбутнє. Зокрема, дані щорічних моніторингових досліджень поширеності серед дорослого населення нашої країни орієнтації на підтримку її незалежності засвідчують сталу тенденцію зростання чисельності прихильників незалежності за останні п'ять років. Так, у 2011 р. на запитання “Чи підтверджуєте Ви прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України?” (воно було цілком аналогічним винесеному на всеукраїнський референдум 24 роки тому) 78,4 % респондентів відповіли “так”, що майже збіглося з результатами референдуму 1991 р. Але у 2014 р. частка громадян, котрі підтримують незалежний статус нашої держави, вперше перетнула 90-відсотковий рубіж – 92,4 % рес-

понтентів сказали “так” легітимізації національної державності. Це майже на 7 % більше, ніж у серпні 2013 р., і на 16 % – порівняно з офіційним результатом згаданого референдуму 2014 р. При цьому Акт проголошення незалежності сьогодні підтверджує абсолютна більшість мешканців усіх регіонів: на Заході – 97,7 %, у Центрі – 95,1 %, на Півдні – 96,6 %. Навіть на Сході незалежності України говорять “так” 85,7 % опитаних. Не підтверджують Акт проголошення незалежності загалом по вибірці тільки 7,6 % респондентів (Захід – 2,3 %; Центр – 4,9 %; Південь – 3,4 %; Схід – 14,5 %).

Значення цієї події для країни, суспільства і кожного українця незаперечне, однак гірка правда полягає в тому, що за роки незалежності набагато менше громадян ствердилися в думці, що Україна нині є справді незалежною державою. Упевнені в цьому лише 44,1 % (у Західному регіоні – 59,2 %, Центральному – 36,8 %, Південному – 56,8 %, Східному – 38,9 %). І хоч у 2014 р. загальний показник по вибірці був на 10 % вищим, ніж у 2011 р. (тоді 34,7 % опитаних відповіло “так”, 48,8 % – “ні”), і майже вдвічі більшим – порівняно з 2005 р. (21,7 % – “так”, 53,9 % – “ні”), ця кількість громадян становить менше половини всього дорослого населення в Україні. Слід зазначити, проте, що з 2004 р., коли вперше було поставлене це питання, по 2011 р. включно загальна тенденція була діаметрально протилежною: кількість громадян, не впевнених, що Україна справді є незалежною державою, удвічі (а в кризові 2006 р. та 2008 роки – майже втричі) перевищувала тих, хто вважав навпаки.

А втім, сумніви щодо спроможності України існувати як справді незалежна держава має значно менша частка українських громадян. За роки моніторингу питання “А чи вважаєте Ви, що Україна спроможна існувати як справді незалежна держава?” “найнижчий” показник оптимістично налаштованих щодо майбутнього нашої держави (55,6 %) зафіксовано у 2008 р., що в часі збігається як із внутрішньополітичною, так і світовою фінансово-економічною кризою, наслідки якої відчували на собі українські громадяни. “Найвища” частка – 74,7 %, що становить близько двох третин опитаних, була у вересні 2014 р. (висловили переконання, що наша держава спроможна існувати як незалежна: на Заході – 92,8 %, у Центрі – 74,7 %, на Півдні – 79,5 %, на Сході – 62,9 % опитаних). У ці ж роки зафіксовано й полюси песимістично налаштованих щодо майбутнього держави громадян: найбільше – майже третина опитаних (27,8 %) – у 2008 р., найменше – 11,7 % – у 2014 р.

Вочевидь, що певною мірою декларативні демократичні орієнтації, які були притаманні більшості населення напередодні проголошення незалежності України, протягом десятиліть зазнали серйозного випробування: адже тоді державна незалежність сприймалася значною частиною населення не як самоцінність, а в суто утилітарному вигляді як безпосере-

дній засіб задоволення своїх життєвих потреб¹. Відповідно, амбівалентність підтримки громадянами державної незалежності України, яка протягом десятиліть потерпала від соціально-економічних і політичних катаклізмів, пояснюється їхньою незадоволеністю як матеріальними умовами життя, так і станом справ у країні. Разом з тим не можна не зважати на той факт, що сплески в динаміці кількості прибічників української незалежності віддзеркалюють зміни в настроях людей, які вагаються і не дуже впевнені в тому, що саме для них і країни краще [14].

Зважаючи на коливання громадської думки щодо підтримки державної незалежності України між відносною й абсолютною більшістю, виникає питання: чи став її суверенітет справді загальнонаціональною цінністю? Яка теза є хибною: та, що за роки незалежності в Україні не сформувалася українська політична нація, чи та, що наша країна розвивається як стабільна політична нація? Контрверсійність цих питань полягає в тому, що процес національного самовизначення не завершується з проголошенням незалежності та створенням національної державності. Постають нові виклики, пов'язані з тим, що сам процес національного самовизначення неможливий без розвиненої національної самосвідомості – системотвірного чинника політичної нації, без концептуалізованої системи ідей, які мають консолідувати суспільство [10].

Вочевидь, на тлі кардинальних змін у структурі зовнішніх і внутрішніх викликів та загроз для України українці дістали необхідний поштовх до усвідомлення цінності незалежності та суверенітету своєї держави. Зростання протягом останніх років рівня значущості й загальності національної цінності державного суверенітету, незалежності Української держави, що фіксується провідними соціологічними центрами, у тому числі щорічними всеукраїнськими репрезентативними опитуваннями ІСПП НАПН України, свідчить і про зміцнення національної самосвідомості українського суспільства. З кожним роком збільшується частка громадян, які впевнені: хоча на шляху нашої державності багато перешкод, Україна повинна бути незалежною. Так, якщо у грудні 2009-го за незалежність виступали 61,8 % (незгодних – 11,4 %) респондентів, то в листопаді 2011-го – уже 70,4 % (незгодних – 9,3 %), а в грудні 2014-го –

¹ У цьому контексті цікавий факт наводить Я. Грицак: у 1990 р. на підставі оцінки багатства мінеральних ресурсів, обсягу аграрного виробництва, рівня індустріалізації України та освіченості населення тощо експерти Deutsche Bank спрогнозували, що з усіх тодішніх радянських республік найкращі шанси на заможне життя має саме Україна. Цей прогноз був розмножений тисячними накладами в листівках перед Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. Обіцянка нормального життя, не гіршого, аніж у Німеччині чи Франції, на думку дослідника, була однією з основних причин, чому абсолютна більшість мешканців України проголосували тоді за українську незалежність (детальніше див.: [5]).

майже 77 % (незгодних – 4,4 %). Така переконлива більшість сьогодні спостерігається в усіх регіонах країни і є найкращою відповіддю тим, хто поспішає проголосити крах української державності.

Більше того, емпірично спостережуване емоційне піднесення, пов'язане з кардинальними зовнішньо- та внутрішньополітичними подіями, що відбулися в Україні на перетині 2013 і 2014-2015 років, дає підстави говорити про активний процес формування політичної нації, до якого причетна абсолютна більшість населення країни, котре починає відчувати себе єдиною нацією. Адже на тлі зовнішньої воєнної інтервенції з боку Росії, втрати частини територій та війни на Сході України контроверсійні питання, що утворювали лінії розмежування в українському суспільстві, якщо не зникли, то поступилися головній, спільній консолідаційній цінності – незалежності та цілісності Української держави. Саме патріотичні почуття, на думку експертів, сьогодні стали основним чинником, що об'єднує українців [1].

Про це свідчать й інші результати опитування ІСПП НАПН України. Зокрема, посилення патріотичних настроїв позначилося і у відповідях на запитання “Як Ви сприйняли святкування 23-ї річниці незалежності України?”, яке ставиться з 1999 р. Порівняно з 2013 р., коли відзначалася 22-га річниця незалежності, частота вибору альтернативи “це викликало в мене передусім гордість як у громадянина” зросла майже вдвічі – з 11,7 % до 22,3 %. Більше стало й тих, хто попри гіркоту втрат і невиправданих сподівань усе ж таки відчував гордість: таких – 30,5 % проти 21,7 %. Натомість значно поменшало респондентів, які сприймають День незалежності переважно як нагоду розважитись і відпочити (5,5 % проти 21,7 %), і тих, для кого він не є святом (11,5 % проти 17,2 %). Щоправда, на рівні 2013 р. залишилася частка скептиків, котрі вважають відзначення річниць незалежності спробою відвернути увагу суспільства від проблем, які переживає держава (приблизно 21 %). Не визначилися з відповіддю близько 9 %¹.

Зрештою, щоб спростувати спекуляції навколо теми українського національного самовизначення – не лише в контексті факту проголошення української державності, а й у світлі сьогоденних гострих загроз її незалежності і територіальній цілісності, – під час проведення всеукраїнського репрезентативного опитування громадян України ІСПП НАПН України у травні 2014 р. ми поцікавилися думкою українців: чи підтримують вони

¹ Для порівняння: за роки моніторингу цього питання найнижчий показник відчуття гордості – на рівні 7 % і 7,9 % – було зафіксовано у 2000 і 2008-му роках, відповідно; тих, хто попри гіркоту втрат і невиправданих сподівань усе ж таки відчував гордість, найменше (19,3 %) було у 2008 р. А ось скептично налаштованих громадян найбільше спостерігалось у 2000-му (37,7 %) і 2003-му роках (37,9 %).

територіально цілісну Україну як суверенну і незалежну, демократичну унітарну та європейську державу із широкими повноваженнями регіонів і територіальних громад. Якби в Україні проводилося всеукраїнське консультативне опитування з цього питання як по вибірці в цілому, так і серед тих, хто взяв би участь у голосуванні, у всіх регіонах переконлива більшість опитаних підтримала б територіальну цілісність і суверенітет України. Навіть на Сході тих, хто підтримує (64,8 %), утричі більше, ніж тих, хто відстоює “антинезалежницьку” позицію (20,4 %). За суверенну і неподільну Україну проголосувало б понад 80 % представників усіх вікових категорій.

Висновки. Узагальнюючи викладені вище результати досліджень думок та оцінок громадян щодо незалежності та цілісності Української держави, можна з упевненістю стверджувати, що загальнонаціональні цінності є досить потужною силою, яка здатна консолідувати українське суспільство. Передусім на це вказує те, що більшість громадян України вірять у здатність своєї країни існувати як справді незалежна держава. Однак реальність в очах значної частини населення поки що не повністю цьому відповідає. Радикальні зміни суспільних настроїв унаслідок подій 2013 і 2014-2015 років, на нашу думку будучи виявом “ситуативності сучасності”, не стільки зменшили традиційно притаманну українцям амбівалентність у ставленні до державного суверенітету і незалежності Української держави, скільки порушили всередині суспільства символічний “кордон”, що пролягав через ціннісні та світоглядні орієнтири, гальмуючи формування української політичної нації. Зростання “питомої ваги” значущості національної цінності державного суверенітету сигналізує про формування нових настановлень, які можуть і мають стати основою зміцнення національної самосвідомості українського народу, суспільної консолідації, соціальної мобілізації та громадської самоорганізації. Україй важливо пильно оберігати ці паростки і саме на цьому ґрунті здійснювати системну, реалістичну, відкриту та прозору соціально відповідальну державну політику, адже наша країна поряд з інтегральними політичними та соціально-економічними реформами потребуватиме примирення та інтеграції, пошуку спільних цінностей та моделей існування, а відтак – постійного діалогу між суспільством і державою.

Л і т е р а т у р а

1. *Бекешкіна І.* Що об’єднує українців [Електронний ресурс] / І. Бекешкіна // Новое время. – 24.08.2015. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/bekeshkina/shcho-ob-jednuje-ukrajintsiv-65425.html>.
2. *Бойченко М. І.* Множинність стійких комунікативних спільнот у сучасних соціальних практиках [Електронний ресурс] / М. І. Бойченко // Materialy VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji "Strategiczne pytania

- swiatowej nauki – 2012". – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2012/Philosophia/2_101354.doc.htm.
3. Василенко В. Українська незалежна державність як історична закономірність [Електронний ресурс] / В. Василенко // День. – 2010. – № 151 (26 серпня). – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/ukrayinska-nezalezhna-derzhavnist-yak-istorichna-zakonomirnist-1>.
 4. Головатий М. Українська криза: політико-психологічний вимір [Електронний ресурс] / М. Головатий // Персонал. – 2009. – № 16 (318). – Режим доступу : <http://www.personal-plus.net/318/4772.html>.
 5. Грицак Я. 26-й процент, або Як подолати історію / Ярослав Грицак. – К. : Фонд Порошенка, 2014. – 136 с.
 6. Думки та оцінки громадян на старті виборів до Верховної Ради України. Вересень 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 36 с.
 7. Капсамун І. Про нереалізований проєкт – Україна [Електронний ресурс] / Іван Капсамун // День. – 2009. – № 162 (12 вересня). – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/pro-nerealizovaniy-proekt-ukrayina>.
 8. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів / упоряд. М. О. Шульга. – К. : Друк. "Бізнесполіграф", 2010. – 104 с.
 9. Кутирьова В. І. Політичні орієнтації як соціологічне поняття / В. І. Кутирьова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2009. – № 881. – С. 103–109.
 10. Рафальський І. Українське національне самовизначення. Колективне самопроєктування / І. Рафальський // Політичний менеджмент. – 2013. – № 1-2 (57-58). – С. 3–11.
 11. Розвиток публічного права в Україні (довідь за 2009-2010 роки) / за заг. ред. Н. В. Александрової, І. Б. Коліушка. – К. : Конус-Ю, 2011. – 726 с.
 12. Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 / М. Ю. Рябчук. – К., 2015. – 18 с.
 13. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с.
 14. Хмелько В. С. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) / В. С. Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – 2014. – Т. 161 (Соціологічні науки). – С. 3–10.

Reference

1. Bekeshkina, I. (2015). Shcho obyednuє ukraintsi [What unites Ukrainians]. *Novoe vremya* [New time], <http://nv.ua/ukr/opinion/bekeshkina/shcho-ob-jednuje-ukrajintsi-65425.html>. [downloaded 1 September] (ukr).
2. Boychenko, M. (2012). Mnozhynnist' stiykykh komunikatyvnykh spil'not u suchasnykh sotsialnykh praktykakh [The multiplicity of stable communication communities in contemporary social practices]. *Materialy VIII Miedzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji "Strategiczne pytania swiatowej nauki – 2012"*, http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2012/Philosophia/2_101354.doc.htm [downloaded 1 September] (ukr).

3. Vasylenko, V. (2010). Ukrayinska nezalezna derzhavnist yak istorychna zakonomirnist [Ukrainian independent statehood as a historical pattern]. *Den' [Day]*, 151, <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/ukrayinska-nezalezna-derzhavnist-yak-istorichna-zakonomirnist-1> [downloaded 1 September] (ukr).
4. Holovatyy, M. (2009). Ukrainska kryza: polityko-psykholohichnyi vymir [Ukrainian crisis: political and psychological dimension]. *Personal [Personnel]*, 16 (318), <http://www.personal-plus.net/318/4772.html> [downloaded 1 September] (ukr).
5. Hrytsak, Y. (2014). *26-i protsent, abo Yak podolaty istoriiu* [26 percent, or how to overcome history]. Kyiv: Fond of Poroshenko Publ. (ukr).
6. Slyusarevskyy, M. M. (Eds.). *Dumky ta otsinky hromadian na starti vyboriv do Verkhovnoi Rady Ukrainy. Veresen' 2014 Informatsiynyi biuleten*. [The opinions and evaluations at the starting point of the elections to Verkhovna Rada of Ukraine. September' 2014. Newsletter] (ukr).
7. Kapsamun, I. (2009). Pro nerealizovanyi proekt – Ukrayina [About an unrealized project – Ukraine]. *Den' [Day]*, 162, <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/pro-nerealizovany-proekt-ukrayina> [downloaded 1 September] (ukr).
8. Shulha, M. O. (Eds.) (2010). *Kryza v Ukraini: zony urazhennia. Pohliad sotsiologiv* [The crisis in Ukraine: zone of destruction. Sociologists' view]. Kyiv: Drukarnia "Biznespolihraf" Publ. (ukr).
9. Kutyriova, V. (2009). Politychni orientatsii yak sotsiologichne poniattia [Political orientations as a sociological concept]. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina* [Bulletin of KNU named after V. N. Karazin], 881, pp. 103–109 (ukr).
10. Rafalskyy, I. (2013). Ukrainske natsionalne samovyznachennia. Kolektyvne samo-proektuvannia [Ukrainian national self-determination. Collective self-designing]. *Politychnyi menedzhment* [Political management], 1-2 (57-58), pp. 3–11 (ukr).
11. Aleksandrova, N. V., Koliushko, I. B. (Eds.). (2011). *Rozvytok publichnoho prava v Ukraini (dopovid za 2009-2010 roky)* [Development of Public Law in Ukraine (report 2009-2010)]. Kyiv: Konus-YU Publ. (ukr).
12. Riabchuk, M. (2015). Dykhotomiia ukrayinskoï natsionalnoï identychnosti: istorychni prychny ta politychni naslidky [Dichotomy of the Ukrainian National Identity: Historical Reasons and Political Implications], Abstract of Ph. D. dissertation, Kyiv, Ukraine (ukr).
13. Slyusarevskyy, M. M. (Eds.). (2014). *Suspilno-politychna sytuatsiia v Ukraini na-peredodni prezidentskykh vyboriv. Traven' 2014. Informatsiynyi biuleten*. [Sociopolitical situation in Ukraine on the eve of presidential elections. Traven' 2014. Newsletter]. Kyiv (ukr).
14. Khmelko, V. (2014). Dynamika pidtrymky naseleнням suverenitetu Ukrainy u pershykh desiatylittiakh yii derzhavnoi nezalezhnosti (1991–2014 roky) [Dynamics of public support for the sovereignty of Ukraine in the first decades of its state independence (1991-2014 years)]. *Naukovi zapysky NaUKMA* [Scientific notes NaUKMA], 161, pp. 3–10 (ukr).

Суший Е. В. Независимость и целостность Украинского государства: ценностное измерение общенациональной консолидации

На основе данных всеукраинских репрезентативных опросов, проведенных ИСПИ НАПН Украины, проанализирована динамика распространенности ориен-

тацій громадян в підтримку державної незалежності та цілісності Українського державства. По результатам моніторингових досліджень прослідковані амбівалентність суспільної думки та коливання чисельності сторонників незалежності України. Емпірично зафіксовано емоційний підйом, пов'язаний з кардинальними зовнішніми та внутрішніми політичними подіями, які відбулися в Україні на перехресті 2013 та 2014-2015 років. Підтверджується, що радикальні зміни суспільних настроїв, будучи проявом "ситуативності сучасності", не настільки зменшили традиційно притаманну українцям амбівалентність в стосунках державної суверенності та незалежності Українського державства, скільки порушили всередині суспільства символічну "границю", що проходить через ціннісні та світоглядні орієнтири, затримуючи формування української політичної нації. На основі спостережуваних підйомів патріотичних настроїв та зростання рівня значимості та общності національної цінності державної суверенності, які в даний час консолідує українських громадян, опровергається теза про неформованість общнаціональних цінностей та українського національного свідомості.

Ключові слова: державна незалежність України, общнаціональні цінності, національне свідомість, національне

Sushyi O. V. Independence and Integrity of the Ukrainian State: Value Aspects of National Consolidation

The dynamics of public support for national independence and integrity of the Ukrainian state determined on the basis of the findings of the NAPS ISPP nationwide representative surveys has been analyzed. According to the outcomes of the monitoring research ambivalence of public opinion and fluctuations in numbers of supporters of Ukraine's independence have been traced. Emotional lift caused by the dramatic foreign and domestic situation in Ukraine at the intersection of 2013 and 2014-2015 has been empirically recorded. It is stated that radical changes of the public sentiment as a manifestation of "situational modernity" not reduced the ambivalent attitude of Ukrainians to the state sovereignty and independence of the Ukrainian state, which is traditionally inherent for Ukrainians, but rather violated a symbolic "border" within the society, which runs through values and ideological orientations hindering formation of the Ukrainian political nation. The observed growth of patriotism and increased significance of national values as well as state sovereignty, which are currently consolidating Ukrainian citizens, challenge the thesis that the national values and the Ukrainian national consciousness have not been formed.

Key words: state independence of Ukraine, national values, national consciousness, national self-determination.

МЕДІАКОНТЕКСТ ВИЯВУ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ ПРЕДСТАВНИКАМИ СХОДУ І ЗАХОДУ УКРАЇНИ

О. Л. Вознесенська, Н. І. Череповська, м. Київ

Розглядається висунута авторами ідея стимулювання вияву патріотичних почуттів шляхом спрямованого медіавпливу на емоційну сферу особистості. На основі апробації застосування медіаосвітніх засобів для формування навичок рефлексії патріотичних емоцій і почуттів досліджено вплив медіавізуального контенту на їхню актуалізацію та визначено особливості вияву патріотизму у представників різних регіонів України. Завдяки порівняльному аналізу сприймання різних фотозображень патріотичного змісту та викликаних ними почуттів у мешканців сходу і заходу України з'ясовано деякі їхні відмінності за культурними і комунікативними показниками, розумінням власного патріотизму та патріотичними виявами. Встановлено, що представники сходу країни налаштовані більш песимістично щодо майбутнього країни і що найбільш емоціогенною для них є тема війни і руйнувань, тоді як представники західних областей найбільш емоційно реагують на теми, пов'язані із щасливим майбутнім країни. Зроблено висновок, що загалом знання закономірностей історії України допомагає зберегти віру та з надією дивитися в майбутнє як представникам заходу, так і сходу України. Зауважено позитивний вплив сприймання фотозображень патріотичного змісту на процес актуалізації та зміцнення патріотичних почуттів; схильність патріотично налаштованих представників суспільства до спілкування на патріотичні теми як у реальному житті, так і в соціальних мережах. Застосування медіатекстів та інших медійних засобів впливу на емоційну сферу людини визнано за валідний діагностичний прийом визначення патріотичних почуттів, особливостей їхнього вияву, рівня розвитку, що також дає змогу досліджувати загальну структуру чинників формування патріотизму людини. Низький рівень медіакомпетентності діагностованих і зафіксований у ході дослідження сильний вплив медіавізуального контенту на психіку людей розглядаються як підтвердження актуальності застосування медіаосвітніх заходів в інформаційному просторі України.

Ключові слова: патріотизм, патріотичні почуття, інноваційна методика, візуальні медіатексти, рефлексія емоцій і почуттів.

Проблема. Актуальність дослідження уявлень різних категорій населення щодо соціально-політичної ситуації в країні, особливостей вияву патріотизму під впливом агресивного новинного медіасередовища в умовах збройного конфлікту та інформаційної війни є очевидною. Ці умови визначають процес становлення в нашій державі єдиної політичної нації на тлі загострення соціальних, економічних, політичних суперечностей розвитку країни. Соціально-психологічний аспект окресленої проблеми

полягає в тому, що досі не створено дієвого інструментарію, за допомогою якого людина могла б чинити ефективний психологічний опір шкідливій інформації, наразі – масштабній, професійно підготовленій, цілеспрямованій ворожій індоктринації, що є справжньою атакою на ідентичність українців. Ця інформаційна агресія має на меті вразити свідомість наших громадян, встановити контроль над їхньою свідомістю і керувати потім громадською думкою нашого суспільства згідно із своїми цілями. Адекватне, осмислене сприймання українцями ворожої пропаганди, їхня спроможність чинити спротив негативним інформаційним впливам – ось що, на нашу думку, має сьогодні хвилювати українську психологічну і педагогічну спільноту.

Розвиток засобів масової комунікації, широке впровадження новітніх мультимедійних технологій і візуальних медіатехнологій зокрема створили нові умови існування людини: змінили її повсякдення, функціонування у навчальній, професійній і суспільній діяльності і – без перебільшення – змінили саму людину. Усі ці виклики вимагають сьогодні від науковців та освітян нових, креативних ідей і підходів щодо такого важливого нині питання, як виховання громадянина, патріота України. Новітні підходи пов'язані передусім із сучасним техногенним інформаційним світом, особистісною медіакультурою і медіаграмотністю зокрема.

Одним з інноваційних підходів у вихованні патріотизму особистості, адекватного сучасним умовам, є застосування медіаосвітніх засобів, які дають змогу забезпечити формування таких важливих якостей патріота інформаційної доби, як здатність до рефлексії своїх емоцій і почуттів, критичність мислення, готовність до патріотичних дій та вчинків, свідомий дієвий патріотизм. Особливо гостро відчувається наразі потреба в професійній науково-методичній літературі, де б фахово і докладно висвітлювалися способи ефективної протидії інформаційній війні, що розгорнулася в нашому інформаційному просторі, розглядалися дієві прийоми формування у громадян адекватних уявлень про суспільні соціально-політичні події. І тому дослідження виявів патріотизму у представників різних регіонів України, різних верств населення є таким актуальним, особливо коли йдеться про посилення уваги до виховання почуття патріотизму у підростаючого покоління.

Мета статті: виявлення специфіки медіавізуального впливу на процес актуалізації патріотичних емоцій/почуттів та визначення особливостей їх вияву у представників різних регіонів України. *Метою* ж проведеного *емпіричного дослідження*, результати якого презентуються в цій статті, була апробація медіаосвітніх засобів формування навичок рефлексії патріотичних почуттів.

Патріотизм як складне соціально-психологічне явище має багато вимірів. Патріотизм суб'єкта найчастіше визначається як *комплекс* почуттів, знань, переконань, готовності до практичних дій в ім'я Батьківщини. Психологічна складова патріотизму репрезентує його як *суб'єктивний феномен* – психічну реальність у вигляді світоглядних позицій особистості, системи цінностей і смислів, переконань щодо свого ставлення до Батьківщини, готовність до конкретних дій і вчинків задля її блага, а також ідентичність і комунікацію з патріотичною групою/ спільнотою. Патріотизм як суб'єктивний, внутрішній стан пов'язаний передусім з емоційною сферою людини і становить набутий, специфічний комплекс почуттів, який найчастіше визначається як “патріотичне почуття”.

Візуальний, а тим більше медіавізуальний образ сам по собі є могутнім агентом впливу на людину і на її емоційну сферу зокрема. Тому цілеспрямоване застосування візуального медіадидактичного матеріалу патріотичного змісту, який здатен викликати певні емоції, може стимулювати патріотичні почуття.

Дослідження проводилося наприкінці 2014 – на початку 2015 року в трьох регіонах України (на сході, заході та в Києві): під час занять Малої академії наук, зокрема секції “Медіапсихологія” для старшокласників у листопаді 2014 року; як частина практики студентів 4-го курсу Національного авіаційного університету за спеціальністю “Психологія”; під час майстер-класів “Складні теми сьогодення в роботі медіаклубу” та “Методика «Я – патріот» як вплив медіавізуального на ставлення світоглядних позицій” на науково-практичному семінарі на тему “Медіаосвіта в Україні: інноваційний досвід і перспективи впровадження” у Львові зі студентами та викладачами Педагогічного коледжу Львівського національного університету імені Івана Франка; під час навчально-практичних семінарів для психологів Луганської області “Арт-терапія дітей та підлітків, що постраждали під час воєнних подій”, що проходив у м. Лисичанську в грудні 2014 року, і “Теорія і практика арт-терапії: розмаїття підходів” для психологів Львова та Львівської області в лютому 2015 року. Загалом у дослідженні взяли участь 78 осіб, з яких 32 – представники педагогічної спільноти (викладачі, психологи, молоді спеціалісти і студенти старших курсів педагогічних спеціальностей) західних та 31 –східних областей України.

Для виявлення патріотичних почуттів ми використовували фрагмент методики “Я – патріот” [2].

1. Стимульний матеріал складався із чотирьох серій фотозображень різного емоційного забарвлення. Кожна серія містила від 32 до 40 фотозображень подій 2013–2014 років, що були згруповані певним чином. Усі фотозображення авторства як професійних фотографів, так і аматорів були у відкритому доступі в мережі. *Перша серія* (нейтральна за своїм емоційним наповненням) мала умовну назву “Символіка України” та містила

фотозображення української символіки: герба, прапора України, стяга Правого сектору, світлини дорослих і дітей в українському національному одязі – вишиванках, зображення з ще “мирного” Майдану (до 19 січня 2014 року), мирних демонстрацій, Майдану з висоти пташиного лету під час виступу українського гурту “Океан Ельзи” взимку 2013–2014 років. *Друга серія* (за об’єктивними ознаками фотозображення цієї серії були активними, передавали рух, контрасти тощо) мала умовну назву “Майдан-АТО” і містила зображення активних протистоянь під час Майдану (на вулиці Грушевського в січні, на Майдані в лютому тощо) та боїв у зоні АТО (на сході України, зокрема в Донецькому аеропорті тощо) влітку 2014 року. *Третя серія* (депресивна за своїм емоційним забарвленням), умовно названа “Герої не вмирають!”, містила фотозображення загиблих на Майдані; похоронів бійців української армії, що загинули на Сході країни; поранених, скалечених, обгорілих військових; зруйнованих будинків; прибитих горем людей, які ховають своїх близьких або ж втратили все майно через війну. *Четверта серія* з умовною назвою “Усе буде добре!” була оптимістичною за емоційною складовою і складалася з фото, що зображували зустріч бійців, які повертаються з АТО додому; їхні весілля; роботу волонтерів із забезпечення військових на фронті; бійців АТО, які у хвилини затишшя годують тварин або граються з ними.

2. Для невербальної рефлексії патріотичних почуттів ми скористалися методом мандали. Відразу після перегляду серії фотозображень учасникам пропонувалося зобразити свої почуття у вигляді мандали. На наш погляд, патріотичні почуття не завжди чітко усвідомлюються людиною, тому і їхнє дослідження має спитатися не лише на опитування. Відомо, що останні спрямовані в першу чергу на когнітивні структури, а тому є небезпека отримання тільки соціально бажаних відповідей. Детальний аналіз малюнків ми проводили раніше [1].

3. Учасникам занять було запропоновано заповнити анкету. Вона мала не тільки дослідницькі цілі, а й давала змогу перевести власні переживання опитуваного у вербальну форму, щоб він таким чином міг осмислити їх. Питання анкети (перший блок) стосувалися викликаних під час перегляду емоцій (гордість, повага, жага справедливості, ненависть, сум, співчуття, провина, страх, відсторонення тощо). Їхню інтенсивність потрібно було оцінити за п’ятибальною шкалою (від -2 до +2). Другий блок анкети стосувався почуття патріотизму. Питання, представлені як незакінчені речення, мали примусити людину замислитися над власним ставленням до країни, готовністю чи, навпаки, неготовністю до певних дій, до яких спонукають фотозображення. Анкети пропонувалися після кожної серії фотозображень в одному і тому ж варіанті.

4. Наприкінці, після перегляду останньої серії, пропонувалося заповнити окрему, завершальну, анкету. Її питання були спрямовані на:

- порівняння характеру сприймання різних серій зображень – за емоційним впливом, візуальними образами (“картинкою”), змістом;
- самооцінку учасниками дослідження когнітивної складової власного патріотизму – знання історії та символіки України; оцінку можливості обговорення власних патріотичних виявів з іншими, долучення до національної культури через власну творчість; з’ясування особливостей поведінки з тими, хто поділяє, і з тими, хто не поділяє почуття щодо країни;
- оцінку медіакомпетентності учасників дослідження.

Розпочнімо представлення результатів з порівняння сприймання різних серій фотозображень у контексті патріотичних почуттів мешканцями сходу та заходу України. Як свідчать результати аналізу узагальнених даних, більш позитивні емоції викликають перша (“Символіка України”) та остання (“Усе буде добре!”) серії зображень – такі суб’єктивні оцінки виявлено більш як у половини учасників дослідження (відповідно 52,8 і 51,4 %). На відміну від цих серій дві інші – “Майдан-АТО” і “Герої не вмирають” – викликають у спостерігача “негативні” почуття (у 68,1 та 75 %, відповідно). Спробуймо відтак порівняти сприймання різних серій зображень представниками західних та східних областей України.

Як бачимо, у мешканців заходу і сходу країни ставлення до символіки України дещо відрізняється: у мешканців західних областей державна символіка, одяг тощо викликають повагу, відчуття духовної причетності, гордість, жагу справедливості і, загалом, позитивне ставлення; на відміну від них мешканці східних областей менш емоційно ставляться до цієї фотосерії – відчують сум, іноді гнів, ненависть, співчуття і жагу справедливості (рис. 1). Можна порадити, що серед почуттів, що викликає ця серія, немає огиди, страху, провини.

Друга серія фотозображень, що містила сюжети, пов’язані з протистоянням на Майдані та бойовими діями в АТО, викликає у жителів сходу різко негативне ставлення, огиду, сум, співчуття, страх і жагу справедливості, тоді як на мешканців заходу ці зображення навівають найперше сум, співчуття і жагу справедливості, а вже за цим – гнів, повагу, гордість і духовну причетність, тобто почуття, які мешканці сходу зовсім не переживають (рис. 2). І знову зауважуємо більшу емоційність жителів заходу взагалі.

Третя серія зображень, яка асоціюється з депресивними станами, виявилася найбільш емоціогенною. Найбільшою мірою ці фотографії викликають у випробуваних співчуття, сум, жагу справедливості, ненависть і страх – як у жителів заходу, так і сходу нашої країни, хоча й помітно меншою мірою (рис. 3). І знову мешканці заходу відчують духовну повагу, причетність, гордість, а мешканці сходу – ні. Крім того, останні досить негативно ставляться до цих зображень узагалі.

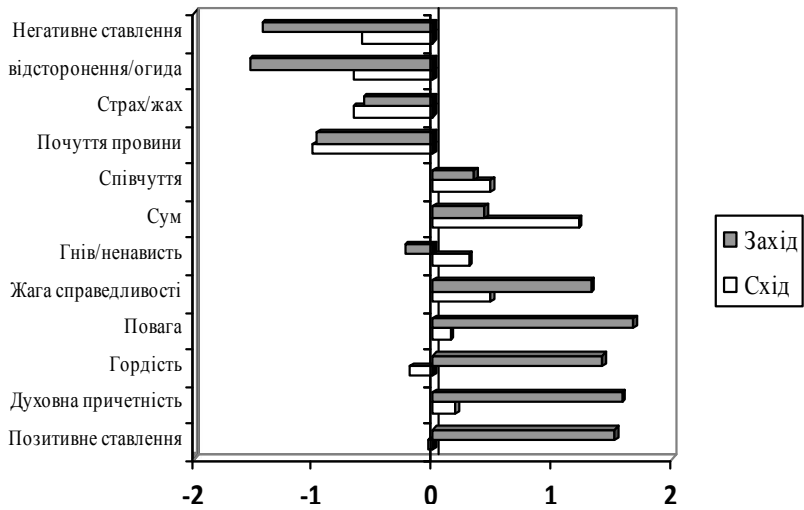

Рис. 1. Почуття, викликані серією фотозображень “Символіка України”

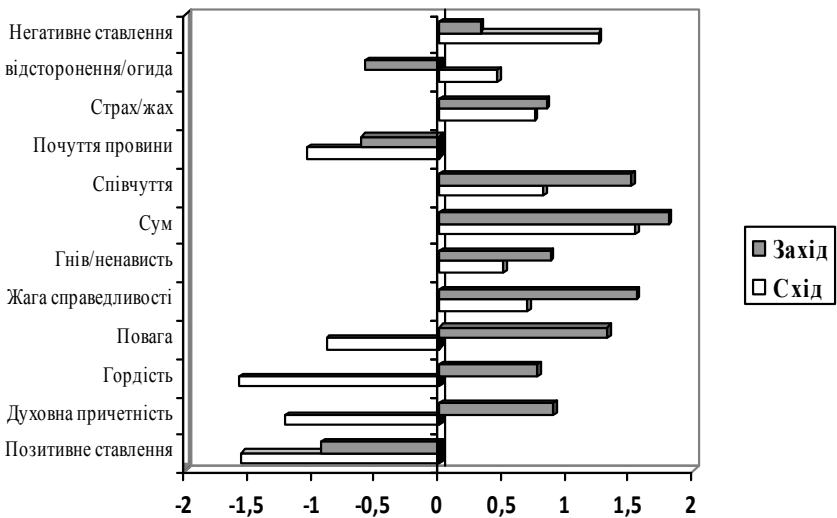

Рис. 2. Почуття, викликані серією фотозображень “Майдан–АТО”

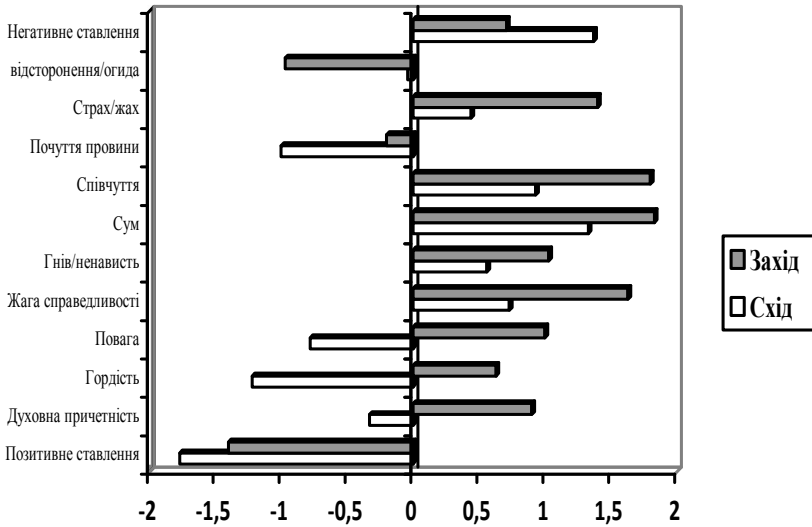

Рис. 3. Почуття, викликані серією фотозображень “Герої не вмирають!”

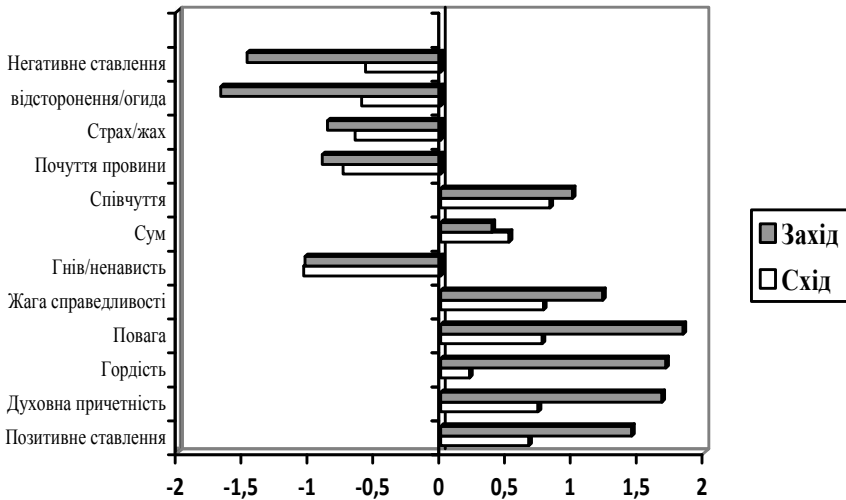

Рис. 4. Почуття, викликані серією фотозображень “Усе буде добре!”.

Остання – оптимістична – серія “Усе буде добре!” пов’язана з почуттями поваги, гордості, духовної причетності, співчуття і викликає позитивне ставлення більшою мірою у мешканців заходу, помітно меншою – у мешканців сходу, які найчастіше не відчувають гордості за свою батьківщину (рис. 4).

Щоб визначити ступінь впливу фотозображень різного змісту, у завершальній анкеті випробуванним пропонувалося проранжувати серії зображень за критеріями впливу на почуття та емоції, уподобаннями за візуальними образами та змістом. Було визначено середній ранг, який отримала кожна серія зображень у представників сходу і заходу країни (табл.).

Таблиця

**Оцінювання учасниками дослідження зі сходу та заходу України
серій зображень за різними критеріями (у балах)**

Критерій оцінювання/серія	... вразила, вплинула на емоції, почуття		... сподобалася за візуальними образами / за “картинкою”		... сподобалася за своїм змістом	
	Схід	Захід	Схід	Захід	Схід	Захід
<i>Середній ранг</i>						
“Символіка України”	2,6	2,7	1,4	2,8	1,6	2,5
“Майдан і АТО”	3	3,1	1,3	2,5	1,3	2,4
“Герої не вмирають!”	2,6	3,3	1,4	2,2	1,4	2,2
“Усе буде добре!”	1,8	3,0	1,7	2,6	1,8	3,2

Найбільші відмінності між впливом на почуття мешканців сходу і заходу України спостерігаються при сприйманні четвертої серії зображень “Усе буде добре!”, яка отримала середній бал 1,8 і 3,2, відповідно. Можна припустити, що мешканці сходу країни налаштовані щодо майбутнього більш песимістично, на відміну від мешканців заходу вони зневірені і розчаровані. Останнє місце за впливом на емоції в уявленнях мешканців заходу займає серія “Символіка України”, а найбільше вплинула серія “Герої не вмирають!”. Це й зрозуміло, тому що саме із західних регіонів найбільше героїв загинуло на сході у воєнному конфлікті. Мешканців сходу країни найбільше збентежила серія фотозображень “Майдан і АТО”, що можна трактувати як значущість цих подій саме для мешканців сходу. Зруйновані будинки, вибухи – це те, що стало їхньою реальністю, а події Майдану, на їхню думку, якраз і спричинили ці воєнні дії. За “картинкою” найвище оцінили мешканці сходу серію “Усе буде добре!”, а мешканці заходу – “Символіку України”. Оцінка серій фотозображень за

змістом у мешканців сходу і заходу України виявилася однаковою – найвище було оцінено серію “Усе буде добре!”, а серії “Герої не вмирають!” та “Майдан і АТО” сподобалися менше.

Отже, результати дослідження показали існування певних відмінностей у сприйманні останніх подій на заході і сході нашої країни. Можна припустити, що фотозображення різного змісту, що стосуються тих чи тих соціально-політичних подій, будуть по-різному впливати на актуалізацію патріотичних почуттів жителів сходу і заходу України.

Найбільш несподіваними є обернені кореляції між уподобанням тієї чи тієї серії зображень та визначенням себе патріотом (на рівні 0,05 значущості). Виявляється, що тим, хто вважає себе патріотом, будь-які зображення на політичну тематику, навіть пов’язані із символікою України чи допомогою волонтерів військовим, не подобаються. Можливо, це відзеркало відмінності між патріотами справжніми і “диванними”. Можливо, справжні патріоти “глибинніше” прагнуть миру в країні, і війна, смерть, руйнування викликають у них більш сильні “негативні” почуття – обурення, жах, ніж у тих, хто не відчуває в собі патріотизму.

На рівні тенденцій спостерігаються обернені кореляції між обговоренням молоддю зі старшим поколінням телевізійного контенту з тематики історії України та уподобанням серій зображень, присвячених Майдану та воєнним діям на сході країни, під кутом зору візуальних образів та змісту (на рівні 0,05 значущості). Так, тим, хто має можливість обговорювати побачене, проводити аналогії з історичними подіями в Україні, не подобаються страшні зображення теперішнього часу – війни, поховань, руйнувань; вони не вважають участь у цих подіях романтикою, більш серйозно ставляться до війни, смерті, героїзму. Дуже цікавими виявилися кореляції (на рівні тенденції), пов’язані з уподобаннями серії “Усе буде добре!”: тим, хто малоє на патріотичні теми, ця серія подобається, на відміну від тих, хто малоє взагалі в українському стилі. Водночас ті, хто добре знає історію України, позитивно сприймають зображення серії “Усе буде добре!”, емоційно реагують на зображення української символіки. Можливо, знання закономірностей історії допомагає зберігати віру і з надією дивитися в майбутнє.

Користувачі інтернету, симпатичні української культури, усього, що пов’язане з українськими традиціями і народним мистецтвом, колекціонери зразків народного мистецтва неприхильно ставляться до серії “Усе буде добре!” та “Майдан і АТО”. Можливо, це пов’язано із зануренням у світ історії, традицій, культури, відразою до всього, що стосується війни; у душі митці не хочуть воювати, не сприймають руйнування того, що може бути частиною культури та мистецтва. А любителям культурних заходів і концертів не подобається серія “Символіка України”. Це пояснюється, можливо, тим, що саме на масових культурних заходах зав-

жди багато символіки України, люди вбираються в національні строї, несуть прапори.

Досить значущі кореляції спостерігаються між участю в групах патріотичного спрямування та емоційним реагуванням на серію “Майдан і АТО” (на рівні 0,01 значущості). Ті, хто постійно спілкується з приводу соціально-політичних подій у країні, вважають, що війна поряд і вона стоїть суєтсья кожного.

До цього можна додати, що учасникам дослідження здебільшого важко розрізняти зображення за критеріями “вразило емоції, почуття”, “сподобалося за візуальними образами”, “сподобалося за змістом”. Часто те, що викликає емоції – подобається за змістом чи “картинкою”, те, що подобається за змістом, також подобається візуально. Це свідчить про низький рівень медіакомпетентності і психологічної культури, про сильний вплив медіавізуального контенту на психіку людей, що, зрештою, може призводити до їх більшої вразливості під натиском інформаційних атак ворожих медіа, які в будь-який момент можуть викликати певні руйнівні емоції. Отже, підвищення рівня медіакомпетентності – один із важливих засобів, коли йдеться про розвиток патріотизму.

Що ж до особливостей вияву патріотичних почуттів респондентами різних регіонів, то зазначимо, що під впливом сприймання фотографічного медіаконтенту патріотичного змісту патріотичні почуття *активізувалися/зміцнилися* майже у третини (27,4%) і *не змінилися* майже у половини (45,2%) опитуваних; утім, 4,5% осіб усе ж таки зазначили, що їхні патріотичні почуття дещо послабилися внаслідок перегляду. Останнє можна пояснити тим, що зображення психологічно важкого змісту можуть деструктивно впливати на несформовані, неусталені почуття молодих людей, які позиціонували себе як патріоти.

Загальна позитивна тенденція вияву патріотичних почуттів перцепентами підтверджується та уточнюється кореляційним аналізом отриманих даних. Зокрема, виявлено зв'язок на рівні тенденції між тими, хто позиціонує себе патріотами, і наявністю в них друзів, що поділяють їхні погляди (коефіцієнт кореляції 0,402 на рівні 0,05 значущості). Відповідно, закономірними стали кореляції між самовизначенням патріотів і їхньою можливістю висловлюватися, обговорювати свої патріотичні почуття з друзями-патріотами (коефіцієнт кореляції 0,355 на рівні 0,05 значущості) і друзями загалом (коефіцієнт кореляції 0,498 на рівні 0,05 значущості).

З'ясовано, що вираження патріотичних почуттів, поглядів у соціальних мережах корелює з логікою застосування ними аргументації (коефіцієнт кореляції значущий на рівні 0,01 значущості). Це опосередковано може свідчити про рефлексію почуттів, їх усвідомлення респондентами, “вихід” почуттів на інший, вищий рівень – у когнітивну площину. Патріотичні почуття любові до своєї землі, народу, шанобливе ставлення до іс-

торії Батьківщини, її культури, традицій з боку опитуваних підтвердилися в нашому дослідженні такими зв'язками: респонденти, які визначили себе патріотами, хочуть краще знати історію України (коефіцієнт кореляції 0,367 на рівні 0,05 значущості); прагнення патріотів знати краще історію України корелює з інтересом до телепрограм з української культури (коефіцієнт кореляції 0,375 на рівні 0,05 значущості), вони також цікавляться українською народною культурою (коефіцієнт кореляції 0,362 на рівні 0,05 значущості), що в цілому є закономірним. І ця очевидна валідність підтверджує достовірність інших, менш очевидних, результатів нашого дослідження.

Також встановлено прямі зв'язки між входженням опитаних до груп патріотичного спрямування в соціальних мережах і колекціонуванням фотозображень патріотичного спрямування (коефіцієнт кореляції 0,365 на рівні 0,05 значущості); висловлюваннями на патріотичну тематику в соціальних мережах і збиранням фотографій такого ж змісту (коефіцієнт кореляції 0,381 на рівні 0,05 значущості).

Цікавими виявилися результати порівняльного аналізу отриманих даних у східних і західних регіонах України. Так, на запитання “*Чи знаєте Ви символіку України?*” ствердно відповіли 55% респондентів східних регіонів і 42% західних. На запитання “*Чи добре Ви знаєте історію України?*” на сході було отримано 67% позитивних відповідей, на Заході – лише 35%. Різниця у 32% стала для нас певною несподіванкою, яку важко, але все ж таки можна інтерпретувати. Ми беремо на себе сміливість стверджувати, що східняки дещо самовпевнено поставилися до поставленого запитання, бо якби вони *добре знали історію України*, то ворожі проекти країни-агресора типу “русская весна”, “новороссія” та інші, що були спрямовані передусім на східні регіони нашої країни, не мали б успіху.

Відповідь на наступне запитання “*Чи хотіли б Ви знати історію краще?*” дещо оптимізує ситуацію: 83% респондентів сходу дали ствердну відповідь, на заході – 81%. Високий відсоток ствердних відповідей відображає, на нашу думку, прагнення українців знати більше і краще історію своєї країни; можливо, відображає їхнє бажання розібратися в уроках історії, щоб краще осмислити нинішній стан речей і, враховуючи минулий історичний досвід, упевнено будувати майбутнє.

Красномовними є й отримані дані щодо перегляду та обговорення телепрограм з історії України із друзями (схід – 11 %, захід – 32 %); із “френдами” в соцмережах (22 і 3%, відповідно); “ні з ким” (39 і 26%). Зазначимо, що на сході країни простежується певне непорозуміння між старшим і молодшим поколіннями, що виявляється у відмові молоді обговорювати соціально-політичні теми, теми української історії з людьми старшого віку. Також це може свідчити про певну недовіру до близького оточення, що частково підтверджується високою часткою (39%)

виборів альтернативи “ні з ким не спілкуюся” на зазначену тему. Така “закритість” східняків у спілкуванні на тему історії частково компенсується у 22% опитаних спілкуванням на цю ж тему в соціальних мережах. Натомість представники західних регіонів надають перевагу реальному спілкуванню і показують відносно високу (32%) комунікабельність у взаємодії з друзями, що пояснює низьку частку (3%) тих, хто віддає перевагу спілкуванню в інтернеті.

Ставлення опитуваних до *української народної культури* в досліджуваних регіонах розподілилося таким чином: на сході позитивне ставлення до неї виявляє кожен другий опитаний (50%), на заході – ще більше, понад дві третини респондентів (68%). Розрив у 18% додатково підсилюється ще й такими позиціями, як: телепрограми, присвячені українській культурі, дивляться 28% опитаних на сході країни і 39% – на заході; в інтернеті переглядають інформацію за зазначеною темою відповідно 6 і 42% респондентів; відвідують музеї народного мистецтва 28 і 50%.

З огляду на наведені результати цілком закономірним видається те, що традиційні народні практики, рукоділля більше поширені в західній частині країни, менше – на сході. Так, наприклад, частка тих, хто любить ліпити з глини, на заході становить 90%, тоді як на сході цієї справою не займається жоден із респондентів. Подібне співвідношення спостерігається і щодо інших народних ремесел (вишивання – 48 і 17%; писанкарство – 16 і 0%; народний розпис – 10 і 7%; витинання – 7 і 6%, відповідно). Отже, цілком очевидно, що байдужість до традиційної культури веде до занепаду ручних практичних умінь, народних ремесел, що тягне за собою часто-густо бездуховність, збіднення внутрішнього світу людини, її моральну деградацію. Саме прилучення дітей, учнів, студентів до рідної культури, традиційних мистецтв дасть змогу, на наше переконання, не лише подолати проблеми культурного характеру, а й допоможе у формуванні почуття патріотизму в сучасній молоді.

Висновки:

1. В умовах інформаційної війни, яку веде проти Української держави сусідня країна-агресор, актуальними завданнями стають виховання почуття патріотизму, формування активної громадянської позиції як молоді, так і української політичної нації в цілому.

2. Апробація застосування медіаосвітніх засобів у формуванні навичок рефлексії патріотичних емоцій і почуттів дала змогу виявити позитивний вплив сприймання фотозображень патріотичного змісту на процес актуалізації та зміцнення патріотичних почуттів; схильність патріотично налаштованих представників суспільства до спілкування на патріотичні теми як у реальному житті, так і в соціальних мережах.

3. Визначено певні відмінності у виявленні патріотичних почуттів залежно від культурних, комунікативних та інших характеристик респон-

дентів, що дає підстави говорити про необхідність подальшої роботи дослідників і педагогів з вирівнювання соціокультурної, духовної ситуації у східних регіонах країни. Так, молодь східної частини країни часто-густо переоцінює власне знання історії України, менше розмовляє з іншими на патріотичні теми та рідше дивиться патріотичні телепередачі; лише половина опитаних позитивно ставиться до української народної культури. Серед тем фотозображень найбільш емоціогенними для жителів сходу є ті, що стосуються війни та руйнувань; натомість мешканці заходу найбільш емоційно реагують на теми, пов'язані із щасливим майбутнім країни.

4. Застосування медіатекстів та інших медійних засобів впливу на емоційну сфери людини є валідним діагностичним прийомом визначення глибини патріотичних почуттів, особливостей їхнього вияву і рівня розвитку, а також дає змогу з'ясувати загальну структуру чинників формування патріотизму людини й вибудувати на цій основі ефективну модель впливу на їхнє формування.

Медіаосвітній підхід у формуванні патріотичних почуттів молоді можна визначити як інноваційний і ресурсний: він спрямований на розвиток здатності особистості до рефлексії емоцій-почуттів щодо сприйнятого, його критичного осмислення, а також творчого переосмислення, що є основою медіаінформаційної культури молодого патріота цифрової доби.

Л і т е р а т у р а

1. Вознесенська О. Використання мандали в медіаосвітніх заняттях / Олена Вознесенська / Простір арт-терапії : [зб. наук. праць] / УМО, ВГО "Арт-терапевтична асоціація". – К. : Золоті ворота, 2015. – Вип. 1 (17). – С. 4–21.
2. Вознесенська О. Л. Медіаосвітні засоби як ресурс у розвитку патріотичних почуттів особистості / О. Л. Вознесенська, Н. І. Череповська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35(38). – С. 231–244.

R e f e r e n c e

1. Voznesenska, O. (2015). Vykorystannia mandaly v mediaosvitnikh zaniattiakh [The use of mandala in media education classes]. *Prostir art-terapii* [Space of art-therapy], 1 (17), 4–21 (ukr).
2. Voznesenska, O. L. and Cherepovska, N. I. (2015). Mediaosvitni zasoby yak resurs u rozvytku patriotychnykh pochuttiv osobystosti [Media education facilities as a resource of developing personality's patriotic sentiments]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 35(38), 231–244 (ukr).

Вознесенская Е. Л., Череповская Н. И. Медиаконтекст проявления патриотических чувств представителями востока и запада Украины

Рассматривается выдвинутая авторами идея стимулирования выявления патриотических чувств путем направленного медиавоздействия на эмоциональную сферу личности. На основе апробации использования медиаобразовательных средств в формировании навыков рефлексии патриотических эмоций и чувств исследовано влияние медиавизуального контента на их актуализацию и определены особенности проявления патриотизма у представителей разных регионов Украины. Благодаря сравнительному анализу восприятия разных фотоизображений патриотического содержания и вызванных ими чувств у жителей востока и запада Украины выяснены некоторые отличия по культурным и коммуникативным показателям, пониманию собственного патриотизма и патриотическим проявлениям. Установлено, что представители востока страны настроены более пессимистически относительно будущего страны и что наиболее эмоциогенной для них является тема войны и разрушений, в то время как представители западных областей наиболее эмоционально реагируют на темы, связанные со счастливым будущим страны. Сделан вывод, что в общем знание закономерностей истории Украины помогает сохранить веру и с надеждой смотреть в будущее как представителям запада, так и востока Украины. Замечено позитивное воздействие восприятия фотоизображений патриотического содержания на процесс актуализации и укрепления патриотических чувств; склонность патриотически настроенных представителей общества к общению на патриотические темы как в реальной жизни, так и в социальных сетях. Применение медиатекстов и других медийных средств воздействия на эмоциональную сферу человека признается как валидный диагностический прием определения патриотических чувств, особенностей их проявления, уровня развития, который дает также возможность исследовать общую структуру факторов формирования патриотизма человека. Низкий уровень медиакомпетентности диагностированных и зафиксированное в ходе исследования сильное воздействие медиавизуального контента на психику людей рассматриваются как подтверждение актуальности применения медиаобразовательных мероприятий в информационном пространстве Украины.

Ключевые слова: патриотизм, патриотические чувства, инновационная методика, визуальные медиатексты, рефлексия эмоций и чувств.

Voznesenska O. L., Cherepovska N. I. Media context of manifestation of patriotic sentiments by the representatives of East and West Ukraine

The authors put forward the idea of stimulating patriotic sentiments by means of media targeted influence on personality's emotional sphere. Piloting of the media education tools in order to develop abilities to reflect on patriotic emotions and sentiments allowed exploring the influence of media visual content on their actualization as well as defining peculiarities of patriotism manifestations by the representatives of different regions of Ukraine. A comparative analysis of the perception of different patriotic photographic images by the residents of Eastern and Western Ukraine and patriotic feelings caused by them helped identify certain differences in cultural and communication indications, understanding of patriotism, and patriotic manifestations. It was found out that the representatives of the East of the country are more pessimistic about the future. In general, knowledge of Ukraine's history patterns helps to keep faith

and have hope when looking into the future. A positive impact of perceiving the pictures with patriotic content on the process of actualization and strengthening of patriotic sentiments was discovered. The tendency of patriotic citizens to communicate on patriotic topics in real life as well as in social networks was found. The use of media texts and other means of media influence on individual emotional sphere is a valid diagnostic method of investigating patriotic feelings. Besides, it allows defining peculiarities of their manifestation, their level of development and makes it possible to explore the general structure of the factors influencing the development of individual patriotism. A low level of media competency of the survey participants was diagnosed. The study recorded a strong influence of media visual content on people's psyche, which proves the urgency of arranging media educational events in the information space of Ukraine.

Key words: patriotism, patriotic sentiments, innovative methods, visual media texts, reflection of emotions and feelings.

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І СТАВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ

В. М. Павленко, М. В. Самойленко, м. Харків

Аналізується взаємозв'язок громадянської та етнічної ідентичності старшокласників з їхнім ставленням до сучасної соціально-політичної ситуації. Визначено актуальність громадянської та етнічної ідентичності у школярів та ступінь їхньої ідентифікації з відповідними спільнотами; виявлено, що за обома цими параметрами громадянська ідентичність випереджає етнічну. Реконструйовано співвідношення образу Я, ідеалу та деяких ключових образів сучасної соціально-політичної ситуації – волонтерів, українських воїнів та бойовиків т. зв. ДНР/ЛНР – у психосемантичному просторі старшокласників. Встановлено значущі зв'язки громадянської та етнічної ідентичності зі ставленням до цих образів сучасної соціально-політичної ситуації в Україні, а саме: чим сильніше ідентифікують себе підлітки з етнічною спільнотою – з українцями, тим вище вони оцінюють українських воїнів за всіма параметрами; чим сильніше ідентифікують себе старшокласники з громадянами України, тим краще вони ставляться до українських воїнів і тим гірше – до бойовиків т. зв. ДНР/ЛНР. Ступінь етнічної та громадянської ідентифікації не впливає на сприйняття образу волонтерів; останні оцінюються на найвищому емоційно-ціннісному рівні незалежно від досліджуваних видів соціальної самоідентифікації.

Ключові слова: ідентичність, громадянська ідентичність, етнічна ідентичність, соціально-політична ситуація, психосемантичний простір.

Проблема. Соціальна ідентичність протягом останніх десятиліть стала однією з провідних тем сучасної соціальної психології. Її вивчали багато вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема Г. Теджфел, Д. Тернер, Л. М. Дробіжева, Г. В. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, В. М. Павленко та ін. Загально визнано, що одними з найважливіших складових соціальної ідентичності є громадянська та етнічна ідентичності. Велику актуальність має вивчення взаємозв'язку саме цих видів ідентичності зі ставленням до соціально-політичної ситуації. Це важливо завжди, але зараз, в умовах різкого загострення соціально-політичної ситуації, яке ми спостерігаємо на цей час в Україні, проведення таких досліджень стає актуальнішим удвічі. У засобах масової інформації утвердилася думка про те, що цей взаємозв'язок існує і, найімовірніше, він двосторонній: з одного боку – сформована ідентичність визначає ставлення до ситуації, а з другого – саме загострення соціально-політичної ситуації зумовлює актуалізацію та прищвидшує самовизначення людини, стимулює прискорення її самоідентифікації та зростання патріотизму. Проте емпіричних досліджень з про-

блеми взаємозв'язку громадянської та етнічної ідентичності зі ставленням до сучасної соціально-політичної ситуації в Україні у доступній нам літературі виявлено не було, що й обумовило вибір теми цієї роботи.

За досліджуваних було обрано старшокласників – учнів 11-х класів. Роблячи такий вибір, ми намагалися дослідити тих представників нашого суспільства, які роблять перші кроки в суспільній і політичній сферах життя. До того ж саме в цьому віці відбуваються якісні перетворення, бурхливий розвиток процесів самоусвідмлення, становлення цілісного образу Я, громадянська та етнічна самоідентифікація.

Під сучасною соціально-політичною ситуацією в Україні ми мали на увазі найбільш значущу і найбільш болючу в даний період ситуацію довкола воєнного конфлікту на сході України (у Донецькій і Луганській областях). Резонанс і масштаб цього конфлікту сягнув світового рівня. Основний наголос у нашому дослідженні зроблено на аналізі ставлення старшокласників саме до цієї проблеми.

Мета статті: виявити особливості взаємозв'язку громадянської та етнічної ідентичності зі ставленням до сучасної соціально-політичної ситуації у старшокласників.

Наш дослідницький інструментарій для аналізу громадянської та етнічної ідентичності склали такі методи: тест Куна – Макпартленда “Хто Я?”; метод суб'єктивного шкалювання своєї громадянської та етнічної належності; опитувальник вираженості етнічної ідентичності Дж. Фінні.

Досліджуючи ставлення старшокласників до соціально-політичної ситуації, ми розуміли, що в тому пілотному дослідженні, яке було нами заплановане, не вдасться належним чином проаналізувати всі аспекти цього ставлення. Отож було вирішено обмежитися вивченням ставлення старшокласників до деяких ключових постатей сьогодення, а саме до типових образів, серед яких “Волонтер”, “Український воїн” та “Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР”. Разом з образами Я та власного ідеалу ці типові образи оцінювалися старшокласниками за допомогою методу особистісного семантичного диференціала О. Еткінда. Для обробки отриманих емпіричних даних були застосовані методи описивної статистики і кореляційний аналіз із використанням коефіцієнта Пірсона.

Для дослідження громадянської та етнічної ідентичності старшокласників та визначення їхнього ставлення до соціально-політичної ситуації ми обрали учнів 11-х класів Харківської гімназії №55 з українською мовою навчання. Загальна вибірка досліджуваних налічувала 60 старших підлітків віком 16–17 років, із яких 37 – жіночої статі, 23 – чоловічої. Дослідження проводилося протягом березня – травня 2015 р.

Старшокласники, вказуючи після дослідження в запропонованій їм анкеті свою етнічну належність, зазначили таке: українцями себе назвали

88,34% опитаних (53 особи); українцями/росіянами – 3,34% (2 особи); росіянами – 1,67% (1 особа); слов'янами – 1,67% (1 особа); не вказали належності – 5% (3 особи). Серед етнічних груп, до яких належать їхні батьки, старшокласники назвали такі: українці/українці – 59,88% (36 осіб); українці/росіяни – 21,59% (13 осіб); росіяни/росіяни – 5% (3 особи); українці/євреї – 3,34% (2 особи); українці/білоруси – 1,67% (1 особа); не вказали – 5% (3 особи).

За допомогою теста Куна – Макпартленда “Хто Я?” було виявлено, що третина досліджуваних (33,33%) ідентифікує себе як громадян України. Ознаки етнічної ідентичності виявилися приблизно у чверті досліджуваних (23,33%). Одночасно обидва типи ідентичності наявні приблизно в кожного десятого старшокласника (11,67%). Таким чином, у масиві відповідей досліджуваних, у яких наявні ознаки громадянської або етнічної ідентичності, явну перевагу демонструє показник громадянської ідентичності, приблизно на третину перевищуючи показник етнічної ідентичності. Інші дані лише підтверджують цю тенденцію. Так, зокрема, було проаналізовано не тільки частоту, з якою трапляються у відповідях на запитання “Хто Я?” варіанти громадянського та етнічного самовизначення, а й те, на якому місці серед різних відповідей згадуються саме ці варіанти. Відповідний аналіз показує, що громадянська ідентичність, якщо згадується, то переважно на 2-3-му місці, тоді як етнічна – на 6-7-му. Це є додатковим свідченням того, що і актуальність, і важливість громадянської самоідентифікації для наших респондентів вищі за етнічну.

Розгляньмо результати, отримані за допомогою методу суб'єктивного шкалювання: узагальнений середній рівень ідентифікації себе з громадянами України становить 7,81 бала, тоді як узагальнений середній рівень ідентифікації себе з українцями – 6,63 бала. Зауважимо, що хоч обидва показники перевищують середній рівень, тобто мають доволі високі значення, показники громадянської ідентичності є статистично значуще вищими. Останнє видається досить логічним, оскільки серед досліджуваних були не тільки українці, а й представники інших етнічних груп населення України.

Використовуючи опитувальник вираженості етнічної ідентичності Дж. Фінні, ми отримали показники, які дають змогу проаналізувати особливості етнічної ідентичності досліджуваних. Так, було виявлено, що середній показник етнічної ідентичності у старшокласників становить 1,89 бала при максимально можливому значенні цього показника 3 бали, тобто є дещо вищим за середній рівень. Цікаво, що в структурі етнічної ідентичності наших досліджуваних суттєво переважає афективний компонент (2,16 бала), який значно виразніший порівняно з когнітивним (1,62 бала).

Метод особистісного семантичного диференціала дав змогу дослідити ставлення старшокласників до сучасної соціально-політичної ситуації в Україні на основі аналізу узагальнених показників факторів семантичного диференціала: оцінки (О), сили (С) та активності (А). Досліджувалося ставлення старшокласників до таких понять: “Я”, “Ідеал”, “Волонтер”, “Український воїн”, “Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР” (табл. 1).

Таблиця 1

Узагальнені значення показників факторів СД при оцінюванні старшокласниками ключових образів сучасної соціально-політичної ситуації

СД	Я	Ідеал	Волонтер	Український воїн	Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР
Оцінка	11,78	16,13	16,70	9,98	-4,57
Сила	6,57	11,60	8,77	12,48	4,02
Активність	5,85	7,82	9,08	3,37	2,82

Як свідчать результати аналізу, старшокласники найбільш високо щодо емоційно-ціннісних характеристик оцінюють образ волонтера (16,70). Цікаво те, що за цими показниками його оцінка перевищує навіть оцінку образу власного ідеалу (16,13). Певним антиподом щодо цього образу для підлітків виступає образ бойовика т. зв. ДНР/ЛНР, у якого спостерігаються найнижчі показники за фактором оцінки (-4,57), що тим самим відображає в цілому негативне ставлення наших досліджуваних до цього образу.

Найвищі показники за фактором сили відповідають образів українського воїна (12,48). Це свідчить про те, що старшокласники наділяють цю постать рішучістю, незалежністю, незламністю, силою духа і характеру. Найнижчі показники за цим фактором характерні для образу бойовика т. зв. ДНР/ЛНР (4,02). Можна припустити, що досить низькі показники цього фактору відображають думку наших досліджуваних про те, що бойовики т. зв. ДНР/ЛНР не є незалежною і самостійною силою в конфлікті, за ними стоїть і ними керує якась інша, більш потужна, сила.

Найвищий рівень активності (9,08), з погляду старшокласників, характерний для наших волонтерів. Саме вони, з їхньою енергією та ініціативністю, виступають надійною опорою для українських воїнів, опорою, без якої проукраїнським силам важко було б впоратися із ситуацією на сході України. Найнижчі показники за цим фактором спостерігаються у бойовиків т. зв. ДНР/ЛНР (2,82), чий енергетичний потенціал старшокласники оцінюють значно нижче. Цікаво, що найнижчими серед усіх факторів показниками образу українського воїна також виявилися показники за фактором “Активність” (3,37), що може свідчити про

те, що підліткам хотілося б бачити українських воїнів не тільки такими, що обороняються, а й такими, що демонструють наступальні дії.

Проаналізуймо тепер співвідношення оцінюваних понять у психо-семантичному просторі школярів (табл. 2). Передусім очевидно, що поняття “Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР” стоїть у певній ізоляції, осторонь від усіх інших досліджуваних понять. “Відстані” між поняттями “Я”, “Ідеал”, “Волонтер” та “Український воїн” є суттєво меншими, ніж відстань будь-якого з них до поняття “Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР”. Найбільша дистанція виявилася між поняттями “Волонтер” і “Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР” (26,45), що вкотре підтверджує думку про те, що для старшокласників ці образи є певною мірою антиподами. Найменша узагальнена “дистанція” спостерігалася між поняттями “Волонтер” та “Ідеал” (8,49), що говорить про те, чий саме образ є для підлітків певним взірцем для наслідування.

Наведені в табл. 2 дані свідчать про те, що підлітки загалом слабо ідентифікують себе з усіма досліджуваними ключовими посталями сього-днішньої соціально-політичної ситуації, навіть образ власного ідеалу для них є ближчим (10,20), ніж будь-який з досліджуваних соціально-політичних типажів. Найвищий ступінь ідентифікації спостерігається щодо образу волонтерів (11,82), найбільш віддаленим від власного образу є образ бойовика т. зв. ЛНР/ДНР (23,02).

Таблиця 2

Узагальнені “відстані” між поняттями “Я”, “Ідеал” та ключовими образами сучасної соціально-політичної ситуації

Оцінювані поняття	Описові статистики (N=60)			
	Мінімум	Максимум	Середнє значення	Стд. відхилення
Я – ідеал	0,00	35,52	10,1968	6,40677
Я – волонтер	2,24	33,30	11,8212	6,69454
Я – український воїн	3,00	41,29	13,3117	7,39103
Я – Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР	6,00	44,94	23,0175	10,55293
Ідеал – Волонтер	1,00	34,77	8,4922	5,94366
Ідеал – Український воїн	1,41	35,45	11,4237	6,73294
Ідеал – Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР	3,00	54,05	25,1978	13,54747
Волонтер – Український воїн	1,41	40,32	14,3252	8,54910
Волонтер – Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР	3,16	52,71	26,4473	12,40096
Український Воїн – Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР	1,00	58,02	22,3243	14,04331

Наступним етапом нашої роботи стало дослідження взаємозв'язків між громадянською та етнічною ідентичністю – з одного боку, і ставленням до ключових образів сучасної соціально-політичної ситуації – з другого (табл. 3).

Таблиця 3

Результати кореляційного аналізу ступеня етнічної та громадянської ідентифікації і фактору оцінки досліджуваних образів

Досліджувані образи		Кореляції (N=60)				
		Іден. громад.	Іден. етн.	Волонтер	Укр. воїн	Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР
Ідент. громад.	Кореляція Пірсона	1	0,407**	0,135	0,323*	-0,294*
	Знач. (2-сторон.)	—	0,001	0,305	0,012	0,023
Ідент. етн.	Кореляція Пірсона	0,407**	1	0,066	0,558**	-0,141
	Знач. (2-сторон.)	0,001	—	0,616	0,000	0,284
Волонт.	Кореляція Пірсона	0,135	0,066	1	-0,075	-0,057
	Знач. (2-сторон.)	0,305	0,616	—	0,567	0,663
Укр. воїн	Кореляція Пірсона	0,323*	0,558**	-0,075	1	-0,351**
	Знач. (2-сторон.)	0,012	0,000	0,567	—	0,006
Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР	Кореляція Пірсона	-0,294*	-0,141	-0,057	-0,351**	1
	Знач. (2-сторон.)	0,023	0,284	0,663	,006	—

* Кореляція, значуща на рівні 0,05 (2-сторон.).

** Кореляція, значуща на рівні 0,01 (2-сторон.).

За результатами кореляційного аналізу було виявлено вельми значущу позитивну кореляцію між ступенем етнічної ідентифікації та фактором оцінки образу українського воїна ($r = 0,558$; $p < 0,001$). Іншими словами, чим сильніше підлітки ідентифікують себе з українцями, тим вище вони оцінюють українських воїнів за їхніми емоційно-ціннісними характеристиками. Аналогічні, але дещо менш виражені позитивні

кореляції спостерігаються також між ступенем етнічної ідентифікації і факторами сили й активності образу українського воїна (відповідно: $r = 0,449$; $p < 0,001$ та $r = 0,271$; $p < 0,05$). Тобто чим сильніше старшокласники ідентифікують себе з українцями, тим вище вони оцінюють стійкість, рішучість, незалежність і активність українських вояків.

Аналогічний, але дещо слабший позитивний зв'язок фіксується між ступенем громадянської ідентифікації – з одного боку, та фактором оцінки образу українського воїна – з другого ($r = 0,323$; $p < 0,05$). Іншими словами, чим сильніше підлітки ідентифікують себе з громадянами України, тим вище вони оцінюють українських воїнів за їхніми емоційно-ціннісними характеристиками. Натомість виявлено суттєвий негативний зв'язок між ступенем громадянської ідентифікації – з одного боку, та фактором оцінки образу бойовика т. зв. ДНР/ЛНР – з другого ($r = -0,294$; $p < 0,05$). Це означає, що чим сильніше підлітки ідентифікують себе з громадянами України, тим гірше їхнє ставлення до тих, хто протистоїть проукраїнським силам на сході України.

Висновки. Старшокласники демонструють порівняно високий ступінь актуальності громадянської та етнічної ідентичності, причому в підлітків переважає актуальність саме громадянської ідентифікації. Можна припустити, що такий рівень актуальності спричинений загостренням сучасної соціально-політичної ситуації в Україні. Для старшокласників характерним є не тільки високий ступінь актуалізації цих видів ідентичності, а й високий ступінь ідентифікації себе з відповідними спільнотами, і за цим параметром громадянська ідентичність також випереджає етнічну. У структурі етнічної ідентичності в досліджуваних підлітків афективний компонент переважає когнітивний.

Оцінюючи ключові постаті актуальної соціально-політичної ситуації, старшокласники на емоційно-ціннісному рівні віддали беззаперечну перевагу образу волонтера. За цим параметром оцінка даного образу навіть перевищила оцінку власного ідеалу. Певним антиподом щодо нього виступає за цим параметром образ бойовика т. зв. ДНР/ЛНР, який має негативні показники. Образ волонтера сприймається підлітками також як найбільш активний, ініціативний, дієвий порівняно з усіма іншими досліджуваними образами.

Образи українського воїна і бойовика т. зв. ДНР/ЛНР найбільше відрізняються за параметром сили: українські воїни наділяються якостями рішучості, незалежності, стійкості, тоді як бойовики т. зв. ДНР/ЛНР сприймаються як слабкі (можливо, через те, що інтерпретуються старшокласниками як такі, що виступають не самостійною, а залежною від зовнішніх рішень силою).

У психосемантичному просторі старшокласників досліджувані образи розподіляються нерівномірно: “Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР” стоїть у

певній ізоляції, осторонь від усіх інших досліджуваних понять. Найбільша “дистанція” виявилася між поняттями “Волонтер” і “Бойовик т. зв. ДНР/ЛНР”, що свідчить про те, що для старшокласників ці образи є певною мірою антиподами. Найменша дистанція спостерігалася між поняттями “Волонтер” та “Ідеал”, що говорить про те, чий саме образ є для підлітків певним взірцем для наслідування.

Загалом підлітки слабо ідентифікують себе з усіма ключовими постантями актуальної соціально-політичної ситуації – навіть образ власного ідеалу для них є ближчим, ніж будь-який з досліджуваних соціально-політичних типажів. Найбільший ступінь ідентифікації спостерігається з образом волонтерів, найбільш віддаленим від власного образу є образ бойовика т. зв. ЛНР/ДНР.

Між досліджуваними видами ідентичності і ставленням до основних образів соціально-політичної ситуації виявлено такі взаємозв’язки:

– чим сильніше ідентифікують себе підлітки з етнічною спільнотою – з українцями, тим вище вони оцінюють українських воїнів за всіма параметрами;

– чим сильніше ідентифікують себе старшокласники з громадянами України, тим краще вони ставляться до українських воїнів і тим гірше – до бойовиків т. зв. ДНР/ЛНР;

– ступінь етнічної та громадянської ідентифікації не пов’язаний із сприйняттям образу волонтерів. Останні оцінюються на найвищому емоційно-ціннісному рівні незалежно від досліджуваних видів соціальної самоідентифікації.

Павленко В. Н., Самойленко Н. В. Социальная идентичность и отношение старшеклассников к нынешней социально-политической ситуации

Анализируется взаимосвязь гражданской и этнической идентичности старшеклассников с их отношением к современной социально-политической ситуации. Определена актуальность гражданской и этнической идентичности у школьников и степень их идентификации с соответствующими общностями; установлено, что за обеими этими параметрами гражданская идентичность опережает этническую. Реконструировано соотношение образа-Я, идеала и некоторых ключевых образов современной социально-политической ситуации – волонтеров, украинских воинов и боевиков т. наз. ДНР/ЛНР – в психосемантическом пространстве старшеклассников. Установлены значимые связи гражданской и этнической идентичности с отношением к данным образам современной социально-политической ситуации в Украине, а именно: чем сильнее подростки идентифицируют себя с этнической общностью – с украинцами, тем выше они оценивают украинских воинов по всем параметрам; чем сильнее старшеклассники идентифицируют себя с гражданами Украины, тем лучше они относятся к украинским воинам и тем хуже – к боевикам т. наз. ДНР/ЛНР. Степень этнической и гражданской идентификации не связана с восприятием образа волонтеров; по-

следние оцениваются на наиболее высоком эмоционально-ценностном уровне независимо от исследуемых видов социальной самоидентификации.

Ключевые слова: идентичность, гражданская идентичность, этническая идентичность, социально-политическая ситуация, психосемантическое пространство.

Pavlenko V. M., Samoilenko M. V. High school students' social identity and attitude towards current sociopolitical situation

The study examines the relationship of civic and ethnic identity with the attitude to the current socio-political situation in high school students. The actuality of high school students' civic and ethnic identity and also the level of their identification with respective communities were determined. It is found that on these both parameters civic identity outpaces ethnic identity. The relationship between self-image, ideal and some important images of contemporary socio-political situation (such as volunteers, Ukrainian worriers and militants from so called DNR/LNR) in the psychosemantic space of high school students was reconstructed. Meaningful connections of civic and ethnic identity with attitudes towards these images representing current socio-political situation were found: the stronger is the teens identification themselves as the citizens of Ukraine Ukrainian, the better is their attitude towards Ukrainian soldiers and the worse is their attitude towards DNR/LNR militants. The degree of ethnic and civic identification does not correlate with the perception of the image of volunteers. The volunteers are evaluated at the highest emotional and evaluative level regardless of the levels of the studied types of social identity.

Key words: social identity, civil identity, ethnic identity, sociopolitical situation, psychosemantical area.

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

П. П. Горностай, м. Київ

Порушується проблема громадянської ідентичності, що висвітлюється в більш широкому контексті громадянської свідомості. Громадянська ідентичність розглядається як складова національної ідентичності, пов'язана з ідеологією громадянського націоналізму. Зазначається, що за останні чверть століття громадянська ідентичність зазнала значної еволюції, яка полягала в поширенні процесу ідентифікації українців з політичною нацією, причому простежується помітна тенденція посилення його вираженості із заходу на схід. Такий висновок зроблено на основі аналізу соціологічних даних за результатами виборів Президента України, ставленням до незалежності України та участю українців у протестних акціях, пов'язаних з подіями на Євромайдані. Звертається увага на те, що хоча українська громадянська ідентичність і набула на теперішній час високого розвитку, проте інші складові громадянської свідомості, пов'язані з політико-економічним, політико-правовим і соціально-психологічним аспектами, досі є нерозвинутими (особливо на державно-регіональному і місцевому рівнях). Наголошується, що окремі компоненти громадянської свідомості (етнічна ідентичність, політико-правова свідомість та ін.) потребують свого дальшого розвитку, без чого неможливе справжнє державотворення в незалежній країні.

Ключові слова: громадянська ідентичність, громадянська свідомість, державотворення.

Проблема. Термін “громадянське суспільство” останнім часом став досить популярним не тільки в ЗМІ, а й у наукових публікаціях з політології, соціології, соціальної психології. Дискусії щодо нього ведуться на семінарах, конференціях, під час круглих столів, на численних ресурсах в Інтернеті. Ми ж спробуємо проаналізувати психологічне підґрунтя цього поняття з позицій історичної психології.

Психологічною основою громадянського суспільства є *громадянська свідомість*, а вона неможлива без *громадянської ідентичності*. Ідентичність буває особистісна і соціальна (тобто залежна від ідентифікації з групою) [5; 6]. Одним з її видів є національна ідентичність, пов'язана з належністю до нації. Але націю можна розуміти і як етнічну, і як політичну групу. З огляду на це національну ідентичність також можна розглядати як етнічну чи як громадянську, а таку політичну ідеологію, як націоналізм, відповідно слід поділяти на етнічний і громадянський. Реакційні ідеології на кшталт нацизму, расизму, шовінізму дістали назву “радикальний націоналізм” (на протипагу “поміркованому”, або “ліберальному”). Більшість авторів вважають його агресивним різновидом

етнічного націоналізму. А проте громадянський націоналізм часто розглядають як синонім патріотизму.

Наразі в українському суспільстві спостерігається сплеск патріотичних настроїв, що пов'язано з розвитком громадянської ідентичності. Але до цього призвела не тільки зовнішня загроза, яка завжди сприяє консолідації групи. Це мало глибокі передумови в історії незалежності нашої країни. На мою думку, нинішній рівень національного самовизначення став можливий завдяки послабленню травми геноциду, що тяжіє над нами протягом трьох поколінь (див. [3]). Зрозуміло, історія питання сягає набагато глибше. Але дослідження розвитку національної ідентичності українців за весь тисячолітній період формування українського етносу потребує глибоких історико-психологічних досліджень.

Мета статті: дати короткий нарис розвитку громадянської ідентичності українців як важливої складової їхньої громадянської свідомості за останні чверть століття.

Динаміка геополітичних меж громадянської ідентичності. У 1991 році Україна здобула незалежність завдяки активістам громадянського суспільства, які становили тоді явну меншість. Високі результати референдуму “за незалежність” у грудні 1991 року були показником швидше очікувань, ніж реального рівня громадянської самосвідомості. Навіть більше, вони були наслідком досить вдалої політичної пропаганди. Референдум “про ставлення до СРСР” у березні того ж року показував іншу картину: лише три області – Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська – і місто Київ проголосували проти збереження Союзу (рис. 1). Отже, у цьому регіоні (територія української Галичини) результати обох референдумів збіглися, що свідчить про їхню достатню надійність і про справді високий рівень національної ідентичності, де важко виділити етнічну або громадянську складові.

На решті території України, незважаючи на високі результати грудневого референдуму, переважала ідентичність, пов'язана з належністю до СРСР, яку можна назвати “радянською” [4]. На підтвердження цього наведемо результати президентських виборів, які відбулися в один день з референдумом “за незалежність” (інфографіку взято з Вікіпедії). Вибори Президента України в грудні 1991 року практично повторили картину березневого референдуму. У тих же областях Галичини, що не підтримали збереження СРСР, переміг український національний лідер В'ячеслав Чорновіл, очільник Народного Руху України – партії, яка ще з кінця 1980-х проводила чітку політику за незалежність. В областях, що проголосували за Союз, переміг “радянський” лідер Леонід Кравчук (рис. 2).

«Чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації
рівноправних суверенних республік, у якій будуть повною мірою
гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?»

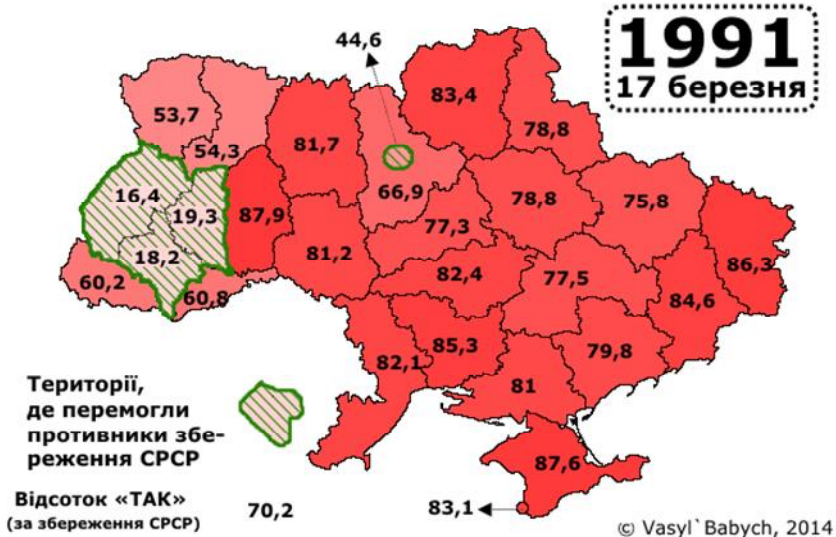

Рис. 1. Результати референдуму про збереження СРСР по областях України (березень 1991 р.)

Результати президентських виборів, особливо коли у другий тур виходили проукраїнський і проросійський кандидати, є хорошою ілюстрацією територіального розподілу національної ідентичності. Отже, в грудні 1991 року на “свідомому” рівні народ України підтримав незалежність, а на “неусвідомлюваному” (за винятком Галичини) – фактично й далі підтримував СРСР. Можна констатувати, що на той момент лінія умовного розділу між територіями з переважанням національної (громадянської) та “радянської” ідентичностей проходила по межах Галичини.

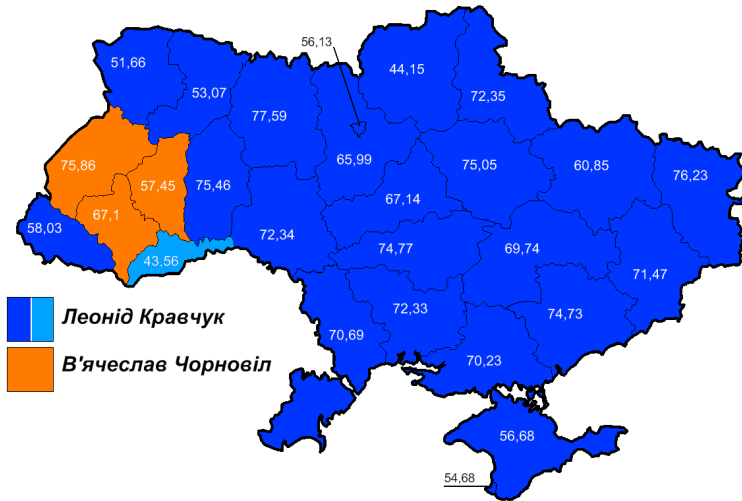

Рис. 2. Результати виборів Президента України по областях (грудень 1991 р.)

Перші роки незалежності відзначилися піднесенням політичної активності – розвитком багатопартійності, висуненням нових лідерів у політиці, що цілком зрозуміло. Потім була політична криза, в якій прогресивну роль зіграв президент Леонід Кравчук, що ініціював як вихід з кризи позачергові вибори Президента і Верховної Ради України. Президентські вибори 1994 року не менш красномовно розділили територію країни на прихильників Леоніда Кравчука, що став проукраїнським, і вихідця з радянських “червоних директорів” Леоніда Кучми (рис. 3). Територія переважання української ідентичності розширилася за рахунок частини центральних і західних регіонів, які перестали бути явно прорадянськими.

Тут простежуються певні закономірності. По-перше, у національній ідентичності слабшає етнічна складова за рахунок регіонів з менш сильними мовно-етнічними традиціями. По-друге, в ідеології, пов’язаній з радянською ідентичністю, чіткіше проступає проросійський вектор, якого не було раніше, оскільки Росія і Україна не відразу сформувалися як окремі суб’єкти.

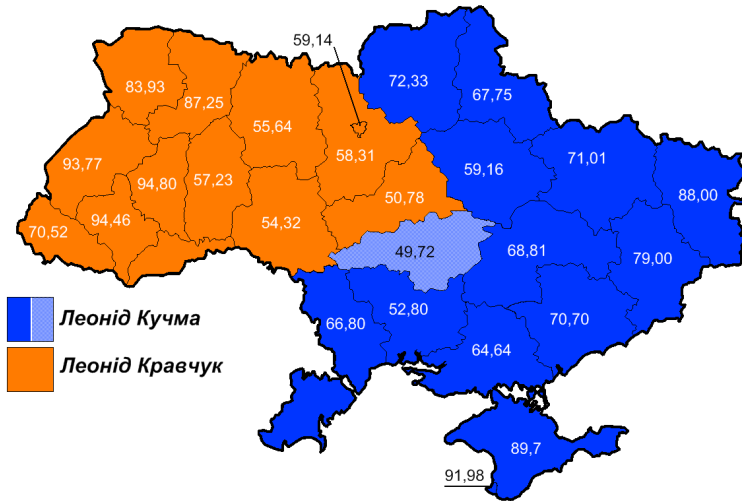

Рис. 3. Результати виборів Президента України по областях (липень 1994 р.)

Сили старої політичної системи активізувались і розпочали інформаційну війну проти своїх супротивників. Через неї вибув з політичної боротьби Олександр Мороз, який міг стати наступним проукраїнським президентом, маючи за рік до виборів 1999 року рейтинг вищий, ніж у Кучми. Але у фіналі передвиборної гонки опинилися Петро Симоненко і Леонід Кучма, який виграв ці вибори. Оскільки обидва кандидати були проросійськими, електоральне співвідношення між ними не так чітко відображало межі ідентичностей, за винятком західного регіону, який, одностайно підтримавши Кучму, продемонстрував явне неприйняття комуністичної ідеології. У цей час протестний рух громадянського суспільства набирив силу. Велику роль зіграли наступні за виборами події, насамперед – акція “Україна без Кучми” (2000–2001), яку іноді називають “прологом Майдану”. Без перебільшення, вона підготувала ґрунт для майбутньої Помаранчевої революції.

Вибори Президента України 2004 року і Помаранчева революція, без сумніву, – ключові події нашої новітньої історії. Поділ між прибічниками і супротивниками революції (вони ж прихильники кандидатів у президенти Ющенко і Януковича) проходив між Заходом–Центром і Сходом–Півднем (рис. 4). Ця межа розділяла території з переважанням української (громадянської) і радянської ідентичностей, хоча географія тут дуже умовна – поділ мав соціальний, а не територіальний характер. Революція за-

гострила поляризацію суспільства, що розділилося майже навпіл. Уперше це протистояння постало як соціальна проблема [3], але, на жаль, нічого не було зроблено для її вирішення, що призвело до великих ускладнень через 10 років.

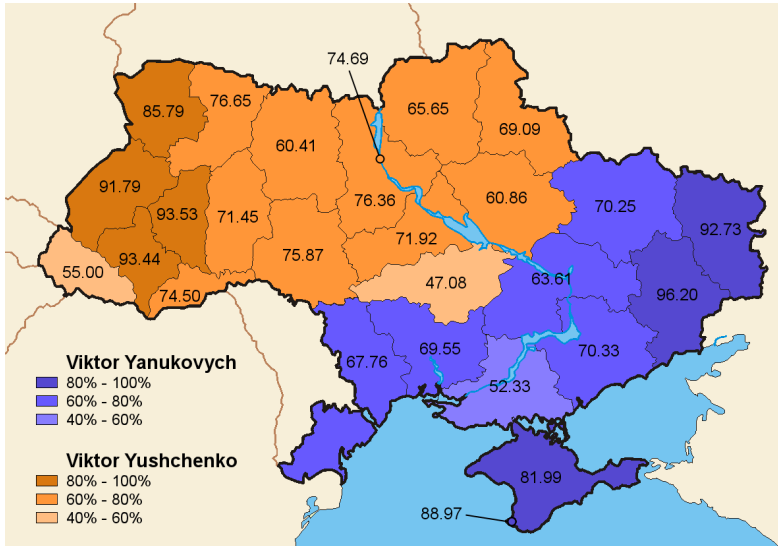

Рис. 4. Результати другого туру виборів Президента України по областях (грудень 2004 р.)

Цікаво, що регіони з переважанням супротиву революції відповідали території, згодом названій “Новоросією”. Антидемократичні сили ще тоді використали цю ситуацію для роздування проблеми сепаратизму у вигляді проекту “Південно-східно-української автономної республіки” (яку охрестили як “ПіСУАР”), що мав на меті розкол країни. Але цей проєкт тоді не вдався: суспільство, незважаючи на поляризацію, його не підтримало.

Перемога проукраїнського президента вселяла надію на початок руху країни демократичним шляхом розвитку. Але здача новою владою всіх позицій революції, що відбулося за цим, стала причиною соціальної депресії, яка тривала кілька років. Її посилювала економічна криза, яка охопила світову економіку. Наступні президентські вибори 2010 року показали таке ж співвідношення між прихильниками проукраїнського (Юлія Тимошенко) і проросійського (Віктор Янукович) кандидатів, а отже – між

громадянською та “радянською” ідентичностями, що й 5 років тому. Але розчарування “помаранчевою” владою дозволило перемогти її опонентам.

Повернувши владу у свої руки, клептократична система не просто отримала реванш – вона призвела до небаченого раніше рівня корупції, посилила соціальну і політичну кризу, яка й спричинила, власне, Революцію Гідності. Ця революція була набагато драматичнішою, ніж попередня. Вона також не привела до справжніх демократичних перетворень, але, попри всі розчарування, мала один незаперечний результат – стрімкий розвиток громадянської самосвідомості.

Уже до початку 2014 року територія з переважанням громадянської ідентичності над “радянською” розширилася практично на всю Україну (за винятком Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим). Це стало зрозуміло ще до того, як у цих регіонах спалахнула пожежа сепаратизму і почалася зовнішня агресія, яка завжди сприяє згуртуванню нації. Ще в розпал революції, після ухвалення антидемократичних законів 16 січня 2014 року, всією Україною пройшла хвиля протестів у формі захоплення (спроб захоплення) будівель обласних адміністрацій і масових мітингів протесту. Спокійними залишалися тільки ці регіони (рис. 5). Отже, можна говорити про високу громадянську активність населення більшої частини України, що побічно свідчить про наявність громадянської ідентичності.

Рис. 5. Протестні акції під час Революції Гідності по областях (січень 2014 р.)

Ще одним показником розвитку громадянської ідентичності є те, що на президентських виборах 2014 року проросійські кандидати (Добкін, Тігіпко, Симоненко, Бойко) всі разом набрали в першому турі менше ніж 10 % голосів.

Важливо, що громадянська самосвідомість “пробудилася” навіть у тих, хто не був носієм української етнічної ідентичності. Не відмовляючись від російської етнічної ідентичності, мови, культури, вони продемонстрували ідентифікацію з Україною як політичною нацією. Високого рівня досяг громадянський націоналізм, а етнічний перестав бути визначальною ідеологією навіть у його апологетів. Водночас на окупованих територіях, включаючи Крим, не без подачі Росії спостерігався сплеск російського націоналізму, який доходив до рівня шовінізму і нацизму. Це стало ще одним фактором зміцнення громадянського суспільства в Україні.

За період російської агресії територія громадянської ідентичності ще розширилася – аж до кордонів ДНР-ЛНР, фактично перетворившись на лінію фронту. Ще рано говорити про розвинуту громадянську ідентичність жителів підконтрольної Україні території Донбасу, але минулорічне опитування громадської думки про ставлення до незалежності України дало в цьому регіоні такі цифри: 34% – за, 34% – проти (рис. 6). А це всеяє певний оптимізм, що процес іде в позитивному напрямку.

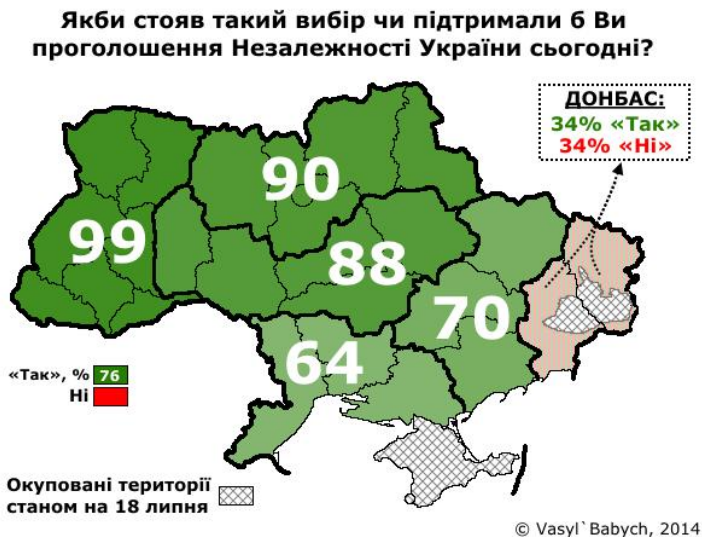

Рис. 6. Підтримка незалежності України по регіонах (липень 2014 р.)

Важко робити якісь прогнози щодо Криму. Він являє собою не просто “сіру зону” мовою геополітики. Імовірно, там зараз повна невизначеність щодо ідентичності, свого роду “когнітивний дисонанс”. Ще до анексії не менше ніж 40 % кримчан ідентифікували себе з Україною, тобто мали українську громадянську ідентичність. При цьому частина з них мала російську етнічну ідентичність, а частина – кримськотатарську. Приблизно така ж кількість недостатньо ідентифікували себе з Україною, маючи проросійську (точніше – радянську) ідентичність. Крим тоді перебував приблизно на такому ж рівні розвитку громадянської ідентичності, на якому вся Україна всередині 2000-х років. Населенню півострова належало пройти свою еволюцію громадянської ідентичності, яку здійснила континентальна Україна за всі роки незалежності. Але анексія сплутала всі карти, і сказати, що буде з ментальністю кримчан у найближчому майбутньому, зараз дуже складно.

Ще проблемнішою є ситуація на окупованих територіях Донбасу, оскільки люди, що нині там проживають, є “подвійно травмованими”: у воєнному й інформаційному сенсі. Значна їх частина отруєна високотоксичним потоком брехні, заражена ненавистю до спотвореного образу України, що існує в паралельних реальностях “інформаційного Франкенштейна” кремлівської пропаганди (див. [4]). Донецька письменниця Олена Стяжкіна порівняла це отруєння з прийманням важких наркотиків. Це складна соціально-економічна, політико-правова та соціально-психологічна проблема, яку доведеться розв’язувати протягом багатьох років [3]. Однак не слід думати, що наслідки суспільно-політичних конфліктів переживають люди лише на окупованих територіях, наразі практично все українське суспільство потребує ґрунтовної соціальної психотерапії.

Структура громадянської свідомості українців. Ми розуміємо, що до повного формування психологічного підґрунтя політичної нації ще дуже далеко. Громадянська ідентичність є необхідною, але не достатньою умовою для цього. Потрібен високий розвиток більш широкого соціального феномена – громадянської свідомості. Нашому суспільству знадобилося життя цілого покоління (з 1991 по 2015 рік), щоб громадянська ідентичність досягла незворотної точки розвитку і почала визначати внутрішню і зовнішню політику держави. Проте розвиток багатьох компонентів громадянської свідомості залишається невисоким.

Розгляньмо основні складові громадянської свідомості українців, які, на нашу думку, визначають сучасний рівень розвитку цієї форми суспільної психології нашого народу. Ми виділяємо такі її аспекти: геополітичний, політико-економічний, політико-правовий і соціально-психологічний. Кожний з них виявляється на трьох рівнях: глобально-державному, державно-регіональному і місцевому (табл.).

Таблиця

Структура громадянської свідомості українців

<i>Рівні</i> \ <i>Аспекти</i>	Геополітичний	Політико-економічний	Політико-правовий	Соціально-психологічний
глобально-державний	європейський вибір України; незалежність від Росії	ставлення до політико-економічного устрою України	апеляція до міжнародного права; орієнтація на НАТО	позиція в інформаційній війні Росії проти України
державно-регіональний	амбівалентне ставлення до окупованих територій	ставлення до економічних реформ	ставлення до олігархічно-корупційної влади	регіональне протистояння (патріоти – сепаратисти)
місцевий	місцевий патріотизм; відчуття себе господарем у себе вдома	утриманська психологія, економічна і політична пасивність	ставлення до побутової корупції (хабарництво на місцях)	міжособові конфлікти на ґрунті політичних розбіжностей

Аналізуючи 12 виокремлених компонентів, ми помітимо таку закономірність: краще розвинуті ті з них, що належать до геополітичного аспекту і глобально-державного рівня. Так, перший компонент є практично сформованим: європейський вибір України і незалежність від Росії – це те, що не становить наразі жодної проблеми для громадянської самосвідомості українців; це питання нашим суспільством вирішене остаточно. Цей компонент є базовою складовою громадянської ідентичності. Інші компоненти глобально-державного рівня перебувають сьогодні в стані завершення формування.

Що ж до решти компонентів, то картина не така визначена. Уже аналіз державно-регіонального рівня геополітичного аспекту свідчить про наявність значних проблем. Так, ставлення до окупованих територій навіть у патріотів амбівалентне: від прагнення повернути їх будь-якою ціною до повної відмови від них як від “ракової пухлини”, яку слід “відрізати”.

Місцевий патріотизм (місцевий рівень геополітичного аспекту) також є чинником не так консолідації, як конфронтації, протиставлення (аж до виявів сепаратизму). Однак тут спостерігаються позитивні тенденції, прикладом яких є позиція футбольних ультрас. Вони виявилися не лише взірцем місцевого патріотизму щодо улюблених клубів, а й носіями до-

силь високого рівня громадянської свідомості. По-перше, незважаючи на суперництво вболівальницьких симпатій, вони продемонстрували неабияку геополітичну єдність навіть на міжнародному рівні (чудовим прикладом є марш єдності українських і білоруських фанатів у Львові перед матчем збірних команд цих країн 5 вересня 2015 року). По-друге (і це – головне), футбольні ультрас були в авангарді добровольчого і волонтерського рухів на сході України на початку збройного конфлікту у 2014 році. Згадаймо, саме фанати Харкова (складного в геополітичному плані регіону) прославилися на весь світ провокаційною “пісенькою” про Путіна.

Ще складнішою є ситуація на державно-регіональному і, особливо, на місцевому рівні політико-економічного і політико-правового аспектів громадянської свідомості. Основою цих компонентів є ставлення до корупції і корупційної влади. Якщо у ставленні до корупції у владі суспільство більш-менш визначилось, то у ставленні до побутової корупції ми лише на початковому етапі розвитку, оскільки утриманська психологія, економічна і політична пасивність, лояльність до хабарництва на місцях і досі залишаються частиною ментальності значної частини українців і виступають основним гальмом у боротьбі з корупцією в державі. У цьому аспекті свідомість суспільства й нині залишається на тому рівні, на якому описані нами вище геополітичні аспекти громадянської ідентичності були на початку 90-х і які для своєї еволюції потребували життя цілого покоління. Можливо, для повного розвитку громадянської свідомості знадобиться життя ще одного покоління, щоб отримати суспільно-психологічне підґрунтя для нової політичної еліти, яку зможе з часом висунути громадянське суспільство.

Складною залишається і ситуація щодо соціально-психологічного (зокрема політико-психологічного) аспекту громадянської свідомості, особливо на державно-регіональному і місцевому рівнях. Це означає, що суспільство перебуває в поляризованому стані (незважаючи на те, що в геополітичному аспекті воно досить консолідоване). Країна травмована останніми подіями, а також уражена наслідками травматизації минулого. Необхідна тривала робота соціальних психологів, психотерапевтів, соціологів для лікування суспільства [3], особливо на територіях, які будуть повернуті після окупації.

Висновки. Часто-густо висловлюється думка, що Україна приречена на розкол, що в її історії немає підстав для єдності країни. Мовляв, ми століттями перебували у складі різних держав, політичних систем і релігійних ідеологій. Це так, але, незважаючи на численні події нашої історії, що “розривали” Україну на частини, спроби асиміляції, придушення національної самосвідомості народу за допомогою політичного терору, аж до геноциду і етноциду, Україна зберегла мову, самосвідомість й ідентич-

ність, що переживають нині справжній ренесанс. Світовий досвід показує, що дуже складні і глибокі суспільні протиріччя (взяти хоча б расову проблему в США в 60- 70-ті роки ХХ ст.) можна ефективно вирішувати. У сучасній Європі є країни з набагато більшими відмінностями етнічної ідентичності, ніж Україна (наприклад, Швейцарія, Великобританія), яким вдається попри це зберігати цілісність, єдність і суверенітет.

Розвиток етнічної ідентичності в Україні нині поступився місцем розвиткові громадянської ідентичності без яскраво вираженого етнічного та мовного забарвлення. Добре це чи погано? Сьогодні це прогресивна тенденція, що дала змогу зцементувати суспільство, яке роздирають внутрішні протиріччя і яке потерпає від зовнішньої агресії. Це було конче потрібно для національної безпеки. Але значення етнічної ідентичності (а з ним – розвиток мови і культури) не тільки не зникло з порядку денного, а й буде зростати в майбутньому. Уже зараз ми спостерігаємо сплеск популярності української символіки в найрізноманітніших формах. Стрімко зростає інтерес до аутентичної української історії. Етнічну ідентичність треба розвивати, але це занадто делікатна тема, щоб її форсувати штучно: це може призвести до зворотного ефекту. Але не тільки символіка, а й українська мова, культура, історія будуть ставати дедалі все популярнішими, буде зростати мода на них (у хорошому сенсі слова). За українською ідентичністю велике майбутнє.

Отже, громадянська ідентичність наразі досягла вже досить високого рівня, що уможливило консолідацію суспільства навколо ідеї української незалежності. Проте окремі компоненти громадянської свідомості (етнічна ідентичність, політико-правова свідомість та ін.) ще потребують подальшого розвитку за сприяння та участі державних установ і суспільних інституцій. Без цього неможливі справжнє державотворення і захист незалежності країни не лише на геополітичному, а й на інших рівнях.

Л і т е р а т у р а

1. *Горноста́й П. П.* Информационный Франкенштейн, или Реальные последствия информационной войны [Электронный ресурс] / П. П. Горноста́й // Inform-Napalm. – 12 марта 2015. – Режим доступа: <https://en.informnapalm.org/ifranken-stein>
2. *Горноста́й П. П.* Коллективные травмы и национальный характер / П. П. Горноста́й // Психологічне консультування і психотерапія. – 2014. – № 1-2. – С. 145–157.
3. *Горноста́й П. П.* Социальные конфликты и групповая идентичность / П. П. Горноста́й // Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: соціальні виміри сучасності : матеріали VI всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю. – Київ–Мелітополь, 2014. – С. 40–45.
4. *Горноста́й П. П.* Структура самосознания и “советский” менталитет / П. П. Горноста́й // Социально-психологические проблемы ментальности на ру-

- беже столетий : материалы IV Междунар. науч.-практ. конф. – Смоленск, 2000. – С. 37–39.
5. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення : [монографія] / [П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна та ін.]; за наук. ред. П. П. Горностая. – К. : Міленіум, 2014. – 252 с.
 6. *Robinson W. P.* (Ed.) *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel.* – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.

Reference

1. Gornostai, P. (2015). Informatsionnyi Frankensteyn, ili realnye posledstviya informatsionnoy voyny [iFrankenstein, or the True Casualties of the Information Warfare]. *InformNapalm* [InformNapalm], 12 March 2015, <https://en.informnapalm.org/ifrankenstein>
2. Gornostay, P. P. (2014). Kollektivnye travmy i natsionalnyi kharakter [Collective trauma and national character]. *Psykholohichne konsultuvannia i psykhoterapiia* [Psychological counseling and psychotherapy], 1-2, 145–157 (rus).
3. Gornostay, P. P. (2014). Sotsialnye konflikty i grupovaya identichnost [Social conflicts and group identity]. *Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti profesiinoi diialnosti pratsivnykiv sotsialnoi sfery: sotsialni vymiry suchasnosti: materialy VI vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Social and psychological features of professional social workers: social dimensions of modernity: Materials of the 6th All-Ukrainian scientific-practical conference]. Kyiv, Melitopol, pp. 40–45 (rus).
4. Gornostay, P. P. (2000). Struktura samosoznaniya i “sovetskii” mentalitet [Structure of self-consciousness and “Soviet” mentality]. *Sotsialno-psikhologicheskie problemy mentalnosti na rubezhe stoletiy: materialy IV mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii* [Social-psychological problems of mentality at the turn of the century: Materials of the 4th Int. conference]. Smolensk, pp. 37–39 (rus).
5. Gornostay, P. P., Lishchynska, O. A., Chorna, L. G. et al. (2014). *Psykholohiia hrupovoi identychnosti: zakonmirnosti stanovlennia* [Psychology of group identity: patterns of establishment]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
6. *Robinson, W. P.* (Ed.) (1996). *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel.* Oxford: Butterworth-Heinemann.

Горностай П. П. Гражданская идентичность украинцев и ее эволюция

Поднимается проблема гражданской идентичности, которая освещается в более широком контексте гражданского сознания. Гражданская идентичность рассматривается как составляющая национальной идентичности, связанная с идеологией гражданского национализма. Указывается, что за последние четверть века гражданская идентичность претерпела значительную эволюцию, заключающуюся в распространении процесса идентификации украинцев с политической нацией, где прослеживается заметная тенденция усиления его выраженности с запада на восток. Такой вывод сделан на основе анализа социологических данных по результатам выборов Президента Украины, отношению к независимости Украины и участию украинцев в протестных акциях, связанных с событиями на Евромайдане. Обращается внимание на то, что хотя украинская гражданская идентичность и достигла в настоящее время высокого уровня развития, однако

другие составляющие гражданского сознания, связанные с политико-экономическим, политико-правовым и социально-психологическим аспектами, еще неразвиты (особенно на государственно-региональном и местном уровнях). Подчеркивается, что отдельные компоненты гражданского сознания (этническая идентичность, политико-правовое сознание и др.) требуют своего дальнейшего развития, без чего невозможно построение настоящей государственности в независимой стране.

Ключевые слова: гражданская идентичность, гражданское сознание, построение государства.

Gornostay P. P. Ukrainian civic identity and its evolution

The article raises the problem of civic identity, which is seen in the broader context of civic consciousness. Civic identity is a national identity and is linked with the ideology of civic nationalism. Over the past quarter-century civic identity evolved, which was manifested in the spread of the identification of Ukrainians with the political nation, which can be traced from east to west. This conclusion can be drawn by analyzing sociological data on the presidential election in Ukraine, as well as attitude towards independence of Ukraine and participation of Ukrainians in protests related to the Euromaidan events. Although Ukrainian civic identity is highly developed now, but other components of civic consciousness, associated with political-economic, political-legal and socio-psychological aspects are still underdeveloped (especially – on state-regional and local levels). It is concluded that separate components of civic consciousness (ethnic identity, political-legal consciousness, etc.) require further development; without such development, formation of the real statehood in independent country is impossible.

Key words: civic identity, civic consciousness, the construction of the state.

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СТРУКТУРІ ОСОБИСТІСНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Н. В. Хазратова, м. Київ

Проаналізовано психологічну природу феномена громадянської ідентичності, уточнено її сутність у зіставленні з етнічною, національною, територіальною, мовною, цивілізаційною ідентичностями. На відміну від етнічної і територіальної ідентичностей (які визнано первинними, “соціобіологічними” за своєю природою), громадянська ідентичність належить до ідентичностей культурно-політичного характеру. Громадянська ідентичність передбачає ототожнення людиною себе з громадянином держави (незалежно від етнічного походження) і членом громадянської спільноти, що являє собою консорціум – об’єднання людей у їхній спільній долі. Мотиваційно-ціннісний зв’язок з державою та іншими громадянами ґрунтується на типовості (спільності) проблем соціальної самореалізації особистості в організаційному просторі держави. Умови соціальної самореалізації, наявні в організаційному просторі держави, об’єднують людей на основі спільних цінностей, наявних в аксіологічному просторі держави. Цим громадянська ідентичність відрізняється від близької до неї національної ідентичності, орієнтованої більше на національну культуру і традиції, а також національні інтереси в політиці. У полікультурних державах громадянська ідентичність відіграє об’єднувачу роль більшою мірою, ніж ідентичність національна. Оскільки в сучасній Україні ще тривають процеси становлення державності, громадянська ідентичність її мешканців перебуває в інтенсивній динаміці. Зокрема, крім української громадянської ідентичності, слід припустити існування радянської (в рудиментарних формах), російської, європейської, космополітичної та невизначеної громадянських ідентичностей.

Ключові слова: громадянська ідентичність, національна ідентичність, цивілізаційна ідентичність, держава, соціальна самореалізація особистості.

Проблема. Громадянська ідентичність, про яку багато дискутують в Україні протягом останнього року, виявилася серйозним чинником державної безпеки, який має психологічний характер. Як з’ясувалося, населення певної території в разі її окупації іноземним агресором може не тільки не чинити спротив, а й підтримувати дії окупанта залежно від своєї реальної громадянської (не етнічної, не мовної) ідентичності. Ба більше: проблема виникнення “сепаратизму” в Україні поділила людей на його прихильників і противників не за етнічною чи мовною належністю, а за громадянською позицією і громадянською ідентичністю.

Вочевидь, українська громадянська ідентичність населення Криму, яке в березні 2014 р. проголосувало на референдумі за приєднання до

Росії, мала певні специфічні властивості. Ця ідентичність, мабуть, у якомусь вигляді була сформованою у жителів півострова, але частина його населення мала готовність ідентифікувати себе як громадян Російської Федерації (а отже, на латентному рівні у них існувала і російська, або російсько-радянська, ідентичність). За рік ця латентна ідентичність була психологічно актуалізована і юридично легітимізована шляхом отримання російських паспортів. Ця ситуація загалом засвідчила психологічну природу феномена громадянської ідентичності і показала: по-перше, юридичний громадянський статус не продукує сам по собі психологічну ідентифікацію зі спільнотою громадян певної країни; по-друге, усвідомлення власного підданства певній державі в ролі її громадянина не зумовлює позитивного забарвлення і не забезпечує бажаності відповідного громадянства. Отже, українська громадянська ідентичність частини мешканців Криму була нестійкою, імовірно двоїстою, або ж недостатньо сформованою (аморфною) тощо. З цього слід зробити щонайменше два висновки: 1) якщо у мешканців Криму не було стійкої української громадянської ідентичності, аналогічна ситуація може виникнути у мешканців інших територій України, зокрема прикордонних; 2) оскільки громадянська ідентичність – психологічне утворення особистості і не завжди збігається з юридичним громадянським статусом, то воно може мати латентний (а іноді – суперечливий) характер без самоочевидних зовнішніх виявів; тому його слід визначати психодіагностичними методами, а не встановлювати натомість рівень усвідомлення особою свого громадянського статусу. Зважаючи на це, необхідним і актуальним є вивчення громадянської ідентичності, зокрема її стану й особливостей, у сучасній Україні, причому вивчення адекватне, з урахуванням неоднозначної і складної природи цього явища.

Мета статті: уточнити сутність громадянської ідентичності порівняно з етнічною, національною, цивілізаційною ідентичностями, її природу, а також виокремити найпоширеніші серед українських громадян різновиди громадянської ідентичності.

Психологічна природа громадянської ідентичності пов'язана з базовою для людини як соціальної істоти тенденцією самовизначення за рахунок віднесення себе до групи, самоототожнення з нею. Самовизначення є важливим елементом формування самоідентичності, яке триває протягом усього життя людини. Уникнення самовизначення і, як наслідок, аморфність самоідентичності (его-ідентичності) завдають серйозної шкоди всій системі цілей і життєвих планів особистості, унеможливаючи її самореалізацію.

Відомо, що самоідентичність здебільшого формується на основі ідентифікації особистістю себе як члена різних груп. Так, коли людину

просять розповісти про себе, вона насамперед характеризує себе як члена груп, наприклад: я студентка (ідентифікація з групою), майбутній педагог (з професійною групою), я любляча дружина і мама (ідентифікація з родинною групою), я українка (отожнення з національною групою), житомирянка (з територіальною групою) і велика патріотка своєї батьківщини (ідентифікація з групою однодумців). Цікаво, що членство в групі (реальне чи уявне) є свого роду відправною точкою не лише в разі зовнішньої репрезентації самого себе, а й при формуванні Я-концепції. Людина приписує собі ті чи інші властивості не на основі внутрішніх переживань; вона орієнтується на властивості груп, а собі, як похідне, приписує ті самі властивості, наприклад: я українка, тому я... (щира, відкрита, хазяйновита і т. ін.). Наше Я набуває для нас смислової дискретності, коли ми отожднюємо себе з групами або протиставляємо себе їм.

Вочевидь, груп, які особистість переживає як “Ми-групу”, може бути багато. Тому численні ідентичності особистості існують в ієрархіях.

Ієрархію вибудовують, зокрема, ідентичності, які мають суспільно-політичний характер і впливають на соціальну перцепцію держави й громадянськість людини загалом. Їх можна класифікувати за таким параметром, як рівень глобальності того угруповання, до якого людина відносить себе. У такому разі найлокальнішою буде регіональна ідентичність, а найглобальнішою – цивілізаційна. Але насправді суб’єктивна значущість віднесення себе до кожної з “Ми-груп” для кожної особистості є різною, тому ієрархія ідентичностей в кожній людині вибудовується за цією суб’єктивною ознакою. Зокрема, громадянська ідентичність може займати як цілком підпорядковане (тоді вона може існувати в латентному вигляді), так і домінантне місце в цій ієрархії.

Щоб уточнити сутність громадянської ідентичності, слід зіставити її з етнічною, національною, територіальною, мовною, цивілізаційною ідентичностями. Їх іноді плутають, бо всі вони пов’язані з патріотичними переживаннями, а проте кардинально різняться між собою. Кожна з них може істотно впливати на хід політичного процесу, але тільки деякі з них можна назвати політико-психологічними утвореннями за своєю природою. Це, зокрема, громадянська, національна, цивілізаційна ідентичності. Вони залежать від свідомого вибору особи і пов’язані з її політичними поглядами. Що ж до етнічної і територіальної ідентичностей, то вони мають радше природний, соціобіологічний характер. Вони є певними константами (так, людина не може за власною волею змінити ні етнічне походження, ні територію, що фактично була і є її батьківщиною). Мовна ідентичність за своєю природою є елементом етнічної ідентичності, але в сучасних реаліях посиленних міжкультурних комунікацій також набуває політико-психологічного забарвлення.

Розгляньмо спочатку саму громадянську ідентичність як об'єкт нашої дослідницької уваги, а тоді порівняймо її з близькими до неї ідентичностями первинного, природного характеру, а також вторинного, зумовленого культурою, політичного характеру ідентичностями.

Громадянська ідентичність передбачає самоототожнення з громадянином держави, з її громадянською спільнотою незалежно від свого етнічного коріння та національного походження. Громадян об'єднує те, що об'єднує членів будь-якої організації, – спільні організаційні цінності, особливості спільної долі, яка програмується однаковими для всіх вимогами, обмеженнями і можливостями.

Основою переживання громадянської ідентичності є внутрішня співвіднесеність громадянина з державою, свого роду діалог з державою, у який він час від часу вступає. Ця співвіднесеність є неминучою для кожного громадянина через його природну зацікавленість у власній соціальній самореалізації. Остання ж звичайно відбувається в певних заданих соціумом формах, за певними правилами; вона може насправді відбуватися лише в певному організаційному просторі.

Держава є тією універсальною організацією, що продукує організаційний простір, у якому має розгортатися соціальна самореалізація кожного громадянина. Цей організаційний простір визначається передусім правовим полем, що створюється державою (не лише офіційними правовими нормами, а й також – навіть більшою мірою – реальною правовою практикою); регламентацією економічної активності, стандартами пересічних фінансових досягнень. Крім того, громадянин систематично контактує з представниками державної влади різних рівнів, що істотно позначається на шляхах і способах реалізації соціальної активності громадянина.

Вочевидь, різні за типом держави практикують різні рівні регламентації активності громадян: від моделі “державо-мінімум” (державою майже не втручається в життя людей) [1] до моделі тоталітарної держави, яка в різний спосіб контролює всі сфери життя, у тому числі цілком приватні. Але в будь-якому разі держава як організація створює певний аксіологічний простір, де визначено різні цінності – від світоглядно-політичних та патріотичних цінностей до цінності громадянина як такого. Витвори аксіологічного простору держави істотно впливають на самореалізацію людини, заздалегідь формують її через певні зразки та моделі (наприклад, “американська мрія”: вчорашній злидений емігрант стає президентом тощо).

Тому соціальна самореалізація передбачає доволі добре розуміння явних і неявних правил та цінностей, що існують у державі, – власне організації суспільства, а також адаптацію до них. Усі вони, а також утворення аксіологічного простору держави усвідомлено та неусвідомлено

осмислюються громадянами. Спільність громадян, що утворюється внаслідок існування держави, являє собою специфічний консорціум – об'єднання людей унаслідок спільності їхньої життєвої долі в межах однієї глобальної організації. Так, наприклад, громадяни колишнього Радянського Союзу переживали цілком реальну спільність унаслідок спільної долі – однакових проблем, які люди змушені були розв'язувати протягом життя; однакових міфів та ідеологем, носіями яких вони були; однакових (принаймні близьких) політичних очікувань, сподівань і побоювань. Тому громадянська ідентичність формувалася досить легко і в більшості радянських людей повністю домінувала як над етнічною, так і над національною ідентичністю. (Слід зазначити, що в поліетнічних державах етнічна ідентичність найчастіше вступає у суперечність з ідентичністю громадянською; ця суперечність усувається завдяки ієрархізації ідентичностей).

Етнічна і територіальна ідентичності як природні, первинні утвори можуть заходити в певну суперечність з ідентичностями культурно-політичними, зокрема з громадянською ідентичністю.

Етнічна ідентичність передбачає усвідомлення і переживання людиною своєї тотожності з членом певної етнічної групи внаслідок усвідомлення свого етнічного походження. На відміну від національної, мовної чи громадянської ідентичностей, які можуть бути свідомо обрані людиною, етнічне походження є вродженим, біологічно запрограмованим фактом. Так, громадянин України може бути поляком, євреєм, кавказцем за походженням. Людина може різною мірою усвідомлювати і по-різному ставитися до свого етнічного походження, але не може змінити його. Етнічне походження ґрунтується на генетичній і соціобіологічній спадковості і втілює радше індивідний, психобіологічний аспект – успадкування антропоморфних, соціокультурних і темпераментально-психологічних характеристик, притаманних тим чи тим етносам. Оскільки етнічне походження встановлюється на основі біологічної спадковості, то слід визнати: усі характеристики (які передбачає етнічна ідентичність) є дійсними лише за умови, що вони успадковані від предків, які “не виходили за межі” свого етносу щонайменше кілька поколінь (як біологічно – мінімум одружень з представниками інших етносів, так і культурно – мінімум зовнішніх впливів, що могли б істотно змінити звичаї, традиції, культуру етносу). У випадках, коли етноси взаємоінтегровані або асимільовані (наприклад, у межах однієї держави), ми, за логікою, не можемо ідентифікувати ті чи ті риси характеру/темпераменту особистості як вияв у ній особливостей саме цього, а не якогось іншого етносу.

В епоху глобалізації сучасне людство загалом реалізується не в таких групах, як етноси, тому “чистих” етносів зараз значно менше, ніж, скажімо, століття тому. Урбаністична культура знищує унікальність етно-

су, його автентичні традиції та культуру. Процеси неконтрольованих міграцій, інтеграційних і асиміляційних впливів є дуже потужними. Завдяки засобам масової комунікації, сучасним інформаційним мережам уніфікація звичаїв, культур і традицій набирає обертів. Тому насправді етнічна ідентичність часто спирається не так на автентичну етнічну культуру, як на зміст поширеного етнічного стереотипу (автостереотипу). Етностереотип містить перелік властивостей, що приписується етносу, але здебільшого він є свого роду міфом про певний етнос – міфом, який швидко застаріває. Часто буває так: етностереотип ще існує, а етнокультурні традиції трансформувалися, вписавшись до більш глобальних культурних традицій. Відповідно, етнічна ідентичність “у чистому вигляді” існує далеко не у всіх людей; здебільшого вона є елементом національної ідентичності, “знімається” нею в діалектичному розумінні.

А проте в деяких випадках етнічність та етноідентичність залишаються важливими і значущими – здебільшого тоді, коли вони не збігаються з іншими видами соціальної ідентичності (або вступають у конфлікт з ними). Так, дуже по-різному переживають свою етнічну ідентичність так звані титульні нації і національні меншини. Для представників титульної нації їхня етнічність звичайно не дуже важлива (вона асимілюється їхньою національною і громадянською ідентичностями); разом із цим етнічна належність інших людей також нівелюється. Водночас для представників меншин їхня етнічна ідентичність є звичайно важливою: вони закономірно сприймаються суспільством по-іншому, ніж титульна нація, внаслідок цього піддаються певній дискримінації. Це цілком природно: навіть через поведінкові і зовнішні відмінності їм потрібно більше часу, щоб заслужити довіру оточення, а отже, їм складніше влаштуватися на роботу, зробити кар’єру, налагодити контакти тощо. Тому представники титульних націй зазвичай переконані, що “у нас не дуже звертають увагу на те, якої національності людина, а етнічних упереджень немає”, а типова позиція представника меншини така: “а ти спробуй презентувати себе євреєм у товаристві, де не люблять євреїв; або кавказцем – там, де не люблять “чорних”, тоді й відчуєш, чи є упередження”.

Етнічна ідентичність особистості може як збігатися з її громадянською ідентичністю, так і не збігатися. Незбіг етнічної і громадянської ідентичностей може переживатися як індиферентно, так і болісно.

Отже, етнічна ідентичність передбачає ототожнення з етнічною, генетично близькою, групою; в епоху домінування національних, наднаціональних і транснаціональних об’єднань етнічній ідентичності в багатьох випадках відводиться підпорядкована роль в ієрархії ідентичностей.

Територіальна ідентичність є однією із найзагадковіших через поєднання її асоціальності та водночас емоційної впливовості. Людина

отожнює себе з мешканцями певної території, географічного регіону, переживає сильну емоційну прив'язаність до нього (це те, що інколи називають “малою батьківщиною” людини). Головною системоутвірною ознакою територіальної ідентичності є переживання належності не до групи (яка живе на певній території), а саме до конкретної території. Ця належність має взаємний характер: особа переживає свій тісний зв'язок з територією (себе як невід'ємну частину цієї території), а її сприймає як свою власну. При цьому особливого емоційного значення набувають географічні характеристики відповідної місцевості: для когось це безкраї обрії чи жито, що колоситься; для когось – пагорби і скелі на небосхилі або піняві морські хвилі. Характеристики природи рідного краю пов'язуються із сильною ірраціональною емоційною прив'язаністю до території, де людина народилася і де пройшло її дитинство. Цікавим при цьому видається те, що урбаністичний уклад життя сучасної людини принципово нічого не змінив, хіба що до характеристик природи долучилися емоційно значущі характеристики урбаністичного середовища.

Ірраціональність такої прив'язаності полягає в тому, що, по-перше, вона не залежить від краси природи чи користі, яку та дає людині, чи від міри її задоволеності життям на цій території. По-друге, ця глибока прив'язаність може зовсім не відчуватися, але незмінно актуалізується в разі переїзду на інше місце проживання. Актуалізація цього почуття може бути настільки сильною, що людина зовсім несподівано для себе виявляє, що взагалі не може жити далеко від батьківщини.

Цей різновид ідентичності найбільше пов'язаний з переживанням патріотичних почуттів, любові до батьківщини і зв'язку з нею. В її основі лежить територіальний інстинкт, базове як для людей, так і для тварин почуття власності на територію. (На нашу думку, переживання “Моє” не обов'язково є утилітарно спрямованим і об'єктивним; у людей воно може мати високодуховний характер і бути пов'язаним з рівнем суб'єкт-суб'єктивних відносин). Але саме цей базовий інстинкт і змушує боронити свою територію в разі зовнішньої агресії. Але яку саме територію, в яких межах? Якщо територіальний інстинкт “вмикається” на конкретні ознаки географічної місцевості, то там, де їх немає, цей інстинкт “не працює”. Тому територіальна ідентичність має виражений регіональний характер. Відповідно, ідея захисту державних кордонів не може спиратися на неї, хіба що в окремих випадках.

З огляду на свою природу територіальна ідентичність вступає в конфлікт з громадянською ідентичністю (він може бути латентним і ніколи не проявлятися протягом життя). Сильна емоційна прив'язаність до своєї території не має нічого спільного ні з лояльністю до держави як організації, ні з любов'ю до відповідного географічного утворення з певними кордонами, здебільшого спірними і змінними. Справді, як “перепро-

грамувати” патріотичні почуття людині, яка в дитинстві вчилася любити Радянський Союз у його величезних розмірах, а в дорослому віці – Україну з її новими (для політичної свідомості) кордонами? Це особливо складно, якщо розумієш залежність сьгоднішніх кордонів від домовленостей політиків, а отже – їхню відносність і мінливість. Тому поєднати первинні, базові патріотичні почуття і патріотизм, що є похідним від усвідомлення національних і громадянських інтересів та цінностей, зовсім нелегко.

Проте національна ідентичність є якраз таким утворенням, що пробуджує патріотизм “вищого” порядку і готовність захищати кордони держави, навіть попри їхню можливо, недостатню легітимність. Національна ідентичність відрізняється від етнічної через те, що етнос істотно різниться від нації. На певному етапі розвитку етносу відбувається його перетворення на націю; цей процес перетворення пов’язаний з породженням державницьких інтересів та мотивацій і створенням держави як організації, що реалізує національні інтереси як на внутрішньому (усередині суспільства), так і на зовнішньому (міжнародному) рівнях. Держава є організацією суспільства, що надає впорядкованості і визначеності його спонтанному розвитку [2]. Якщо інтереси етносу зазвичай мають соціобіологічний характер і зводяться до покращення умов виживання, збереження традицій і захисту від агресивних зовнішніх впливів, то національні інтереси мають яскраво виражений політичний характер. Вони зумовлюють пильну увагу до всіх подій і процесів, що можуть у коротко- або довгостроковій перспективі вплинути на розвиток нації та її самореалізацію. А це, з одного боку, спричиняє розсування обр’їв, розширення світогляду, появу стратегічного, масштабного мислення; а з другого – передбачає необ’єктивний, “заангажований” – націєцентричний – ракурс бачення всіх подій і процесів. Оскільки окрема особа може бути носієм національних інтересів і здатна переживати їхню цінність та пріоритетність, національна ідентичність нерідко займає провідне місце в системі ідентичностей (етнічна ідентичність у такому випадку є її “природною”, біологічною основою).

Отже, порівняно з громадянською ідентичністю національна ідентичність має етнонаціональну основу; зв’язок у національній спільноті ґрунтується на етнонаціональній культурі, традиціях, генетично-спільних особливостях. Водночас громадянська ідентичність ґрунтується більшою мірою на державницьких цінностях і на спільності життєвої долі в межах глобальних організаційних утворень; етнонаціональне виявляється другорядним, незначущим.

За радянських часів громадянська ідентичність домінувала, національна – знищувалася, таврувалася. Що ж до етнічної ідентичності, то до неї виявлялася певна толерантність: вияви етнічної культури

зберігалися в контрольованих формах (наприклад, у межах діяльності народних танцювальних і музичних ансамблів) і декларативно культивувалися. З часу здобуття Україною незалежності радянська громадянська ідентичність поступово зникала (нині вона існує лише в рудиментарному вигляді), водночас створювалися передумови для домінування етнонаціональної ідентичності. Останнім часом зовнішня агресія знову актуалізувала громадянську ідентичність: одним з важливих ефектів її актуалізації стало підвищення згуртованості громадян навколо ідеї державності та незалежності.

Мовна ідентичність – специфічний різновид ідентичності, що мав би бути елементом етнічної ідентичності (бо рідна мова природно збігається з етнічним походженням). А проте є підстави розглядати її як ідентичність політико-психологічного характеру. На відміну від етнічного походження, яке не залежить від волі особи, мовну ідентичність можна обрати (оволодів іноземною мовою – і, відповідно, розширив свої контактні групи). Людина, що регулярно практикує кілька мов, є носієм кількох менталітетів, адже мова втілює в собі найістотніші характеристики мислення. Це змінює людину, формує в ній мультикультурність й етнічну толерантність; а це само по собі зумовлює певний ракурс бачення соціально-політичної дійсності, певну політичну позицію. Це надає мовній ідентичності політичного забарвлення, як, власне, і національній.

В умовах сучасної України мовне питання уже тривалий час є політично значущим унаслідок актуальності відходу від колоніального минулого. Рідна мова оберігає колишню колонію від повторних зазіхань з боку метрополії, якій вигідно утверджувати свою мову як маркер нав'язаного світогляду і мислення. При цьому хоча декларація мовної толерантності є найпоширенішим кліше, очевидно: програти українську мову в цій неоголошеній мовній війні означає програти своє автентичне мислення і автентичний світогляд. Тому в українському соціумі вибір на користь української або російської мови (або білінгвізм) неявно тлумачиться як ознака певної політичної позиції. З огляду на це мовна ідентичність, так чи інакше, має виражений політичний характер.

Утім, слід зазначити: так це виглядає в перспективі; у даний момент зв'язок між громадянською і мовною ідентичностями навряд чи є таким очевидним. Приміром, серед людей з явною проукраїнською орієнтацією є як українсько-, так і російськомовні; аналогічно і серед людей з проросійською орієнтацією (хоча пропорція, вочевидь, буде різною).

Цивілізаційна ідентичність – утворення епохи глобалізації, один з її психологічних наслідків. Вона передбачає ототожнення себе з людиною, що є носієм певної культури та цивілізації; отже, це ідентичність доволі глобального, можна сказати, загальнолюдського масштабу.

У політичній психології та соціології найбільше уваги приділялося дослідженням європейської ідентичності в період утворення Євросоюзу та впровадження спільної валюти – євро. Було виявлено, що в багатьох мешканців Європи європейська (цивілізаційна) ідентичність домінує над національною ідентичністю, є суб'єктивно важливішою [3]. Що ж до України, то актуалізація проблеми цивілізаційної ідентичності пов'язана з невідворотністю цивілізаційного вибору, який вона повинна зробити. Цей вибір має доленосний характер і передбачає надання переваги одній з двох зовсім різних моделей розвитку, одній з двох цивілізацій: російсько-імперській або західно-демократичній. Цей вибір є актуальним уже кілька десятиліть; він реалізується як на рівні усього суспільства, так і на рівні груп різного масштабу, а також окремих особистостей. Саме тому проблема цивілізаційної ідентичності особистості актуалізується і в Україні: адже кожен, здійснюючи цей вибір, стає на позицію певної цивілізації, обирає культуру і цінності, які ідентифікує як “свої власні”.

Цивілізаційна ідентичність також певною мірою протистоїть громадянській. Адже спрямованість на велику наднаціональну спільноту зменшує вплив спільнот громадянської і національної; до того ж політичні інтереси наднаціональних спільнот не завжди збігаються з інтересами спільнот національних та громадянських.

Оскільки утвердження української державності ще триває, не дивно, що громадянська ідентичність населення також перебуває в процесі поступового становлення. Це означає наявність великої кількості різновидів та варіантів громадянської ідентичності українських громадян. Слід припустити існування, крім української громадянської ідентичності (яка цілком природно мала б домінувати в українських громадян), ще якихось різновидів громадянської ідентичності в населення України.

Передусім, як показав досвід Криму і Донбасу, у деяких мешканців України домінують російська і радянська громадянські ідентичності або їх поєднання (радянсько-російська ідентичність). Що ж до радянської ідентичності, то її рудиментарне існування слід визнати природним і закономірним. Людей, які жили в радянський період і виховувалися в душі відповідної ідеології, ще досить багато. Як відомо, політична ресоціалізація відбувається повільно і важко. Людям, які проходили політичну соціалізацію за радянських часів, зараз від 40 років і більше (як відомо, покоління 40-50-річних у нашому соціумі є одним із найбільш дієвих, можна сказати, визначальним). Зовнішнє політичне “перекрашування”, зміна символіки і риторики (що роблять не лише політики, а й усі соціально активні люди) зовсім не означають реальний відхід від колишнього світосприйняття, політичних стереотипів та міфів минулого. Виходячи з цього, можна стверджувати, що в латентному вигляді радянська ідентичність зберігається в значно більшій кількості мешканців України,

ніж це може здаватися. Не всі наважаться сказати “А я і зараз відчуваю себе громадянином великої країни – Радянського Союзу, я по-іншому не можу”, але святкують радянські свята, шанують радянські символи, вірять у радянські міфи. І, нарешті, радянську громадянську ідентичність підживлює ностальгія за минулим, притаманна людям зрілого і похилого віку. Усе це дає змогу мусувати вигідні іншим державам ідеологеми (на кшталт “розпаду Радянського Союзу як найбільшої геополітичної катастрофи”), які руйнують українську ідентичність.

Усе ж таки, незважаючи на опір, радянська ідентичність відходить у минуле. Це процес неминучий, зумовлений передусім тим, що вже давно немає тієї держави, ідентичність щодо якої в декого зберігається. Тому стан існування радянської ідентичності – рудиментарний, редукований. Існуючи в такому вигляді, радянська ідентичність могла б “поглинатися” новою громадянською ідентичністю, природно вбудовуватися до неї.

Відповідно, є тенденція заміни – зокрема на хвилі політичної ностальгії – радянської ідентичності на російську. Російська політична ментальність та риторика багато що успадукували від радянських, тому легко відтворюють увесь комплекс політичних почуттів, звичних для колишніх радянських громадян. Способи маніпулювання масовою політичною свідомістю також залишилися майже незмінними, тож зумовлюють звичні комплекси політичної поведінки. Водночас ця радянсько-російська ментальність постає в новій, сучасній “обгортці”, приваблює молодь і контактами з європейським зарубіжжям, і фінансовими успіхами бізнесу (не лише олігархічного), і розгалуженими іноземними мережами в різних сферах діяльності.

Саме тому російська громадянська ідентичність, хай також у латентній формі (хоча інколи – у відвертій), також властива певній категорії українських громадян. Вона постає як приваблива, перспективна і природна (успадкована від радянської ідентичності, цивілізаційно близька). Додаткове психологічне джерело її підживлення – постійне незадоволення українською владою; тому латентна російська ідентичність українських громадян – це своєрідна форма протесту. (Мабуть, зайвим буде уточнювати, що перманентне незадоволення українською владою живиться, окрім усього іншого, ще й її слабкістю; російська авторитарна влада просто не дозволяє нікому бути нею незадоволеними. Жорсткі розправи над інакодумцями, підтримуючи одвічний страх, “переконують” у її правоті і підтверджують старі політичні цінності).

Стан пошуків у сфері громадянськості приводить багатьох людей до надання переваги цивілізаційній ідентичності – європейській – над українською громадянською ідентичністю. У багатьох випадках ця європейська ідентичність заперечує українську громадянську і національну ідентичність. Власне, така ситуація виникає, коли в суб’єкта згаданого

цивілізаційного вибору переважають не “буттєві” (за В. Франклом), а “дефіцитарні” потреби. Можна увійти до європейської цивілізації, успішно реалізувавши себе як український громадянин (від “достатку”, на основі власної самодостатності, реалізованості), а можна – втікаючи від невіршених вітчизняних проблем (від власної громадянської безпорадності, дефіциту ресурсів, політичної волі тощо). У такому випадку людина перебуває у пошуку громадянської ідентичності однієї з успішних, розвинених держав. Таку тенденцію легко простежити, наприклад, на багатьох сайтах міжнародних знайомств: жінки, що бажають створити сім’ю з іноземцем, часто більше уваги надають не бажаним особистісним рисам майбутнього партнера, а країні його проживання (у багатьох випадках це виключно європейські країни). Авторки таких оголошень насправді реалізують стосунки не з партнером, а з державами – відмовляючись від наявного громадянства, бажаючи іншого. Така форма шлюбної поведінки скидається на форму еміграції, і, якщо взяти до уваги кількість людей, що подають подібні оголошення, потенційних емігрантів у нас чимало.

Серед інших різновидів громадянської ідентичності, які, припускаємо, тією чи іншою мірою побутують серед українських громадян, можна назвати космополітичну (“громадянин світу” як антипод чітко визначеній українській громадянській ідентичності) і невизначену. На наш погляд, ці два різновиди ідентичності варто розглядати в порівнянні. Космополітична ідентичність передбачає відмову від фіксованої включеності в громадянську спільноту однієї держави, відкидає її аксіологічний простір; космополітична цінність – свобода – втілюється у можливості жити в різних країнах, бути полікультурною особистістю, обирати з наявних правових систем ті, що є сприятливими для власної самореалізації. Але реально можливою для впровадження в життя космополітична позиція є передусім для фінансово успішних людей; для більшості така позиція не може бути реалізована через фінансовий бар’єр. Утім, космополітична ідентичність жодним чином не заперечує ідентичність територіальну, тому чимало космополітів говорять про наявність у них виражених патріотичних почуттів (що абсолютно не зобов’язує їх жити на батьківщині). Громадянська ідентичність, яка передбачає емоційну і смислово прив’язаність до конкретної держави, навпаки, ґрунтується на ідеї цінності держави як такої, своєї держави зокрема.

Невизначена громадянська ідентичність є, на нашу думку, досить поширеною. Якщо космополітична ідентичність найчастіше реалізується фінансово незалежними людьми, то невизначена – навпаки, людьми незаможними. Невизначена громадянська ідентичність часто є формою недовіри до держави і протесту щодо ошуканства з її боку, що нерідко переживають незаможні люди. Індивідуальний та груповий досвід у такому випадку зводиться до виснажливої праці, за яку громадяни от-

римуєть мінімальну винагороду, а продукт праці в той чи інший спосіб забирає держава-рекетир. Тому дистанціювання, відчуження від держави призводить до специфічної позиції, коли етнічна і територіальна ідентичності домінують, тоді як громадянській належить зовсім незначне місце в ієрархії ідентичностей.

Висновки. Нескладно припустити, що аналіз сформованої української громадянської ідентичності засвідчив би наявність у ній багатьох форм та різновидів ідентичності. Тільки ситуація далека від тієї оптимістичної невисловленої аксіоми, що у всіх власників українських паспортів за визначенням наявна сформована, розвинена, стійка українська громадянська ідентичність. Тому дослідження громадянської ідентичності в українських громадян дали б змогу виявити багато цікавих психологічних фактів, які необхідно знати для побудови психологічного підґрунтя системи національної безпеки. Слід застерегти лише від редукціоністських підходів до таких досліджень, що можуть привести до швидких та оптимістичних висновків.

Література

1. Бункина М. К. Экономика и психология: Учебное пособие / М. К. Бункина, В. А. Семенов. – М. : Дело и сервис, 1998. – 400 с.
2. Краткий словарь по социологии / [авт.-состав. Павленко П. Д.]. – М. : Инфо-М, 2000. – 270 с.
3. Панга М. В. Політико-психологічні особливості ставлення середнього класу до національної валюти : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Панга Марія Вікторівна; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2013. – 177 с.

Reference

1. Bunkina, M. K. (1998). *Ekonomika i psikhologiya. Uchebnoe posobie* [Economics and psychology. Tutorial]. Moscow: Delo i servis Publ. (rus).
2. Pavlenko, P. D. (2000). *Kratkiy slowar po sotsiologii* [Short Dictionary in Sociology]. Moscow: Info-M Publ. (rus).
3. Panga, M. (2013). *Polityko-psykhoholichni osoblyvosti stawlennia serednioho klasu do natsionalnoi valuty* [Political and psychological features of middle class attitude to the national currency]. Ph. D. Thesis, Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv (ukr).

Хазратова Н. В. Гражданская идентичность в структуре личностных идентичностей

Проанализирована психологическая природа феномена гражданской идентичности, уточнена ее суть в сопоставлении с этнической, национальной, территориальной, языковой, цивилизационной идентичностями. В отличие от этнической и территориальной идентичностей (которые определены как первичные, “социобиологические” по своей природе), гражданская идентичность относится к идентичностям культурно-политического характера. Гражданская идентичность предполагает отождествление себя человеком с гражданином государства (незави-

симо от этнического происхождения) и членом сообщества, которое представляет собой консорциум – объединение людей в их общей судьбе. Мотивационно-ценностная связь с государством и другими гражданами базируется на типичности (общности) проблем социальной самореализации личности в организационном пространстве государства. Условия социальной самореализации, заданные организационным пространством государства, объединяют людей на основе общих ценностей, присутствующих в аксиологическом пространстве государства. Этим гражданская идентичность отличается от близкой к ней национальной идентичности, ориентированной больше на национальную культуру и традиции, а также национальные интересы в политике. В поликультурных государствах гражданская идентичность может играть объединяющую роль в большей мере, чем идентичность национальная. Поскольку в современной Украине еще продолжают процессы становления государственности, гражданская идентичность ее жителей находится в интенсивной динамике. Кроме украинской гражданской идентичности, следует предполагать существование советской (в рудиментарных формах), российской, европейской, космополитической и неопределенной гражданских идентичностей.

Ключевые слова: гражданская идентичность, национальная идентичность, цивилизационная идентичность, государство, социальная самореализация личности.

Khazratova N. V. Civic identity in the structure of personal identity

Psychological nature of the phenomenon of civic identity is analyzed in the article, its essence in comparison to ethnic, national, territorial, language, civilization identities is refined. In contradistinction to ethnic, territorial identities (defined as primary, “sociobiological”) civic identity belongs to political-cultural identities. Civic identity implies identification of a person with citizen of the state (regardless of ethnic origin) and with a member of the community, which is a consorcium – association of people with common destiny. Motivational-value connections with the state and citizens based on the typicality of problems of social self-realization of personality in organizational space of state. Social conditions of self-realization, presented in organizational space of the state, unite people on the basis of common values, presented in axiological space of the state. Thus, civic identity differs from close to her national identity which is focused more on national culture and traditions and national interests in politics. In multicultural states civic identity plays a unifying role more than national identity does. Since in modern Ukraine processes of state formation are still ongoing, civic identity dynamics of its inhabitants is quite intensive. In particular, in addition to Ukrainian civic identity we should assume existence of Soviet civic identity (in its rudimentary forms), Russian, European, cosmopolitan and uncertain civic identities.

Key words: civic identity, national identity, civilization identity, the state, social self-realization of personality.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ (ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ)

В. Ф. Рибаченко, М. В. Цаль-Цалько, м. Київ

Євроінтеграція України розглядається як ключовий процес цивілізаційного розвитку нашої країни на даному історичному етапі. Успіх євроінтеграції пов'язується значною мірою з інформаційним забезпеченням цього процесу та використанням при цьому різноманітних технологій, у тому числі і психологічних. Стверджується, що Україна як політичний суб'єкт у процесі євроінтеграції має вибудовувати систему взаємовідносин з різними державними та політичними структурами, що викликає необхідність відповідного ефективного інформаційного забезпечення. За важливу складову інформаційного супроводу визначено комунікативні технології як засоби організації комунікативних процесів у суспільстві та їхні психологічні аспекти і механізми. Виокремлено маркетингові (політичний піар, політична реклама, інформаційний лобізм тощо) та немаркетингові (політична пропаганда та агітація) технології. До синонімів поняття “соціально-комунікаційні технології” (СКТ) віднесено такі терміни, як “соціальні технології”, “соціально-інформаційні технології”, “комунікаційні технології”.

Ключові слова: євроінтеграція України, інформаційне забезпечення, соціально-комунікаційні технології, соціальні технології, соціально-інформаційні технології, комунікаційні технології, психологічні аспекти та механізми технологій.

Проблема. Розпочинаючи наукове дослідження інформаційно-комунікаційного забезпечення процесу євроінтеграції України, вважаємо необхідним порушити це питання як наукову і науково-практичну проблему, хоча б у першому наближенні.

У сучасному світі вибір шляху історичного руху є принципово важливим для кожної держави, яка розвивається. З появою все більшої кількості нових інформаційно-комунікаційних технологій зростає рівень інформатизації суспільства, посилюється прикладна роль комунікативних технологій, які спрямовуються на досягнення конкретних політичних цілей окремих суб'єктів політичного процесу. Ефективність застосування цих технологій тим більша, чим більше враховуються їхні психологічні аспекти. Для України через два десятиліття після досягнення нею державної незалежності проблема цивілізаційного геостратегічного вибору постала як гостро актуальна, а її вирішення значною мірою стало залежати від інформаційного забезпечення цього процесу.

Найбільш оптимальним для наукового дослідження політичного розвитку України в найближчій перспективі видається саме цивілізаційний підхід, основні положення якого представлені в працях низки вітчиз-

няних і зарубіжних учених. Як зауважує В. Г. Гончаревський, “історична ситуація, в якій наразі перебуває Україна, також зумовлює інтерес до розроблення цивілізаційної методології, спрямовуючи більшість наукових пошуків у бік осмислення цивілізаційної ідентичності України в сучасному глобалізованому світі” [2, с. 39]. У науковому середовищі активно дискутуються питання цивілізаційного статусу України – чи то як частини Східноправославної цивілізації (разом з Росією), чи то як перехідної території між Сходом і Заходом, що має маргінальний, міжцивілізаційний статус, чи то як безсумнівної складової європейської цивілізації. Кожен із цих підходів мав і досі має в Україні своїх прихильників. І політики, які ухвалюють рішення щодо вектора цивілізаційного розвитку України, повинні враховувати стан масової свідомості та умонастрої різних груп населення і громадську думку загалом. Неврахування суспільних настроїв призводить до електорального реваншу антиєвропейськи налаштованої опозиції, загострення внутрішньополітичної ситуації та активізації протестних настроїв і дій.

Не чекаючи завершення дискусій у науково-експертному середовищі щодо цивілізаційного статусу України, українська влада ще у 1994 році офіційно проголосила курс на євроінтеграцію (Угода про партнерство та співробітництво від 14 червня 1994 року набула чинності 1 березня 1998 року). Ця угода і стала правовою основою відносин між Україною та ЄС і цим дала значний поштовх до поглиблення цивілізаційної соціокультурної самоідентифікації країни та її населення. А це стимулювало посилений інформаційний вплив як на ті категорії населення, які не були переконані в правильності європейського вектора розвитку України, так і на громадську думку країни загалом. Як констатують вітчизняні дослідники, “геополітична громадська думка щодо ідеї євроінтеграції проходила кілька етапів розвитку – від абстрактного позиціонування прихильності до неї (з делегуванням можновладцям права ухвалення рішень) до активної масової протестної політичної участі громадян з усвідомленням ризиків відстоювання власних очікувань, протилежних діям влади” [6, с. 12].

Успіх інтеграції України в європейський геополітичний простір визначальною мірою залежить від інформаційного супроводження та належного забезпечення цього процесу. На важливості соціально-політичних комунікацій, інформаційної політики для успіху діяльності держави неодноразово наголошували відомі зарубіжні вчені, зокрема Ж. Бодріяр, М. Маклюєн, К. Поппер, а також вітчизняні науковці, серед яких С. П. Балінченко, І. О. Костира, Г. Г. Почепцов, В. В. Різун, М. М. Слюсаревський, П. Д. Фролов, В. М. Холод та ін. Дослідження інформаційного забезпечення євроінтеграції України протягом двох останніх десятиліть є надзвичайно актуальним тому, що це були роки формування європрагнень

нашої держави, їхньої кульмінації у 2013 році, потім – їх несподіваного, раптового призупинення в листопаді 2013 року, що породило масштабний громадянський і політичний конфлікт, а згодом, після зміни влади навесні 2014 року, – поновлення євроустремлень і здійснення низки принципово важливих кроків у цьому напрямку.

Теоретична значущість цієї розвідки полягає в тому, що в започаткованому таким чином дослідженні ми прагнемо конкретне інформаційно-комунікаційне забезпечення процесу євроінтеграції України та його політико-психологічні аспекти проаналізувати та систематизувати на основі чотирьох різних джерел – як зарубіжних так і внутрішньоукраїнських: 1) офіційних установ та органів держави, 2) українського науково-експертного середовища та громадськості, 3) офіційних інституцій ЄС, 4) зарубіжних політиків та експертів. Практична значущість роботи полягає в тому, що за результатами проведеного дослідження буде зроблено науково обґрунтовані узагальнення, на основі яких суб'єктам євроінтеграційного будівництва в Україні надаватимуться відповідні рекомендації щодо методологічного забезпечення процесу євроінтеграції країни, його політико-психологічного обґрунтування, що сприятиме підвищенню ефективності та результативності цілеспрямованого інформаційно-комунікаційного супроводження реалізовуваних євроінтеграційних зусиль.

Мета статті: обґрунтувати необхідність дослідження інформаційно-комунікаційного забезпечення процесу інтеграції України до ЄС та його політико-психологічних аспектів як наукову і науково-практичну проблему.

У контексті означеної проблеми постають такі завдання:

– проаналізувати поетапно рух України до ЄС та інформаційно-комунікаційне, політико-психологічне супроводження цього процесу з боку міжнародної спільноти та внутрішньоукраїнських громадсько-політичних суб'єктів;

– дослідити інтенсифікацію контактів ЄС з Україною у 2013 році і тогочасне інформаційно-психологічне супроводження цього процесу;

– охарактеризувати інформаційно-комунікаційну політику України щодо євроінтеграції з боку трьох інтегральних суб'єктів: влади, громадськості, опозиції;

– показати наслідки призупинення Урядом України курсу на євроінтеграцію в листопаді 2013 року та непереконливість інформаційного, політико-психологічного пояснення цього призупинення як одну з основних причин громадянського конфлікту в країні;

– узагальнити особливості політико-психологічної реакції суспільства, міжнародної спільноти та ЗМІ на призупинення євроінтеграції владою України в кінці 2013 – на початку 2014 року;

- проаналізувати перебіг політичної боротьби за європейську перспективу України після зміни влади в Україні та інформаційно-комунікаційне супроводження цього процесу;
- оцінити наслідки підписання політичної частини Угоди з ЄС в березні 2014 року та інформаційний, політико-психологічний ефекти цієї події;
- узагальнити внесок Уряду, МЗС та Комітету з питань євроінтеграції Верховної Ради України в перемогу курсу на євроінтеграцію України та особливості інформаційно-комунікаційного висвітлення цих внесків.

Ознакою комунікативних технологій є, зокрема, усвідомлене управління комунікативними ресурсами, що передбачає наявність соціально значущої мети, цілеспрямованість та доцільність здійснюваного впливу, його системність, планомірність, технологічність. Комунікативні технології у XX–XXI століттях, на думку Г. Г. Почепцова, перетворилися на індустріальні засоби організації комунікативних процесів у суспільстві, що здійснюються за допомогою психологічних механізмів. Окрему увагу слід приділити засобам інформування цільових груп, тому що кожний вид ЗМІ (телебачення, друковані видання, радіо, інтернет та ін.) має свою специфіку та методи політико-психологічного впливу на цільову аудиторію [12, с. 120].

Дослідники виділяють різні типології комунікаційних технологій. Так, О. І. Соловйов, здійснюючи теоретичну ідентифікацію політичної комунікації, розглядає ринкові (маркетингові) і неринкові (немаркетингові) комунікативні технології. До перших він відносить політичний піар, політичну рекламу, інформаційний лобізм тощо, немаркетинговими вважає політичну пропаганду та агітацію. Дехто з дослідників до комунікаційних технологій відносить перформанс, а також процес переговорів, визначальною складовою якого є створення атмосфери довіри між суб'єктами взаємодії. У демократичних країнах для поширення певних цінностей використовують як маркетингові, так і немаркетингові технології: “наявність у розвинутих демократичних державах необхідності поширення цінностей, які забезпечують політичне виживання того чи іншого соціального актора, потреба у вирішенні завдань, пов'язаних із наданням певної спрямованості політичному процесу, встановленням контролю за настроєм соціальних аудиторій ...передбачають застосування пропагандистських способів підтримки комунікації” [10, с. 15]. На думку О. І. Соловйова, у суспільствах, які не мають усталених демократичних традицій, “виникає справді хаотичне переплетення інформаційних потоків, що знецінює механізми комунікації влади і громадянського суспільства, яке народжується, і в результаті цього суспільство поступово втрачає

знаряддя інформаційного впливу на позиції влади” [там само, с. 10]. Деякі ознаки цього процесу можна спостерігати наразі і в Україні.

Інший підхід до розуміння соціально-комунікаційних технологій пропонує О. М. Холод, який зауважує, що нині цей термін трактується досить довільно. У синонімічному ряду зі значенням “соціально-комунікаційні технології” (СКТ) використовуються терміни “соціальні технології”, “соціально-інформаційні технології”, “комунікаційні технології”. Однак складники терміна мають кілька тлумачень, вимагають уточнення через формулювання та класифікацію різних видів СКТ. Дослідник визначає останні як систему маніпулятивних дій-комплексів, спрямованих на зміну поведінки соціуму [12, с. 11].

Визначення соціально-комунікаційної технології як окремого різновиду соціальної технології пропонує Д. П. Гавра. При цьому дослідник наводить такі тлумачення. Це: 1) цілеспрямована системно організована діяльність з управління комунікацією соціального суб’єкта, спрямована на вирішення будь-якого соціально значущого завдання; 2) системно організована сукупність операцій, структур і процедур, що спирається на програму (план) та забезпечує досягнення мети соціального суб’єкта за допомогою керованої соціальної комунікації. Д. П. Гавра вважає, що соціально-комунікаційні технології можна поділити на три групи: 1) соціально-економічні; 2) соціально-політичні; 3) прикладні соціальні [1].

Недоліком таких класифікацій, на наш погляд, є недостатнє врахування психологічних аспектів та механізмів соціально-комунікаційних технологій. Тому важливо напрацювати несуперечливу класифікацію технологій і належним чином взаємоузгодити використовувані терміни.

Досягнення поставленої мети – євроінтеграції України – неможливе без широкої та усвідомленої підтримки євроінтеграційного курсу з боку українських громадян. А це передбачає цілеспрямований політико-психологічний вплив на громадянське суспільство із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій, метою якого є формування позитивних психологічних настановлень на підтримку євроінтеграції.

Одним із різновидів таких технологій є інформування населення шляхом ухвалення офіційних документів. Документна комунікація є підсистемою соціальної комунікації і здійснюється через такі види документів, як акти, договори, протоколи, угоди, ухвали, накази, укази, рішення, постанови, меморандуми, заяви, доповіді, аналітичні записки, звіти, прес-релізи, електронні видання, а також політична, стратегічна, військова, технічна та фінансова документація тощо. Кожен вид документації має свій політико-психологічний статус, а відповідно і соціальний авторитет, рівень довіри з боку цільових аудиторій, по-різному сприймається та інтерпретується в медіа та громадсько-політичному середовищі і тому є також технологією, за допомогою якої здійснюється документна комуні-

кація. Аналіз документної комунікації, на основі якої керівні політичні структури України та ЄС з 1994 року по нинішній час здійснювали євроінтеграційні кроки, дасть змогу в підсумку запланованого дослідження зробити висновки щодо ефективності кожної із її форм і видів.

Правову основу євроінтеграції України, започатковану вищезгаданою Угодою 1994 року, доповнили відтак інші форми документної комунікації. Так, “Стратегією інтеграції України до Європейського Союзу”¹ передбачено проведення широкомасштабної інформаційної кампанії для поліпшення поінформованості населення з питань європейської інтеграції. Така інформаційна кампанія може бути ефективною тільки за умови її соціально-психологічного обґрунтування.

Урядом було вжито заходів щодо посилення інформаційно-комунікаційної, роз’яснювальної роботи та створення її інфраструктури. Для зростання рівня усвідомленої підтримки громадянами України євроінтеграційного курсу як одного з пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики держави та підвищення рівня їхньої обізнаності щодо особливостей процесу європейської інтеграції, зокрема щодо змісту реформ у контексті реалізації майбутньої Угоди про асоціацію між Україною і ЄС, Уряд схвалив *Концепцію реалізації державної політики у сфері інформування та налагодження комунікації з громадськістю з актуальних питань європейської інтеграції України до 2017 року*. У процесі впровадження цього принципово важливого документа слід максимально враховувати соціально-психологічні аспекти комунікації, що, безумовно, підвищить ефективність інформаційно-психологічного забезпечення процесу євроінтеграції.

Ці та інші форми документної комунікації мають на меті здійснення інформаційно-психологічного впливу на масову свідомість, а саме: пояснити важливість підписання Угоди про асоціацію, сприяти поширенню європейських цінностей, підвищити рівень обізнаності українців щодо розвитку відносин між Україною і ЄС, посилити мотивацію підтримки євроінтеграційної політики держави, формувати стійкі психологічні настановлення на таку підтримку. Окремою проблемою дослідження є міра ефективності застосування соціальних, політичних та інформаційно-комунікативних технологій, їхніх психологічних механізмів у процесі інформаційного забезпечення процесу євроінтеграції України, становлення системи постійної суб’єкт-суб’єктної комунікації з ефективним зворотним зв’язком між владою, громадянським суспільством і населенням країни. Вироблення політичної, управлінської інформації щодо євроінтеграції України, її накопичення і трансляція через усі види медіа, телекомунікаційні мережі, аудіовізуальні системи дають можливість здійснювати пере-

¹ Затверджена Указом Президента України № 615 від 11 червня 1998 р.

конувальний вплив на різні соціальні групи, що сприяє підвищенню довіри до політики євроінтеграції, формуванню позитивних настановлень у громадській думці.

Що ж до інформаційного забезпечення процесу євроінтеграції України, то в результаті дослідження було виокремлено такі *етапи* його перебігу в межах досліджуваного періоду: 1) етап обговорення переваг євроінтеграції і конкретних вигод України на цьому шляху; 2) етап політико-психологічного та інформаційного тиску на тогочасну владу України і громадську думку у зв'язку з гальмуванням підготовки до підписання Угоди з ЄС до осені 2013 року; 3) етап посилення інформаційної тривоги та зростання політико-психологічної напруженості в суспільстві у жовтні-листопаді 2013 року в передчутті відмови керівництва України від підписання Угоди у Вільнюсі; 4) етап різкої протестної політико-психологічної, громадської, інформаційної реакції суспільства на рішення Уряду України щодо призупинення підготовки до підписання Угоди з ЄС; 5) етап відновлення курсу на євроінтеграцію та посилення політико-психологічного, інформаційно-комунікаційного супроводу цього процесу.

Як основні суб'єкти інформаційно-комунікаційного забезпечення процесу євроінтеграції України можна виділити такі групи: офіційні органи влади України; політики України; громадські організації України; експертне співтовариство, науковці України; ЗМІ України; органи ЄС, інших міжнародних організацій та інституцій; політики, державні діячі, експерти, науковці, політологи країн Заходу; західні ЗМІ. Сукупна діяльність вищеперахованих суб'єктів спроможна зорганізувати всебічне – інформаційно-комунікаційне, політико-психологічне – забезпечення процесу євроінтеграції України, оскільки поєднує в собі різні функції – аналізу, критики, запобігання, застереження, спонукання, заперечення, заохочення, стимулювання тощо. Це дає змогу зробити процес євроінтеграції України максимально прозорим і підконтрольним громадськості, вибудувати політико-психологічну комунікацію між владою і суспільством, між зовнішніми і внутрішніми суб'єктами політичної діяльності, між різними науково-експертними групами і спільнотами з подальшим досягненням потрібних політико-психологічних ефектів.

Висновок. Інформаційно-комунікаційне забезпечення процесу інтеграції України до Євросоюзу – актуальна наукова та науково-практична політико-психологічна проблема. Вона полягає в тому, що наразі край потрібно вибудувати науково обґрунтовані засади психологічного забезпечення взаємодії та комунікації не лише між зовнішніми і внутрішніми суб'єктами політичної влади в Україні, а й між різними науково-експертними групами і спільнотами, що представляють великі соціальні групи в країні. Тільки таким чином можна уникнути численних непорозу-

мін, соціальних конфліктів і зростання соціально-психологічної напруженості в суспільстві.

Література

1. Гавра Д. П. Социально-коммуникативные технологии: сущность, структура, функции / Д. П. Гавра // Петербургская школа PR и рекламы: от теории к практике : сб. статей. – СПб., 2003. – Вып. 1. – С. 28–46.
2. Гончаревський В. Г. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991 – 2009) / В. Г. Гончаревський. – К. : Логос, 2011. – 220 с.
3. Інформаційний вплив: теорія і практика прогнозування / за ред. П. Д. Фролова ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2011. – 304 с.
4. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної “кухні” : [монографія] / Л. Д. Климанська. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2007. – 332 с.
5. Костиця І. О. Політична культура як відображення політико-комунікативної реальності суспільства / І. О. Костиця // Культура і мистецтво у сучасному світі: наукові записки КНУКіМ / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К. : Вид. центр КНУКіМ, 1999. – С. 38–45.
6. Найдьонов М. І. Геополітичний вибір: передумови та наслідки дисбалансу очікувань громадської думки і державної політики [Електронний ресурс] / М. І. Найдьонов, Л. В. Григоровська, Л. А. Найдьонова – Режим доступу : <http://mediaosvita.org.ua/index.php/component/content/article/129-problemi-politichnoji-psikhologiji-zbirnik-naukovikh-prats-vipusk-1-15/povni-statti-ukr-movoju/342-naidonov-m-i-hryhorovska-l-v-naidonova-l-a-heopolitichnyi-vybir-peredumovy-ta-naslidky-dysbalansu-ochikuvan-hromadskoi-dumky-i-derzhavnoi-polityky>.
7. Почепцов Г. Г. Информационно-политические технологии / Г. Г. Почепцов. – М. : Центр, 2003. – 384 с.
8. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України ; за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна. – К. : Толком, 2013. – Вип. 14. – 300 с.
9. Різун В. В. Соціальнокомунікаційний підхід у науці та галузі соціальної інженерії [Електронний ресурс] / В. В. Різун. – Режим доступу : http://journalib.univ.kiev.ua/Socialniy_pidhid.pdf.
10. Соловьев А. И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации / А. И. Соловьев // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 5–18.
11. Фролов П. Д. Основні напрями та принципи розробки соціально-психологічних технологій управління громадською думкою / П. Д. Фролов // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2010. – Вип. 24 (27). – С. 273–284.
12. Холод О. М. Комунікаційні технології : підручник / О. М. Холод. – К. : КиМУ, 2012. – 263 с.

Reference

1. Gavra D.P. (2003) Sotsialno-komunikativnie tehnologii :systnost,stryktyra, funktsui [Social and communication technologies: nature, structure, function].Peterburgska shkola PR i reklamu: ot teorii k praktike [Petersburg School of PR and Advertising: from theory to practice] (Rus.).
2. Goncharevskyyi V.G. (2011) Tsyvilisatsiyinyi pidhid do istorii: suchasnyi ukrain-skyi dosvid [Civilized approach to history: present Ukrainian experience] Kyiv: Logos (Ukr.).
3. Informatsiynyi vpluv: teoria i praktuka prognozuvannya (2011) [Media influence: Theory and Practice of Forecasting] Natsionalna akademiya ped. nauk Ukrainy, Instytut sots. Ta polit.Psuhologii [The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, the Institute of Social and Political Psychology] Kyiv: Milenium (Ukr.).
4. Klymanska L. D. (2007) Sotsialno-komunikatyvni tehnologii v politytsi : tayemnytsi politychnoi "kyhni" [Social and communication technologies in politics: Secrets of the political "kitchen"] Lviv: Vudavnytstvo Natsionalnogo universytetu "Lvivska politehnyka" (Ukr.).
5. Kostyrya I. O.(1999) Politychna kultura yak vidobrazhennya polityko-komunikatyvnoi realnosti suspilstva [Political culture as a reflection of political and communication social realities] Kyiv: KNUKIM.
6. Naydonov M. I. Geopolitichnyi vybir: peredumovu ta naslidky dysbalansu ocnikuvan gromadskoi dumky i derzhavnoi polityky [Geopolitical choice: preconditions and consequences of the imbalanced expectations of the public opinion and the public policy] Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/index.php/component/content/article/129-problemi-politichnoji-psikhologii-zbirnik-naukovikh-prats-vipusk-1-15/povni-statti-ukr-movoju/342-naidonov-m-i-hryhorovska-l-v-naidonova-l-a-heopo-litychnyi-vybir-peredumovy-ta-naslidky-dysbalansu-ochikuvan-hromadskoi-dumky-i-derzhavnoi-polityky> (Ukr.).
7. Pocheptsov G. G. (2003) Informatsyonna-politicheskii tehnologii [Information and political technologies]. Mosrva:Tsentr.
8. Problemu politychnoi psyhologii ta yiyi rol u stanovlenni gromadyanyna ukrainskoi derzhavy (2013) [Issues of political psychology and its role in formation of a citizen of the Ukrainian state]. Asotsiatsiya politychnyh psyhologiv Ukrainu [the Association of Political Psychologists of Ukraine]. M. M. Slusarevskogo (Eds.) Kyiv: Tolkom (Vol.14) (Ukr.).
9. Risun V. V. Sotsialnokomunikatsiynyi pidhid u nauksi ta galusi sotsialnoi inzhenerii [Social and communication approach in science and in the field of social engineering] Retrieved from http://journalib.univ.kiev.ua/Socialniy_pidhid.pdf (Ukr.).
10. Solovyov A. I. (2002) Politicheskaya komunikatsuya: k probleme teoreticheskoi identyfikatsii [Political communication: about the matter of theoretical identification] Politicheskije issledovaniya [Political Studies] pp. 5-18 (Rus.)
11. Frolov P. D. (2010) Osnovni napryamu ta printsypy rozrobky sotsialno-psyhologichnyh tehnologiy upravlinnya gromadskou dumkou [Main trends and principles of developing social and psychological technologies of public opinion management]. Kyiv: Naukovi studii z politychnoi psyhologii [Scientific studies in political psychology] (Vol. 24(27)) (pp. 273-284) (Ukr.).
12. Holod O. M. (2012) Komunikatsiyni tehnologii: pidruchnyk [Communication technologies: a textbook]. Kyiv:KyMU (Ukr.)

Рыбаченко В. Ф., Цаль-Цалько М. В. Информационно-коммуникационное обеспечение евроинтеграции Украины (постановка проблемы)

Евроинтеграция Украины рассматривается как ключевой процесс цивилизационного развития нашей страны на данном историческом этапе. Успех евроинтеграции связывается в значительной степени с информационным обеспечением этого процесса, использованием социально-коммуникативных технологий, в том числе и психологических. Утверждается, что Украина как политический субъект в процессе евроинтеграции должна выстраивать систему взаимоотношений с различными государственными и политическими структурами, что вызывает необходимость соответствующего эффективного информационно-коммуникационного обеспечения. Как важные составляющие информационного сопровождения определены коммуникативные технологии и их психологические механизмы, выступающие средствами организации коммуникативных процессов в обществе. Выделены маркетинговые (политический пиар, реклама, информационный лоббизм и др.) и немаркетинговые (политическая пропаганда и агитация) технологии, каждая из которых реализуется при помощи психологических механизмов. К синонимам понятия “социально-коммуникационные технологии” (СКТ) отнесены такие термины, как “социальные технологии”, “социально-информационные технологии”, “коммуникационные технологии”.

Ключевые слова: евроинтеграция Украины, информационное обеспечение, социально-коммуникационные технологии, социальные технологии, социально-информационные технологии, коммуникационные технологии, психологические аспекты и механизмы технологий.

Rybachenko V. F., Tsal-Tsalko M. V. Information and Communication support in the Process of Ukraine’s European Integration (formulation of the problem)

European integration of Ukraine is a basic process of civilizational development of our country at the current historical moment. The success of the European integration of Ukraine mostly depends on the information support process. Ukraine as a political entity in the process of European integration should rebuild the system of relationships between various government and political structures, which necessitates appropriate effective information security. An important component of the information support is ICT as a means of organization of the communication processes in the society. Scientists differentiate between marketing (political PR, political advertising, informational lobbying, etc.) and non-marketing (political propaganda and campaign) technologies. Synonymous to social communication technologies (SCT) are such terms as social technology, social and information technology and communication technology.

Key words: European integration of Ukraine, information, social and communication technologies, social technologies, social and information technology, communication technology.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ЦІННІСНИЙ ЗМІСТ ІНДИВІДУАЛІЗМУ І КОЛЕКТИВІЗМУ В УЯВЛЕННЯХ ПЕРЕСІЧНИХ ГРОМАДЯН

В. О. Васютинський, м. Київ

За результатами стандартизованого інтерв'ю із 40 мешканцями Одеси визначено ціннісний зміст уявлень про індивідуалізм і колективізм. Їхні оцінки мають середню значущість для респондентів і розподіляються за шкалами: конформізм – нонконформізм; альтруїзм – егоїзм; прагматизм – безпорадність. Конформістські ознаки колективізму – це згуртованість, спільні цілі, почуття причетності і захищеності, а водночас належність до “сірої маси”, піддатливість на маніпуляції, придушення індивідуальності. Індивідуалізм має такі нонконформістські характеристики, як індивідуальна свобода, власна позиція, незалежність у діях, почуття відповідальності, а також брак спілкування, роз'єднаність, асоціальні тенденції. Альтруїзм означає взаємодопомогу. Егоїзм називали егоїзмом, до нього примикала низка інших аморальних рис. Ознаки прагматизму і безпорадності найменш чітко поділилися між обома категоріями. Прагматизм забезпечує можливості особистісного розвитку як у колективі, так і в результаті індивідуальних намагань особи. Він характеризує підвищення продуктивності завдяки спільній праці, але й вищій ефективності індивідуального виробництва. За очевидними й стереотипними оцінками індивідуалізму і колективізму спостерігаються невротично-захисні пояснення особистих позицій та суспільних процесів.

Ключові слова: індивідуалізм, колективізм, конформізм, альтруїзм, егоїзм, прагматизм, безпорадність.

Проблема. Ціннісний зміст індивідуалізму і колективізму має глибоке психологічне підґрунтя. Проте ці явища рідко ставали предметом психологічного вивчення – по-перше, через їхню позірну очевидність, по-друге, через істотну стереотипізацію уявлень про них.

Частіше говорять про позитивні риси колективізму, не зважаючи на істотний негативний зміст, що його, мабуть, уперше в психології викрив А. Адлер, який показав, що за готовністю слабкої особи діяти спільно з іншими часто-густо лежить прагнення уникнути відповідальності, приховати свою безпорадність. Він підкреслював, що слабкі люди використо-

вують свою слабкість, аби примусити інших підкорятися собі. Позбавлення себе відповідальності дає змогу досягати реальної переваги [1, с. 37, 44–49, 64]. Навпаки, в оцінках індивідуалізму здебільшого увиразнюють його непривабливі характеристики, ігноруючи ті, що пов'язані із саморозвитком, особистою відповідальністю тощо. Такі спрощено-однобічні ставлення часто-густо лягають в основу соціального та економічного самовизначення особи, зумовлюючи його психологічно суперечливий характер.

Мета статті: висвітлення та інтерпретація ціннісного змісту уявлень пересічних громадян про індивідуалізм і колективізм як важливої мотиваційної складової їхніх життєвих орієнтацій.

Основу просоціальної поведінки людини становить її колективістська позиція, яка водночас є неможливою без її ж індивідуально-особистісного самоствердження в соціумі. С. Московічі писав про два чинники, що забезпечують суспільну солідарність. З одного боку, це колективна свідомість, яка складається з почуттів і переконань, що їх поділяє суспільство. Колективна свідомість ламає бар'єри, які розділяють людей, та об'єднує уми й почуття, спонукаючи їх зливатися воедино. Із другого боку, розподіл праці розділяє людей, диференціюючи властивості та інтереси, і водночас утримує разом, зобов'язуючи кооперуватися, створюючи залежність [5, с. 121–123]. У таких умовах індивіди, які взаємодіють, “приречені” на те, щоб визначатися в просторі між індивідуалізмом і колективізмом, а значущість відповідних життєвих реалій надає такому визначанню ціннісного характеру.

Аналізуючи людське буття крізь призму індивідуального виміру суб'єктності, В. О. Татенко наголошує, що здатність до цілепокладання себе передбачає потребу співвіднести свої мотиви й цілі з мотивами й цілями інших людей, суспільства, людства, із спільною системою життєдіяльності та можливими напрямками її динаміки, умовами існування, традиціями, нормами [6, с. 285]. У такому співвіднесенні особа має виробити певну “надрядну”, ціннісну позицію щодо власних потреб та уподобань – у зв'язку з включенням їх у широкий міжособовий контекст життєдіяльності.

Джерела ціннісних відмінностей між індивідуалізмом і колективізмом можна шукати в характері гіпер- або гіпосоціалізації, як їх описує Д. О. Леонтьєв. Якщо дитина в процесі розвитку зазнає сильного тиску на свої потреби і межа між зовнішнім і внутрішнім виявляється надто слабкою, то вона падає під напором соціальних цінностей, які вриваються в структуру мотивації і стають особистими цінностями без помітних трансформацій. Індивід тим самим зливається з групою, проте втрачає свою особисту ідентичність (автентичність), конформно розчи-

няючись у соціальному цілому. Коли ця межа, навпаки, занадто міцна і тиск викликає опір-відповідь із боку індивіда, індивід не пропускає до своєї особистості зовнішніх регуляторів; у результаті цінності не займають у структурі мотивації відповідного до них місця [3, с. 232].

У багатьох соціально-психологічних дослідженнях показано, що психологічну основу вибору колективізму становлять вивчена безпорадність і соціальні лінощі. Ми зафіксували таку залежність як компенсаторно-захисну позицію соціально та економічно незарадних осіб, які шукають опору у взаємодії з оточенням. У процесі виконання спільної діяльності в групі спостережено схильність таких осіб діяти разом, згуртовано, без виразної індивідуальної ініціативи, але під керівництвом лідера, якого вони виділяють і якому доручають бути організатором колективної активності [2].

Особливо яскраво ставлення до індивідуалізму і колективізму втілюються в міжпоколінних відмінностях. Наприклад, за даними С. В. Марєєвої, сучасна російська молодь порівняно із старшим поколінням меншою мірою віддає перевагу соціальній рівності перед індивідуальною свободою, частіше вибирає позицію нонконформізму, ніж конформізму, позитивніше ставиться до поняття “індивідуалізм”, більше цінує лібералізм і західну демократію, ніж почуття спільності і жорстко керовану державу, краще ставиться до приватної власності і конкуренції, менше очікує на забезпечення від держави [4]. Відповідно особи старшого віку як продукт патерналістського способу життя виразніше воліють колективізм, до якого раніше звикли і в контексті якого почувуються більш захищеними й повноцінними.

Для докладнішого виявлення ціннісного змісту індивідуалізму і колективізму в уявленнях пересічних громадян у квітні-травні 2015 р. було опитано 40 мешканців Одеси за методом стандартизованого інтерв'ю з відкритими запитаннями. Інтерв'ю було зібрано протягом п'яти днів. Чоловіків і жінок опитано порівну. Особи віком до 30 років становили 12 осіб, від 30 до 50 та понад 50 років – по 14.

Інтерв'ю містило, зокрема, такі запитання.

1. Останніми роками говорять і пишуть про те, що наше суспільство переходить від колективізму до індивідуалізму. Чи згодні ви з цим? Якщо так, то в чому вбачаєте ознаки такого переходу?

2. Які позитивні риси, на ваш погляд, притаманні колективізму?

3. Які негативні риси має колективізм?

4. Які позитивні риси має індивідуалізм?

5. Які негативні риси має індивідуалізм?

6. За кого та якою мірою ви себе вважаєте – за колективіста чи індивідуаліста? Чому?

На поставлені запитання більшість респондентів відповідала з достатньою мірою зацікавленості, хоча й без особливого ентузіазму. Кілька осіб дало розгорнуті відповіді. Натомість вислови кількох респондентів були дуже лаконічними, а окремі пункти залишилися без оцінки.

Відповіді було отримано на більшість поставлених запитань у достатньому обсязі. Зафіксовані вислови було опрацьовано за методом контент-аналізу. Структура відповідей загалом відповідала структурі запитань, а в тих випадках, коли мало місце змішування змісту, відповідні смислові одиниці зараховано до тих пунктів, яких вони стосувалися.

Більшість опитаних (23 особи) погодилася з тим, що в суспільстві відбувається перехід від колективізму до індивідуалізму. Вісім осіб дали заперечну відповідь, при цьому п'ятеро з них підкреслили, що насправді нічого не змінюється. Чотири респонденти заявили, що відповідні процеси відбуваються по-різному, в обох напрямках, а двоє вважали, що має місце протилежний рух. Три особи не змогли відповісти на це запитання.

Отже, переважає думка, що процес переходу від колективізму до індивідуалізму справді відбувається. Виразної альтернативи цій думці в оцінках опитаних не виявлено.

Говорячи про ознаки наростання індивідуалістських тенденцій, респонденти найчастіше (10 осіб) зазначали посилення відчуження серед людей, насамперед у молоді, яка дедалі більше віддає перевагу опосередкованому спілкуванню в соціальних мережах. Заявляли також про те, що сьогодні люди більше дбають кожний про себе (5 осіб), зокрема через те, що намагаються вижити (4 особи). Шість осіб пов'язали ці процеси з утвердженням капіталістичних відносин (приватна власність, влада капіталу). Четверо респондентів по-різному пояснили зміни, що відбуваються, як окремий прояв більш загальних світових або історичних процесів. (Тут і далі сума отриманих відповідей не конче становить сорок, бо частина респондентів не давала конкретної відповіді, а зміст решти відповідей міг містити як одну, так і дві або більше смислових одиниць).

Зафіксовано окремі статистично значущі кореляції: респонденти, які погоджуються з наявністю тенденції посилення індивідуалізму, частіше звертають увагу на наростання відчуженості в стосунках, натомість ті, хто пропонує інші варіанти, відносно більше помічають ознаки утвердження капіталістичного способу життя (в обох випадках $p \leq 0,01$).

В оцінці позитивних рис колективізму респонденти були найбільш продуктивними та найменш одностайними: загалом виділено 67 ознак, які об'єднано в десять оцінних категорій. Найчастіше говорили про взаємодопомогу (12 осіб) та згуртованість (11 осіб), до яких тяжіють і переваги спілкування (3 особи). Другу групу ознак становили спільні цілі, інтереси, цінності (9 осіб) та почуття причетності (4 особи). Сім осіб ска-

зали, що в колективі вони почуваються більш захищеними, і стільки само – що гуртом легше розв'язувати різноманітні проблеми. Для шести опитаних важливими виявилися умови для розвитку, що їх дає колектив. Дві особи наполягали на тому, що в колективі цікавіше жити й працювати. Шестеро зробили акцент на вищій продуктивності колективного виробництва, при цьому більшість їх апелювала до колишнього соціалістичного способу його організації. Дві особи заявили, що колективізм не має позитивного змісту. Троє не дали відповіді на це запитання.

Таким чином, в оцінці переваг колективізму домінують ознаки комунікативної спільності, ціннісно-орієнтаційної єдності, психологічної захищеності, особистісного розвитку, виробничої продуктивності.

Оцінки негативних рис колективізму (42 вислови) узагальнено в п'яти категоріях. Відносно частіше (10 осіб) респонденти говорили про наявність негативного змісту в тих випадках, коли сам колектив орієнтується на соціально осудні цінності, діє проти моральних і правових норм. Ще семеро осіб назвали такі прояви неодмінними характеристиками колективу (пияцтво, злочинство, кумівство). Дев'ять респондентів заявили про те, що колектив – це сіра маса, “стадо”, яке об'єднує безвідповідальних людей. Так само дев'ятеро назвали колектив сприятливим середовищем для впливів і маніпулювання з боку владних або інших структур. Сім осіб говорили про придушення індивідуальності в колективі. Троє опитаних сказали, що колективізм не має негативних рис, а п'ятеро не дали відповіді на це запитання.

Отже, негативний образ колективізму зосереджується навколо обмеження індивідуальності, об'єднання людей в одноманітну безвідповідальну масу, що легко стає об'єктом маніпулювання і сприяє поширенню аморальних тенденцій.

Позитивні оцінки індивідуалізму було висловлено 41 раз, їх об'єднано в шість категорій. Найчастіше йшлося про можливість особистісного розвитку (10 осіб), індивідуальну свободу думок і вибору цінностей (9 осіб), незалежність у діях (7), наявність власної позиції (6), почуття особистої відповідальності (6). Три особи зазначили переваги індивідуального способу виробництва. Четверо опитаних заявили, що індивідуалізм не має позитивного змісту, а п'ятеро не дали конкретної відповіді.

Переваги індивідуалізму, отже, респонденти насамперед убачають у забезпеченні умов для розвитку особи та вияву індивідуальної ініціативи.

Було зібрано 40 висловів про негативні сторони індивідуалізму, які об'єднано в сім категорій. Найчастіше респонденти виділяли такі особливості, як роз'єднаність (8 осіб) і брак спілкування (6). До них тяжіють і різноманітні ознаки асоціальності (8 осіб). Говорили також про

егоїзм (п'ятеро опитаних), аморальність та особистісну деградацію (по три особи). Сім осіб зазначили безпорадність особи, яка позбавлена підтримки оточення. Двоє респондентів заявили, що індивідуалізм не має негативних рис, а п'ятеро не змогли відповісти на це запитання.

З огляду на це можна гадати, що в уявленнях респондентів проблемні наслідки індивідуалізму полягають в ізоляції від соціуму, браку допомоги, різних варіантах негативного особистісного розвитку.

Оцінюючи себе самих за шкалою індивідуалізму-колективізму, респонденти показали виразну симетричність розподілу. Колективістами назвали себе шість осіб, радше колективістами – десять. Індивідуалістами і радше індивідуалістами – чотири і дев'ять осіб, відповідно. Семеро опитаних визначили себе як рівною мірою індивідуалістів і колективістів.

Частина респондентів, пояснюючи свої оцінки, декларувала бажання стати більшими колективістами (6 осіб) або індивідуалістами (4 особи), ніж вони є. Статистично значущий зв'язок на рівні $p \leq 0,05$ зафіксовано в такому випадку: окремі колективісти виявили бажання стати більш індивідуалістичними (що вочевидь відповідає панівній суспільній тенденції, із наявністю якої погодилася більшість опитаних).

Респонденти, які визнали себе за колективістів, порівняно частіше заперечували негативні риси колективізму ($p \leq 0,01$) та позитивні – індивідуалізму ($p \leq 0,05$). Ті, хто хотів би стати більшими колективістами, ніж вони є, підкреслювали почуття причетності, яке забезпечує колективізм ($p \leq 0,05$), та наголошували на небезпеці аморальності з боку індивідуалізму ($p \leq 0,01$). Особи, які вважали себе радше за індивідуалістів, сильніше нарікали на придушення індивідуальності колективом та цінували незалежність, яку дає індивідуалізм (в обох випадках ($p \leq 0,05$)). Ті, кому хочеться стати більшими індивідуалістами, звертали увагу на небезпеки маніпулювання колективом, а ті, кому цього не хочеться, відзначали брак спілкування в індивідуалізмі (в обох випадках $p \leq 0,05$).

У віковому розрізі молодь значуще частіше ($p \leq 0,05$) звертала увагу на можливість маніпулювання думкою колективу, а також (на рівні тенденції) зазначала такі позитивні риси індивідуалізму, як прагнення індивідуальної свободи та наявність власної позиції, констатувала роз'єднаність як негативну рису індивідуалізму. Особи середнього віку більше (на рівні тенденції) говорили про відповідальність і безпорадність індивідуалістів. Представники старшого покоління значуще рідше ($p \leq 0,05$) наголошували на взаємодопомозі як колективістській рисі.

У двох випадках проявилися значущі статеві відмінності: жінки частіше згадували про взаємодопомогу, а в негативній оцінці колективу нарікали на те, що сам колектив може мати неправильну спрямованість ($p \leq 0,05$).

Для уточнення психологічної структури уявлень респондентів про психологічний зміст індивідуалізму і колективізму отримані оцінки позитивного і негативного змісту цих явищ було піддано процедурі кластерного аналізу за методом Варда. Ураховані тут 28 ознак об'єдналися в сім кластерів.

Належить зазначити, що змістові всіх кластерів притаманна така собі двоїстість, поєднання ознак, що відображають істотно відмінні аспекти індивідуалізму і колективізму, які, проте, певним чином корелюють у свідомості респондентів.

Перший кластер об'єднує ознаки, зміст яких можна визначити як “причетність задля розвитку”. Тут ідеться про переживання почуття причетності до колективних справ, наявність спільних цілей, особистісний розвиток у колективі на противагу можливій деградації індивідуалістів.

Зміст другого кластера описано як “розвиток у спілкуванні, а не роз'єднанні”. Сюди поряд із спілкуванням і розвитком як позитивними характеристиками колективізму ввійшла й така перевага індивідуалізму, як посідання власної позиції. Ці ознаки сукупно протистоять роз'єднаності індивідуалізму та негативному впливу “поганого” колективу.

В ознаках третього кластера відображено цінність “взаємодопомоги як засобу запобігання безпорадності”. Таку безпорадність, з одного боку, зумовлює властивість колективу бути об'єктом маніпулювання, а з другого – брак сприятливого оточення для індивідуаліста.

У четвертому кластері поєдналися оцінки, що сукупно показують “єднання задля індивідуальної свободи” в суперечливому поєднанні рис індивідуалізму і колективізму. Ідеться про згуртованість як позитивну рису колективізму, його негативну рису – придушення індивідуальності, позитивну рису індивідуалізму – прагнення індивідуальної свободи.

П'ятий кластер містить ознаки, які дали підстави назвати його “захисною просоціальною”. Тут підкреслено значення таких особливостей колективізму, як почуття захищеності та полегшення способу існування, і відкинуто притаманні індивідуалістам егоїзм та асоціальну поведінку.

До шостого кластера “індивідуальна відповідальність проти колективної безвідповідальності” ввійшли почуття відповідальності як позитивна риса індивідуалізму і характеристика колективу як безвідповідальної сірої маси.

Найбільше ознак склали сьомий кластер “продуктивність проти аморальності”. У його межах заакцентовано переваги виробництва – як індивідуального, так і колективного, яким протистоять брак спілкування та аморальність в індивідуалізмі, злочинство та інші аморальні риси колективізму.

Висновки. Узагальнення описаних даних дає підстави гадати, що проблема індивідуалізму і колективізму не належить до таких, що істотно

турбують пересічних громадян. Водночас ці питання не перебувають і на далекій периферії їхніх ціннісних орієнтацій. Можна вважати, що належні оцінки рідко стають самостійним чинником ціннісного ставлення до дійсності, але досить легко й швидко актуалізуються в разі виникнення відповідного контексту. Цьому, зокрема, сприяє суттєва стереотипізація змісту цих двох категорій, особливо колективізму.

Зроблені респондентами оцінки індивідуалізму і колективізму здебільшого мають взаємопов'язаний зміст і найвиразніше розподіляються за трьома дихотомічними шкалами: конформізм – нонконформізм (за окремими ознаками можна було б виділити й шкалу екстернальності – інтернальності, але її специфіка щодо конформізму в уявленнях респондентів простежується не досить виразно); альтруїзм – егоїзм; прагматизм – безпорадність.

Конформістський зміст стосується колективізму і полягає в згуртованості, наявності спільних цілей і почуття причетності, почутті захищеності, а водночас належності до “сірої маси”, піддатливості на маніпуляції, придушенні індивідуальності. Натомість індивідуалізові респонденти приписують нонконформістські характеристики, такі як прагнення індивідуальної свободи, наявність власної позиції, незалежність у діях, почуття особистої відповідальності, до яких додаються брак спілкування, роз'єднаність, асоціальні тенденції.

За шкалою альтруїзму – егоїзму отримано набагато менше оцінок. Альтруїзм зведено переважно до взаємодопомоги, натомість егоїзм постає у своїй власній подобі, до якої тяжіє низка інших аморальних рис.

Ознаки прагматизму і безпорадності виявилися найменш чітко поділеними між індивідуалізмом та колективізмом і стосуються обох категорій. По-перше, прагматизм полягає в забезпеченні можливостей для особистісного розвитку, що їх, з одного боку, дає колектив, а з другого – які можуть бути реалізовані лише в результаті індивідуальних намагань особи. Протилежним ефектом стає деградація – як під впливом надмірної залежності від колективу, так і через гіпертрофовану відірваність від соціального контексту. По-друге, прагматизм характеризує підвищення продуктивності: колектив може забезпечити вищу продуктивність спільної праці, а водночас ідеться про вищу ефективність індивідуального виробництва.

За переважно очевидними й стереотипними оцінками індивідуалізму і колективізму спостерігаються й невротично-захисні ставлення, до яких удаються громадяни, намагаючись визначити та обстояти свою особисту позицію в контексті бурхливих суспільних процесів.

Л і т е р а т у р а

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии : пер. с нем. / А. Адлер. – М. : Фонд “За экономическую грамотность”, 1995. – 108 с.
2. Васютинський В. О. Колективізм носіїв бідності як стилю життя в контексті спільної діяльності / В. О. Васютинський // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Т. 1. Серія: Психологічні науки. – 2014. – Вип. 121. – С. 55–59.
3. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 488 с.
4. Мареева С. В. Динамика норм и ценностей россиян / С. В. Мареева // Социологические исследования. – 2013. – № 7. – С. 120–130.
5. Московичи С. Машина, творящая богов : пер. с фр. / С. Московичи. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
6. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.

Reference

1. Adler, A. (1995). *Praktika i teoriya individualnoy psikhologii* [Praxis und Theorie der Individualpsychologie]. Moscow: Publ. of the Fund “Za ekonomicheskuyu gramotnost” (rus).
2. Vasiutynskiy, V. O. (2014). Kolektyvizm nosiiv bidnosti yak stylu zhyttia v konteksti spilnoi diialnosti [Collectivism of the poor as a lifestyle in the context of joint activities]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. T. H. Shevchenka* [Bulletin of Chernihiv T. H. Shevchenko National Pedagogical University], 121 (1), 55–59 (ukr).
3. Leontyev, D. A. (1999). *Psikhologiya smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovooy realnosti* [Psychology of Sense: Nature, Structure, and Dynamics of Sense Reality]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
4. Mareeva, S. V. (2013). Dinamika norm i tsennostey rossiiyan [Dynamics of norms and values of the Russian people]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological research], 7, 120–130 (rus).
5. Moscovici, S. (1998). *Mashina, tvoryashchaya bogov* [La machine a faire des dieux]. Moscow: Center of Psychology and Psychotherapy Publ. (rus).
6. Tatenko, V. A. (1996). *Psikhologiya v sybiektnom izmerenii* [Psychology in Subject Dimension]. Kyiv: Prosvita Publ. (ukr).

Васютинский В. А. Ценностный смысл индивидуализма и коллективизма в представлениях рядовых граждан

По результатам стандартизированного интервью с 40 жителями Одессы определено ценностное содержание представлений об индивидуализме и коллективизме. Их оценки имеют среднюю значимость для респондентов и распределяются по шкалам: конформизм – неконформизм; альтруизм – эгоизм; прагматизм – беспомощность. Конформистские признаки коллективизма – это сплоченность, общие цели, чувства причастности и защищенности, а в то же время принадлежность к “серой массе”, подверженность манипуляциям, подавление индивидуальности. Индивидуализму свойственны такие неконформистские характеристики,

как индивидуальная свобода, собственная позиция, независимость в действиях, чувство ответственности, а также отсутствие общения, разобщенность, асоциальные тенденции. Альтруизм означает взаимопомощь. Эгоизм называли эгоизмом, к нему примыкал ряд прочих аморальных черт. Признаки прагматизма и беспомощности наименее отчетливо разделились между обеими категориями. Прагматизм обеспечивает возможности личностного развития как в коллективе, так и в результате индивидуальных стремлений человека. Он характеризует повышение производительности благодаря совместному труду, но также и более высокой эффективности индивидуального производства. За очевидными и стереотипными оценками индивидуализма и коллективизма наблюдаются невротически-защитные объяснения личных позиций и общественных процессов.

Ключевые слова: индивидуализм, коллективизм, конформизм, альтруизм, эгоизм, прагматизм, беспомощность.

Vasiutynskiy V. O. Value sense of individualism and collectivism in representations of ordinary citizens

According to the finding of the standardized interviewing of 40 Odessa residents, the value content of their representations of individualism and collectivism has been determined. Their assessments are of average significance to the respondents and scale between conformism and non-conformism, altruism and egoism, pragmatism and helplessness. Conformist traits of collectivism are solidarity, common goals, sense of involvement and security, and at the same time belonging to the gray mass, being subject to manipulations and deprivation of individuality. Individualism is characterized by such non-conformist traits as individual freedom, personal standpoint, independence in actions, sense of responsibility, as well as lack of communication, disunity, asocial tendencies. Altruism means mutual help. Egoism was called egoism, and next to it a number of immoral traits were named. Traits of pragmatism and helplessness are the least distinguished between the two categories. Pragmatism provides the opportunity for personal development both in a team and individually. It leads to increasing productivity thanks to joint activities along with higher efficiency of individual production. Behind the obvious and stereotypical representations of individualism and collectivism one can find neurotic and defensive explanations of personal positions and social processes.

Key words: individualism, collectivism, conformism, altruism, egoism, pragmatism, helplessness.

КОНСОЛІДУВАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

О. В. Петрунко, м. Київ

Наголошується, що успішний розвиток суспільства в епоху доленосних трансформацій залежить від здатності суспільних еліт, у тому числі педагогічної спільноти, до соціальної консолідації й об'єднання зусиль задля подолання викликів динамічного, нестабільного, турбулентного сьогодення. Визначено поняття “спільнота”, “педагогічна спільнота”, “консолідувальний потенціал педагогічної спільноти” та показано відмінності означених ними феноменів порівняно з іншими прошарками суспільної і професійної еліти. Проаналізовано структуру консолідувального потенціалу педагогічної спільноти та виявлено найбільш уразливі його “вузли”. Означено чинники актуалізації і, навпаки, деактуалізації консолідувального потенціалу педагогічної спільноти в умовах радикальних суспільних змін. Показано, що головними консолідувальними чинниками, які гарантують задоволення базових соціальних потреб педагогічної спільноти (у безпеці, визнанні й причетності), а відтак гуртують її і додають їй міцності, є: 1) впевненість у власній місійності; 2) відсутність жорсткої зовнішньої конкуренції педагогічної спільноти з іншими професійними спільнотами на загальному ринку праці; 3) високий рівень унормування й формалізації педагогічної діяльності, що зменшує внутрішні, психологічні ризики в умовах нестабільності.

Ключові слова: педагогічна спільнота, соціальний капітал спільноти, консолідація, чинники консолідації, консолідувальний потенціал спільноти.

Проблема. Виклики і трансформації, яких зазнає сучасне українське суспільство в умовах серйозних змін суспільно-політичного і громадянського устрою, посилені інтенсивним його переходом із стану “інформаційного” у стан “мережевого” (як визначив ці стани М. Кастельс) [6], істотно змінюють сформовані попередніми поколіннями світоглядні схеми й ієрархії, створюють необхідність докорінної перебудови суспільства на всіх рівнях його функціонування – активної перебудови суспільної свідомості, моделей соціальної поведінки, індивідуальних суб'єктивних схем осмислення світу і взаємодії з ним. Так, останнім часом виникають і стрімко поширюються якісно нові феномени: нові види (віртуальні, мережеві, волонтерські, міграційні, військові) соціальних спільнот, засновані на різнопорядкових принципах; соціальні рухи й комунікації нового типу (само- і взаємодопомага, самокомунікація, соціальна консолідація); нові цінності, які дедалі активніше витісняють попередні їх форми, тощо. На піку цього з'являються нові суспільні лідери, здатні краще за інших орієнтуватися в нових реаліях, виступати медіаторами суспільних змін і брати

на себе відповідальність за результати цих змін, тоді як “старі” еліти (до яких ми відносимо і педагогічну спільноту) виявляються менш адаптивними і мають доводити свою конкурентоздатність за нових умов.

Вимоги суспільства до суспільних еліт, а надто – до педагогічної, в усі часи були і залишаються нині, з одного боку, досить високими і жорстко внормованими (що закріплено в масовій свідомості, громадській думці й відповідних нормативних приписах, що мають силу законів), а з другого – досить суперечливими і складними для осмислення і практичного виконання. Так, від педагогічної спільноти – як суспільної еліти – очікується: з одного боку, ініціатива і творчість, а з другого – відповідність освітнім і професійним стандартам; з одного боку, дотримання приписів, а з другого – урахування обставин і ситуацій; з одного боку, високі моральні якості, принциповість і вимогливість, а з другого – лабільність, готовність до поступок в ім’я інтересів більшості, толерантність, емпатія; з одного боку, фізичне і психічне здоров’я, а з другого – згода і здатність мати те й те за досить низьких матеріально-економічних статків тощо.

Високі перфекційні стандарти, на які має орієнтуватися педагогічна еліта на всіх рівнях її організації і суспільного включення – управлінці і топ-менеджери на вищих щаблях системи освіти, педагогічні і науково-педагогічні колективи, кожний окремий викладач без поправок на реалії й регалії – об’єднують усіх цих суб’єктів освітнього простору в особливу спільноту, принципово відмінну від інших професійних спільнот (політиків, програмістів, медичних працівників, будівельників та ін.), яка має особливі, відмінні від інших ознаки (потреби, інтереси, домагання, мотиви, цінності) і є добре упізнаваною нею самою й іншими суб’єктами соціального життя.

Разом з тим ці стандарти виявляють брак адаптивності педагогів до динамічних інноваційних реалій і породжують стан хронічної інноваційно-перфекційної напруженості, яка, не маючи умов для нормального виходу, часто трансформується в невдоволеність педагогів результатами своєї професійної діяльності і життям загалом, емоційне вигорання, розчарування, втрату смислів і сенсів щодо особистого і професійного зростання та соціальної активності в цілому. А це означає критичне послаблення суспільних функцій педагогічної спільноти та зменшення її внеску в навчання і соціалізацію прийдешніх поколінь та інші соціальні процеси, що є руйнівним і болісним для самої педагогічної спільноти і небезпечним для будь-якого суспільства в стані (чи на етапі) трансформування, особливо на тлі нестабільності й кризи. Тому питання щодо посилення соціального капіталу і консолідації педагогічної спільноти нині надзвичайно актуальні і мають як теоретичну, так і прикладну цінність. Адже від цього залежить не тільки якість навчання і виховання прийдешніх поколінь, а і якість життя й національна безпека суспільства.

Мета статті полягає у визначенні консолідувального потенціалу педагогічної спільноти та чинників його активації в умовах суспільних змін.

Як стверджує українська дослідниця О. А. Донченко в монографії “Педагогічна спільнота: психосоціальний аспект”, майбутнє визначається характером, світоглядом і системою цінностей молоді, яка вступає в доросле життя, а основи цього закладаються в освітньому просторі, де головним агентом впливу є педагогічна спільнота. Педагогічна спільнота, за О. А. Донченко, – належно організована в напрямі навчального процесу структура, яка, попри бурхливу суспільно-політичну динаміку, соціально-економічні проблеми, інформаційний і ціннісний хаос та ідеологічну експансію, щодня долаючи безліч проблем і труднощів, виконує свою суспільну місію – навчає, виховує й соціалізує дітей і молодь (щонайменше так добре, як вона на це здатна) [8].

Та якість реалізації важливих функцій педагогічної спільноти викликає чимало сумнівів. Ієрархічна і традиційно інертна система освіти і педагогічна спільнота (як головний суб’єкт цієї системи), активно декларуючи орієнтацію на нужди сьогодення і курс на інноваційність, не виробили власної, відповідної новим реаліям системи цінностей, яка задовольняла б інтереси і потреби сучасного постмодерного, “мережевого” суспільства, а також дітей і молодь, які в ньому зростають. Педагоги істотно втратили авторитет (нинішній їхній авторитет виключно номінальний) і силу впливу, їхній соціальний капітал і консолідувальний потенціал істотно послаблені, вони не мають голосу в сучасному суспільстві, тож і не беруться за суспільні проблеми.

Такий стан є надзвичайно травматичним для педагогічної спільноти, чий авторитет і соціальний капітал (феномен, описаний у працях П. Бурдье, М. Кастельса, Дж. Коулмена та інших як здатність людських спільностей створювати ресурсні зв’язки і форми співпраці для реалізації суспільно значущих функцій) завжди були чи не найпотужнішими порівняно з іншими суб’єктами суспільного буття, тим більше що пам’ять про це і ностальгія втрати є нині досить сильними. В умовах незадоволення природних для педагогів “колективістських” потреб у силі й “прозорості” соціальних норм, цінностей, ідеологій, у значущих контактах, в успільненні й об’єднанні з подібними до себе, в обміні професійним досвідом тощо (а брак цього є ознакою інформаціональних, мережевих суспільств) педагоги почуваються фрустрованими, відторгненими, безпорадними, самотніми. Більшість із них розуміє, що інформація вже не є суспільним благом, що знання в часи інформаційного посткапіталізму набувають нових, не опанованих ними форм, а ринок дешевої робочої сили стрімко розширюється.

Усе це спрямовує педагогічну спільноту на шлях інволюційного розвитку, істотно послаблює її консолідувальні ресурси і мотивацію, породжує масові депресивні настрої, активує “зграйну” поведінку, за якої суб’єктивність, творчість, ініціатива згортаються, а на перший план виступає сила впливу соціальної “зграї” (сила вожака, лідера, рангової ієрархії, соціальних статусів, нової валюти посткапіталізму тощо), яка формує нові правила й приписи та санкції за їх порушення. Норми і закономірності “зграйного” існування майже однакові на Заході і Сході, в Європі й Азії. Ознаки зграї можна спостерігати в будь-якій компанії (дитячій, підліткової, молодіжній, дорослій), у будь-якому колективі та в будь-якій сфері ділового життя і дозвілля людей, у педагогічному колективі школи, на кафедрі вишу, в учнівській і студентській групі, у спортивній команді, у групі волонтерів, у партійному осередку і недержавній організації тощо. І врятуватися від тиску “зграї”, як стверджує І. В. Бестужев-Лада, можна лише в міцній сім’ї чи в Божому храмі [2], або, додамо, у світі віртуальних ілюзій.

Більшість дослідників соціальних спільнот зазвичай уникають їх кількісних визначень, крім хіба що таких, як “велике утворення” чи “соціальна (етнокультурна, національна, професійна і т. ін.) меншина”, та говорять про такі їхні типи, як: 1) стихійні, випадкові, відносно нестійкі, з невизначеною кількістю (аудиторія, публіка, натовп); 2) відносно великі, що склалися в ході історичного розвитку і посідають певне місце в системі суспільних відносин, тобто не випадкові, стійкі і такі, що здатні самовідтворюватися в історичному та соціокультурному часі, “крізь покоління” (соціальні класи, нації й етноси, професійні групи тощо) [1; 4]. Перші створюють необхідні ситуаційні контексти, а другі – гарантують “крізьпоколінне” відтворення суспільних практик і є гарантією самовідтворення й самовідновлення суспільства, його структур, ідей, духу.

Отже, кількісний вимір не є невід’ємною й чітко означеною ознакою спільноти. В оцінці “своєї”, “референтної” чи “чужої” спільноти важить не так її об’єктивна кількість, як суб’єктивна оцінка цієї кількості – і її членами (їхнє відчуття належності до великої чи малої спільноти), і її “сторонніми спостерігачами” (їхнє відчуття “величини” і “сили” потенційного партнера чи опонента). Значно важливішими є якісні виміри спільноти. У зв’язку з цим російський дослідник Б. А. Грушин розглядав психологічні характеристики соціальних спільнот, а насамперед – психологічні ознаки свідомості їхніх членів та психологічний зміст стосунків між ними [5]. На думку дослідника, важливими спільнототворювальними ознаками (які зафіксовані у свідомості членів спільноти) є відчуття причетності, готовність до активних дій задля реалізації спільної діяльності та протидії, коли цього потребує більшість. В умовах буденності ці ознаки зазвичай приховані, та в умовах суспільних змін і високої соціаль-

ної динаміки вони неодмінно активуються (якщо спільнота не перебуває в стані фрустрації, аномії, депресії і повного знесилення, тобто “ще жива” й ідентифікується іншими суб’єктами соціальної взаємодії) [там само].

Педагогічна спільнота, як будь-які інші соціальні спільноти, має належні спільнототворювальні ознаки (ідентифікаційні, мотиваційні, когнітивні, поведінкові), які не тільки дають підстави визначати її як спільноту, а й репрезентують і дають змогу означити консолідувальний її потенціал, тобто все те, що робить її життєздатною, тобто спроможною існувати в цій ролі. Як зазначає В. О. Васютинський, спільнота (зокрема і педагогічна) складається з множини соціальних груп різного рівня організації, однак вона не є простим їхнім об’єднанням. Між нею і цими групами, як і між групами всередині спільноти, немає непроникних бар’єрів, а існують важливі системні, у тому числі соціальні й психологічні, зв’язки [4]. Соціальні групи (наукові, навчальні, професійні, практикоспрямовані, топ-команди, професорсько-викладацький і управлінський склад тощо) – з характерними соціально-психологічними процесами всередині них, – що входять до складу спільноти, існують відносно автономно (в різних площинах), але в єдиному соціокультурному просторі [там само]. На перший погляд їхнє функціонування мало пов’язане з функціонуванням спільноти. Однак це хибне враження. Як відомо з теорії систем, загальний порядок народжується з локальних порядків, і, на думку, О. А. Донченко, педагогічна спільнота чи не найбільше потребує увідповіднення й інтеграції “локальних порядків” [8].

Якісною ознакою педагогічної спільноти, яка виокремлює її серед інших професійних спільнот, є усвідомлення нею своєї місії, свого посередництва в справі загальної суспільної користі. Жодна інша професійна спільнота не має такої сильної переконаності щодо власної місії і такого міцного ореолу місії навколо себе. І це є сильним консолідувальним чинником, що гуртує педагогічну спільноту, робить її впізнаваною і міцною з погляду інших соціальних спільнот, дає сенс і підстави почуватися належним до неї, ідентифікуватися з нею, поділяти її, у тому числі і бутафорні (квазі-), цінності навіть попри те, що нині більшість її членів не мають від неї очікуваних соціальних зисків (як це належить), а її місієність скоріше формальна і “тримається” переважно на пам’яті про неї. Проте наразі в педагогічній спільноті немає гідного конкурента в царині навчання, виховання й соціалізації прийдешніх поколінь, і допоки такий конкурент не з’явиться, її статус у суспільстві залишатиметься відносно стабільним і престижним, і це гарантує поповнення її лав новими членами.

Педагогічна спільнота – як і будь-яка інша професійна спільнота – належить до так званих спільнот ідентифікаційного рівня. Для членів цих спільнот суб’єктивно значущими є не тільки міжособистісний і соціаль-

ний обмін із собі подібними, а й відчуття належності до спільноти, свого членства в ній. Педагоги більше, ніж представники інших професійних спільнот, потребують ідентифікації з чинною системою колективних, суспільних цінностей, а урегульована спільнотою поведінка фактично є для них способом життя. Таке самовизначення через норми і правила спільноти цілком задовольняє педагогів, професія яких “зчитується” з їхнього обличчя вже при першому знайомстві. У рамках “здорової” педагогічної спільноти якнайкраще задовольняються соціальні потреби педагогів (у повазі, визнанні, афіліації, розвитку й саморозвитку тощо). Спільнота є “школою життя” для її членів: перебування в ній вчить людину реагувати на інших і на себе саму від імені спільноти, опановувати її “дух” і “дух” своєї культури (Дж. Мід) [7]. І маємо погодитися, що педагогічна спільнота – не найгірша “школа життя”.

Усю множину спільнототворювальних чинників та показників консолідації спільноти можна поділити на дві базові групи: 1) формальні, або організаційні (у тому числі задекларовані в нормативних документах): внутрішнє структурування, внутрішні зв’язки спільноти, взаємодія, обіг знань та інформації, корпоративний світогляд, зв’язки з громадськістю, визнання іншими спільнотами; розподіл повноважень у спільноті: статуси і ролі, спрямованість надання (набуття) повноважень, способи презентації інтересів спільноти, ухвалення рішень тощо; 2) неформальні, власне соціально-психологічні: відчуття єдності зі спільнотою; переживання причетності до неї; перебування під її впливом; позитивна оцінка перспектив її розвитку; усвідомлення винятковості своєї спільноти, виконання важливої місії тощо.

Формальні показники становлять реальний і досить потужний консолідувальний ресурс педагогічної спільноти, забезпечують так звану формальну ієрархічну консолідацію. За формальними показниками педагогічна спільнота навіть виглядає як розвинутий колективний суб’єкт соціального життя (яким, власне, і має бути “здорова” педагогічна спільнота). Цей висновок ґрунтується на ознаках колективного суб’єкта, запропонованих А. В. Брушлинським. Цими ознаками є: 1) спільна діяльність; 2) взаємопов’язаність і взаємозалежність індивідів, переживання спільності, єдності, психологічної близькості; 3) рефлексія і само-рефлексія; 4) сформований образ Ми [3]. Усі ці ознаки зазвичай декларуються педагогічною спільнотою як поціновувані нею та притаманні їй. Проте суб’єктність визначається не так самими цими чинниками, як їхнім реальним змістом, за яким часто стоять ідеї, декларації, проекти, наміри, квазізмісти, що не мають нічого спільного з реальним станом справ. І є чимало підстав говорити не так про суб’єктність педагогічної спільноти, як про її втрату, а те, що виглядає як суб’єктність, часто є її квазізамінником. Отже, значно проблемнішою є друга група чинників,

означених як соціально-психологічні. Педагогічна спільнота надзвичайно вразлива щодо впливу цих чинників, у тому числі деструктивних, що часто приховані за формами і форматами інформаційних технологій. І хоч кілька десятиліть тому ситуація виглядала значно оптимістичнішою, ці проблеми завжди поставали в педагогічних і освітніх середовищах. Не випадково ідеї колективізму, групової єдності, згуртування, спільної дії тощо віддавна приваблювали видатних учених і педагогів, зокрема Й. Песталоцці, П. П. Каптерева, М. І. Пирогова, К. Д. Ушинського, В. В. Сухомлинського, А. С. Макаренка й інших, а також сучасних дослідників у сфері соціальної і педагогічної психології, які вважають, що “здоровий” педагогічний колектив – це “єдиний організм”, і в пошуках способів досягнення цієї єдності досліджували процеси організації спільної діяльності й ухвалення спільних рішень у педагогічних колективах та ідентифікації з професією педагога, а також феномени довіри, взаємодопомоги, керівництва, лідерства, орієнтації на спільний успіх, спільні цілі, інтереси й цінності тощо.

Саме соціально-психологічні чинники, зокрема такі, як соціально-економічна нерівність і соціальна незахищеність (у тому числі суб’єктивне відчуття цього), втрата позитивної ідентифікації зі спільнотою, демотивація участі і діяльності і т. ін.), можуть спричинити деконсолідувальні процеси всередині спільноти та істотно або й критично послабити її як системну цілісність. Як стверджує Д. Б. Сандаков [9], істотно послабити чи й зруйнувати навіть найпотужнішу систему освіти, зокрема систему вищої освіти, можна через деморалізацію педагогічної спільноти – як головного актора цієї системи. Деморалізація, на його думку, може бути реалізована в сім кроків.

Перший крок – демотивація педагогів, перетворення їх з активних, творчих і самовмотивованих особистостей (а саме такою є більшість викладачів, які роблять свою справу не “за зарплату”, а тому, що вважають її важливою і потрібною) на принижених, розчарованих і ображених на систему, якій вони служать. Цьому “сприяє” зарплата викладачів, у тому числі доцентів і професорів, прирівняна до зарплати касирів і прибиральниць супермаркетів, дефіцит найнеобхіднішого для виконання професійних обов’язків (підручників, комп’ютерів, принтерів і порошку для них, паперу для ділового виробництва тощо). Усе це викликає в людей стан афекту, ображає їхню гідність, загострює відчуття несправедливості, унаслідок чого вони не можуть повною мірою служити системі, яка їх так принижує.

Другий крок – зниження авторитету педагогів, виставлення їх в очах суспільства і студентів як низькостатусних, як обслуги для своїх “роботодавців” (старших за ієрархією і студентів). Відтак педагоги втрачають вірцевість, а студенти ставляться до них як до диваків або ж вважають їх лузерами. Викладачам накидається тягар студентоцентрованого

навчання за відсутності прав на контроль і вимоги до студентів. За таких умов втрачає сенс і ефективність як обмін знаннями, так і процес відтворення педагогічної еліти в найближче десятиліття.

Третій крок – бюрократизація навчального процесу – посилює авторитет бюрократів і виключає ініціативу й “непотрібні” ідеї педагогів (у тому числі інноваційні, протестні і т. ін.). Педагоги ставляться в умови постійної зайнятості, причому непотрібною роботою, яку ще й слід виконувати в стислі терміни. Це звіти за формами, які змінюються щорічно або й по кілька разів упродовж року, участь у нарадах, зборах, семінарах, ІКТ-сесіях тощо. А застосовувана “технологія авральності” виключає творчий підхід і якісне виконання поставлених задач та будь-яку самореалізацію, створює хронічний брак часу, а в особливо відповідальних – стан перевтоми і хронічної напруженості.

Четвертий крок – лібералізація навчального процесу, або перенесення акценту з процесу і якості навчання на студента як найвищу цінність. Ця небезпечна стратегія подається під “гуманістичними приправками”, а тому небезпека не одразу розпізнається. Та в результаті лібералізації (а це – вільне відвідування лекцій, вибір навчальних предметів і викладачів, можливість необмежено перездавати екзамени і заліки, невідрахування за неуспішність і вже згадуване студентоцентроване навчання) студенти зникають до безконтрольності, невимогливості викладачів, швидких та легких результатів і витрачають час не на навчання, а на участь у розважальних заходах (квестах, капусниках, КВК, конкурсах краси і т. п.). Тож якість їхніх знань знижується, і це вже стало проблемою вітчизняної вищої освіти, про яку попереджали педагогічні психологи: ліберальне навчання не завжди ефективне [9].

П’ятий крок – руйнування інтелектуальної атмосфери у виші. Це починається з того, що замість академічних дисциплін, лекцій і семінарів головна увага приділяється створенню “освітнього середовища”, “поля розуму” і т. ін., де начебто самі собою народжуються ідеї. Але не це головне. Руйнування інтелектуальної атмосфери в навчальних закладах відбувається через легке потрапляння туди невмотивованих, не готових і не здатних до навчання осіб, а це зумовлено безособовим прийманням до ВНЗ, збільшенням числа “контрактників”, зростанням навантаження на викладачів, що знеособлює навчальний процес і перетворює його на механічний конвеєр.

Шостий крок – призначення на керівні посади в системі освіти осіб, які не відповідають цим посадам: тих, що не користуються авторитетом і повагою серед колег; не “мислителів”, а “ділових”; сірих і безініціативних, конформних; амбіційних, показово активних; жадібних, боязких, ідеально керованих.

Сьомий, наскрізний, крок – створення непрозорої атмосфери показухи і маскуванню. Для цього всі процеси в освітньому просторі супроводжуються інформаційним шумом (про модернізацію, інновації, болонізацію і т. ін.) та акцентуванням другорядних питань, а успіхи окремих людей видаються за успіхи системи. Реформи, які постійно ініціюються “зверху”, відволікають увагу спільноти від головного та утилізують енергію протестної її частини, спрямовуючи її на боротьбу проти неважливих і другорядних нововведень.

Висновки:

1. Педагогічна спільнота – це специфічна, досить численна і чітко у виражена серед інших учасників суспільного життя номінально-реальна соціальна структура, яка має низку формальних і неформальних властивостей, що уможливають виконання нею місії із самовідтворення й розвитку суспільства, а насамперед – навчання, виховання і соціалізації прийдешніх поколінь. І навіть при загальному послабленні соціального капіталу й консолідувального потенціалу, що спричинено докорінними суспільними змінами, педагогічна спільнота залишається єдино здатною до виконання своєї місії, а тому статусною і привабливою для нових членів.

2. Консолідувальний потенціал педагогічної спільноти утворюють формальні, організаційно-впорядкувальні (документально задекларовані, перспективні) і неформальні (deskриптивні, соціально-психологічні) норми і приписи, а також готовність і здатність членів спільноти цим приписам підпорядковуватися.

3. Формальна модель консолідації педагогічної спільноти є досить надійною і майже бездоганно працює в умовах повсякдення. Важливу роль у реалізації цієї моделі відіграє держава, яка гарантує (чи лише задекларує) умови, способи і засоби збереження авторитету педагогічної спільноти й ореолу місійності навколо неї, визначає її статус у суспільстві, смисл її існування і навіть її долю.

4. В умовах критичних і доленосних суспільних змін соціальний капітал і консолідувальний потенціал педагогічної спільноти – особливо в неформальному її вимірі – критично послаблюються. Найбільш уразливими ланками є такі соціально-психологічні феномени, як позитивна ідентичність із спільнотою, відчуття причетності до неї; мотивація діяльності на її користь та участі в її розвитку і долі; почуття власної гідності, пов'язане з причетністю до спільноти, осмислення власних перспектив та усвідомлення можливостей власного розвитку і саморозвитку в її складі.

Література

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. учеб. завед. / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 363 с.
2. Бестужев-Лада И. В. Свояку счеты с жизнью. Записки футуролога о прошлом и приходящем / И. В. Бестужев-Лада. – М. : Алгоритм, 2004. – 1152 с.
3. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12, № 6. – С. 3–11.
4. Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти : монографія / В. О. Васютинський. – К. : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
5. Грушин Б. А. Массовое сознание / Б. А. Грушин. – М. : Политиздат, 1987. – 369 с.
6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : пер. с англ. / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
7. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста : пер. с англ. / Дж. Г. Мід. – К. : Укр. центр духов. культури, 2000. – 416 с.
8. Педагогічна спільнота: психосоціальний аспект : кол. моногр. / за ред. О. А. Донченко. – К. : Пед. думка, 2007. – 192 с.
9. Сандаков Д. Б. Как развалить систему образования: диверсионная программа [Электронный ресурс] / Д. Б. Сандаков. – Режим доступа : <http://expert.ru/forum/discussion/31406/>

Reference

1. Andreeva, H. M. (2007). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. 5-th edit., amended and supplemented. Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
2. Bestuzhev-Lada, Yu. V. (2004). *Svozhu schety s zhiznyu. Zapiski futurologa o proshedshe i prikhodyashchem* [Play off old scores with life. Writings of futurologist about passing and coming]. Moscow: Alhoritm Publ. (rus).
3. Brushlynskiy, A. V. (1991). Problema subyekta v psikhologicheskoy nauke [The issue of subject in psychological science]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal]. Vol. 12, no. 6, 3–11 (rus).
4. Vasiutynskiy, V. O. (2010). *Psykhologichni vymiry spilnoty* [Psychological dimension of community]. Kyiv: Zoloti vorota Publ. (ukr).
5. Hrushyn, B. A. (1987). *Massovoe soznanie* [Mass consciousness]. Moscow: Politizdat Publ. (rus).
6. Kastels, M. (2000). *Informatsionnaya epokha: ekonomika, obshchestvo i kultura* [Informational epoch: economy, society and culture]. Moscow: A State Publishing House of Higher School of Economy (rus).
7. Mid, Dzh. H. (2000). *Dukh, samist i suspilstvo. Z tochky zoru sotsialnoho bikheviorysta* [Spirit, apartness and society. From social behaviorist's stand point]. Kyiv: Ukrainian center of spiritual culture (ukr).
8. Donchenko, O. A. (Ed.). (2007). *Pedahohichna spilnota: psykhosotsialnyi aspekt* [Pedagogical community: psychological and social aspect]. Kyiv: Pedahohichna dumka Publ. (ukr).
9. Sandakov, D. B. Kak razvalit sistemu obrazovaniya: diversionnaya programma [How to ruin the system of education: a sabotage program], <http://expert.ru/forum/discussion/31406/>

Петрунко О. В. Консолидационный потенциал педагогического сообщества в условиях общественных изменений

Подчеркивается, что успешное развитие общества в эпоху судьбоносных трансформаций зависит от способности элит, в том числе педагогической, к социальной консолидации и объединению усилий по преодолению вызовов динамичного, нестабильного и турбулентного сегодняшнего дня. Определены понятия “сообщество”, “педагогическое сообщество”, “консолидационный потенциал педагогического сообщества” и показаны отличия обозначенных этими понятиями феноменов в сравнении с другими слоями общественной и профессиональной элиты. Проанализирована структура консолидационного потенциала педагогического сообщества и показаны наиболее уязвимые его “узлы”. Обозначены факторы актуализации и деактуализации потенциала педагогического сообщества в условиях радикальных общественных изменений. Показано, что главными консолидирующими факторами, гарантирующими удовлетворение базовых социальных потребностей педагогического сообщества (в безопасности, признании и причастности), а потому объединяющими и укрепляющими его, являются: 1) уверенность в собственной миссии; 2) отсутствие жесткой внешней конкуренции педагогического сообщества с другими профессиональными сообществами на общем рынке труда; 3) высокий уровень нормирования и формализации педагогической деятельности, что уменьшает внутренние, психологические риски в условиях нестабильности.

Ключевые слова: педагогическое сообщество, социальный капитал сообщества, консолидация, факторы консолидации, консолидационный потенциал сообщества.

Petrunko O. V. Consolidation potential of pedagogical community in social transformation realities

It is stated that in the period of social transformation, the success of a society depends on the ability of social elites as well as the educational community to maintain social cohesion and joint efforts to overcome challenges of the dynamic, unstable and turbulent reality. The concepts of community, “educational community” and “consolidated potential of educational community” are defined, and differences of the phenomena outlined by them compared to the other layers of social and professional elite are described. The author analyzes the structure of the consolidated potential of the educational community and its most vulnerable “nodes”. Factors of actualization and, conversely, factors of deactualization of the consolidated potential of the educational community in the conditions of radical social change are designated. It is shown that main consolidation factors which guarantee satisfaction of the basic social needs (security, affiliation, involvement) for educational community are: 1) confidence in their own mission; 2) absence of the rigid external competition of the pedagogical community with other professional communities on the common employment market; 3) high level of regulation and formalization of the pedagogical activity, which reduces internal psychological risks in conditions of instability.

Key words: pedagogical community, social capital of community, consolidation, consolidation factors, consolidation potential of community.

ПРИЙНЯТТЯ “ІНАКШОСТІ” ЯК УМОВА ЗМЕНШЕННЯ РИЗИКІВ ПОЛЯРИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Ю. В. Товстокора, м. Київ

Висвітлено особливості сприймання і трактування бінарних опозицій “свій – інший як інакший” у його чужинності та ворожості і “свій – інший як інакший” у розумінні неповторного. Розглянуто категорії “інакшість” та “чужість” як дискурсивні конструкти, які можуть впливати на побудову діалогу між соціальними групами. Наголошується на тому, що прийняття “інакшості” є невід’ємним компонентом дестигматизації, який задає домінантний сенс, що нейтралізує негативне наповнення чужого і дає змогу побачити ознаки свого, зіставляючи свою групу з іншими. Показано, що поляризація в суспільстві не зводиться до політичного та економічного протиставлення, а є значно масштабнішою, оскільки верстви населення та групи розрізняються за домінуючими цінностями, позиціями, інтересами та іншими ознаками. Окреслено перспективи аналізу окремих мовленнєвих та змістових ознак інтолерантності, що є передумовою появи дискурсу дискримінацій, а також перспективи виявлення її механізмів.

Ключові слова: поляризація суспільства, бінарні опозиції, “свій – інший як чужий”, “свій – інший як інакший”, упередження, дискримінація, дискурс.

Проблема. У сучасному багатомірному і надзвичайно фрагментованому соціальному просторі все частіше привертають увагу проблеми співіснування різних культур та ідеологій, економічних класів, зростання рівня соціальної напруженості. Ці проблеми загострюються наразі умовами значної поляризації соціуму. Притаманна будь-якому суспільству полярність між соціальними групами підкріплюється функціонуванням у комунікативному просторі бінарних опозицій. Останні є універсальним засобом раціонального опису світу, в якому водночас розглядаються два протилежних поняття, одне з яких стверджує певну якість, а друге її заперечує. Так, поняття “друг” розкриває свій зміст через поняття “ворог”, “маскулінність” – через поняття “фемінність”, “своє” – через поняття “чуже” тощо.

Найбільш значущими чинниками поляризації українського суспільства є, по-перше, різке майнове та соціальне розшарування населення; по-друге, поділ суспільства на панівний прошарок та інші соціальні верстви; по-третє, ідейно-політичний розкол за ідеологічними або культурно-цивілізаційними ознаками. Так, суперечності й конфлікти, що загострилися сьогодні в Україні, справляють безпосередній вплив на інтерпретацію соціальної реальності і, відповідно, на можливість дискур-

су толерантності між членами суспільства, які мають протилежні погляди та позиції.

Однак поляризація не зводиться тільки до політичної або економічної, а є значно масштабнішою, оскільки верстви і групи населення розрізняються за домінантними цінностями, позиціями, інтересами, професійною, гендерною, віковою, фізичною та іншими ознаками. Так, наприклад, поширеними бінарними опозиціями є “здорова людина – людина з обмеженими можливостями”, “молода людина – людина похилого віку”, “чоловічий – жіночий”, “атеїст – віруючий”, “аутсайдер – лідер” тощо. Отже, поляризація суспільства підкріплюється бінарними опозиціями, наявними у свідомості людини, що загалом можуть бути тематизовані як “ми – вони”. Ці опозиції є значущим компонентом знання людини про дійсність, універсальним пізнавальним класифікатором, який функціонує в семантичному просторі за принципом “притаманності – чужості” суб’єкта.

Небезпека дихотомічної картини світу полягає не в тому, що відбувається поділ на пари-полюси, а в тому, що один з полюсів бінарної опозиції виявляється домінантним і пригнічує інший. Ж. Бодрійяр, наприклад, упевнений, що найважливішою проблемою і причиною виникнення нерівності в соціумі є саме прагнення влади підпорядкувати іншого “цивілізованим” шляхом, знищити інакшість, стандартизуючи суспільство засобами дискурсивного впливу [2]. Отже, маркери “чужості”, які накладаються на індивіда особами або групами, є “негативною санкцією” або несхваленням чиєїсь неконформності, які задаються інститутами влади.

У цьому випадку “своє” стає домінантним полюсом, а “інший” фіксується як негативний – такий, що має шаблонно афективне забарвлення. Так, наприклад, жіноче – не чоловіче, соціальне – не індивідуальне тощо. Категорія “своє” визначається як така, що ототожнюється із собою, апелюючи до категорій “інший як чужий” та “інший як інакший” з імпліцитною метою показати свою відмінність. Таке розуміння апеляції до “іншого” в дихотомії є встановленням власних меж для збереження власної ідентичності, воно вказує на несиметричність та ненейтральність бінарних опозицій. Фактично це означає ототожнення “чужості” та “інакшості” як іншого, не свого, або спростування існування в опозиції наповнення “інакшості”. Однак постає питання: чи обидві дихотомії “свій – інший як інакший” та “свій – інший як чужий” є рівноцінними та чи рівнозначно вони породжують дискримінаційний дискурс, спрямований на введення у комунікативний простір соціальної нерівності та ворожого ставлення до особистості (або групи людей)?

Метою статті є аналіз специфіки функціонування “інакшості” в комунікативному просторі, на основі якої можна було б здійснювати побудову технологій зменшення ризиків суспільної поляризації.

Серед соціально-психологічних явищ, які провокують і відтворюють дискримінацію, наявність упереджень та деструктивних настановлень у комунікативному просторі спричинює неприйняття “інакшості” іншого. Це виявляється в негативному ставленні до людей, які мають якусь іншу належність. Проте традиційні бінарні опозиції “ми – вони” і “свій – інший” втрачають свою пояснювальну спроможність в умовах полікультурності, що потребує введення в комунікативний простір категорій “інший як інакший” та “інший як чужий” для опису різноманітності взаємодії суб’єкта з представниками різних спільнот.

Сучасні уявлення щодо бінарних опозицій “свій – чужий” є частиною дослідження ширшої проблеми – репрезентації “іншого” в різних дискурсах. Зокрема, феномен “іншого” досліджували З. Бауман, Г. Гадамер, М. Кастельс, Ж. Лакан, О. М. Павлова, Е. Тоффлер та ін. Проблеми визначення “чужого” знаходять своє відображення в працях російських дослідників Г. В. Солдатової, В. Ю. Сухачева, Т. Г. Стефаненко, Р. М. Шукурова, української дослідниці К. С. Мальцевої та ін. Феномен “чужий” вивчали, зокрема, Ю. М. Лотман, Ю. С. Степанов, Н. О. Завершинська, Е. Гуссерль, Г. Зіммель, К. Леві-Строс, Б. Вандельфельс.

Аналіз підходів до визначення бінарних опозицій “свій – інший” у процесі особистісної та соціальної ідентифікації людини потребує визначення дихотомій “свій – інший як чужий” і “свій – інший як інакший”. Означені категорії “чужий” та “інакший” зберігають і демонструють свою нетотожність, маючи при цьому принципові відмінності та різні підстави для використання в діалогічній взаємодії. Відповідно, можемо говорити, що “інший” розглядається в континуальній неперервності з опозицією “своє”, а категорії “інакшість” і “чужість” є його змістовим наповненням та увиразненням його нюансів. Говорячи про категорії інакшості або чужості, маємо на увазі дискурсивний конструкт, яким наділили індивідуальний або груповий суб’єкт і який може впливати на побудову діалогу між соціальними групами.

Схильність суспільства сприймати інакшість як ворожість є передумовою виникнення дискримінації за національністю або ж расовою, етнічною, гендерною, фізичною, професійною належністю, що веде до підвищення рівня соціальної напруженості. Так, на думку Ж. Лакана, “інший” є змістовим і формотворчим елементом суб’єктивності. Дослідник зазначає, що зв’язок з іншим – це ставлення людини до “себе іншого” (чужого або інакшого), яке виявляється через відносини, на які він був налаштований. Тому категорія “іншого” від самого початку наповнена сприйняттям тієї соціальної групи або спільноти, до якої належить людина.

Тлумачний словник так пояснює слово “чужий”: по-перше, як не свій, не власний, що належить іншим; по-друге, як не рідний, не із своєї сім’ї, сторонній; по-третє, як далекий за духом, за поглядами [3, с. 503]. Сукупність перерахованих визначень зводиться до розуміння чужого як протилежного до свого, рідного, близького по духу. С. Г. Тер-Мінасова у своїй роботі звертає увагу на повний і якісний зміст категорії “чужий”, що є передумовою виникнення опозиції “свій – інший як чужий” [8].

На нашу думку, бінарна опозиція “свій – інший як чужий” конфігурує мовленнєву дискримінацію, яка реалізується в дискурсі упередження. За визначенням Г. Оллпорта, упередження – це ворожість, що лежить в основі міжлюдських стосунків і спрямована проти цілої групи або окремих членів групи [10]. Так, Т. Ван Дейк, розглядаючи роль ЗМІ в поширенні расизму, дійшов висновку, що найчастіше висвітлювані в пресі теми расизму, відповідають панівним етнічним упередженням, які знаходять відображення в повсякденних розмовах: “імміграція як вторгнення”, “біженці як паразити” тощо. Поява упереджень тісно пов’язана зі стереотипами, цінностями, правилами кожної окремої спільноти.

Крім того, особливу роль у формуванні змісту “інший як чужий” відіграє стереотип ворога. Образ ворога постає як ідейний конструкт, що з’являється в результаті семантичного та аксіологічного маркування особистістю реальності свого існування, в якій існують “інші”. Цей конструкт виникає на перетині реальностей ідеологічного дискурсу. Існування в тому чи тому вигляді протиставлення чужого як ворога притаманне будь-якому суспільству. Це, власне, імунна функція, яка зберігає його недоторканність та унеможливорює підпорядкування правилам та законам інших соціальних груп.

На ідентифікаційну роль образу ворога, який є передумовою виникнення стереотипу, звертає увагу Г. Маркузе: “Вільні інститути змагаються з авторитарними, прагнучи перетворити образ ворога в могутню силу всередині системи. Ця смертоносна сила стимулює зростання та ініціативу... завдяки перетворенню суспільства в цілому в оборонне суспільство. Бо ворог існує завжди... Він однаково загрожує нам як під час війни, так і в мирний час... він таким чином вбудовується в систему як її об’єднавча сила” [6, с. 94]. Отже, ворог постає не просто як чужий, а як джерело небезпеки.

Загалом ідентифікація “іншого як чужого” через образ ворога має такі характеристики: 1) негативні очікування, коли всім діям ворога в минулому, теперішньому і майбутньому приписуються деструктивні наміри; 2) пояснення будь-яких несприятливих обставин дією ворожих сил (ворог як джерело всіх бід); 3) ототожнення зі злом (ворог є протилежністю щодо того, що для протиставлюваної групи є цінним; якщо він спробує знищити притаманні їй цінності, вона знищить його); 4) “я виграв – ти програв”,

тобто “що добре для ворога, те погано для нас”; 5) стереотипізація та деіндивідуалізація (“усі, хто належить до групи ворога, – наші вороги”); 6) відмова від прояву емпатії, наприклад, “у нас немає нічого спільного з ворогом, жодні відносини не зможуть змінити наше ставлення” [1].

Таким чином, існування “чужого як ворога” в картині світу індивідуального або групового суб’єкта забезпечує протиставлення себе чужому. Таке протиставлення потрібне для того, щоб, по-перше, виділити критерії класифікації ставлення до інших: “ми з вами свої – ти чужий”; по-друге, задати параметри міжособових та міжгрупових стосунків; по-третє, виконувати роль чинника міжособової та групової агресії; по-четверте, виступати обставиною долучення до певної соціальної групи або виходу з неї; по-п’яте, бути передумовою формування групової ідентичності суб’єкта, об’єднання зі “своїми” та відособлення від “чужих”. Загальновідомо, що ворожість до чужого стабілізує певну групу або суспільство, знімаючи тим самим внутрішньогрупові суперечності.

Б. Ф. Поршнев зауважує, що образ ворога, втілений у категорії “інший як чужий”, провокується не стільки реальними характеристиками та діями певних груп, скільки наявністю негативних обставин, провину за яку можна покласти на цю групу [7]. Іншими словами, “інший як чужий” конструюється через невизначеність, що становить загрозу для “своїї” групи.

Принагідно зазначимо, що конструювання інститутами влади (або зацікавленими спільнотами) категорії “чужий – ворог” в ідеологічних та політичних дискурсивних просторах зумовлене необхідністю регулювати, контролювати соціальні групи та керувати ними для збереження цілісності суспільства. Неоднозначність у тлумаченні феномена “іншого” стає умовою визначення його як багатомірної категорії, яка задається маркерами нерівності та відчуження в комунікативному просторі.

Г. Зіммель вважає категорію “інший” центральним поняттям при вивченні ступеня близькості і відчуженості соціальних груп. У своїй роботі “Як можливе суспільство?” дослідник пропонує такі формулювання: “Ми визначаємо «Себе» тільки через «Іншого», через усвідомлення відмінностей від «нього»; «Ми» визначаємо «Іншого» та визначаємося ним” [4]. Такий підхід дає змогу сформувати уявлення одне про одного, яке базується на принципі “свій – інший” і “Я” як частина “Ми”. Виходить, власна цінність “себе” набувається через усвідомлення власної унікальності та зіставлення з “іншим”, що заздалегідь упереджує набування категорією “інший” дискримінаційного наповнення за рахунок того, що спочатку все відмінне сприймається як чужинне, а вже потім набуває якостей “інакшого”.

Конкретне змістове наповнення полюса “інший як чужий”, що надається суб’єкту або групі, залежить від мети представників тієї чи тієї

групи. Так, наприклад, психічнохворі люди здебільшого презентуються в ЗМІ як чужі, не схожі на звичайних людей, наділені зовнішніми і поведінковими вадами, які несуть загрозу для здорових, а тому таких осіб слід ізолювати.

Отже, можемо говорити, що збереження свого власного Я та відтворення себе як одного з членів групи будь-якого полюса бінарної опозиції потребують існування “іншого як чужого”. Саме з цієї причини, повністю фізично знищивши або вигнавши “всіх чужих”, спільнота постає перед необхідністю знайти якусь іншу групу для протиставлення.

Що ж до полюса дихотомії “свій – інший як інакший”, то зазначимо, що вже самим своїм введенням у комунікативний простір “інакшість” переводить взаємодію між двома відмінними індивідуальними або груповими суб’єктами в принципово інше поле і робить можливим зняття негативних конотацій. Це пояснюється тим, що “інакший” – не один зі своїх, а він явно відрізняється від “своїх” та принципово “інший”, ніж “свої”, тобто інакший, тож не становить загрозу (на відміну від чужого). Цією своєю принциповою інакшістю він викликає у суб’єкта зацікавленість, оскільки усвідомлення інакшого спонукає розглядати себе як щось інакше, що піддається самоаналізу і самокритиці.

Зауважимо, що в цьому випадку не йдеться про поверхову зацікавленість. Мається на увазі спроба зрозуміти глибинні причини несхожості інакшого, порівнюючи зі своїми, і в прийнятній формі представити його особливості. Полюс бінарної опозиції “свій – інший як інакший” стає основою постійної взаємодії або зіставлення. Визнання існування “інакшого” означає усвідомлення та прийняття його несхожості з власним “своїм”. Але відмінність “інакшого” викликає інтерес лише тоді, коли “своє” та “інше як інакше” входять у систему взаємодії. Уведення в комунікативний простір “свій – інший як інакший” є умовою конструювання “інакшості”, здатної повернути “іншому” неповторність. А це важлива передумова зменшення негативних конотацій у діалозі між соціальними групами, які репрезентують дискримінацію належностей.

Опозиція “свій – інший як інакший”, на відміну від “свій – інший як чужий”, розширює простір вибору, оскільки вона може сприйматися, з одного боку, як те, що пробуджує інтерес й оцінюється позитивно, а з другого – як те, що все-таки піддається відторгненню, становить загрозу і трансформується в першу позицію “свій – інший як чужий”. Чуже в цьому випадку не є фіксованою у своєму змісті категорією, а щоразу переозначається.

Можемо навести приклад зміни суспільного ставлення при переході з позиції прийняття іншого (“безпритульні не такі, як ми, що мають житло і роботу, приносять користь країні”) на позицію прийняття інакшого (“безхатченки такі ж, як і ми, люди, але які через певні обстави-

ни втратили житло і роботу”). Використання “іншого” в першому випадку призводить до дискримінації людини на основі її чужості (майнової неспроможності і некорисності) й породжує труднощі в інтерпретації цього прошарку, який не відповідає заздалегідь встановленим критеріям “порядного громадянина”. У другому випадку зіставлення “свій – інший як інакший” відображає насамперед несхожість, завдяки чому відбувається нівелювання афективного забарвлення.

Отже, можемо узагальнити, що введення категорії “інакшості” є невід’ємним компонентом дестигматизації соціальних груп, оскільки “інакшість” задає домінантний сенс, що нейтралізує негативне наповнення чужого і дає змогу побачити ознаки свого, співвідносячи його з іншим. “Інакшість” інтерпретується м’яко та позитивно, а результат сприйняття осмислюється у вигляді схеми: “цікавість – інтерес – симпатія – захоплення – доброзичливе ставлення”. Відповідно, “інакшість” виступає іманентною якістю іншого, що перебуває сама в собі і не переходить у категорію “чужий”.

Висновки. Отже, категорії “свій” та “інший” є багатомірним ментальним утворенням, яке відображає способи інтерпретації дійсності шляхом подвійної актуалізації полюсів бінарної опозиції “свій” у його протиставленні “іншому як чужому” та “іншому як інакшому”. Відповідно полюс бінарної опозиції “свій – інший як чужий” є своєрідною межею сприймання, під впливом якої суб’єкт взаємодіє з іншими комунікантами, інтерпретуючи іншого як щось вороже, що становить потенційну загрозу. Натомість уведення в комунікативний простір категорії “іншого як інакшого” є передумовою подолання дискримінації меншин та прийняття деяких їхніх особливостей. Можемо, таким чином, виокремити певні характеристики ідентифікації “іншого як інакшого” в картині світу людини: по-перше, постійне зіставлення “свого” з “іншим як інакшим”, коли існування “інакшого” усвідомлюється та приймається як несхожість із власним “своїм”; по-друге, визнання за “іншим” права на неповторність, що є передумовою зменшення негативних конотацій у соціальному діалозі між соціальними групами; по-третє, розширення простору вибору, коли “інший як інакший” може сприйматися, з одного боку, як те, що пробуджує інтерес та сприймається позитивно, а з другого – як те, що піддається відторгненню і становить загрозу.

Усвідомлення необхідності пошуку нових виражальних засобів замість тих, які зачіпають почуття гідності індивіда, нетактовно відбивають факти його статевої, фізичної, вікової, професійної, національної, расової або релігійної належності, є основою для пом’якшення дискримінаційних тенденцій у комунікативному просторі. На нашу думку, саме прийняття іншого як інакшого і пошук мовленнєвих засобів, які б нівелюванням афективного забарвлення сприяли досягненню консенсусу, можуть слугу-

вати інструментом уникнення надмірної конфронтації в діалозі між соціальними групами. Створенням симетрії в мовленнєвому висловлюванні усуватиметься негативне емоційне тло, пов'язане з артикуляцією дискримінаційних підстав.

Перспективи дальшого дослідження вбачаємо у поглибленні аналізу окремих мовленнєвих та змістових ознак інтолерантності як передумови появи дискримінаційного дискурсу, а також у виявленні механізмів цього негативного явища.

Л і т е р а т у р а

1. *Агеев В. С.* Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 240 с.
2. *Бодрийяр Ж.* Город и ненависть / Ж. Бодрийяр // *Логос*. – 1997. – № 9. – С. 107–117.
3. Великий тлумачний словник української мови / уклад. Т. В. Ковальова. – Х. : Фоліо, 2005. – 767 с.
4. *Зиммель Г.* Как возможно общество? / Г. Зиммель // *Социологический журнал*. – 1992. – № 2. – С. 102–114.
5. *Лакан Ж.* Семинары. Книга 1: Работы Фрейда по технике психоанализа / Ж. Лакан ; [пер. с фр.] М. Титовой, А. Черноглазова. – М. : Логос, 1998. – 432 с.
6. *Маркузе Г.* Одномерный человек / Г. Маркузе. – М. : Наука, 1995. – 174 с.
7. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 235 с.
8. *Тер-Минасова С. Г.* Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово, 2000. – 624 с.
9. *Шпилов А. В.* Свой, чужой и другие / А. В. Шпилов. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – 570 с.
10. *Allport G.* The Nature of Prejudice / G. Allport. – New York : Addison Wesley, 1954. – 537 p.

Reference

1. Ageev, V. S. (1990). *Mezhgruppovoe vzaimodeystvie: sotsialno-psikhologicheskie problemy* [Intergroup interaction: social and psychological issues]. Moscow: Moscow University Publ. (rus).
2. Bодрийяр, Ж. (1997). *Gorod i nenavist* [City and Hatred]. *Logos*, 9, 107–117 (rus).
3. Kovaleva, T. V. (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Big Dictionary of the Ukrainian Language]. Kharkiv: Folio Publ. (ukr).
4. Simmel, G. (1992). *Kak vozmozhno obshchestvo?* [How Can Society Exist?]. *Sotsiologicheskii zhurnal* [Journal of Sociology], 2, 102–114 (rus).
5. Lakan, Ж. (1998). *Seminary. Kniga 1: Raboty Freyda po tekhnike psikhoanaliza* [Seminars. Book 1: Freud's work on the technique of psychoanalysis]. Moscow: Logos Publ. (rus).
6. Markuze, G. (1995). *Odnomernyy chelovek* [One Dimensional Man]. Moscow: Nauka Publ. (rus).

7. Porshnev, B. F. (1979). *Sotsialnaya psikhologiya i istoriya* [Social Psychology and History]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
8. Ter-Minasova, S. G. (2000). *Yazyk i mezhkulturnaya kommunikatsiya* [Language and Intercultural Communication]. Moscow: Slovo Publ. (rus).
9. Shipilov, A.V. (2008). “Svoi”, “chuzhye” i drugie [“Friends”, “Strangers” and Others]. Moscow: Progress-Traditiya Publ. (rus).
10. Allport, G. (1954). *The Nature of Prejudice*. New York: Addison Wesley.

Товстокорая Ю. В. Принятие “инаковости” как условие уменьшения рисков поляризации общества

Освещены особенности восприятия и трактовки бинарных оппозиций “свой – другой как чужой” в его чуждости и враждебности и “свой – другой как инаковой” в значении неповторимости последнего. Рассмотрены категории “инаковость” и “чужест” как дискурсивные конструкты, которые могут влиять на построение диалога между социальными группами. Подчеркивается, что принятие “инаковости” является неотъемлемым компонентом дестигматизации, задающим доминантный смысл, который нейтрализует негативное наполнение чужого и позволяет увидеть признаки “своего” при сопоставлении своей группы с другими. Показано, что поляризация в обществе не сводится к политическому и экономическому противопоставлению, а значительно масштабнее, поскольку слои населения и группы различаются доминирующими ценностями, позициями, интересами и другими признаками. Очерчены перспективы анализа отдельных речевых и содержательных признаков интолерантности, которые являются предпосылкой возникновения дискурса дискриминации, а также перспективы выявления ее механизмов.

Ключевые слова: поляризация общества, бинарные оппозиции, “свой – другой как чужой”, “свой – другой как инаковый”, предубеждения, дискриминация, дискурс.

Tovstokora J. V. Recognition of “otherness” as condition for reducing risks of society polarization

The article presents peculiarities of perception and interpretation of binary oppositions “one’s own and the other as a stranger” in his or her alienation and hostility and “one’s own and the other as a different one” meaning the uniqueness of the latter. The categories of “otherness” and “strangeness” are considered as discursive constructs which can influence the construction of the dialogue between social groups. It is stated that recognition of “otherness” is an integral component of social destigmatization. It forms the dominant meaning, which neutralizes the negative content of strangeness. It is shown that polarization in the society is not confined to political and economic opposition, but is a considerably broader phenomenon, as population segments and groups have different dominant values, positions, interests and other characteristics. The article outlines prospects of analysis of certain speech and content indications of intolerance, which are prerequisites of discrimination discourse development, as well as describes prospects for identification of its mechanisms.

Key words: society polarization, binary opposition, “one’s own and the other as a stranger”, “one’s own and the other as a different one”, prejudice, discrimination, discourse.

РОЗВИТОК ФОРМ ІНТЕРНЕТ-УЧАСТІ ГРОМАДЯН У СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОСТІ

А. А. Варягіна, м. Київ

Наведено результати аналізу специфіки громадської участі особистості в умовах інтернетизації соціально-політичного життя людини. Сформульовано визначення поняття “громадська інтернет-участь”, описано форми громадської участі в інтернет-середовищі. З’ясовано роль новітніх форм громадської участі в процесі формування громадянського суспільства, представлено аргументи щодо їх ефективності, оцінено показники ефективності громадської участі. Особливу увагу приділено розгляду бар’єрів участі, тенденції до реалізації інтернет-користувачами свого права на участь у громадсько-політичних процесах за допомогою таких форм участі, які не потребують зазначення персональних даних або виходу за межі особистої зони комфорту. Обґрунтовано доцільність вивчення соціально-психологічних чинників громадської інтернет-участі та врахування впливу на неї передусім тих із них, які сприяють вибору громадянами ефективних форм участі, спонукають до конкретних дій.

Ключові слова: громадська участь, пряма участь, непряма участь, новітні форми участі, громадська інтернет-участь.

Проблема. На тлі останніх соціально-політичних подій в Україні спостерігається стрімке зростання чисельності громадських організацій та громадських рухів, значна частина яких ініційована в інтернет-середовищі. Це зумовлено однією з головних рис сучасності – тенденцією до віртуалізації громадсько-політичного життя людини. Зазначена тенденція характеризується багатовекторною спрямованістю. З одного боку, бачимо перехід соціальної активності індивіда з реальної сфери буття в інтернет-середовище – за рахунок глобального поширення соціальних інтернет-мереж, які значно полегшують створення нових спільнот, обмін інформацією, просування власної думки. З другого боку, процес розв’язання актуальних соціальних проблем не може існувати тільки у віртуальному просторі і перетікає із спільнот, первинно сформованих лише в інтернеті, у реальне життя різними проявами протестної активності, несподіваними формами громадського контролю, виникненням політико, соціально або ж культурно орієнтованих спільнот різного ступеня формалізації тощо [1]. З’являються нові, онлайн-ові форми громадської участі, які можуть існувати як окремо, так і у зв’язці з іншими проявами громадської, соціальної та політичної активності громадян. Деякі з них впливають на громадсько-політичні процеси суспільства, інші – ні. Усе це зумовлює інтерес науковців до вивчення особливостей громадської участі індивіда за допомогою інтернет-технологій. Утім, наявність певної

кількості досліджень (Б. Бімбер, Р. Девіс, Н. Негропonte, У. Раш, П. Сейд, Дж. Стріт та ін.), присвячених громадській інтернет-участі, не дає змоги чітко окреслити розуміння цього терміна. Незважаючи на свою популярність, поняття громадської інтернет-участі залишається й досі досить розпливчастим [9, р. 217]. У зв'язку із цим видається доцільним не тільки виділити й описати нові форми громадської участі, а й перейти до їх теоретико-методологічного аналізу та вивчення.

Мета статті: здійснити теоретичний аналіз еволюції форм громадської участі особистості в умовах інтернетизації соціально-політичного життя сучасної людини.

Під громадською участю розуміємо індивідуальні чи колективні дії індивідів, спрямовані на задоволення суспільних інтересів окремих суб'єктів і груп у повсякденному житті, у просторі для діяльності, що не заповнений державою і ринком [6, р. 5], за участю в діяльності різних місцевих асоціацій та неформальних груп, дотримання традицій, надання взаємної допомоги, підтримки місцевих соціальних установ та організацій тощо [8, р. 4]. Громадяни реалізують своє право на участь у громадсько-політичних процесах за допомогою широкого спектра спеціальних заходів – форм громадської участі, які мають “створити простір для громадської участі або сприяти цьому” [5].

Канадські дослідники Т. Беклей, Дж. Паркінс та Ш. Шепард [4] запропонували таку класифікацію форм громадської участі:

- 1) непряма участь (процес, який не передбачає персональну комунікацію, не “обличчям до обличчя”);
- 2) пряма участь (процес безпосередньо прямої персональної комунікації учасників, “обличчям до обличчя”);
- 3) новітні форми участі (електронні та інтернетні дистанційні форми участі).

Непрямі форми участі – це, наприклад, звернення до представників влади (листи, запити), збирання підписів, референдуми, голосування тощо. Прямі форми участі поділяються на такі, які можуть бути корисними для малих груп, і такі, які призначаються для груп з великою кількістю учасників. До прямих форм участі для малих груп можна віднести громадські консультативні комітети, фокус-групи, семінари, круглі столи. Прикладами форм участі для великих груп є дні відкритих дверей, зустрічі в муніципалітеті, громадські слухання тощо. Новітні форми участі, що найчастіше застосовуються в інтернет-просторі, звичайно призначені для масового та швидкого поширення інформації або візуальної презентації та комп'ютеризації інших форм участі. До новітніх відносять: форми електронної участі громадян (електронні геоінформаційні технології об'єднання громадян у спільноти, програмні продукти

3-D візуалізації і т. ін.), інтернетні форми громадської участі (в тому числі участь у соціальних інтернет-мережах), соціальні медіа, телевізійні інструменти участі тощо.

Останнім часом питання впливу новітніх технологій, особливо інтернету, на участь індивіда в громадсько-політичних процесах усе частіше потрапляє в центр уваги дослідників (Б. Бімбер, Р. Девіс, В. ван де Донк, М. Кастельс, Б. Д. Лоадер, П. Дж. Ніксон, Д. Рюхт). Умовно всі наукові пошуки, присвячені вивченню громадського потенціалу інтернету, поділяють на три концептуальні напрями:

а) утопічні – приділяють надмірне значення громадській участі за допомогою інтернет-технологій (Е. Дайсон, Н. Негропонт, У. Раш, Г. Рейнгольд, А. Тофлер, Х. Тофлер, Г. Л. Смолян); при цьому обстоюється думка, що внутрішня системна логіка нових медіа спроможна привести до створення децентралізованого інтерактивного громадського простору, в якому “громадяни мережі” матимуть змогу формувати нові соціальні зв’язки, отримувати нові можливості для участі в громадсько-політичних процесах;

б) антиутопічні – ставлять під сумнів вплив інтернет-ініціатив на реальний громадський простір; наголошують на тому, що використання інтернету призводить до зниження рівня громадської участі, оскільки спричинює атомізацію та ослаблення соціальної згуртованості (Р. Девіс, А. Ліпоу, Б. С. Новек, П. Сейд, Дж. Стріт, Є. Морозов), забирає більшу частину вільного часу людини, відволікає її від громадських справ (Л. Ербін, Р. Краут, Н. Ніс);

в) нейтральні – дотримуються “гіпотези нормалізації” [2] та обстоюють позицію, відповідно до якої інтернет майже не зачіпає рівень громадської участі в суспільстві (Б. Бімбер, М. Нісбет, Д. А. Шуфель, Б. Я. Вахула).

І все ж таки, навіть беручи до уваги існування великої кількості суперечливих поглядів на питання щодо наслідків впливу новітніх технологій на участь індивіда в соціально-політичних процесах, ігнорувати саме існування цього впливу неможливо. Згідно з результатами дослідження “Digital, Social and Mobile in 2015” [11, р. 7] станом на грудень 2015 р. аудиторія активних користувачів інтернету сягнула 3,01 млрд осіб, що становить 42 % всіх жителів планети (7,21 млрд, відповідно). Людина проводить в інтернеті в середньому 4,4 години щодня з персональним комп’ютером і 1,7 години – з мобільними пристроями. Активними користувачами соціальних мереж є 2,08 млрд осіб (тобто 29 % населення планети). Україна займає дев’яте місце серед країн Європи з найбільшою кількістю інтернет-користувачів. Станом на 2014 р. кількість інтернет-користувачів в Україні становила 18,5 млн осіб, тобто 42 % від загальної кількості населення країни (44,29 млн осіб, відповідно).

Підвищений науковий інтерес до вивчення питання громадської участі в умовах інтернетизації соціально-політичного життя сучасної людини викликав появу наукових робіт, об'єктом дослідження яких став феномен громадської інтернет-участі. Так, дослідники Е. Штерн, О. Гудс та Т. Суорей виокремили та чітко розмежували дослідження громадської участі та її форм за двома типами вияву [13, р. 1067]:

а) традиційна громадська участь (Traditional Public Participation, TRP) – громадська участь у реальному просторі;

б) громадська інтернет-участь (Web-Based Public Participation, WPP) – участь громадян у громадсько-політичному житті за допомогою інтернет-технологій.

До форм традиційної громадської участі відносять: інформування громадськості, “гарячий телефон”, прийом громадян, опитування громадської думки, фокус-групи, громадські слухання, створення робочих груп з підготовки рекомендацій щодо ухвалення управлінських рішень, громадське представництво в радах для ухвалення рішень, інтерактивні теле- і радіо-дебати, громадський референдум, голосування з окремих питань через ЗМІ, навчання громадян, технічна підтримка тощо.

Під *громадською інтернет-участю* розуміють усі дії, які здійснюють громадяни з використанням інформаційних інтернет-технологій для впливу на вирішення суспільних проблем окремих індивідів і груп, прийняття та ухвалення рішень або прямої участі в цих процесах. У широкому сенсі громадська інтернет-участь передбачає ту чи ту форму участі індивідів у громадсько-політичних процесах суспільства за допомогою всіх наявних засобів інтернет-діяльності, “інтернет-комунікації, самовираження, таких як: блоги, мікроблоги, лінкблоги, соціальні мережі, вікі, закладки сайтів, обмін змістом сайтів (наприклад, фото, відео, аудіо, графічні зображення або текстові документи), форуми, дискусійні групи та чати” [3], грошові інтернет-перекази та платежі тощо. Англomовні літературні джерела пропонують такі синонімічні значення терміна “громадська інтернет-участь” (Internet-Based Public Participation): Web-Based Public Participation (WPP), Online Public Participation, інколи – Digital Public Participation. В українській мові синонімами терміна “громадська інтернет-участь” можуть бути “громадська веб-участь”, “громадська онлайн-участь” або “громадська участь он-лайн”.

Серед форм громадської інтернет-участі виділяють такі [7]:

1. Надання інформації – організація, презентація та управління інформацією в контексті громадської участі за допомогою інтернет-технологій. Доступ до інформації в межах вимог законодавства, надання інформації з різних питань роботи громадських організацій, об'єднань, відомств, формування позитивного образу цих організацій, зростання відкритості інформації, підвищення соціальної ефективності.

2. Громадські онлайн-спільноти (Community) – онлайн-формування та розвиток активних груп населення, обмін інформацією між учасниками цих груп у мережі. Ця форма участі передбачає наявність реєстрації, підтримки та верифікації користувачів з боку модератора групи, можливість обговорення актуальних громадсько-політичних питань, обміну інформацією всередині груп, групового вираження думки. Групи модеруються самими користувачами або зовнішніми адміністраторами.

3. Онлайн-консультації – врахування думки зацікавлених осіб (стейкхолдерів). Вид громадської інтернет-участі, який дає змогу стейкхолдерам висловлювати думку (в особистому або публічному порядку) щодо актуальних проблем суспільства, тобто консультації від громадян для громадських організацій та об'єднань, представників влади, уряду. У межах цього виду участі можуть бути задані форми вираження думки за допомогою електронних засобів комунікації – від анонімного до можливості підписатися електронним ключем. Цей вид участі дає змогу зібрати думки у вигляді вільних висловлювань, а не формувати їх за допомогою інформаційних, рекламних чи інших кампаній.

4. Проведення кампаній / публічних акцій – проведення акцій протесту; лобіювання інтересів соціальних груп, громадських об'єднань, інтернет-спільнот; подання петицій та інших форм колективних дій за допомогою інтернет-технологій. Механізм сприяє вираженню думки різними групами (громадські активісти, представники бізнесу, експерти), а також передбачає активний вплив на формування поглядів інших громадян. Приклад – збирання підписів під зверненням до Президента.

5. Слабоструктуроване обговорення (Deliberation) – численні висловлювання громадян без означеності переважної думки; обговорення громадянами громадських ініціатив: дискусії в онлайн-режимі всередині малих і великих груп. Дискусії можуть бути як модеровані (структуровані), так і ні. Характерна ознака цієї форми участі – представники громадських об'єднань, відомств, уряду не залучаються до активної участі. У цьому сенсі є деякий перетин з такою формою участі, як онлайн-консультації. Але на відміну від консультацій тут відбувається обговорення проблем і думок усередині груп громадян.

6. Дискурс – обговорення проблем та спільне вироблення рішень громадянами і представниками громадських об'єднань, організацій, влади. У цьому випадку дискусія є модерованою, надається експертний аналіз запропонованих рішень. Діалог проводиться між громадянами / активними групами та уповноваженими представниками влади з метою вироблення рішень поточних проблем.

7. Вирішення конфліктних ситуацій он-лайн (Mediation). Вирішення спорів і конфліктів шляхом онлайн-взаємодії. Інтернет-майданчики дають можливість висловити думку щодо роботи громадсь-

ких об'єднань, організацій, відомств або окремих службовців. Розбираються конфліктні ситуації, відбувається вирішення спорів із залученням керівних інстанцій.

8. Міське планування та питання захисту навколишнього середовища – обговорення питань планування міського простору, архітектури та ін.; можливість онлайн-моніторингу екологічної ситуації за ключовими показниками і подальшої звітності, участь у публічних акціях.

9. Проведення опитувань серед громадян – визначення громадської думки методом електронних опитувальних листів. Лист може містити як одне, так і декілька питань. Обговорення анкет або будь-яка інша дискусія не передбачаються.

10. Передвиборні кампанії – проведення передвиборних кампаній в інтернет-просторі: розміщення матеріалів програм, проведення обговорень у режимі он-лайн, трансляція виступів кандидатів та ін.

11. Вибори в онлайн-режимі.

Останні два пункти наведеного переліку безпосередньо стосуються громадянської інтернет-участі, а саме такого її виду, як політична участь, але цілком можуть виступати як форми громадської участі, наприклад у період виборів на посаду голови організації місцевого самоврядування, виборів представників контролю громадськості за діями влади або виконанням зобов'язань громадськими організаціями.

Зазвичай протягом різних стадій процесу громадської участі використовується не одна форма участі, а їх набір. Вибір правильної форми участі є критичним для процесу участі. Різні форми участі можуть бути більш або менш ефективні та по-різному відображаються на критеріях та індикаторах успіху громадської участі. За методикою західних дослідників Т. Беклей, Дж. Паркінсона та Ш. Шепарда визначають три базових категорії оцінювання ефективності громадської участі [4, р. 21]:

1) “широта” громадської участі – межі, до яких (у конкретному випадку застосування певної форми громадської участі) поширюється діапазон суспільних значень у процесі ухвалення рішення. Також цей показник оцінює, наскільки процес участі є доступним для всіх зацікавлених сторін та наскільки легко сторонам долучатися до нього [14, р. 437];

2) “глибина” громадської участі – оцінює якість участі і визначає рівень обміну між учасниками цього процесу;

3) “результативність” – показує, як процес громадської участі впливає на ухвалення рішення і наскільки це відповідає загальному баченню або цілям, ідентифікованим учасниками.

Для визнання деяких форм громадської участі ефективними їм достатньо відповідати лише одному або двом з наведених показників [там само, р. 440]. При цьому зазначається [там само, р. 443], що новітні, а саме інтернетні, форми участі мають великий потенціал ефективності, оскільки

сама технічна природа їхньої організації автоматично уможливує одночасну відповідність не менше ніж двом показникам ефективності: “глибини” і “широті”. Наприклад, обираючи майданчиками для громадської участі соціальні інтернет-мережі, такі як Facebook, Twitter, LinkedIn, громадяни мають змогу швидко і масово поширювати інформацію (критерій ефективності “широта”) та організовувати ефективний діалог між учасниками громадського процесу (критерій ефективності “глибина”).

Але слід зазначити, що великий потенціал ефективності громадської інтернет-участі не можна розкрити повною мірою, якщо не враховувати соціально-психологічні особливості осіб – учасників громадського процесу. Так, у дослідженні, присвяченому аналізу інтернет-участі у Великобританії, Р. К. Гібсон, С. Лусолі і С. Вард виділяють два ключові типи участі громадян у громадсько-політичних процесах суспільства [10]: онлайн-участь (online participation) та онлайн-контактування (online contacting). До онлайн-контактування дослідники віднесли форми інтернет-участі, які не вимагають від індивіда великих зусиль, такі як короткі голосування, обговорення актуальних соціально-політичних питань, поширення інформації. Безпосередньо до онлайн-участі віднесено більш активні форми діяльності: приєднання до організації, грошові пожертви, онлайн-петиції, офіційні звернення, онлайн-демонстрації тощо. Дослідження показують, що більшість індивідів з активною громадянською позицією все ж таки схильні до таких форм інтернет-участі, які належать до онлайн-контактування: найчастіше громадяни відвідують сайти громадських та політичних організацій, сторінки в соціальних мережах, шукають, коментують і поширюють інформацію. Більш активні форми участі (підписування онлайн-петиції або відправлення електронного листа громадському або політичному діячеві) можна спостерігати набагато рідше, особливо якщо участь передбачає зазначення персональних даних громадянина або вихід за межі звичної зони комфорту (забирає багато часу, потребує контактування з незнайомими людьми, відкритої конфронтації, ризику).

Німецькі дослідники К. Зілбер і Ф. Кан також зауважили, що найчастіше інтернет-користувачі реалізують своє право на участь у громадсько-політичних процесах за допомогою інтернет-комунікації і тільки невелика частина користувачів віддає перевагу більш активним формам участі. Загалом дослідники виділяють чотири основні напрямки громадсько-політичної діяльності в інтернет-середовищі [12, р. 4]:

- 1) комунікативна участь (контакти з експертами, державними службовцями, ЗМІ, організаціями);
- 2) участь, пов’язана з конкретною проблемою (бойкот продуктів, збирання підписів на петиції, грошові пожертви);

3) участь у діяльності організації (робота в партії або громадській організації; належність до групи політичної або громадської діяльності; відвідування зборів, контакти з політиками, представниками влади);

4) неконвенціональна участь (незаконний протест, “віртуальні страйки”, “віртуальні марші”).

Досліджень соціально-психологічних чинників громадської участі особистості, а особливо громадської інтернет-участі, наразі не проводилось. Тим часом вивчення соціально-психологічних особливостей учасників громадського процесу, чинників, які сприяють вибору громадянами ефективних форм участі, спонукають їх до конкретних дій, допомагають долати зовнішні перешкоди до участі та внутрішні (особистісні) бар’єри реалізації громадянами свого права на прийняття та ухвалення рішень з громадсько-політичних питань, є вельми актуальними завданнями сучасної науки.

Проведений теоретичний аналіз дав змогу зробити такі *висновки*:

1. В умовах інтернетизації соціально-політичного життя людини спостерігається тенденція до реалізації громадянами свого права на участь у громадсько-політичних процесах суспільства за допомогою інтернет-технологій. Виокремлюється такий тип громадської участі, як громадська інтернет-участь, котрий передбачає застосування в процесі участі всіх наявних засобів інтернет-діяльності, інтернет-комунікації, самовираження.

2. У процесі громадської участі використовується не одна форма участі, а їх набір. Вибір правильної форми участі критично впливає на ефективність цього процесу. Великий потенціал ефективності мають новітні, інтернетні, форми участі, оскільки відповідають одночасно двом показникам ефективності: “глибині” (забезпечують ефективний діалог між учасниками громадського процесу) та “широті” (дають змогу швидко та масово поширювати інформацію). Але цей потенціал не завжди вдається розкрити повною мірою, оскільки часто не враховуються соціально-психологічні особливості учасників громадського процесу; не вивченими досі є чинники, які сприяють вибору громадянами активних форм участі, подоланню бар’єрів участі.

3. Серед бар’єрів інтернет-участі виділяють: схильність до анонімної участі (уникнення відповідальності) та небажання виходити за межі звичної зони комфорту (докладати зусиль, вступати у конфронтацію, ризикувати). Спостерігається тенденція до вибору інтернет-користувачами таких форм громадської інтернет-участі, які не передбачають активних дій та зводяться до інтернет-контактування, інтернет-комунікації. Тому перспективи подальших наукових розвідок перш за все вбачаємо у вивченні соціально-психологічних чинників громадської інтернет-участі

та складанні рекомендацій щодо організації ефективного процесу участі індивідів у громадсько-політичному житті суспільства.

Л і т е р а т у р а

1. Скалабан И. А. Общественное участие: теоретико-методологические проблемы интерпретации / И. А. Скалабан // Современные исследования социальных проблем. – 2011. – № 2 (06). – С. 216–220.
2. Anduiza E. Political participation and the internet: a field essay / E. Anduiza, M. Cantijoch, A. Gallego. – Barcelona : Information, Communication and Society, 2009. – Vol. 12. – № 6. – P. 860–878.
3. Artner public web participation guidelines [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.gartner.com/gartner-public-web-participation-guidelines/>
4. Beckley T. Public participation in sustainable forest management: A reference guide / T. Beckley, J. Parkins, S. Sheppard // Sustainable Forest Management Network. – Edmonton, 2005.
5. Brodie E. Pathways through participation: What creates and sustains active citizenship? [Електронний ресурс] Final report / E. Brodie, T. Hughes, V. Jochum, S. Miller, N. Ockenden, D. Warburton. – 2011. – Режим доступу : www.pathwaysthroughparticipation.org.uk/wp-content/uploads/sites/3/2011/09/Pathways-Through-Participation-final-report_Final_20110913.pdf
6. Carnegie UK Trust: The shape of civil society to come: report from the Inquiry into the Future of Civil Society in the UK and Ireland. – London : CarnegieUK Trust, 2007.
7. DEMO-net. Introducing eParticipation. DEMO-net booklet series №1. – 2007. – 531 p.
8. Hewton K. Patterns of Participation: Political and Social Participation in 22 Nations / K. Hewton, H. Giebler // Discussion Paper. SP. IV. – Berlin, 2008.
9. Hoffman L. H. Participation or communication? An explication of political activity in the Internet age / L. H. Hoffman // Journal of Information Technology & Politics. – 2012. – Vol. 9. – № 3. – P. 217–233.
10. Gibson R. K. Online Participation in the UK: Testing a “Contextualised” Model of Internet Effects / R. K. Gibson, W. Lusoli, S. Ward // Political Studies Association. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd, 2005. – Vol. 7. – P. 561–583.
11. Kemp S. Digital, Social & Mobile in 2015 / S. Kemp. – London : We Are Social Ltd, 2015. – 376 p.
12. Silber K. Political action on the internet – the German case case [Електронний ресурс] / K. Silber, F. Kuhn // ECPR Joint Sessions of Workshops, Upsala, 2004. – Режим доступу : www.ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/217b10fe-19e8-46ce-ad07-66c14b77ccb8.pdf
13. Stern E. Web-based and traditional public participation in comprehensive planning: a comparative study / E. Stern, O. Gudes, T. Svoray // Environment and Planning B: Planning and Design. – 2009. – Vol. 36. – P. 1067–1085.
14. Tuler S. Voices from the forest: What participants expect of a public participation process / S. Tuler, T. Webler // Society and Natural Resources. – 1999. – P. 437–453.

Reference

1. Skalaban, I. A. (2011). Obschestvennoe uchastie: teoretiko-metodologicheskie problemy interpretatsii [Public participation: theoretical and methodological issues of interpretation]. *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem* [Modern researches of social problems], 2 (06), 216 – 220 (rus).
2. Anduiza, E., Cantijoch, M. and Gallego, A. (2009). Political participation and the Internet: a field essay. *Information, Communication and Society*, 12 (6), 860–878.
3. Artner public web participation guidelines, www.blogs.gartner.com/gartner-public-web-participation-guidelines/
4. Beckley, T., Parkins, J. and Sheppard, S. (2005). Public participation in sustainable forest management. *Sustainable Forest Management Network*. Edmonton.
5. Brodie, E., Hughes, T., Jochum, V., Miller, S., Ockenden, N. and Warburton, D. (2011). Pathways through participation: What creates and sustains active citizenship, www.pathwaysthroughparticipation.org.uk/wpcontent/uploads/sites/3/2011/09/Pathways-Through-Participation-final-report_Final_20110913.pdf
6. Carnegie UK Trust: The shape of civil society to come: report from the Inquiry into the Future of Civil Society in the UK and Ireland (2007). London: CarnegieUK Trust.
7. DEMO-net. *Introducing eParticipation* (2007). DEMO-net booklet, no 1.
8. Hewton, K. and Giebler, H. (2008). Patterns of Participation: Political and Social Participation in 22 Nations. *Discussion Paper SP. N. Berlin*.
9. Hoffman, L. H. (2012). Participation or communication? An explication of political activity in the Internet age. *Journal of Information Technology & Politics*, 9 (3), 217–233.
10. Gibson, R. K., Lusoli, W. and Ward, S. (2005). Online Participation in the UK: Testing a “Contextualised” Model of Internet Effects. *Political Studies Association*, 7, 561–583.
11. Kemp, S. (2015). Digital, Social & Mobile in 2015, 376. London: We Are Social Ltd.
12. Silber, K. and Kuhn, F. (2004). *Political action on the internet – the German case case*. Upsala: ECPR Joint Sessions of Workshops, [www.ecpr.eu/Filestore/ Paper-Proposal/217b10fe-19e8-46ce-ad07-66c14b77ccb8.pdf](http://www.ecpr.eu/Filestore/Paper-Proposal/217b10fe-19e8-46ce-ad07-66c14b77ccb8.pdf)
13. Stern, E., Gudes, O. and Svoray, T. (2009). Web-based and traditional public participation in comprehensive planning: a comparative study. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 36, 1067–1085.
14. Tuler, S. and Webler, T. (1999). Voices from the forest: What participants expect of a public participation process. *Society and Natural Resources*, 437–453.

Варягина А. А. Развитие форм интернет-участия граждан в социально-политических процессах современности

Приведены результаты анализа специфики общественного участия личности в условиях интернетизации социально-политической жизни человека. Сформулировано определение понятия “общественное интернет-участие”, описаны формы общественного участия в интернет-среде. Определена роль новых форм общественного участия в процессе формирования гражданского общества, представлены аргументы относительно их эффективности, оценены показатели эффек-

тивности общественного участия. Особое внимание уделено рассмотрению барьеров участия, тенденции к реализации интернет-пользователями своего права на участие в общественно-политических процессах с помощью таких форм участия, которые не требуют указания персональных данных или выхода за пределы личной зоны комфорта. Обоснована целесообразность изучения социально-психологических детерминант общественного интернет-участия и учета влияния на нее в первую очередь факторов, способствующих выбору гражданами эффективных форм участия, побуждающих к конкретным действиям.

Ключевые слова: общественное участие, прямое участие, косвенное участие, новейшие формы участия, общественное интернет-участие.

Variagina A. A. Development of forms of citizen online participation in socio-political processes of modernity

The article presents the analysis of the specificities of individual's public participation in the situation of internetization of people's socio-political life. It provides a definition of the concept "web-based public participation", describes the forms of public participation in the Internet environment. The author determines the role of new forms of public participation in the process of civil society development, presents arguments regarding their effectiveness, describes public participation efficiency indicators. Special attention is paid to the existence of barriers of participation, tendencies with regards to the Internet user realization of their rights to participate in political processes through such forms of participation that do not require providing any personal data or do not urge them to stay outside their personal comfort zone. The author proves the expediency of studying social-psychological factors of web-based public participation and consideration of those that contribute to citizens' choice of effective forms of participation and motivate citizens to act.

Key words: public participation, direct participation, indirect participation, new forms of participation, web-based public participation.

СУСІДСТВО ЯК ЧИННИК СУБ'ЄКТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

Т. В. Данильченко, м. Чернігів

Розглядається роль сусідських стосунків у переживанні суб'єктивного соціального благополуччя. Останнє трактується як суб'єктивна оцінка індивідом успішності свого функціонування в соціальному середовищі. У психологічній літературі, переважно американській, вивчаються виключно афективні зв'язки між характером сусідства і переживанням суб'єктивного благополуччя. В Україні сусідські стосунки досі не стали предметом соціально-психологічних досліджень, однак через кризу суспільної свідомості вони набувають нового значення як важлива складова суб'єктивного соціального благополуччя особистості. У ході проведеного серед української аудиторії дослідження виявлено, що найбільш суттєвим чинником, який впливає на переживання суб'єктивного соціального благополуччя, є впевненість у тому, що сусіди допоможуть у разі необхідності. Показано, що для чоловіків і жителів великого міста задоволення від сусідських стосунків пов'язане із соціальною помітністю, тоді як для респондентів, що не користуються інтернет-спілкуванням, задоволення від стосунків із сусідами залежить від схвальної оцінки їхньої особистості.

Ключові слова: сусідство, суб'єктивне соціальне благополуччя, соціальні мережі.

Проблема. Сусідство як соціально-психологічний феномен порівняно недавно привернуло увагу вітчизняних дослідників [3]. Здебільшого його розглядають у контексті існування громади [2]. У зарубіжних розвідках із соціальної психології сусідство – досить актуальна й активно обговорювана тема [8; 10; 20]. Інтерес до неї особливо посилюється у ХХ ст. в умовах надзвичайної мобільності населення. Якщо раніше сусіди становили вимушене коло спілкування, то нині завдяки соціальним мережам у кожної людини є широкі можливості як для пошуку однодумців, так і для налагодження бажаних контактів, що задовольняють психологічні потреби особи. На практиці такі можливості численних віртуальних контактів, що є поверховими та анонімними, призвели до фактичного ізоляціонізму, коли реальне коло спілкування порівняно з попереднім історичним періодом помітно звузилося. Так, за даними американських авторів, у 2004 р. пересічний американець констатував наявність тільки двох близьких друзів, яким можна довіритися, тоді як чверть опитуваних повідомила, що близьких друзів у них немає [11]. Відповідно все більшого поширення набувають самотність, ізоляція й відчуження.

У середньовічному суспільстві існувала стійка традиційна спільнота за місцем проживання (*gemeinschaft*), де дружні сім'ї, кровний рід, цер-

ковні конгрегації були головними одиницями соціальної дійсності. Люди вступали в соціальні контакти із стабільною спільнотою, де майже неможливо було змінити вроджений соціальний статус. Сімейне походження мало більше значення, ніж прижиттєва поведінка [15]. Особливо велику роль така громада відігравала в колективістських культурах, до яких можна віднести і Україну. І хоча, з одного боку, люди відчували недостатність висхідної соціальної мобільності, з другого, їхня ідентичність була чітка та прозора, сенс життя – зрозумілий. У сучасному мобільному суспільстві все більшу роль почали відігравати асоціативні зв'язки (наприклад профспілки), сімейні відносини поступово стають менш значущими. Люди стали оцінювати одне одного і власне благополуччя на основі отриманого соціального статусу, що характеризує унікальні здібності та можливості.

Сучасна ринкова економіка руйнує мережу суспільних відносин, які об'єднували суспільство на попередньому етапі. Ринок спонукає людей переміщуватися туди, де вони могли б більше заробити, однак створює “суспільство незнайомців”. Статус став продуктом ринкових сил, а не результатом соціальних норм щодо справедливості. Однак потреба сформуванню та підтримувати стійкі міжособові зв'язки залишається однією з фундаментальних, що вимагає суспільного втручання в соціальні процеси, зокрема і в соціальну та економічну політику.

Житлова міграція змушує людей та суспільство бути індивідуалістичними в концепції Я, суспільних відносинах та благополуччі [18; 19]. Наприклад, у мобільному суспільстві соціальні мережі більш відкриті та динамічні – люди швидко стають приятелями і друзями, однак стосунки тривають звичайно недовго [21]. На думку Ш. Оїші, історичні зміни у відносинах між суспільством і людьми (індустріалізація, світова торгівля, міграція) зумовили формування більш індивідуалістичної концепції Я та обмеження соціальних зв'язків [14]. Відкриті динамічні соціальні мережі призводять до центрованості на самості (рисах індивідуальності, навичках, здібностях – згадаймо, наприклад, складання резюме), сприяють формуванню широких, але слабких соціальних зв'язків, умовній ідентифікації з групою та більш широкими спільнотами, благополуччю, побудованому на переживанні почуття власної гідності.

Метою нашого дослідження було з'ясування ролі сусідських стосунків у переживанні соціального благополуччя. Ми виходили з таких припущень. По-перше, у жінок позитивне сусідство сильніше пов'язане з переживанням суб'єктивного соціального благополуччя, ніж у чоловіків. По-друге, у жителів менших населених пунктів сусідство – більш важлива складова суб'єктивного соціального благополуччя, ніж у жителів великих міст. По-третє, для осіб, що активно використовують соціальні інтернет-мережі, сусідство не є суттєвим чинником переживання соціального благополуччя.

Останнім часом в Україні через кризу суспільної свідомості сусідські стосунки набувають нового значення і стають важливою складовою суб'єктивного соціального благополуччя. Дослідження цього феномена ускладнюється через брак чіткого методологічного апарату. Головна проблема полягає в тому, що традиційно при вивченні “загального” суб'єктивного благополуччя наголошується на емоційному компоненті, а тому дослідники повинні уточнювати, що є предметом емоцій. Наприклад, американські дослідники Т. Рат і Дж. Хартер на основі соціологічних досліджень 150 країн виділили п'ять головних складових благополуччя, які вони вважають універсальними, тобто такими, що не залежать від культури, релігії та національної належності: 1) професійне благополуччя, 2) соціальне благополуччя (міцні стосунки з іншими людьми та любов), 3) фінансове благополуччя, 4) фізичне благополуччя, 5) благополуччя в середовищі проживання (відчуття належності до життя суспільства, яке оточує людину) [4]. В іншому підході однією із складових “загального суб'єктивного благополуччя” вважають “сусідське благополуччя” (neighborhood well-being) або “благополуччя спільноти” (community well-being) [20, p. 147]. Останнє розглядають як суб'єктивний досвід людей, що проживають у певній спільноті [17]. Ми розуміємо під суб'єктивним соціальним благополуччям (ССБ) інтегральне соціально-психологічне утворення, що відображає суб'єктивну оцінку (позитивне переживання) успішності функціонування індивіда в соціальному середовищі [1].

Даних про вплив характеру сусідських стосунків на ССБ порівняно небагато. Так, у дослідженні Л. М. Мюллер серед усіх аспектів ССБ найбільш значущим виявилось саме задоволення від власних соціальних контактів і від часу, проведеного з іншими людьми [13]. Причому найбільш сильним був зв'язок із задоволенням від стосунків саме із сусідами. Дослідниця пояснює цю закономірність тим, що друзі та сім'я асоціюються з приватним життям, тоді як сусідів можна вважати представниками більш широкої соціальної системи, а тому позитивні стосунки з ними сприяють посиленню відчуття належності до спільноти. ССБ пов'язане з наявністю сусідів і за даними американських дослідників [9]. Так, у дослідженні Дж. Хеллівел і Р. Патнем показано, що хоча взаємодія з родиною, друзями та сусідами пов'язана з більш високим рівнем емоційного благополуччя, однак спілкування з друзями часто виявляється більш важливим, ніж спілкування із сім'єю та сусідами [7].

Ще в одному дослідженні впливу місця проживання на відчуття благополуччя було виявлено, що зв'язок формується не так щодо території, на якій проживає людина, як щодо тих людей, які оточують індивіда, і того значення, яке він надає стосункам. Особливості проживання впливають не стільки на психологічне, скільки на соціальне благополуччя. Так, місце проживання (сусідство) відіграє роль у формуванні не тільки почут-

тя власної гідності та гордості, самооцінки, а й соціальної інтеграції, соціальної актуалізації та включеності [16]. Було висловлено припущення, що чим більше людина прив'язана до місця проживання, тим сильніше в неї відчуття належності до спільноти.

У ході наших нещодавніх досліджень виявлено, що українці концентруються у своїх переживаннях на найближчому колі (сім'ї та друзях). Характер сусідства виступає менш важливим чинником переживання суб'єктивного соціального благополуччя, ніж взаємини в сім'ї та з друзями. Сучасним українцям, як і росіянам, притаманний "психологічний ізоляціонізм", що проявляється в зосередженості на інтересах найближчого кола (навіть ділові стосунки у значної частини людей не є важливою характеристикою соціального буття) [5]. Останнім часом сусідські стосунки стали більш актуалізованими, однак це здебільшого результат зовнішнього впливу (наприклад, відмова держави від підтримки житлово-комунального господарства та намагання перекласти його функції на територіальні громади). Тому відкритим залишається питання про вплив та значення стосунків із сусідами на суб'єктивне соціальне благополуччя.

Методи та організація дослідження. У дослідженні взяло участь 686 осіб, з них 238 чоловіків – середній вік 25,7 р. (SD=9,22), і 448 жінок – середній вік 23,2 р. (SD=7,79). Вибірка складалася з респондентів різного освітнього рівня, що мали (39,7%) і не мали (60,3%) шлюбні стосунки, представників різних професій та соціальних груп (студенти, пенсіонери, працівники театру, освітніх та медичних закладів). Учасники дослідження були випадковим чином відібрані з числа жителів міст Чернігова та Шостки, а також сіл Чернігівської області.

Для діагностики суб'єктивного соціального благополуччя було використано авторську анкету (120 тверджень), що спиралася на уявлення про п'ятифакторну структуру ССБ. Її, зокрема, утворюють: соціальна помітність (наприклад, "Люди вважають мене впливовою особистістю"), соціальна дистантність (наприклад, "Я відчуваю, що втрачаю сенс пов'язаності із суспільством"), соціальне схвалення (наприклад, "Інші люди цінують мене як особистість"), гарні стосунки з близькими (наприклад, "Я задоволений тим становищем, яке займаю в сім'ї та дружній групі"), позитивні соціальні переконання (наприклад, "Більшості людей можна довіряти"). Щоб з'ясувати особливості сусідського життя респондентів, було використано Шкалу задоволеності життям (SLS – Subjective Life Satisfaction Scale, Хашченко, Баранова, 2004) [6] та окремі питання з блоку "Соціальне благополуччя" опитувальника шостої хвилі Європейського центру соціальних досліджень (ESS Well-being Module [12]).

Перше, що нас цікавило, це усвідомленість та оцінка стосунків із сусідами респондентами в цілому та особами, що проживають у різних за

кількістю населення пунктах. Основні результати сприймання сусідського життя наведено в табл. 1.

Таблиця 1

**Оцінка стосунків із сусідами респондентами різних груп
(M, SD)**

Категорії респондентів	За 5-бальною шкалою	За 7-бальною шкалою			
	задоволеність стосунками із сусідами	важливість стосунків із сусідами (місце)	сприймаю людей, що проживають в одному районі, як близьких	стосунки із сусідами дають задоволення	сподіваюсь, що люди, які живуть поруч, допоможуть мені, якщо це буде потрібно
Жінки (N=448)	3,40±1,011	4,95±1,366	2,95±1,498	4,22±1,551	4,81±1,387
Чоловіки (N=238)	3,39±1,073	4,85±1,420	3,32±1,594	4,14±1,443	4,63±1,431
Жителі м. Чернігова (N=626)	3,37±1,046	4,98±1,384	3,02±1,538	4,15±1,538	4,74±1,420
Жителі м. Шостки (N=60)	3,61±0,851	4,19±1,167	3,71±1,439	4,64±1,156	4,78±1,233
Особи, що активно користуються соціальними мережами (N=48)	3,31±1,257	5,23±1,341	3,56±1,912	4,23±1,905	4,85±1,384
Особи, що не користуються соціальними мережами (N=407)	3,38±1,057	4,87±1,362	2,82±1,484	4,12±1,501	4,73±1,471
Жінки, що не користуються соціальними мережами (N=261)	3,41±1,037	4,91±1,354	2,73±1,446	4,17±1,523	4,79±1,454

Використовуючи t-критерій Стьюдента, ми виявили статистично достовірні відмінності між чоловіками і жінками за рівнем близькості із сусідами: на противагу усталеним стереотипам свій рівень близькості із сусідами жінки оцінили порівняно з чоловіками суттєво нижче ($p \leq 0,01$). Також більш близькими до сусідів відчувають себе жителі меншого міста ($p \leq 0,01$). Крім того, для них стосунки із сусідами мають вищий рівень значущості ($p \leq 0,01$), ніж для жителів обласного центру. Жителі меншого населеного пункту відчувають себе більш задоволеними від стосунків із сусідами ($p \leq 0,01$).

На противагу припущенню про більшу активність у сусідських стосунках осіб, що приділяють менше часу інтернет-спілкуванню, саме ті, хто не використовує соціальні мережі, відчувають себе більш дистанційованими від сусідів ($p \leq 0,01$). Можемо припустити, що в інтернет-спілкуванні відбувається часткова компенсація незадоволених соціально-психологічних потреб, тому ті особи, що його не використовують, відчувають більшу психологічну дистанцію щодо малознайомих людей. Очікувано, що для респондентів, які активно користуються соціальними мережами, значущість стосунків із сусідами менша, ніж для тих, хто їх не використовує (на рівні тенденції).

У результаті проведеного дослідження наші припущення підтвердилися частково: найбільш близькими до сусідів відчувають себе жителі менших населених пунктів, а найбільш дистанційованими – жінки та особи, що не користуються соціальними мережами. Оскільки ці групи частково перекриваються, ми провели додатковий аналіз, виділивши в окрему групу жінок, що не використовують соціальні мережі. Саме у них виявилася найбільша соціально-психологічна дистанція щодо сусідів ($M=2,73$).

Найбільше задоволення від актуалізації взаємин із сусідами та їхнього характеру відчувають жителі містечка, а найменше – люди, що не користуються соціальними мережами. Найвищу значущість сусідські стосунки мають для жителів невеликого містечка (перші ранги традиційно займають стосунки із сім'єю та друзями), а найменше уваги взаєминам із сусідами приділяють активні користувачі соціальних мереж. Найбільше вірять у допомогу оточення респонденти, що ведуть активне спілкування в інтернет-мережах (імовірно, у даному випадку йдеться не про сусідів – до "оточення" віднесено саме суб'єктів спілкування в інтернет-мережі), а найменше на таку допомогу сподіваються чоловіки. Таким чином, за даними нашого дослідження, характеристика сусідських стосунків більшою мірою залежить від особливостей населеного пункту, де проживає особа, від тих традицій добросусідських взаємин чи ізоляції, що склалися.

Метою нашого дослідження було з'ясувати, як впливають сусідські стосунки на переживання суб'єктивного соціального благополуччя, тобто на позитивну оцінку свого соціального буття. У ході проведеного кореляційного аналізу виявилось, що стосунки із сусідами слабок, однак пов'язані з більшістю параметрів суб'єктивного соціального благополуччя

(табл. 2). Так, у цілому найтісніші зв'язки між загальним показником ССБ та переживанням сусідства характерні для людей, що не користуються інтернет-спілкуванням, і для жінок. Цікаво, що найслабші зв'язки виявлені у жителів менших населених пунктів та активних користувачів соціальних мереж. (Одним з імовірних пояснень може бути невеликий обсяг вибірки цих двох груп, а тому постає необхідність подальших досліджень у цьому напрямі.) Зазначимо, що найсильніший негативний зв'язок між задоволеністю стосунками із сусідами та соціальною дистантністю характерний для людей, що не звертаються до соціальних мереж. Тобто найменш психологічно дистанційованими відчують себе ті респонденти, які реалізують себе в реальних, а не віртуальних взаєминах. Причому більш яскраво це проявляється у жінок. Для чоловіків і жителів більших міст задоволення від сусідських стосунків пов'язане більше із соціальною помітністю. Значно важливішим соціальне схвалення сусідів є для людей, що не користуються інтернет-мережею для спілкування.

Отже, сусідські стосунки – важливий чинник переживання суб'єктивного соціального благополуччя, однак існує певна своєрідність його прояву в різних умовах. Так, для чоловіків і жителів більших міст найважливішою є соціальна помітність, тоді як для респондентів, що не користуються інтернет-спілкуванням, задоволення від стосунків із сусідами пов'язане з їхньою схвальною оцінкою особистості опитуваного. В активних користувачів соціальних мереж задоволеність стосунками із сусідами обумовлена загальними уявленнями про людей, тоді як для “некористувачів” більш актуальним є переживання емоційної близькості із сусідами. Найменше зв'язків ССБ і задоволення від сусідства виявлено у жителів невеликого містечка та користувачів інтернет-мереж.

Щоб з'ясувати, як переживання задоволення від сусідських стосунків впливає на суб'єктивне соціальне благополуччя, було проведено регресійний аналіз (загальна вибірка), де залежною змінною був рівень ССБ, а незалежною – задоволеність стосунками із сусідами. У процесі покрокової множинної регресії задоволення від взаємин із сусідами виявилось найбільш важливою незалежною змінною в рівнянні та пояснило приблизно 25,4% дисперсії суб'єктивного соціального благополуччя ($\beta=0,336$, $p\leq 0,001$; β – стандартизований коефіцієнт регресії). Очікування допомоги від оточення були другою змінною та пояснювали додаткові 7,4% ($\beta=0,281$, $p\leq 0,001$). Важливо зазначити, що переживання соціально-психологічної дистанції із сусідами не давали прибавки в частці пояснюваної дисперсії. Для жінок упевненість у тому, що сусіди в разі потреби обов'язково нададуть допомогу, є більш суттєвим чинником переживання ССБ ($\beta=0,305$, $p\leq 0,001$), ніж для чоловіків ($\beta=0,226$, $p\leq 0,001$). Для жителів невеликого містечка найбільш важливою незалежною змінною в рівнянні став саме розрахунок на допомогу оточення в разі необхідності ($\beta=0,489$, $p\leq 0,001$).

Таблиця 2

Пов'язаність показників суб'єктивного соціального благополуччя з оцінкою задоволеності стосунками із сусідами (коефіцієнт Спірмена)

Категорії респондентів	Соціально-помітність	Соціально-дистантність	Соціально-схвалення	Гарні стосунки із близькими	Позитивні соціальні переконання	Загальний показник ССБ
По всій вибірці	0,396	0,200	0,322	0,279	0,341	0,428
Жінки (N=448)	0,381	0,240	0,328	0,327	0,351	0,454
Чоловіки (N=238)	0,427	0,122*	0,322	0,197	0,323	0,391
Жителі м. Чернігова (N=626)	0,410	0,226	0,338	0,289	0,352	0,449
Жителі м. Шостки (N=60)	0,242*	–	0,223*	–	–	0,207*
Особи, що активно користуються соціальними мережами (N=48)	0,208*	–	–	0,324	0,395	0,268*
Особи, що не користуються соціальними мережами (N=407)	0,404	0,320	0,349	0,269	0,306	0,456
Жінки, що не користуються соціальними мережами (N=261)	0,319	0,296	0,306	0,244	0,308	0,415

* Рівень значущості $p \leq 0,05$, всі інші $p \leq 0,01$.

Висновки. Інтерес до функціонування сусідських стосунків підвищився останнім часом під впливом кризи суспільних відносин і в основному реалізується у сфері політичної психології. Роль сусідства в переживанні суб'єктивного соціального благополуччя досі не була предметом дослідницької уваги для українських психологів.

У ході проведеного нами дослідження виявлено таке. По-перше, найбільш суттєвим чинником добросусідських взаємин, що впливають на

переживання суб'єктивного соціального благополуччя, є як емоційний аспект стосунків (задоволення від них), так і розрахунок на допомогу оточення. Для чоловіків та жителів більших міст задоволення від сусідських стосунків пов'язане із соціальною помітністю, тоді як для респондентів, що не користуються інтернет-спілкуванням, задоволення від стосунків із сусідами залежить від схвальної оцінки останніми особистості опитуваного. По-друге, переживання сусідства у чоловіків та жінок майже не відрізняється. Однак незважаючи на те, що характер сусідських стосунків більше впливає на переживання суб'єктивного соціального благополуччя жінками, вони відчувають себе при цьому більш психологічно дистанційованими від сусідів. По-третє, показано, що в жителів менших населених пунктів сусідство – більш важлива складова суб'єктивного соціального благополуччя, ніж у жителів великих міст. Вони відчувають себе більш близькими до сусідів, переживають більше задоволення від стосунків з ними та вище оцінюють їхню значущість у своєму соціальному житті. По-четверте, для осіб, що активно використовують соціальні інтернет-мережі, сусідство не є суттєвим чинником переживання соціального благополуччя; вони надають сусідству помітно меншого значення і найбільше вірять у допомогу оточення. В активних користувачів соціальних мереж задоволеність стосунками із сусідами обумовлена загальними уявленнями про людей, тоді як для “некористувачів” більш актуальним є переживання емоційної близькості із сусідами.

Подальшу перспективу дослідження вбачаємо в порівнянні сприймання сусідства та його ролі в переживанні суб'єктивного соціального благополуччя жителями великих та малих міст і села, а також у вивченні змін у характері сусідських стосунків в умовах соціальної кризи.

Література

1. Данильченко Т. В. Місце суб'єктивного соціального благополуччя в системі психологічних категорій / Т. В. Данильченко // Український психолого-педагогічний науковий збірник. – 2014. – № 3. – С. 46–56.
2. Найдьонова Л. А. Проблема територіальності в соціальній психології: феномени сусідства / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. ст. / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 10(13). – С. 169–184.
3. Найдьонова Л. А. Соціальні мережі як ландшафт роботи з клієнтом у “малому світі” сусідства / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 20(23). – С. 182–190.
4. Рат Т. Пять элементов благополучия: Инструменты повышения качества жизни : пер. с англ. / Т. Рат, Дж. Хартер. – М. : Альпина Паблишерз, 2011. – 148 с.
5. Хахулина Л. Человек в системе социальных связей / Л. Хахулина // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 1 (81), январь-февраль. – С. 39–49.
6. Хащенко В. А. Психология экономического благополучия / В. А. Хащенко. – М. : Ин-т психологии РАН, 2012. – 426 с.

7. *Helliwell J. F.* The social context of well-being / Helliwell J. F., Putnam R. D. // *Philosophical Transactions of the Royal Society of London Series B.* – 2004. – Vol. 359. – P. 1435–1446.
8. *Farrell S. J.* Neighborhoods and neighbors: Do they contribute to personal well-being? / Farrell S. J., Aubry T., Coulombe D. // *Journal of Community Psychology.* – 2004. – Vol. 32. – P. 9–25.
9. *Keyes C. L. M.* The Mental Health Continuum: From Languishing to Flourishing in Life / Keyes C. L. M. // *Journal of Health and Social Behavior.* – 2002. – Vol. 43. – P. 207–222.
10. *Luttmer E. F. P.* Neighbors as Negatives: Relative Earnings and Wellbeing / Luttmer E. F. P. // *Quarterly Journal of Economics.* – 2005. – Vol. 120. – P. 963–1002.
11. *McPherson M.* Social isolation in America: Changes in core discussion networks over two decades / McPherson M., Smith-Lovin L., Brashears M. E. // *American sociological review.* – 2006. – Vol. 71(3). – P. 353–375.
12. Measuring well-being across Europe: Description of the ESS Well-being Module and preliminary findings / Huppert F. A., Marks N., Clark A., Siegrist J., Stutzer A., Vitterso J. & Wahrendorf M. // *Social Indicators Research.* – 2009. – Vol. 91. – P. 301–315.
13. *Muller M. L.* Social well-being: Investigating the relation of social aspects to optimal functioning in society / Muller M. L. // Bachelor thesis // Universiteit Twente, Enschede. – Режим доступу : [http://essay.utwente.nl/61867/1/M%C3%BCller_M.-s0163465_\(verslag\).pdf](http://essay.utwente.nl/61867/1/M%C3%BCller_M.-s0163465_(verslag).pdf)
14. *Oishi Sh.* The Psychology of Residential Mobility: Implications for the Self, Social Relationships, and Well-Being / Sh. Oishi // *Perspectives on Psychological Science.* – 2010. – Vol. 5(1). – P. 5–21.
15. *Parson T.* The social system / T. Parson. – Glencoe, IL : Free Press, 1951.
16. *Rollero C.* Does Place attachment affect social well-being? / Rollero C., De Piccoli N. // *Revue europeenne de psychologie appliqué.* – 2010. – Vol. 60. – P. 233–238.
17. *Salt A.* An investigation into community well-being in urban and rural population. Unpublished honours thesis / A. Salt. – Deakin University, Burwood, Australia, 2002.
18. *Triandis H. C.* Individualism and collectivism / H. C. Triandis. – Boulder, CO : Westview Press, 1995.
19. *Triandis H. C.* The self and social behavior in differing cultural contexts / H. C. Triandis // *Psychological Review.* – 1989. – Vol. 96. – P. 506–520.
20. Volunteering and Its Relationship With Personal and Neighborhood Well-Being / Mellor D., Hayashi Y., Stokes M., Firth L., Lake L., Staples M., Chambers S., Cummins R. // *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly.* – 2009. – Vol. 38(1). – P. 144–159.
21. *Whyte W. H.* The organization man / W. H. Whyte. – Oxford, England : Simon & Schuster, 1956.

Reference

1. Danilchenko, T. V. (2014). Mistse subyektivnoho sotsialnoho blahopoluchchia v systemi psykholohichnykh katehorii [Place of subjective social well-being in system of psychological categories]. *Ukrainskii psykholoho-pedahohichnyi naukovyi*

- zbirnyk [The Ukrainian psychological and pedagogical scientific collection], 3, 46–56 (ukr).
- Naydonova, L. A. (2005). Problema terytorialnosti v sotsialniy psykholohii: fenomeny susidstva [Problem of territoriality in social psychology: phenomenon of a neighbourhood]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios in social and political psychology], 10(13), 169–184 (ukr).
 - Naydonova, L. A. (2008). Sotsialni merezhi yak landshaft roboty z kliientom u “malomu sviti” susidstva [Social networks as a landscape of work with a client in the “small world” of neighbourhood]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios in social and political psychology], 20(23), 182–190 (ukr).
 - Rat, T., Harter, J. K. (2011). *Pyat elementov blagopoluchiya: Instrumenty povysheniya kachestva gizni* [Five elements of well-being: Tools of improvement of quality of life]. Moscow: Alpina Publ. (rus).
 - Khakhulyna, L. (2006). Chelovek v systeme sotsialnykh svyazey [The person in system of social communications]. *Vestnik obshchestvennogo mneniya* [The public opinion bulletin], 1 (81), 39–49 (rus).
 - Hashchenko, V. A. (2012). *Psikhologiya ekonomicheskogo blagopoluchiya* [Psychology of economic well-being]. Moscow: Moscow Institute of Psychology of Russian Academy of Sciences (rus).
 - Helliwell, J. F., Putnam, R. D. (2004). The social context of well-being. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London Series B*, 359, 1435–1446.
 - Farrell, S. J., Aubry, T., Coulombe, D. (2004). Neighborhoods and neighbors: Do they contribute to personal well-being? *Journal of Community Psychology*, 32, 9–25.
 - Keyes, C. L. M. (2002). The Mental Health Continuum: From Languishing to Flourishing in Life. *Journal of Health and Social Behavior*, 43, 207–222.
 - Luttmer, E. F. P. (2005). Neighbors as Negatives: Relative Earnings and Wellbeing. *Quarterly Journal of Economics*, 120, 963–1002.
 - McPherson, M., Smith-Lovin, L., Brashears, M. E. (2006). Social isolation in America: Changes in core discussion networks over two decades. *American sociological review*, 71(3), 353–375.
 - Huppert, F. A., Marks, N., Clark, A., Siegrist, J., Stutzer, A., Vitterso, J. & Wahrendorf, M. (2009). Measuring well-being across Europe: Description of the ESS Well-being Module and preliminary findings. *Social Indicators Research*, 91, 301–315.
 - Muller, M. L. (2012). Social well-being: Investigating the relation of social aspects to optimal functioning in society. Bachelor thesis. Universiteit Twente, Enschede. [http://essay.utwente.nl/61867/1/M%C3%BCller, M. - s0163465 \(verslag\).pdf](http://essay.utwente.nl/61867/1/M%C3%BCller, M. - s0163465 (verslag).pdf)
 - Oishi, Sh. (2010). The Psychology of Residential Mobility: Implications for the Self, Social Relationships, and Well-Being. *Perspectives on Psychological Science*, 5(1), 5–21.
 - Parson, T. (1951). *The social system*. Glencoe, IL: Free Press.
 - Rollero, C., De Piccoli, N. (2010). Does Place attachment affect social well-being? *Revue europeenne de psychologie applique*, 60, 233–238.
 - Salt, A. (2002). *An investigation into community well-being in urban and rural population*. Unpublished honours thesis, Deakin University, Burwood, Australia.

18. Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview Press.
19. Triandis, H. C. (1989). The self and social behavior in differing cultural contexts. *Psychological Review*, 96, 506–520.
20. Mellor, D., Hayashi, Y., Stokes, M., Firth, L., Lake, L., Staples, M., Chambers, S., Cummins, R. (2009). Volunteering and Its Relationship With Personal and Neighborhood Well-Being. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 38(1), 44–159.
21. Whyte, W. H. (1956). *The organization man*. Oxford, England: Simon & Schuster.

Данильченко Т. В. Соседство как фактор субъективного социального благополучия

Рассматривается роль соседских отношений в переживании субъективного социального благополучия. Последнее трактуется как субъективная оценка индивидом успешности своего функционирования в социальной среде. В психологической литературе, преимущественно американской, изучаются исключительно аффективные связи между характером соседства и переживанием субъективного благополучия. В Украине соседские отношения пока еще не стали предметом социально-психологических исследований, но из-за кризиса общественного сознания они приобретают новое значение как важный компонент субъективного социального благополучия. В ходе проведенного в украинской аудитории исследования выявлено, что наиболее существенным фактором, который влияет на переживание субъективного социального благополучия, является уверенность в том, что соседи помогут в случае необходимости. Показано, что для мужчин и жителей большого города удовольствие от соседских отношений связано с социальной заметностью, тогда как для респондентов, которые не пользуются интернет-общением, удовольствие от отношений с соседями зависит от одобрительной оценки их личности.

Ключевые слова: соседство, субъективное социальное благополучие, социальные сети.

Danylchenko T. V. Neighborhood as a factor of subjective social well-being

The role of neighbour's relations in subjective social well-being experience is considered in the article. The latter is regarded as subjective individual evaluation of the success of his/her functioning in social environment. In the psychological literature, mainly American, solely affective relations between neighbourhood character and subjective well-being experience are studied. In Ukraine neighbour's relations have not become a subject of psychosocial researches, but because of public consciousness crisis they get new significance and become an important component of subjective social well-being. During the research conducted in the Ukrainian audience it has been revealed that the most essential factor which influences subjective social well-being experiences is the confidence of the fact that neighbours will help in case of need. It has been shown that for men and inhabitants of a big city the pleasure from neighbour's relations is connected with social noticeability whereas for the respondents who do not communicate via Internet, the pleasure from relations with neighbours depends on the approving appraisal of their personality.

Key words: neighborhood, subjective social well-being, social networks.

ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ДОБРОВОЛЬНЫХ МИГРАНТОВ В УСЛОВИЯХ МЕГАПОЛИСА

А. В. Смотрицкий, г. Киев

Процесс социально-психологической адаптации мигрантов в условиях мегаполиса рассматривается через призму трансформации социальной идентичности. Выделена категория “добровольные мигранты”, для которой “факторы притяжения” (привлекающие в новое общество) оказываются сильнее, чем “факторы отталкивания” (оказывающие давление и заставляющие выезжать). Обозначены характерные черты мегаполисного менталитета: внутренняя непротиворечивость базовых убеждений, прагматизм, рационализм, представления об относительности добра и зла, приоритет индивидуалистического начала над коллективистическим. Проанализирована необходимость установления и поддержания баланса между личностной и социальной идентичностями в процессе социально-психологической адаптации. Установлено, что главной особенностью ресоциализации мигрантов в условиях мегаполиса является их ориентация на социокультурную среду как гораздо более доминантную, чем этнокультурная. Обосновано использование досугово-танцевальных практик – технологии оптимизации процесса социально-психологической адаптации мигрантов в условиях мегаполиса. Определены механизмы идентификации и дифференциации, влияющие на трансформацию социальной идентичности мигрантов посредством досугово-танцевальных практик.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, ресоциализация мигрантов, добровольные мигранты, мегаполис, мегаполисная идентичность, досугово-танцевальные практики.

Проблема. Миграционные тенденции последнего времени характеризуются увеличением потока добровольных мигрантов с территории бывшего СССР в мегаполисы развитых европейских стран. Многочисленные исследования проблемы миграции в различных областях знаний обозначили существенные отличия в миграционном поведении различных категорий переселенцев: добровольных и вынужденных мигрантов, постоянных и временных, внешних и внутренних. При этом необходимо отметить недостаток социально-психологических работ, в которых изучаются особенности адаптации добровольных мигрантов, их интеграции в новое социокультурное окружение. Кризис идентичности, обусловленный изменением условий проживания, кардинальной сменой круга общения, происходит как у мигрантов, так и у представителей местного населения, поэтому продуктивное взаимодействие и общение становятся возможны лишь после взаимной социально-психологической и социокультурной

адаптации представителей этих социальных групп, формирования новой позитивной социальной идентичности.

Специфику социально-психологической адаптации мигрантов в условиях мегаполиса изучали многие исследователи [4; 6; 8; 9]. Значительное внимание ученые уделяют социокультурной составляющей процесса адаптации [4; 6–9; 14], трансформации социальной идентичности [1–4; 6–9; 13; 14]. Однако по-прежнему недостаточно разработанными остаются практические средства и технологии формирования позитивной социальной идентичности мигрантов. Поиску таких инструментов в сфере досугово-танцевальных (ДТП) практик вплоть до наших исследований надлежащего внимания не уделялось.

Нерешенными частями общей проблемы являются многие феномены, связанные с особенностями формирования идентичности с учетом телесности человека. Также в психологических исследованиях крайне незначительно представлены определения города как специфического социально-психологического феномена.

Целью статьи является анализ трансформации социальной идентичности мигрантов в условиях мегаполиса с помощью обращения к досугово-танцевальным практикам.

Исследуемые нами добровольные мигранты в большей степени, чем вынужденные переселенцы или беженцы, а также сезонные работники или “заробитчане”, ориентированы на развитие и самореализацию, достижение субъективного благополучия и комфорта “здесь и сейчас” в отличие от стратегии на выживание, характерной для последних. Принимая решение о миграции самостоятельно, без внешнего давления, добровольный мигрант исходит из своих потребностей, реализацию которых связывает в том числе со скорейшей и оптимальной адаптацией к новой социокультурной среде, коей является современный мегаполис.

Термин “мегаполис” мы используем по отношению не к любому городу с населением свыше 1 миллиона жителей, как это принято у некоторых исследователей-урбанистов. В нашем понимании мегаполис характеризует наличие специфической социокультурной ментальности, сформированной посредством слияния множества культур. А. В. Микляева и П. В. Румянцева полагают, что столичный менталитет (одна из самых популярных “классификаций”) в значительно большей степени, нежели провинциальный, “характеризуется внутренней непротиворечивостью базовых убеждений, прагматизмом, рационализмом, представлениями об относительности добра и зла, приоритетом индивидуалистического начала над коллективистическим” [9, с. 12]. Мегаполис – это прежде всего единство разных; поэтому как для мигрантов, так и для местных жителей жизненно важным является поддержание этого обоюдовыгодного вида

симбиоза, обеспечивающего привлекательность данной формы городского расселения. Желательный результат социально-психологической адаптации состоит в освоении мегаполисной культуры, характеризующейся преобладанием общечеловеческих и интернациональных составляющих (ценности, нормы и идеалы) в отличие от этнических составляющих культуры, свойственных провинциальным поселениям.

Несмотря на этническое возрождение, имевшее место во второй половине XX века, подтвержденное существованием в мировой науке ряда объяснительных концепций, необходимо отметить, что мегаполисы в наименьшей степени подвержены воздействию этого феномена. Поэтому в нашем исследовании речь идет об адаптации не к этнокультурной, а к социокультурной среде как гораздо в большей степени доминирующей в условиях мегаполиса при незначительном влиянии индигенного народа. По этой причине в выборку нашего исследования попала и категория мигрантов, переехавших в мегаполис после длительного периода проживания в провинциальных районах принимающей страны.

По мнению М. А. Максимова, “кризис идентичности – это неизбежный этап в процессе адаптации мигрантов к новым условиям жизни, успешное его преодоление приводит личность к обретению новой, более зрелой идентичности” [7, с. 117]. Изучая механизмы процесса социально-психологической адаптации мигрантов, вслед за многочисленными исследователями мы пришли к выводу, что “люди организуют и направляют свое поведение в соответствии с их субъективными представлениями о себе, выраженными в идентичности. Поэтому знание идентичности личности позволяет предсказывать поведение человека, которое строится на основе интериоризации (вбирания внутрь) занимаемых им объективных социальных статусов” [11, с. 84].

Согласно когнитивистской парадигме (в русле которой была сформирована теория социальной идентичности Г. Тэджфела и Дж. Тернера) базис идентичности, или “Я-концепции”, опирается на два основания: личностную идентичность (осознаваемые индивидуальные особенности) и социальную идентичность. Первая, личностная, выражается в терминах физических, интеллектуальных и нравственных личностных черт; вторая, социальная, определяется через принадлежность к какой-либо социальной общности. Важно, что социальная идентичность может быть положительной, если группа, с которой идентифицирует себя индивид, положительно оценивается обществом, а может быть, напротив, негативной, если к группе относятся отрицательно. Во втором случае индивид скорее всего будет стремиться изменить ситуацию, пытаясь либо покинуть группу, либо изменить ее оценку обществом [10]. Возможность перехода из одной группы в другую (транспарентность границы) минимизирует напряженность между группами.

“Я-концепція” в цілях приспособлення к различным ситуациям регулирует поведение человека, делая более выраженным осознание либо социальной, либо личностной идентичности. В. С. Агеев отмечает, что “большая выраженность в самосознании социальной идентичности влечет за собой переход от межличностного поведения к межгрупповому. Основной чертой последнего является то, что оно контролируется восприятием себя и других с позиций принадлежности к социальным категориям. Это ведет к акцентуации воспринимаемого сходства внутри группы и воспринимаемого различия между теми, кто относится к разным группам” [1, с. 352]. Выход из ситуации нам видится в уравнивании выраженности в самосознании социальной и личностной идентичности. Процесс социально-психологической адаптации можно считать завершенным, если условный партнер по общению будет рассматриваться как уникальный субъект взаимоотношений, а не представитель какой-либо ауто- или ингруппы с присущими ей характеристиками.

Согласно Ю. Хабермасу, “установление и поддержание баланса между личностной и социальной идентичностями происходит с помощью техник взаимодействия, среди которых исключительное значение отводится языку (и именно как язык общения нами исследуется танец. – А. С.). В процессе взаимодействия человек проясняет свою идентичность, в личностной идентичности проявляется стремление человека к своей индивидуальности, неповторимости, в а социальной – стремление соответствовать нормативным ожиданиям партнёра. Это противоречие представляет собой дилемму в поведении и жизни человека: быть как все или быть отличным от других. В реальном взаимодействии человек всегда стремится к поиску компромисса между этими двумя сторонами” [4, с. 23]. Очевидно, что сама специфика занятий социальными парными танцами подсказывает мигранту творческое разрешение этого компромисса – импровизация и самовыражение в рамках заданного танцевального стиля. “В результате человек артикулирует и актуализирует свою социальную природу, осуществляя в предложенных обществом границах собственный выбор” [2, с. 72], так же как самовыражение аутентичных творческих способностей в досугово-танцевальных практиках происходит исключительно в рамках заданного танцевального стиля. При этом спонтанная (хаотичная, нестилевая) импровизация (при всех ее достоинствах и положительных эффектах в психотерапии) не может способствовать мигранту в процессе социально-психологической адаптации и дальнейшей интеграции. Не учитывающая нормы, обычаи и традиции социума попытка спонтанного самовыражения (проявления отличной от других индивидуальной техники и артистичности) способна превратить мигранта в изгоя.

Социальная идентичность определяется как часть Я-концепции индивида, которая возникает из осознания своего членства в социальной

группе (или группах) вместе с ценностным и эмоциональным значением, придаваемым этому членству [14]; рассматривается как динамическая структура, образующаяся за счет механизмов идентификации и дифференциации, состоящая из когнитивного и аффективного компонентов, и развивающаяся на протяжении всей жизни человека в соответствии с изменениями социального контекста; проявляется в различных формах (этнической, гражданской, идеологической, религиозной, половой, общечеловеческой, профессиональной) [3].

Становление социальной идентичности происходит в процессе социализации. Д. И. Фельдштейн в качестве критериев социализированности личности выделяет: 1) содержание сформированных установок, стереотипов, ценностей, “картин мира” человека; 2) адаптированность личности, ее нормотипическое поведение; 3) социальную идентичность. Однако главным критерием социализированности личности выступает не степень ее приспособленчества, конформизма, а степень ее независимости, уверенности, раскрепощенности, инициативности, незакомплексованности [13].

Некоторые исследователи выделяют в процессе социализации две фазы: социальную адаптацию и интериоризацию (интернализацию). А. И. Ковалева, например, рассматривает социальную адаптацию как “приспособление индивида к социально-экономическим условиям, ролевым функциям, социальным нормам, среде жизнедеятельности, а интериоризацию соответственно как процесс включения социальных норм и ценностей во внутренний мир человека” [2, с. 71]. В связи с этим в нашем эмпирическом исследовании мы использовали методiku М. Куна и Т. Макпартленда “Кто я?”, ориентированную на субъективную презентацию идентичности.

Даже при таком разделении процесса социализации на две фазы: социальную адаптацию и интериоризацию – очевидно, что адаптация должна быть подчинена последующей интериоризации. Иначе, если рассматривать процесс адаптации как вырванный из контекста более глобального процесса социализации, то, возможно, конформная стратегия адаптации будет расцениваться как наиболее эффективная и быстрореализуемая (а в ситуациях закрытых групп – армия, тюрьма, внезапная, неподготовленная экспедиция – и единственно возможная), но, учитывая все этапы развития личности и беря во внимание весь спектр ее потребностей, мы приходим к выводу о том, что уже в процессе адаптации должны начать формироваться навыки, позволяющие впоследствии говорить об аутентичности развития личности мигранта. Как утверждает Т. В. Румянцева, “структура идентичности внутренне противоречива; она отражает, с одной стороны, стремление человека к уникальности, с другой стороны,

желание быть понятым и принятым значимым социальным окружением” [11, с. 84].

Из вышеизложенного напрашивается вывод, что процесс интеграции взрослого мигранта в инокультурное сообщество корректней было бы назвать процессом ресоциализации, но, следуя научной традиции, мы будем говорить о социально-психологической (социокультурной) адаптации, подразумевая оба этапа, выделенные А. И. Ковалевой: социальную адаптацию и интериоризацию. При этом за точку отсчета процесса социально-психологической адаптации нами принимается субъективно оцениваемое появление внутреннего конфликта, разрешение которого видится в следовании одной из стратегий, обозначенных К. Томасом и Р. Килменном: уклонение (уход), принуждение, уступчивость, компромисс, сотрудничество, – расположенных в системе координат между векторами: степень внимания к интересам другой стороны, степень внимания к собственным интересам. Отмеченные стратегии и векторы в определенной степени созвучны теории аккультурации Дж. Берри [6]. Несмотря на существенные недостатки сетки Томаса – Килменна в качестве метода предсказания в конфликтных ситуациях [12], выделенные К. Томасом и Р. Килменном стратегии великолепно обрабатываются в досугово-танцевальных практиках, что позволяет овладевать навыками разрешения конфликтных ситуаций (применения разных стратегий) в зависимости от возможного поведения других партнеров по взаимодействию.

Так же важно говорить о телесности человека как о компоненте социальной идентичности. Досугово-танцевальные практики помогают лучшей идентификации сознания человека и его тела. Зачастую реальность образа мигранта (да и местного жителя) отлична от телесного феномена. “Образ обретает реальность, когда объединяется с чувством или ощущением. Отождествление, основанное на образах и ролях, рано или поздно перестает удовлетворять” [5, с. 113].

Нередко проблемы социально-психологической адаптации наших бывших соотечественников за границей вызваны их воспитанием в обстановке излишней закрепощенности, подавления телесного, чувственного начала. Досугово-танцевальные практики являются площадкой совмещения эмоционального и ментального развития личности мигрантов, где работа с телом и работа с интеллектом сведены воедино в отличие от обыденной жизни с характерным для нее перекосом в сторону интеллектуального развития. Такие практики формируют умение телесно отзеркаливать двигательные паттерны высокостатусных социальных групп, что приводит также к телесной привлекательности мигрантов.

Доверие и взаимодействие на интимно-личностной дистанции способствуют оптимизации социально-психологической адаптации мигрантов в мегаполисе, где высокая общая численность населения “приводит к

повышению анонимности и одновременно к постоянному нарушению границ личного пространства конкретного жителя” [9, с. 9]. Описывая взаимоотношения людей в интруппе и с аутгруппой, Д. Мацумото отмечает, что “большинство людей интуитивно чувствуют принадлежность к своей группе и узнают чужаков. Взаимоотношения в интруппе характеризуются близким знакомством, внутренней теплотой и доверием, отношения развиваются на основе дружбы и общих целей. Во взаимоотношениях с аутгруппой не устанавливаются близкое знакомство, теплота и доверие. Достаточно часто отношения с аутгруппой проявляются в чувствах враждебности, агрессии, равнодушия, превосходства” [8, с. 520]. Отсюда можно сделать вывод, что через “близкое знакомство, внутреннюю теплоту и доверие” в досугово-танцевальных практиках вырисовываются взаимоотношения, подобные интрупповым, что при наличии среди танцоров как мигрантов, так и местных жителей облегчает процесс их взаимной адаптации.

Уникальность досугово-танцевальных практик состоит в том, что в социальном танцевальном взаимодействии практически отсутствует темпоральный фактор. Между выбором стратегий и форм взаимодействия, их реализацией и реакцией обратной связи проходит ничтожно малое время, ограниченное ритмом музыкальной композиции. Построенное на доверии взаимодействие не требует длительного формирования его кредита. Доверие возникает как условие взаимодействия, а не как результат предшествующего положительного опыта. Умения и навыки социального танцевального взаимодействия находят в течение времени танца свое многократное положительное подкрепление.

Выводы. В досугово-танцевальных практиках мигранты имеют возможность повысить свой социальный статус, занять значимое место в референтной группе и, как результат, сформировать позитивную социальную идентичность гораздо легче, чем в профессиональной или публичной сферах, ввиду неформальности и ненормативности данных взаимоотношений. Положительный опыт способен укрепить их уверенность в возможности добиться подобного результата в профессиональной, гражданской и других жизненно важных сферах деятельности.

Перспективы дальнейших исследований видятся в создании батареи диагностических методик, позволяющих зафиксировать положительную динамику трансформации социальной идентичности мигрантов.

Литература

1. Агеев В. С. Социальная идентичность личности / В. С. Агеев // Социальная психология: Хрестоматия : учеб. пособие для студ. вузов / сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 349–356.
2. Богданова В. В. Траектории социализации как социологический феномен / В. В. Богданова // Знание. Понимание. Умение. – 2009. – № 1. – С. 70–74.

3. *Иванова И. В.* Социализация и формирование социальной идентичности в период детства [Электронный ресурс] / И. В. Иванова. – Режим доступа : www.psvchologv.ru/lomonosov/icsiscs/hp.htm/
4. Идентичность: социально-психологические и социально-философские аспекты : кол. моногр. / К. В. Патырбаева, В. В. Козлов, Е. Ю. Мазур и др. ; науч. ред. К. В. Патырбаева ; Перм. гос. нац. иссл. ун-т. – Пермь, 2012. – 250 с.
5. *Коростелина А. В.* Образ тела как психологический феномен / А. В. Коростелина // Вопросы психологии. – 1999. – № 4. – С. 110–114.
6. Кросс-культурная психология: исследования и применение / Дж. Берри, А. Х. Пуртинга, М. Х. Сигалл, П. Р. Дасен. – Х. : Гуманитар. центр, 2007. – 558 с.
7. *Максимов М. А.* Особенности процесса социально-психологической адаптации мигрантов к новым условиям жизни / М. А. Максимов // Этнокультурная идентичность как стратегический ресурс самосознания общества в условиях глобализации : материалы междунар. науч.-практ. конф. 28–29 сентября 2013 г. – Прага : Vědecko vydavatelské centrum “Sociosféra-CZ”, 2013. – С. 112–118.
8. *Мацумото Д.* Человек, культура, психология. Удивительные загадки, исследования и открытия / Дэвид Мацумото. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2008. – 668 с.
9. *Микляева А. В.* Городская идентичность жителя современного мегаполиса: ресурс личностного благополучия или зона повышенного риска? / А. В. Микляева, П. В. Румянцева. – СПб. : Речь, 2011. – 160 с.
10. *Пузанова Ж. В.* Теоретические подходы и методологическая специфика исследования феномена социальной идентичности в эмпирической социологии / Пузанова Ж. В., Седнева М. В., Филоненко М. В. // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. – 2013. – № 3. – С. 14–24.
11. *Румянцева Т. В.* Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре : учеб. пособие / Т. В. Румянцева. – СПб. : Речь, 2006. – 176 с.
12. *Светлов В. А.* Классификация стратегий поведения в конфликте К. Томаса и Р. Килменна и единая теория конфликта [Электронный ресурс] / В. А. Светлов. – Режим доступа : <http://www.sworld.com.ua/konfer34/304.pdf>
13. *Фельдштейн Д. И.* Психология развития личности в онтогенезе / Д. И. Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 206 с.
14. *Tajfel H.* Human groups and social categories: Studies in social psychology / H. Tajfel. – Cambridge, 1981. – 255 p.

Reference

1. Ageev, V. S. (1999). Sotsialnaya identichnost lichnosti [Social identity of personality]. In E. P. Belinskaya, O. A. Tikhomandritskaya (Eds.), *Sotsialnaya psikhologiya: khrestomatiya* [Social psychology: chrestomathy] (pp. 349–356). Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
2. Bogdanova, V. V. (2009). Traektorii sotsializatsii kak sotsiologicheskii fenomen [The trajectories of socialization as a sociological phenomenon]. *Znanie. Ponimanie. Umenie* [Knowledge. Understanding. Ability], 1, 70–74 (rus).

3. Ivanova, I. V. Sotsializatsiya i formirovanie sotsialnoy identichnosti v period detstva [Socialization and social identity formation during childhood], www.psvchology.ru/lomonosov/icsiscs/hp.htm/ (rus).
4. Patyrbaeva, K. V., Kozlov, V. V., Mazur, E. Ju., Konobeev, G. M., Mazur, D. V., Maricas, K. and Patyrbaeva, M. I. (2012). *Identichnost: sotsialno-psikhologicheskie i sotsialno-filosofskie aspekty: kollektivnaya monografiya* [Identity: socio-psychological and socio-philosophical aspects: collective monograph]. Perm (rus).
5. Korostelina, A. V. (1999). Obraz tela kak psikhologicheskiy fenomen [The image of the body as a psychological phenomenon]. *Voprosy psikhologii* [Questions of psychology], 4, 110–114 (rus).
6. Berri, Dzh., Purtinga, A. H., Sigall, M. H. and Dasen, P. R. (2007). *Kross-kulturnaya psikhologiya: issledovaniya i primeneniye* [Cross-Cultural Psychology: Research and Application]. Harkiv: Humanitarian center Publ. (rus).
7. Maksimov, M. A. (2013). Osobennosti protsessa sotsialno-psikhologicheskoy adaptatsii migrantov k novym usloviyam zhizni [Features of social-psychological adaptation of migrants to new conditions of life]. *Etnotkulturnaya identichnost kak strategicheskiy resurs samosoznaniya obshchestva v usloviyakh globalizatsii: materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii 28–29 sentyabrya 2013 g.* [Ethno-cultural identity as a strategic resource of identity in a globalized society: Materials of the international scientific-practical conference on 28–29 September 2013]. Praga: Sotsiosféra-CZ Publ., pp. 112–118 (rus).
8. Matsumoto, D. (2008). *Chelovek, kultura, psikhologiya. Udivitelnye zagadki, issledovaniya i otkrytiya* [Man, culture, psychology. Amazing puzzles, exploration and discovery]. St. Petersburg: Praym-Evroznak Publ. (rus).
9. Miklyaeva, A. V. and Rumyantseva, P. V. (2011). *Gorodskaya identichnost zhyteilya sovremennogo megapolisa: resurs lichnostnogo blagopoluchiya ili zona povyshennogo riska?* [City resident identity of the modern metropolis: a resource of personal well-being, or high-risk area?]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
10. Puzanova, Zh. V., Sedneva, M. V. and Filonenko, M. V. (2013). Teoreticheskie podkhody i metodologicheskaya spetsifika issledovaniya fenomena sotsialnoy identichnosti v empiricheskoy sotsiologii [Theoretical approaches and methodological specifics of the study of the phenomenon of social identity in empirical sociology]. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Sotsiologiya* [Bulletin of Russian Peoples Friendship University. Series: Sociology], 3, 14–24 (rus).
11. Rumyantseva, T. V. (2006). *Psikhologicheskoe konsultirovaniye: diagnostika ot-nosheniy v pare* [Psychological counselling: Assessment of relations of the couple]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
12. Svetlov, V. A. Klassifikatsiya strategiy povedeniya v konflikte K. Tomasa i R. Kilmenna i edinaya teoriya konflikta [Classification of behavioral strategies in conflict K. Thomas and R. Kilmann and unified theory of conflict], <http://www.sworld.com.ua/konfer34/304.pdf> (rus).
13. Feldshteyn, D. I. (1989). *Psikhologiya razvitiya lichnosti v ontogeneze* [Psychology of personality development in ontogenesis]. Moscow: Pedagogika Publ. (rus).
14. Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge.

Смотрицький А. В. Трансформація соціальної ідентичності добровільних мігрантів в умовах мегаполісу

Процес соціально-психологічної адаптації мігрантів в умовах мегаполісу розглядається крізь призму трансформації соціальної ідентичності. Виділено категорію “добровільні мігранти”, для якої “фактори притягання” (якими приваблює нове суспільство) виявляються сильнішими, ніж “фактори відштовхування” (що чинять тиск і змушують виїжджати). Позначено основні характерні риси мегаполісного менталітету: внутрішня несуперечність базових переконань, прагматизм, раціоналізм, уявлення про відносність добра і зла, пріоритет індивідуалістичного начала над колективістичним. Проаналізовано необхідність встановлення і підтримки балансу між особистісною та соціальною ідентичностями в процесі соціально-психологічної адаптації. З’ясовано, що головною особливістю ресоціалізації мігрантів в умовах мегаполісу є їхня орієнтація на соціокультурне середовище як набагато більш домінантне, ніж етнокультурне. Обґрунтовано використання дозвілєво-танцювальних практик – технології оптимізації процесу соціально-психологічної адаптації мігрантів в умовах мегаполісу. Визначено механізми ідентифікації та диференціації, які впливають на трансформацію соціальної ідентичності мігрантів через дозвілєво-танцювальні практики.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, ресоціалізація мігрантів, добровільні мігранти, мегаполіс, мегаполісна ідентичність, дозвілєво-танцювальні практики.

Smotrisky A. V. Transformation of social identity of voluntary migrants in conditions of megacity

The process of social and psychological adaptation of voluntary migrants in metropolis is considered from the standpoint of the transformation of social identity. We highlighted the definition of “voluntary immigrants”, for which “pull factors” (those factors that make new society attractive) appear stronger, than “push factors” (providing pressure and forcing to leave). The article outlines the principal features of the metropolitan mentality: internal consistency of basic beliefs, pragmatism, rationalism, conceptions about relativity of good and evil, priority of individualistic principles over collectivistic. Necessity for establishment and maintenance of balance between personal and social identity in the process of social and psychological adaptation is analyzed. It is established that the main peculiarity of re-socialization of immigrants in the metropolis is their orientation to the socio-cultural environment as much more dominant compared to ethnocultural. An integrated use of “leisure and dance practices” – technology of optimizing of social and psychological adaptation of the migrants in megacity is justified. The article defines identification and differentiation mechanisms that influence transformation of social identity of migrants through leisure and dance practices.

Key words: social and psychological adaptation, re-socialization of migrants, voluntary migrants, megacity, metropolitan identity, leisure and dance practices.

СИСТЕМАТИКА КОМАНДОТВІРНИХ ТЕХНІК У МЕЖАХ ЦІННІСНО-РОЛЬОВОГО ПІДХОДУ ДО ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ КОМАНД

В. В. Горбунова, м. Київ

Наведено класифікацію та описано основні техніки командотворення, розроблені та специфіковані щодо завдань ціннісно-рольового підходу до формування і розвитку команд. Усі техніки класифіковано за сферою застосування, специфікою інтервенцій та завданнями командного розвитку. До першої групи віднесено техніки роботи з імпліцитними теоріями, поведінковими моделями та ціннісно-рольовою інтеракцією в командах, до другої – аналітичні, моделювальні, трансформаційні та психоедукаційні техніки. За найчисленніші визнано техніки, спрямовані на реалізацію кожного з командотвірних завдань. До цієї групи зараховано техніки експлікації цінностей командної інтеракції особистості, техніки реконструкції рольового репертуару особистості в командній інтеракції, техніки розвитку ціннісної складності у сфері командної інтеракції, техніки реконструкції ціннісно-рольової взаємодії в командах, техніки оприявлення ціннісного змісту командних ролей особистості, техніки аналізу та розвитку рольової компетентності особистості, техніки аналізу та оптимізації стратегій реалізації цінностей командної діяльності особистості, техніки сприяння ціннісній кон'юнкції членів команд, техніки сприяння рольовій конвергентності членів команд.

Ключові слова: команда, командотворення, командний розвиток, ролі, рольова компетентність, цінності, ціннісна складність, імпліцитні теорії, командна інтеракція.

Проблема. Реалізація командотвірних заходів передбачає застосування низки спеціалізованих інструментів, технік, що слугують досягненню базової мети командотворення та реалізації основних завдань. Метою застосування командотвірних технологій у межах авторського ціннісно-рольового підходу є розвиток ціннісно-рольової інтеракції в командах; завданнями – експлікація цінностей командних взаємин та діяльності, а також ціннісного змісту командних ролей кожного члена команди в сприйманні колег та самоперцепції; реконструкція рольового репертуару та аналіз рольової компетентності особистості в команді; організація командної інтеракції з урахуванням ціннісної кон'юнкції та рольової конвергентності її учасників; розвиток рольової компетентності особистості в командній інтеракції [5]. Реалізація поставлених завдань можлива за умови розроблення системи методологічно специфікованих технік, покликаних забезпечити теоретико-методичну конгруентність підходу та зняти ризики спорадичності, притаманні командотвірним програмам, що побудовані на засадах хаотичної еkleктики.

Мета статті: представити систему технік командотворення, специфікованих у межах ціннісно-рольового підходу до формування і розвитку команд.

Увесь арсенал технік, що використовуються в межах командотвірних заходів ціннісно-рольового підходу, може бути систематизований за кількома базовими критеріями: сферою застосування, специфікою інтервенцій, а також безпосередніми командотвірними завданнями, що реалізуються в ході їхнього застосування. Посферно командотвірні техніки диференціюються залежно від їхньої спрямованості: це може бути робота з імпліцитними теоріями, поведінковими моделями або ж із процесом інтеракції в командах. Спеціалізовані щодо особливостей інтервенцій – едукативні, аналітичні, моделювальні і трансформаційні техніки. Найбільш диференційована група – техніки, специфічні за своєю метою; ідеться про техніки експлікації цінностей командної інтеракції особистості, техніки реконструкції рольового репертуару особистості в командній інтеракції, техніки розвитку ціннісної складності у сфері командної інтеракції та ін. Орієнтовна класифікація технік базується на домінуючих ознаках (рис.).

Зауважимо, що увесь масив технік можна використовувати в різних форматах. Ідеться насамперед про соціально-психологічний тренінг, однак за часових, просторових та інших обмежень можливе використання комплексу технік у форматі студій, клубу, слухань, фокус-груп тощо. Що ж до порядку застосування технік, то відповідно до логіки авторського підходу йдеться про послідовну роботу у сфері аналізу і розвитку імпліцитних теорій та поведінкових моделей командної інтеракції; відтак – фокусування на оптимізації безпосередніх процесів ціннісно-рольової взаємодії в командах.

Щоб стимулювати наукову творчість у розробленні командотвірних процедур, проаналізуймо кожну з груп технік.

Техніки експлікації цінностей командної інтеракції особистості. Початок роботи з техніками цього типу пов'язаний з необхідністю ознайомлення учасників з проблемою ціннісно-рольової інтеракції в командах, пояснення феноменів, що лежать в основі командної взаємодії, зокрема ціннісної регуляції взаємин та діяльності. Для психологічного просвітництва можна використовувати різні способи інформування: міні-лекції, іконографіку; аналіз та обговорення кейсів.

Фокусування уваги учасників на власних імпліцитних теоріях командної інтеракції досягається за допомогою специфічних аналітичних технік, центрованих на рефлексії власних цінностей – того принципово важливого в діяльності та взаєминах, на основі чого ухвалюються рішення, вибудовується інтеракція в команді, а також оцінюються люди,

їхні вчинки. Зауважимо, що методологічно коректним є не пропонувати учасникам готові цінності, а дати їм можливість самим поміркувати над важливим та визначити його пріоритетність. Однак простішим, у сенсі організації роботи, а також зручним у зіставленні ціннісних профілів учасників групи є пропозиція готових ціннісних списків за умови їхнього доповнення та відкидання тих цінностей, що перебувають поза діапазоном семантичної придатності. Так, можна взяти оригінальний перелік термінальних та інструментальних цінностей М. Рокича [8] або ж модифікований перелік ідеальних та поведінкових цінностей Ш. Шварца [9].

	АНАЛІТИЧНІ ТЕХНІКИ	МОДЕЛЮВАЛЬНІ ТЕХНІКИ	ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ТЕХНІКИ	
Техніки роботи з імпліцитними теоріями командної інтеракції	Техніки експлікації цінностей командної інтеракції особистості Техніки реконструкції ціннісного змісту командних ролей особистості		Техніки розвитку ціннісної складності у сфері командної інтеракції	ІНФОРМАЦІЙНО-ЕДУКАЦІЙНІ ТЕХНІКИ
	Техніки реконструкції рольового репертуару особистості в командній інтеракції			
Техніки роботи з поведінковими моделями командної інтеракції	Техніку аналізу стратегій реалізації цінностей командної діяльності особистості	Техніки оптимізації стратегій реалізації цінностей командної діяльності особистості Техніки розвитку рольової компетентності особистості		
	Техніки аналізу рольової компетентності особистості			
Техніки роботи з ціннісно-рольовою інтеракцією в командах	Техніки реконструкції ціннісно-рольової взаємодії в командах		Техніки сприяння ціннісній кон'юнкції членів команд Техніки сприяння рольовій конвергентності членів команд	

Рис. Систематика технік командотворення за критеріями сфери застосування, специфіки інтервенцій та безпосередніми завданнями

Для презентації цінностей перед групою можна запропонувати учасникам побудувати піраміду власних командних цінностей або ціннісну “сонячну систему”. Варіанти – зобразити графічно, реконструювати за допомогою проективних матеріалів (камінців різної форми, шахо-

вих фігур, колоди гральних карт) та винести на групове обговорення в режимі “рефлексії на коло”; також можна використати психодраматичні інсценізації, в яких кожен з учасників може бути шаблем піраміди чи планетою. У ході зворотного зв’язку кожен учасник отримує інформацію про те, які цінності приписувались йому в групі, чи збігається групова думка з результатами індивідуальної рефлексії, аналізуються зони близькості та розбіжностей у самосприйманні та командній перцепції.

Техніки реконструкції ціннісного змісту командних ролей особистості. Щоб визначити основні командні ролі, що мають місце в групі, можна: задіяти техніку мозкового штурму з класичним розподілом функцій між учасниками; організувати роботу в підгрупах із презентацією результатів “на коло” з подальшим напрацюванням спільної групової рольової структури; запропонувати готову рольову модель, наприклад за М. Белбіном [2], або модель, у якій ролі прив’язані не до виробничих функцій, а до специфіки взаємодії.

Для аналізу суб’єктивного ціннісного змісту командних ролей можна використовувати елементи графічного, проєктивного, психодраматичного або інших варіантів моделювання. Наприклад, можна звернутися до побудови ціннісних портретів ролей за допомогою стіків, коли на окремих шматках клейкого паперу пишеться окрема цінність і наклеюється на роздруківку із зображенням людського силуету, який умовно представляє ту або ту командну роль. У кожному випадку після індивідуальних розмірковувань пропонується їхня презентація на командне коло.

Техніки реконструкції рольового репертуару особистості в командній інтеракції. Інформування здійснюється з використанням уже згаданих технік, до яких можна додати аналіз реальної командної взаємодії з виходом на огляд її механізмів та феноменів у форматі пояснення тренером або проблемно-орієнтованого навчання. Останній формат передбачає, що перші пояснення пропонуються самими учасниками після аналізу нинішнього стану командної взаємодії або кейсів щодо неї.

Для аналізу індивідуального рольового репертуару можна використовувати стандартизовані опитувальники, зокрема тест рольової самоперцепції М. Белбіна [2] або розроблену в ході групового обговорення рольову шкалу команди, з якою можна працювати в режимах самооцінювання та експертної оцінки. Також можливі варіанти вільного рольового опису на основі заданої структури ролей (ролі-виробничі функції; ролі-стратегії діяльності; ролі-стратегії взаємин) або без неї.

Презентація результатів індивідуальної рефлексії рольового репертуару кожного учасника перед групою здійснюється за допомогою попередньо описаних технік моделювання. Ефективними також є поведінкові міні-інсценізації ролей.

Техніки розвитку ціннісної складності у сфері командної інтеракції. У ході інформування до попередньо описаних технік можна долучити кейс-аналіз характеристик, що їх дають люди одне одному в контексті командних взаємин.

Індивідуальний аналіз ціннісної складності не проводиться через екологічність командотвірних інтервенцій, натомість окремі його елементи (необхідні для інструменталізації феномена) входять до процедур розвитку. Так, інструментом розвитку ціннісної складності особистості у сфері командної інтеракції можуть бути техніки, запозичені з арсеналу когнітивно-поведінкової терапії; найчастіше ідеться про методики роботи з негативними автоматичними думками, зокрема аналіз спотворень, фільтрації мислення, пошук альтернативних пояснень, доказову перевірку думок. У контексті командної інтеракції в центр аналізу ставляться стереотипні думки-пояснення поведінки та вчинків членів команди, чітка ціннісно-рольова атрибуція, категоричні висновки та інтерпретації. Дієвим у розвитку ціннісної складності у сфері командної інтеракції є і залучення до творчої діяльності. Ідеться, наприклад, про організацію командної гри у форматі вирішення конкретного виробничого завдання, що потребує здійснення ефективного рольового розподілу, враховуючи ціннісний зміст, який вкладають учасники в командні ролі.

Техніки аналізу індивідуальних стратегій реалізації цінностей командної діяльності. У техніках цього блоку інформаційний компонент є невіддільним від аналітичного, оскільки належне осмислення проблеми ефективніше за умови попереднього аналізу власних цінностей і стратегій спільної діяльності. Тож едукція може використовуватися як постаналітичний етап у межах технік. Тут варто зосередитися на пошуку типових способів реагування в командній взаємодії, або в часі “тут-і-зараз”, на основі аналізу власної поведінки в ході попередньо організованої командної гри. Можлива й робота в рефлексивному колі, коли кожен із членів команди по черзі потрапляє у фокус групового аналізу власних стратегій (наприклад у форматі гештальт-терапевтичних процедур “гарячого стільця”). Презентація, що проводиться для групи, також є важливим і необхідним елементом роботи, яка здійснюється за допомогою описаних вище прийомів графічного, проективного, психодраматичного моделювання.

Техніки оптимізації стратегій реалізації цінностей командної діяльності особистості. Основним прийомом пошуку нових стратегій є аналіз ефективності способів досягнення близьких цінностей друзями, колегами, знайомими, особами з референтного кола та запозичення, інтеграція найдієвіших із цих способів у власний досвід. Технічно такий підхід може бути реалізований за допомогою технік позитивної психотерапії; ідеться про аналітичний пошук відповідей на запитання “А як би це зробив хтось інший?” стосовно конкретних людей, а також

ідеальних ролей з актуальної рольової структури команди (успішний командний гравець; людина, що користується повагою; людина, спрямована на результат тощо). Ефективними є робота в підгрупах, групова дискусія, а також презентація та обговорення власних стратегій у форматі шерингу, коли учасники групи діляться досвідом досягнення бажаного. Можна також використовувати аналіз художніх стрічок, відеофрагментів реальної командної взаємодії, центрованих на проблемі кейсів тощо.

Напрацювання нових стратегій здійснюється у форматі поведінкових експериментів у просторі змодельованої групової взаємодії (ефективною є робота за схемою “акваріума”, коли частина групи виконує роль спостерігачів, які по завершенні вправи надають зворотний зв’язок) та реальній командній діяльності, що припускає можливість аналізу ефективності застосування нових стратегій щодо групи.

Техніки аналізу рольової компетентності особистості.

Психологічна едукація щодо особливостей рольової компетентності особистості є ефективною в режимі відеоаналізу або опису випадків, коли на конкретних прикладах демонструються поведінкові вияви рольової компетентності та рольових дисгармоній особистості в контексті командної взаємодії. Також можна застосовувати інформування у форматі міні-лекцій із мультимедійним супроводом та інші традиційні варіанти.

З аналітичною метою може бути застосований оригінальний опитувальник рольової компетенції П. П. Горностая [6]. Можливі й інші схеми аналізу, відповідно до яких на основі попереднього інформування учасники розробляють унікальну для своєї команди, з огляду на специфіку діяльності, індикативну сітку рольової компетентності в командній взаємодії, на основі якої і здійснюють аналіз.

Винесення результатів індивідуального аналізу ролекомпетентності на групове обговорення може здійснюватися у ґештальтформаті “гарячого стільця”. При цьому мають акцентуватися сильні сторони та окреслюватися зони розвитку, в яких не актуалізуються механізми психологічного захисту і можливе конструктивне обговорення та накреслення власних перспектив.

Техніки розвитку рольової компетентності особистості. Основний інструмент – тренінг рольової компетентності, розроблений П. П. Горностаєм [там само]. В основі тренінгу – ідеї та інструменти транзактного аналізу і психодрами, зокрема техніки аналізу та перемикання еґо-станів, аналізу конфліктних та пошуку ефективних у спілкуванні транзакцій, інсценізація рольових конфліктів, модифікація конфліктної ситуації через обмін ролями, дублювання та ін. Загалом можуть бути задіяні будь-які інші інтервенції, спрямовані на розвиток рольової компетентності, – це і когнітивно-поведінкові експерименти, і основні техніки плейбек-театру, танцювально-рухової терапії. Для розвитку рольової варіативності, гнучкості та прийняття ролей інших можна вико-

ристати техніку роботи з “нарисом фіксованої ролі” Дж. Келлі [1]. Розвиткові рольової глибини ефективно сприяє біографічний аналіз, зокрема техніка каузометрії.

Техніки реконструкції ціннісно-рольової взаємодії в командах. Для реконструкції ціннісної кон’юнкції (близькості) можуть використовуватись методи графічного, проєктивного, психодраматичного моделювання (наприклад, на основі метафор “сонячної системи”, де кожна людина – планета, що розміщується в ціннісній близькості/віддаленості від Сонця, центру системи; “команди зорельота”, яка ретельно добирається, адже люди відправляються за десятками тисяч світлових років до невідомих планет; “людського організму”, в якому кожен орган взаємодіє з іншими, виконуючи особливу роль тощо). Також можливе застосування моренівської соціометрії з модифікованою інструкцією (вказівкою на ціннісну близькість) або у зміненому форматі, наприклад, коли для позначення ціннісної близькості використовуються камінчики чи монети (по одному на кожну цінність, що об’єднує).

Реконструкція рольової конвергентності (відповідності) можлива лише в контексті конкретних ситуацій взаємодії. Учасники ретроспективно занурюються в досвід взаємин, відшуковуючи приклади ролеконвергентної та дивергентної взаємодії, аналізуючи в кожному разі рольові очікування колег у зіставленні з власним сприйняттям. Аналіз здійснюється в парах, трійках або підгрупах. Особи, долучені до тісної повторюваної та тривалої взаємодії у командах, аналізують власну рольову сумісність, накреслюють шляхи її розвитку. У результаті спільної рефлексії моделюються візуалізації (графіки, карти, моделі тощо), що відбивають динаміку рольової взаємодоповнюваності, типові для ролеконвергентності та дивергентності ситуації; фіксують тригери, що провокують рольову несумісність, і, навпаки, фактори, ресурсні для досягнення конгруентності.

Техніки сприяння ціннісній кон’юнкції членів команд. Основний масив технік цього типу діалогічний. Ідеться про організацію спільного діалогічного простору, в якому учасники мають змогу винести на загальну думку. Щоб уникнути порушення меж толерантності, ціннісна оцінка фокусується не на окремих людях чи їхніх вчинках, а на подіях, що мали місце на тлі командної діяльності. Саме ціннісна інтерпретація цих подій, аналіз їхнього внеску в розвиток команди і є матеріалом для пошуку зон ціннісної кон’юнкції. Продуктивними в роботі є модифікації техніки каузометрії С. І. Головахи, О. О. Кроніка [4], на основі яких у ході індивідуальної та групової рефлексії виокремлюються основні командні події, що мали місце в минулому, розгортаються в теперішньому та плануються на майбутнє. Між подіями встановлюються каузально-ціннісні зв’язки, виокремлюються групи осіб із близькою ціннісною інтерпретацією подій, здійснюється обмін думками між членами таких груп. Каузо-

метричне моделювання, окрім аналізу цінностей у ретроспективі, створює можливості для перспективного узгодження ціннісних позицій, досягнення ціннісного компромісу щодо майбутніх рішень та дій. Над ціннісним аналізом командних подій, якщо вдається до відповідних процедурно-змістових модифікацій, можна працювати і за схемою психологічної автобіографії Л. Ф. Бурлачука, О. Ю. Коржової [3], і за методикою моделювання ціннісної свідомості О. Л. Музики [7], і за іншими схемами психологічного подієвого, біографічного аналізу з екстраполяцією в царину подій, що розгортаються на тлі командної діяльності.

Техніки сприяння рольовій конвергентності членів команд. Рольовий тренінг, ділові командні ігри та аналіз актуального досвіду реальної взаємодії є базовими техніками сприяння рольовій конвергентності членів команд. Етапність інтервенцій може бути інтеракційно-аналітичною або зворотною. У першому випадку після змодельованої або реальної командної інтеракції здійснюється її аналіз у контексті зіставлення суб'єктивних уявлень про рольові очікування та реальних рольових очікувань членів команди. У другому – на основі рольового планування здійснюється безпосередня реалізація інтеракції в просторі командної діяльності.

Зауважимо, що рольова конвергентність феноменологічно базується на розумінні, рефлексії рольових очікувань інших, що також пов'язано із суб'єктивним ціннісним змістом командних ролей. Тож і техніки цього типу, хоча і є безпосередньо інтеракційними, трансформаційними, не можуть функціонувати без аналітично-рефлексивної складової. Рольовій конвергентності особливо сприяє робота в річищі ціннісно-рольової картографії, коли здійснюється порівняльний аналіз ціннісних карт командних ролей, а також індивідуальних ціннісно-рольових карт командної інтеракції на початку та по завершенні командотвірних інтервенцій.

Висновки. Командотвірні техніки, розроблені в межах ціннісно-рольового підходу до формування та розвитку команд, доцільно систематизувати за критеріями сфери їхнього застосування, специфіки інтервенцій та командотвірних завдань. Вибір технік та форми їхньої реалізації залежить передусім від організаційно-технічних та методологічно-інструментальних обмежень. Так, діяльність команди може бути утрудненою з багатьох причин: через неможливість одноментної зустрічі всіх її членів в одному місці та організації безперервної взаємодії протягом тривалого часу; коли немає просторого приміщення, чого вимагає тренінговий формат; коли бракує мультимедійних засобів або коли команда є віртуальною і основний спосіб спілкування та координації дій – мережеві комунікації. Не менш важливим є і належне володіння тими або іншими інструментами з боку фахівців, що запроваджують командотвірні інтервенції: це і досвід використання окремих технік; і психотерапевтична підготовка, необхідна для застосування, на-

приклад, психодраматичних чи когнітивно-поведінкових технік.

Література

1. *Баннистер Д.* Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам / Ф. Франселла, Д. Баннистер ; под общ. ред. и с предисл. Ю. М. Забродина, В. И. Похилько ; [пер. с англ. Е. О. Федотова]. – М. : Прогресс, 1987. – 232 с.
2. *Белбин М. Р.* Типы ролей в командах менеджеров : пер. с англ. / Р. Мередит Белбин. – М. : НИППО, 2003. – 220 с.
3. *Бурлачук Л. Ф.* Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М. : Рос. пед. агентство, 1998. – 263 с.
4. *Головаха Е. И.* Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – М. : Смысл, 2008. – 267 с.
5. *Горбунова В.* Психология командотворения: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія / Вікторія Горбунова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2014. – 380 с.
6. *Горностай П. П.* Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности : монография / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
7. *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень* : монографія / [В. О. Моляко, О. І. Кульчицька, О. Л. Музика та ін.] ; за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир : Рута, 2006. – 320 с.
8. *Rokeach M.* The nature of human values / Milton Rokeach. – New York : Free Press, 1973. – 438 p.
9. *Schwartz S. H.* Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries / Shalom H. Schwartz // *Advances in Experimental Social Psychology*. – 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.

Reference

1. Bannister, D. and Fransella, F. (1987). *Novyy metod issledovaniya lichnosti: rukovodstvo po repertuarным личностным методикам* [New method of personality research: A Manual for Repertory Grid Technique]. Moscow: Progress Publ. (rus).
2. Belbin, M. R. (2003). *Tipy roley v komandakh menedzherov* [Types of Roles in Teams of Managers]. Moscow: HIPPO Publ. (rus).
3. Burlachuk, L. F. and Korzhova, E. Y. (1998). *Psikhologiya zhiznennykh situatsiy* [Psychology of Life Situations]. Moscow: Russian Pedagogical Agency Publ. (rus).
4. Golovakha, E. I. and Kronik, A. A. (2008). *Psikhologicheskoe vremya lichnosti* [Psychological Time of Personality]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
5. Gorbunova, V. V. (2014). *Psykhoholohiia komandotvorennia: tsinnisno-rolivoyi pidkhid do formuvannia ta rozvytku komand* [Psychology of teambuilding: value-roll approach to the formation and development of teams]. Zhytomyr: Publ. Zhytomyr Ivan Franko State University (ukr).
6. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: roleyoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role: role approach in the social psychology of personality]. Kyiv: Interpress Publ. (rus).
7. Moliako, V. O. and Muzyka, O. L. (Eds.). (2006). *Zdibnosti, tvorchist, obdarovaniist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen* [Ability, Creativity, Giftedness: Theory, Method, Result of Research]. Zhytomyr: Ruta Publ. (ukr).

8. Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
9. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65.

Горбунова В. В. Систематика командообразующих техник в рамках ценностно-ролевого подхода к формированию и развитию команд

Приведена классификация и описаны основные техники командообразования, разработанные и специфицированные в контексте задач ценностно-ролевого подхода к формированию и развитию команд. Все техники классифицированы по сфере приложения, специфике интервенций и заданиям командного развития. В первую группу включены техники работы с имплицитными теориями, поведенческими моделями и ценностно-ролевой интеракцией в командах, во вторую – аналитические, моделирующие, трансформационные и информационные техники. Как наиболее численные признаны техники, направленные на реализацию каждого из командообразующих заданий. К этой группе причислены техники экспликации ценностей командной интеракции личности, техники реконструкции ролевого репертуара личности в командной интеракции, техники развития ценностной сложности в сфере командной интеракции, техники реконструкции ценностно-ролевого взаимодействия в команде, техники экспликации ценностного содержания командных ролей личности, техники анализа и развития ролевой компетентности личности, техники анализа и оптимизации стратегий реализации ценностей командной деятельности, техники фасилитации ценностной конъюнкции и ролевой конвергентности членов команд.

Ключевые слова: команда, командообразование, командное развитие, роли, ролевая компетентность, ценности, ценностная сложность, имплицитные теории, командная интеракция.

Gorbunova V. V. Systematics of teambuilding techniques within the boundaries of value-role approach to the teambuilding

Classification and description of basic techniques of teambuilding are presented in this article. All of these techniques are developed and specified for goals and objectives of value-role approach to teambuilding. All of techniques are classified by the field of application, specifics of interventions and tasks of team development. The first group includes techniques for working with implicit theories and behavioral models of team interaction. The second group comprises analytical, modeling, transformation and education techniques. The largest group includes techniques that are aimed at realization of each of the teambuilding tasks. This group includes techniques of explication of team interaction values, techniques of reconstruction of personal role repertoire in team interaction, techniques of development of value complexity, techniques of reconstruction of team interaction, techniques of explication of value content of team roles of personality, techniques of analysis and development of role competence of personality, techniques of analysis and optimization strategies for realizing team values and techniques of facilitation of value conjunction and role convergence of team members.

Key words: team, team-building, team development, roles, role competence, values, value complexity, implicit theories, team interaction.

ПРОБЛЕМА ОСОБИСТІСНОЇ УСПІШНОСТІ В КОМАНДНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ

О. С. Голентовська, м. Житомир

Представлено результати теоретичного аналізу проблеми особистісної успішності в командній діяльності. Здійснено класифікацію тенденційно різних поглядів на розуміння проблеми досягнення особистісного успіху в діяльності під кутом зору його соціальної та особистісної детермінованості. Акцент у наукових розвідках робиться на ролі особистісних чинників у здійсненні успішної командної діяльності. Методологічною основою аналізу визначено ціннісно-рольовий підхід до проблеми командотворення, що наголошує на ціннісно-рольовій регуляції міжособистісної інтеракції в командах. Ідеться про систему цінностей кожного учасника команди, через які формується його світоглядна позиція, узгоджуються питання вибору чи ухвалення рішень, виокремлюються особливості ставлення до оточення та взаємодії з ним, цінності, що формують ролі учасника в командній діяльності. Досягнення особистістю успіху в командній діяльності пов'язується з низкою умов, від яких і залежить успішність у команді. До таких умов віднесено можливість реалізації власних життєвих цінностей у просторі командної діяльності та взаємин; ціннісну прийнятність рольових очікувань інших членів команди; ціннісну готовність до рольового перевтілення та прийняття ролей інших. Проблему пошуку та систематизації ціннісно-рольових закономірностей досягнення успіху особистістю в командній діяльності означено як ключову в контексті результативного функціонування будь-якої команди та організації в цілому і таку, що становить перспективу подальших наукових досліджень.

Ключові слова: командотворення, ціннісно-рольовий підхід, особистісна успішність, командна діяльність, командна інтеракція.

Проблема. Соціально-економічні перетворення в державі протягом тривалого часу спричиняють стрімке поширення кризових явищ в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Прагнення до впровадження ефективних управлінських механізмів, боротьба з корупцією та бюрократією, намагання удосконалити нормативно-правову базу – усе це зумовлює безперервний пошук більшістю організацій рішень для продуктивного функціонування та розвитку, а відповідно і перманентну зміну вимог до особистості як працівника, співробітника, студента, будь-якого суб'єкта взаємин та діяльності. Зокрема, ідеться про вміння працювати в тісній взаємодії з іншими, досягати успіху в спільній командній діяльності. Саме консолідована, злагоджена праця в командах за умови оптимального поєднання ресурсів та потенцій учасників є на сьогодні найбільш затребуваною в політиці, бізнесі, освіті, сфері громадської активності тощо.

Мета статті: здійснити огляд теоретико-методологічних підходів до проблеми особистісної успішності в діяльності та командній взаємодії зокрема, окреслити перспективи вивчення ціннісно-рольової регуляції особистісної успішності в командній діяльності.

Процес створення ефективної команди базується на зіставленні можливостей команди з вимогами організації, стратегіями та планами її розвитку, а отже, спрямований на досягнення організацією поставленої мети, оптимальне використання ресурсів та можливостей учасників команди, їхнє професійне та особистісне зростання.

У вітчизняній психології проблема командотворення звучить у контексті зростання ролі особистісних чинників. Так, В. П. Казміренко [14], розглядаючи цю проблему в межах соціальної психології організації, наголошує на механізмах соціально-психологічної регуляції активності суб'єктів організації, гармонійності їхніх організаційних взаємин та рефлексивної однорідності як окремих підструктур, так і організації в цілому. Дослідник зазначає, що різноманітність соціальної поведінки особистості зумовлюється переважно поведінкою у структурі системи цінностей, норм та цілей, що опосередковуються організацією. На потребі рефлексивного аналізу співвідношення власних цінностей і цілей із цінностями і цілями колег у ході формування команд наголошує В. В. Третьяченко [32]. Необхідність розуміння специфічності командної взаємодії та ефективності структурної перебудови в організаціях, розвитку рефлексії індивідуальних і групових суб'єктів управлінських систем обстоюється в концепції рефлексивного управління сучасними організаціями М. І. Найдюнова [26]. У межах концепції психологічного забезпечення управління організаціями Л. М. Карамушки [16] окреслюються різні аспекти психологічної готовності особистості до роботи в команді, індивідуальні орієнтації та функціонально-рольові позиції на матеріалі загальноосвітніх навчальних закладів (Ж. В. Серкіс [15; 28]), державних організацій (В. О. Михайленко, О. А. Філь [17]) та банківських структур (І. А. Андрєєва [18]).

У підходах, які набули статусу класичних і у світовій психології також, звучить ідея про важливість ролі особистості в розвитку командної взаємодії. Так, основою концепції командних ролей Р. Белбіна [4] є здібності, мотиви та цінності учасників команди. Дослідник наголошує на тому, що такий підхід дає змогу розробити розгорнуті індивідуальні рекомендації щодо розвитку власного командного потенціалу. В основу командотвірного підходу Б. Такмена [37] покладено ідею розвитку команди. У його авторській концепції розглядається динаміка розвитку групи, виходячи зі сфери її ділової та міжособистісної активності, чільне місце в якій відводиться ролі кожного учасника в розвитку сприятливих команд-

них взаємин. Однією із спроб трансформації моделі Б. Такмена в просторі командотворення є підхід Дж. Катценбаха і Д. Сміта [20]. На їхнє переконання, обов'язковою умовою досягнення реальною групою виконавців рівня високоєфективної команди є виключно високий рівень персональної відповідальності всіх її учасників. Авторка концепції теоцентрованої інтеракції Р. Кон [36] звертає увагу на залежність успіху командної роботи від того, наскільки цінними і важливими для кожного з учасників команди є їхня власна спільність, кожна особистість зокрема та предмет спільної діяльності.

У російській соціальній та організаційній психології останнім часом особлива увага приділяється акмеологічному підходу, який у центр командотворення ставить досягнення людиною акме в професійній діяльності. Так, системи етичних смислів учасників управлінських команд є основною ідеєю ордерної моделі організаційної культури Л. М. Аксеновської [1]. Психолого-акмеологічний підхід до проблеми формування керівником управлінської команди Ю. В. Сіягіна [3] виходить з того, що психологічну основу командотворення складають об'єктивні соціально-психологічні умови (вимоги організаційного середовища, сфера управління, мета та завдання організації, особливості конкретної організаційної структури) та суб'єктивні складові (досвід, вік, рівень професійної та управлінської компетентності, психологічні характеристики особистості суб'єктів управління, управлінська позиція керівника). Як найвищі етапи розвитку групи та основні критерії високоєфективної команди дослідник відмічає визнання кожного члена групи як особистості та високий рівень самосвідомості як групи в цілому, так і кожного її члена зокрема.

Теоретичний аналіз проблеми досягнення особистісного успіху в діяльності дає змогу умовно виокремити три різних аспекти його розуміння науковцями: 1) соціально детермінований (зовнішній, або об'єктивний), 2) особистісно детермінований (внутрішній, або суб'єктивний), 3) аспект, що інтегрує два попередні. Соціальна складова успішності визначається результатом діяльності та узгоджується з її оцінкою експертами (І. О. Кібальченко [22], А. Є. Чирикова [35]), продуктивністю праці, якістю продукції, швидкістю дій, безпомилковістю виконання поставлених завдань (О. К. Климова [23]), отриманням винагород та заохочень (Н. І. Баранова, Л. П. Гацька, Г. І. Євтушенко, В. Л. Журавський [24]), суспільним визнанням (Н. Д. Творогова [31], А. Р. Вагапова [5], О. І. Єфремова [11]) і, в цілому, з культурою суспільства (А. Д. Галюк [6], В. О. Лабунська [11]). Суб'єктивне відчуття власної успішності – це думка самої особистості про власні професійні досягнення й отримані результати, що пов'язується з відчуттям зростання та розвитку, вірою у власний потенціал та ресурси (Ю. М. Ільїна), можливістю почуватися впевнено, самостійно, бути емоційно відкритим, прагнути насолоджуватись актуа-

льним (Н. О. Алюшина [21]), усвідомлювати себе творцем або автором власного життєвого шляху (Н. В. Чепелева [34]). Про значущість об'єктивних та суб'єктивних детермінант успішності йдеться в працях низки науковців (Н. Ю. Синягіна та Я. О. Чернишов [29], Я. С. Хаммер [33], В. І. Степанський [30], О. М. Родіна [27]), що визначають успішність як особистісну активність, професіоналізм, переживання сприятливого емоційного стану від результатів власної праці та докладених зусиль, взяття на себе відповідальності за власні досягнення та невдачі, вибір та можливості. Прагнення досягти успіху є природним виявом активності, оскільки пов'язується з потребою особистості в самоствердженні у середовищі інших. Отож, реалізуючи дії, що є важливими та цінними для людини, вона шукає позитивну оцінку чи відгук з боку соціуму.

Однак попри значний інтерес фахівців із соціальної психології, менеджменту, управлінського консалтингу та організаційного розвитку до вивчення феноменології успішності майже не беруться до уваги такі особистісні чинники, як можливості рольової самореалізації, ціннісно-смыслова унікальність свідомості кожного співробітника, адже ефективна та успішна робота в команді передбачає не лише фахову майстерність, а й навички ефективної міжсуб'єктної взаємодії. Тому для досягнення успіху в командній діяльності людина, окрім застосування своїх знань, умінь та навичок, а також якісного виконання функцій і обов'язків, має віднайти оптимальні для себе стратегії спілкування та взаємин з іншими учасниками команди. Тут на перше місце виходять її рольова компетентність та здатність до рефлексії власних цінностей і цінностей інших людей – того, що є основою побудови взаємин та ефективної реалізації діяльності.

Ідеї про ціннісну своєрідність та рольову компетентність тією чи іншою мірою розвиваються в межах різних підходів:

– суб'єктно-ціннісного аналізу творчої особистості О. Л. Музики [12]. Дослідник доводить, що на основі аналізу ціннісної свідомості людини цілком можливо спрогнозувати її успішність у взаєминах та діяльності, власному особистісному та професійному розвитку;

– рольової теорії особистості П. П. Горностая [10]. На переконання цього автора, розвиток особистості залежить від двох груп чинників: інтернальних, що пов'язані із задоволенням інстинктів, базових потреб і мотивів, та екстернальних, що базуються на культурі, соціальних очікуваннях, інтеріоризації соціального досвіду, умовах і стереотипах виховання. Рольову компетентність дослідник визначає як здатність особистості справлятися із життєвими проблемами, що пов'язані з рольовою поведінкою, функціонуванням життєвих ролей. У структурі рольової компетентності він виділяє рольову варіативність, рольову гнучкість, рольову глибину, здатність до рольової децентрації та прийняття ролі інших;

– теорії особистісних конструктів Дж. Келлі [21]. Головна ідея тут пов'язується із системою особистісних конструктів, що створюється та перевіряється самою людиною відповідно до її життєвих реалій, які обумовлюються специфічністю сприймання, інтерпретації та прогнозування власного життєвого простору;

– концепції соціального та культурного атомів Я. Морено [25], в основі якої – система рольових взаємин людини. Останні є індикатором її внутрішнього світу, крізь призму яких вона бачить і сприймає інших;

– аксіологічної концепції особистості З. С. Карпенко [19], відповідно до якої усвідомлення людиною власних мотиваційно-сміслових орієнтирів є своєрідним шляхом її самовизначення. Такий результат усвідомлення, на думку дослідниці, зумовлює перебудову особистісних смислів у ціннісні орієнтації, які здійснюють регулятивну функцію поведінки.

Розглядаючи ціннісну своєрідність та рольову компетентність особистості в розвитку командних взаємин, спробуймо відтак з'ясувати, як те, що є цінним для людини, впливає на її вчинки, систему взаємин і життя в команді. Власне ж проблема ціннісно-рольової регуляції командної інтеракції як такої порушується в ціннісно-рольовому підході до проблеми командотворення В. В. Горбунової [7-9]. В основі командотвірної концепції лежать ціннісно-рольові феномени командної інтеракції. Ідеться про систему цінностей кожного учасника команди, на основі яких формується його світоглядна позиція, узгоджуються питання вибору чи ухвалення рішень, виокремлюються особливості ставлення до оточення та взаємодії з ним, цінності, що наповнюють змістом життєві ролі, зокрема і “гарного колеги”, “командного гравця”, “людини справи” [9, с. 21]. Дослідниця аналізує простір командної інтеракції в структурі життєвого світу особистості, його внутрішню, смислову (ціннісно-інтерпретаційну) і зовнішню (презентаційно-рольову) складові – особливості вибудовування командних взаємин засобами рольової презентації ціннісних змістів своєї свідомості. Отже, базовими одиницями психологічного аналізу взаємин у команді є цінності та ролі, а механізм, на основі якого ці одиниці діють та регулюють взаємини, – це інтерпретація та презентація [8].

У фокусі вивчення ціннісно-рольової регуляції командної взаємодії – проблема особистісної успішності в командній діяльності. В основу наших наукових розвідок покладено припущення про те, що особистісна успішність у командній діяльності залежить від низки умов, зокрема можливості реалізації власних життєвих цінностей у просторі командної діяльності та взаємин, ціннісної прийнятності рольових очікувань інших членів команди, ціннісної готовності до рольового перевтілення та прийняття ролей інших. Такий підхід, на наше переконання, може бути використаний у практиці установ та організацій для прогнозування особистісної успішності в командній діяльності, щоб забезпечити таким чином розви-

ток команди в цілому і кожного її учасника зокрема. Розвиваючи ідеї підходу, припускаємо, що подальші наукові розвідки фокусуватимуться на виявленні та систематизації ціннісно-рольових закономірностей досягнення особистістю успіху в командній діяльності.

Висновки. Постійні трансформації ринку праці, виклики науково-технічного прогресу, розширення міжкультурних зв'язків у політиці, бізнесі, виробництві, освіті зумовлюють перманентну зміну вимог до особистості як працівника, співробітника, студента, будь-якого суб'єкта взаємин та діяльності. Ідеться передусім про вміння працювати в тісній взаємодії з іншими, досягати успіху в спільній командній діяльності, що, на наше переконання, пояснює необхідність аналізу рольової компетентності особистості та її здатності до рефлексії власних цінностей і цінностей інших людей – того, що є основою побудови взаємин та ефективної реалізації діяльності.

Теоретико-методологічні засади вивчення особистісної успішності в командній діяльності базуються на концептуальних положеннях низки наукових підходів (В. В. Горбунова, П. П. Горностай, В. П. Казміренко, Л. М. Карамушка, З. С. Карпенко, О. Л. Музика, М. М. Найдьонов, М. Белбін, Дж. Катценбах та Д. Сміт, Р. Кон, Б. Такмен), які наголошують на визначальній ролі особистості в успішній реалізації командної діяльності. Здійснений огляд проблеми дає змогу зробити припущення, що особистісна успішність в командній діяльності залежить від того, наскільки кожний учасник команди зможе реалізувати власні цінності в просторі командної взаємодії, прийняти рольові очікування інших членів команди у їхньому ціннісному сенсі та бути ціннісно готовим до рольового перевтілення та прийняття ролей інших. У перспективі наші подальші дослідження будуть спрямовані на виявлення та систематизацію закономірностей ціннісно-рольової регуляції особистісної успішності в просторі командної інтеракції в різних сферах: освіті, політиці, бізнесі, сфері громадської активності.

Л і т е р а т у р а

1. *Аксеновская Л. Н.* Ордерная модель организационной культуры : монография / Людмила Николаевна Аксеновская. – М. : Академический Проект; Трикта, 2007. – 303 с.
2. *Алюшина Н. А.* Рефлексивная психология и акмеология успешных управленцев / Н. А. Алюшина, Ю. А. Репецкий, И. Н. Семёнов. – М. – Сочи : ИРПТи-ГО, 1998. – 108 с.
3. *Безрукова Е. Ю.* Психологические технологии в формировании управленческой команды : учеб.-метод. пособие / Е. Ю. Безрукова, И. В. Бухтиярова, Ю. В. Сиягин. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 131 с.
4. *Белбин М. Р.* Типы ролей в командах менеджеров : [пер. с англ.] / Р. Мередит Белбин. – М. : НИРРО, 2003. – 220 с.

5. Вагапова А. Р. Социальная успешность и семья в жизненных перспективах юношества / А. Р. Вагапова // Психология становления личности : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов : ИЦ “Наука”, 2011. – Вып. 2. – С. 30 – 36.
6. Галюк А. Д. Культурная обусловленность стремления человека к жизненному успеху / А. Д. Галюк // Дискуссия. – 2014. – №8. – С. 104 – 108.
7. Горбунова В. Психологія командотворення: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія / Вікторія Горбунова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2014. – 380 с.
8. Горбунова В. В. Технології командотворення: коротка систематика та аналіз обмежень / В. В. Горбунова // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К., 2012. – Вип. 33. – С. 43 – 47.
9. Горбунова В. В. Ціннісно-рольові засади особистісного успіху у командній діяльності / В. В. Горбунова // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – №3. – С. 19 – 24.
10. Горностай П. П. Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности : монография / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
11. Ефремова О. И. Психология успешного поведения личности / О. И. Ефремова, В. А. Лабунская // Социальная психология личности в вопросах и ответах : учеб. пособие / под. ред. В. А. Лабунской. – М., 1999. – С. 321 – 338.
12. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень : монографія / [В. О. Моляко, О. І. Кульчицька, О. Л. Музика та ін.] ; за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир : Рута, 2006. – 320 с.
13. Ільїна Ю. М. Трансформації ментальних моделей в осіб середнього віку у кризових життєвих ситуаціях / Ю. М. Ільїна. – К., 2007. – 240 с.
14. Казмиренко В. П. Социальная психология организаций : монография / В. П. Казмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
15. Карамушка Л. М. Психологічний аналіз особливостей діяльності конкурентоздатної управлінської команди освітньої організації / Л. М. Карамушка, О. А. Філь // Актуальні проблеми психології. Т.1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 16. – С. 28 – 42.
16. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти : монографія / Л. М. Карамушка. – К. : Ніка-центр, 2000. – 332 с.
17. Карамушка Л. М. Технологія психологічної підготовки працівників системи державної служби до роботи в команді / Л. М. Карамушка, О. А. Філь, В. О. Михайленко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія “Психологічні науки” : зб. наук. праць : [у 2 т.]. – Чернігів, 2009. – Вип. 74. – Т. 1. – С. 204 – 212.
18. Карамушка Л. М. Психологія відданості персоналу організації (на матеріалі діяльності банківських структур) : монографія / Л. М. Карамушка, І. А. Андреева. – К. – Львів : Галицький друкар, 2012. – 212 с.
19. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості : монографія / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.

20. *Катценбах Дж.* Командный подход. Создание высокоэффективной организации : [пер. с англ.] / Дж. Катценбах, Д. Смит. – М : Альпина Паблишер, 2013. – 376 с.
21. *Келли Дж.* Теория личности: психология личных конструктов / Джордж А. Келли ; [пер. с англ. и науч. ред. А. А. Алексеева]. – СПб : Речь, 2000. – 249 с.
22. *Кибальченко Н. А.* Взаимосвязь субъектного, ментального и познавательного опыта у лиц с разной успешностью деятельности / Н. А. Кибальченко // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, № 3. – С. 33–45.
23. *Климова Е. К.* Профессиональная деятельность предпринимателя. Психология успеха / Е. К. Климова. – СПб. : Изд.-торг. дом “Скифия”, 2014. – 208 с.
24. Менеджмент персоналу в органах державної податкової служби України : навч. посіб. / Н. І. Баранова, Л. П. Гацька, Г. І. Свтушенко, В. Л. Журавський. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2003. – 184 с.
25. *Морено Я. Л.* Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе / Якоб Леви Морено; [пер. с англ. В. М. Корзинкина]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 289 с.
26. *Найдьонов М. І.* Формування системи рефлексивного управління в організаціях : монографія / М. І. Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
27. *Родина О. Н.* О понятии “успешность трудовой деятельности” / О. Н. Родина // Вестник Московского университета. Серия. 14 : Психология. – 1996. – № 3. – С. 60–67.
28. *Серкіс Ж. В.* Про організаційну культуру закладу освіти / Ж. В. Серкіс // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 9–10. – С. 4–9.
29. *Синягина Н. Ю.* К определению структуры межотраслевых прогностических показателей успешности профессиональной карьеры / Н. Ю. Синягина, Я. А. Чернышев // Мир психологии. – 2006. – № 3 (47). – С. 184–191.
30. *Степанский В. И.* Влияние мотивации достижения успеха и избегания неудачи на регуляцию деятельности / В. И. Степанский // Вопросы психологии. – 1981. – № 6. – С. 59–75.
31. *Творогова Н. Д.* Я в контексте психологии успеха / Н. Д. Творогова // Мир психологии. – 2002. – № 2 (30). – С. 53–60.
32. *Третяченко В. В.* Колективні суб’єкти управління : монографія / В. В. Третяченко. – К. : Абрис, 1989. – 586 с.
33. *Хаммер Я. С.* Профессиональный успех и его детерминанты / Я. С. Хаммер // Вопросы психологии. – 2008. – № 4. – С. 147–153.
34. *Чепелева Н. В.* Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду в контексті постнекласичної парадигми / Н. В. Чепелева // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 22 (25). – С. 3–11.
35. *Чирикова А. Е.* Личностные предпосылки успешности деятельности российских предпринимателей / А. Е. Чирикова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 3. – С. 81–92.
36. *Cohn R.* Von der Psychoanalyse zur themenzentrierten Interaktion: Von der Behandlung einzelner zu einer Pädagogik für alle / Ruth Cohn. – Stuttgart : Klett-Cotta, 1991. – 298 s.
37. *Tuckman B. W.* Stages of small group development revisited / B. W. Tuckman, M. A. Jensen // Group and Organizational Studies. – 1977. – Vol. 4. – P. 419–427.

Reference

1. Aksenovskaya, L. N. (2007). *Ordernaya model organizatsionnoy kultury* [An order model of organizational culture]. Moscow: Akademicheskii Proekt; Triksa Publ. (rus).
2. Alyushina, N. A., Repetskiy, Yu. A. and Semyonov, I. N. (1998). *Refleksivnaya akmeologiya uspeshnykh upravlentsev* [Reflective acmeology of successful managers]. Moscow – Sochi Publ. (rus).
3. Bezrukova, E. U., Bukhtiyarova, I. V., Sinyagin, U. V. (2003). *Psikhologicheskie tekhnologii v formirovaniy upravlencheskoy komandy* [Psychological technologies in management team formation]. Moscow: Publ. of Russian Akademy of Public Administration. (rus).
4. Belbin, M. R. (2003). *Tipy roley v komandakh menedzherov* [Role types in teams of managers]. Moscow: NIRRO Publ. (rus).
5. Vagapova, A. R. (2011). *Sotsialnaya uspehnost i semya v zhiznennykh perspektivakh yunoshstva* [Social success and family in the life prospects of young people]. *Psikhologiya stanovleniya lichnosti: Mezhevuzovskiy sbornik nauchnykh trudov* [Psychology of personality: Interuniversity collection of scientific papers], 2, 30–36 (rus).
6. Galyuk, A. D. (2014). *Kulturnaya obuslovlennost stremleniya cheloveka k zhiznennomu uspekhu* [Cultural determination of human desire for life success]. *Diskussiya* [Discussion], 8, 104–108 (rus).
7. Gorbunova, V. V. (2014). *Psikhologhiia komandotvorennia: Tsinnisno-rolovy pidkhid do formuvannia ta rozvytku komand* [Psychology of team building: value-role approach to team formation and development]. Zhytomyr: Publ. of Zhytomyr State University named after Ivan Franko (ukr).
8. Gorbunova, V. V. (2012). *Tekhnologii komandotvorennia: korotka systematyka ta analiz obmezhen* [Team building technologies: brief taxonomy and analysis of constraints]. *Aktualni problemy psikhologii. Tom 1. Sotsialna psikhologhiia. Psikhologhiia upravlinnia. Orhanisatsiina psikhologhiia. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii im. G. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [Actual issues of psychology. Vol. 1: Social Psychology. Management Psychology. Organizational Psychology. Collection of scientific works of The Institute of Psychology named after. H. S. Kostiuk of NAPS of Ukraine], 33, 43–47 (ukr).
9. Gorbunova, V. V. (2013). *Tsinnisno-rolovi zasady osobystisnoho uspiyku u komandnii diialnostli* [Value-role principles of personal success in team activities]. *Praktychna psikhologhiia ta sotsialna robota* [Applied Psychology and Social Work], 3, 19–24 (ukr).
10. Hornostai, P. P. (2007). *Lichnost i rol: rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role: the role approach in social psychology of personality]. Kyiv: Interpress Publ. (rus).
11. Efremova, O. I. and Labunskaya, V. A. (1999). *Psikhologiya uspeshnogo povedeniya lichnosti* [Psychology of successful behavior of an individual]. *Sotsialnaya psikhologiya lichnosti v voprosakh i otvetakh* [Social psychology of an individual in questions and answers]. Moscow (rus).
12. Molyako, V. O., Kulchytska, O. I., Muzyka, O. L. and oth. (2006). *Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen* [Ability, creativity, talent: theory, methodology, research findings]. Zhytomyr: Ruta Publ. (ukr).

13. Iliina, Yu. M. (2007). *Transformatsii mentalnykh modelei v osib serednioho viku u kryzovykh zhyttievyykh sytuatsiiakh* [Transformation of mental models of middle-aged people in crisis situations]. Kyiv (ukr).
14. Kazmirenko, V. P. (1993). *Sotsialnaya psikhologiya organizatsiy* [Social psychology of organizations]. Kyiv: MZUUP Publ. (rus).
15. Karamushka, L. M. and Fil, O. A. (2005). *Psykholohichniy analiz osoblyvostei diialnosti konkurentozdatnoi upravlinskoi komandy osvithnoi orhanizatsii* [Psychological analysis of characteristics of a competitive management team in educational organization]. *Aktualni problemy psykholohii. Tom 1. Sotsialna psykholohiia. Psykholohiia upravlinnia. Orhanisatsiina psykholohiia. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. G. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [Actual issues of psychology. Vol. 1: Social Psychology. Management Psychology. Organizational Psychology. Collection of scientific works of the Institute of Psychology named after. H. S. Kostiuk NAPS of Ukraine]. Kyiv: Milenium Publ., 16, 28–42 (ukr).
16. Karamushka, L. M. (2000). *Psykholohiia upravlinnia zakladamy serednioi osvity* [Psychology of management of secondary education institutions]. Kyiv: Nika-tsent Publ. (ukr).
17. Karamushka, L. M. (2009). *Tekhnolohiia psykholohichnoi pidhotovky pratsivnykiv systemy derzhavnoi sluzhby do roboty v komandi* [Technology of psychological training of civil servants to teamwork]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Seriiia "Psykholohichni nauky": v 2 tomakh* [Journal of the Chernihiv State Pedagogical University named after Taras Shevchenko. Series "Psychological sciences". In 2 volumes]. Is. 74, vol. 1, 204–212 (ukr).
18. Karamushka, L. M. and Andreeva, I. A. (2012). *Psykholohiia viddanosti personalu orhanizatsii (na materialii diialnosti bankivskykh struktur)* [Psychology of the staff commitment to the organization (on the basis of banking structures)]. Lviv : Halytskyi drukar Publ. (ukr).
19. Karpenko, Z. S. (2009). *Aksiolohichna psykholohiia osobystosti* [Axiological psychology of personality]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV Publ. (ukr).
20. Kattsenbakh, Dzh. and Smyt, D. (2013). *Komandnyy podkhod. Sozdanie vysokoeffektivnoy orhanizatsii* [Team approach. Creating a high-performance organization]. Moscow: Alpina Publ. (rus).
21. Kelly, Dzh. (2000) *Teoriya lichnosti: psikhologiya lichnykh konstruktov* [Theories of Personality: The Psychology of Personal Constructs]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
22. Kibalchenko, N. A. (2010). *Vzaimosvyaz subyektynogo, mentalnogo i poznavatel'nogo opyta u lits s raznoy uspeshnostyu deyatelnosti* [Correlation in subjective, mental and cognitive experience of people with different success activity]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological journal], vol. 31, no. 3, 33–45 (rus).
23. Klimova, E. K. (2014). *Professional'naya deyatelnost predprinimatelya. Psikhologiya uspekha* [Professional activities of the entrepreneur. Psychology of Success]. St. Petersburg: Skifiya Publ. (rus).
24. Baranova, N. I., Gaczka, L. P., Yevtushenko, G. I. and Zhuravskiy, V. L. (2003). *Menedzhment personalu v orhanax derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy* [Human resource management in the state tax service of Ukraine]. Irpin: Publ. of Akademy of State Service of Ukraine (ukr).

25. Moreno, Ya. L. (1958). *Sotsiometriya: eksperimentalnyy metod i nauka ob obshchestve* [Sociometry: experimental method, and a science of society]. Moscow: Publishing House of Foreign Literature (rus).
26. Naidonov, M. I. (2008). *Formuvannia systemy refleksyvnogo upravlinnia v orhanizatsiakh* [Formation of reflexive management in organizations]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
27. Rodina, O. N. (1996). O ponyatii “uspeshnost trudovoy deyatelnosti” [About the concept of “successful work”]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14: Psikhologiya* [Journal of the Moscow University. Series 14. Psychology], 3, 60–67 (rus).
28. Serkis, Zh. V. (2002). Pro orhanizatsiinu kulturu zakladu osvity [About the organizational culture of an educational institution]. *Praktychna psikhohiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social Work], no. 9-10, 4–9 (ukr).
29. Sinyagina, N. Yu., Chernyshev, Ya. A. (2006). K opredeleniyu struktury mezhotraslevykh prognosticheskikh pokazateley uspeshnosti professionalnoy karyery [About determination of the structure of the interbranch predictor of a successful professional career]. *Mir psikhologii* [World of psychology], 3(47), 184–191 (rus).
30. Stepanskiy, V. I. (1981). Vliyanie motivatsii dostizheniya uspekha i izbeganiya neudachi na regulyatsiyu deyatelnosti [Influence of motivation of achieving success and avoiding failure in regular activities], *Voprosy psikhologii* [Issues of psychology], 6, 59–75 (rus).
31. Tvorogova, N. D. (2002). Ja v kontekste psikhologii uspekha [Self in the context of the psychology of success]. *Mir psikhologii* [World of psychology], 2(30), 53–60 (rus).
32. Tretiachenko, V. V. (1989). *Kolektyvni subiekty upravlinnia* [Collective management entities]. Kyiv: Abrys Publ. (ukr).
33. Khammer, Ya. S. (2008). Professionalnyy uspekha i ego determinanty [Professional success and its determinants]. *Voprosy psikhologii* [Issues of psychology], 4, 147–153 (rus).
34. Chepelyeva, N. V. (2009). Rozuminnia ta interpretatsiia sotsiokulturnoho dosvidu v konteksti postneklasychnoi paradyhmy [Understanding and interpretation of socio-cultural experience in the context of postnonclassical paradigm]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psikhohiia* [Scientific studies in social and political psychology], 22(25), 3–11 (ukr).
35. Chirikova, A. E. (1999). Lichnostnye predposylki uspeshnosti deyatelnosti rossiyskikh predprinimateley [Personal preconditions of success of Russian entrepreneurs]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological journal], vol. 20, no. 3, 81–92 (rus).
36. Cohn, R. (2014). *Von der Psychoanalyse zur themenzentrierten Interaktion: Von der Behandlung einzelner zu einer Pädagogik für alle*. Stuttgart: Klett-Cotta Verlag (germ).
37. Tuckman, B. W. and Jensen, M. A. (1977). Stages of small group development revisited. *Group and Organizational Studies*, 4, 419–427.

Голентовская О. С. Проблема личностной успешности в командной деятельности через призму украинской и российской научной мысли

Представлены результаты теоретического анализа проблемы личностной успешности в командной деятельности. Осуществлена классификация тенденциозно разных взглядов на понимание проблемы достижения личностного успеха в деятельности с точки зрения его социальной и личностной детерминированности. Акцент в научных разведках ставится на роли личностных факторов в осуществлении успешной командной деятельности. Как методологическая основа анализа определен ценностно-ролевой подход к проблеме командообразования, подчеркивающий ценностно-ролевую регуляцию межличностной интеракции в командах. Речь идет о системе ценностей каждого участника команды, с помощью которых формируется его мировоззренческая позиция, согласовываются вопросы выбора или принятия решения, определяются особенности отношения к окружающим и взаимодействия с ними, ценности, формирующие роли участника в командной деятельности. Достижение личностью успеха в командной деятельности связывается с рядом условий, от которых и зависит успешность в команде. К таким условиям отнесены возможность реализации собственных жизненных ценностей в пространстве командной деятельности и взаимоотношений; ценностная приемлемость ролевых ожиданий других членов команды; ценностная готовность к ролевому переключению и принятию ролей других. Проблема поиска и систематизации ценностно-ролевых закономерностей достижения успеха личностью в командной деятельности обозначена как ключевая в контексте результативного функционирования любой команды и организации в целом и как составляющая перспективу дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: командообразование, ценностно-ролевой подход, личностная успешность, командная деятельность, командная интеракция.

Golentovska O. S. Personal success in team activities in Ukrainian and Russian scientific research

The results of the theoretical analysis with regards to the issue of personal success in team activities are presented in the article. A classification of the traditionally different views of personal success achievement in any activity in the framework of their social and personal determination has been carried out. The emphasis in the scientific research is put on the role of personal factors in performing successful team activities. The axiological and role-based approach to team building aimed at axiological and role-based regulation of team interpersonal interaction has been specified as the methodological basis for the analysis. This refers to every team member's axiological paradigms, through which their attitude towards the world is shaped, as well as the issue of choice and decision making. Specific features of attitudes and interaction with the society as well as values that shape their role in team activities have been identified. Individual success in team activities depends on the following conditions: opportunity of a team member to implement his or her own life values within the range of team activities and relations; axiological acceptance of other team members' role expectations; value search and systematization of axiological and role patterns of achieving success in team activity is considered a key issue in the context of effective functioning of any team and organization in general. It also sets prospects for further scientific research.

Key words: team building, value-role approach, personal success, team activity, team interaction.

УЯВЛЕННЯ ПРО ЖИТТЄВИЙ УСПІХ: СТАН РОЗРОБЛЕНОСТІ ПРОБЛЕМАТИКИ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

В. Ю. Вінков, м. Київ

Констатується розрив між наявними соціологічними та психологічними підходами в дослідженні життєвого успіху і брак таких досліджень у межах соціально-психологічного підходу. З'ясовано, що психологічні підходи в основному спрямовані на виявлення процесуальних і мотиваційних аспектів досягнення успіху, тоді як соціологічні – на дослідження образів успіху, поширених у масовій свідомості. Визначено, що поєднання цих підходів могло б сприяти побудові комплексного дослідження цих уявлень у соціально-психологічній площині, а саме розкриттю особливостей і виявленню змісту чинників і механізмів формування таких уявлень у масовій свідомості. З-поміж наявних соціально-психологічних підходів за найбільш адекватну щодо поставлених завдань визначено теорію соціальних уявлень, використання якої дає змогу суттєво збагатити психологічну науку новими емпіричними фактами або підтвердити загальновідомі.

Ключові слова: образ, соціальні уявлення, успіх, мотивація досягання, благополуччя.

Проблема. Успіх уже давно зайняв центральне місце в рейтингу життєвих цінностей як окремої людини, так і суспільства в цілому. Тому цілком закономірно, що ця проблема привертає до себе значну увагу з боку соціальних наук. Незважаючи на такий підвищений інтерес, цілісних досліджень, які б системно вивчали це явище, бракує і досі. Наразі широко представлені в науці дослідження, які в основному зосереджені на загальнопсихологічних аспектах успіху. Ідеться в основному про проблеми мотивації досягання, впливу успіху на формування Я-концепції, властивостей особистості, рис характеру тощо. Хоча дослідження значення успіху для суспільства вже давно стали справжньою візитівкою для соціології, утім у соціально-психологічному аспекті ця проблематика все ж залишається досі маловивченою. Так, лишається відкритим питання, яким чином відбувається формування уявлень про успіх, які механізми задіяні в цьому процесі. А отже, розв'язання означених проблем і робота в цьому напрямі залишаються перспективними і потребують від науковців більшої уваги.

Мета статті: аналіз стану розробленості проблематики, пов'язаної з уявленнями про життєвий успіх, на сучасному етапі розвитку соціально-психологічної науки.

Досліджуючи стан розробленості в соціальній психології проблематики щодо уявлень про життєвий успіх, неможливо оминати увагою проблему успіху як такого. Оскільки це питання вивчалось багатьма дис-

циплінами, то в загальному науковому доробку знайшли висвітлення результати дослідження різних аспектів цього явища. Так, якщо в психології дослідження успіху зосереджуються переважно на розгляді процесу діяльності, то соціологія більше робить акцент на тому, як індивідуальний успіх у певній життєдіяльності стає панівним у масовій культурі і свідомості. Майже всі проведені в межах психології дослідження були спрямовані або на виявлення відношення між рівнем домагань і суб'єктивними критеріями оцінювання своїх результатів, або ж на з'ясування впливу особистісних чинників на ефективність у діяльності. Тому і визначення поняття “успіх” не має однозначного розуміння в психології і соціології.

Такий розрив якраз і фіксують дослідники, пропонуючи досліджувати цей феномен у двох його виявах. Зокрема, Г. Б. Мазилова відносить до них зовнішній вияв, який можна безпосередньо оцінити за об'єктивними показниками, а саме – рівнем матеріального та соціального благополуччя, і внутрішній – задоволеність життям як узагальнене відчуття вдалого і невдалого життя [14]. С. Ю. Ключников так само виділяє зовнішній вияв, до якого належить матеріальне і соціальне благополуччя, і внутрішній – відчуття гармонічності свого життя, задоволеність від набутих благ, позитивне світосприймання, відсутність відчуття нереалізованості, непотрібності в житті [11]. Я. С. Хаммер розрізняє об'єктивний успіх, який може бути оцінений навколишнім оточенням, і суб'єктивний – сукупність суджень людини щодо її досягнень, що вимірюється ступенем задоволеності від досягнутих результатів [20]. М. О. Батурин також згоден із тим, що словом “успіх” позначають як реальний результат у вигляді матеріального рівня життя, соціального статусу, так і суб'єктивні переживання, пов'язані з оцінкою досягнень [3]. О. О. Міщенко виділяє дві характеристики успіху: з одного боку, успіх втілюється в нормах, критеріях, оцінках, статусах, які існують у певному суспільстві, а з другого – в особистісному переживанні індивідом результатів своїх дій [17].

Тому і визначення успіху залежно від наукових підходів набуває певної специфіки. Зокрема, М. О. Батурин розглядає успіх як когнітивно-афективні оцінно-самооцінні комплекси з кількома значеннями. Перше з них пов'язане з об'єктивним оцінюванням результату діяльності іншої людини, який дорівнює певному нормативному рівню чи соціальному стандарту або вищий за них. Друге значення стосується суб'єктивного оцінювання людиною своїх результатів порівняно з тим, чого вона очікувала сама від себе. І третє значення відображає емоційний стан, який виникає в умовах значущого для людини досягнення [3].

Д. Макклелланд вивчав успіх у контексті дослідження мотивації людини. Серед основних потреб дослідник виділив досягнення успіху, афіліації, влади та уникнення. Під мотивом досягнення успіху він розумів прагнення людини вдосконалити результат заради отримання від цього

задоволення. Мотив досягнення Макклелланд називав мотивом ефективності, оскільки “робити щось краще” передбачає оцінювання ефективності, тоді як досягнення – це значно ширший термін, який можна застосувати щодо досягнення цілей за будь-яких інших мотивів [15].

Ю. М. Ільїна визначає успіх як діяльність, що супроводжується певним станом і спрямована зовні або всередину, а також приводить суб'єкта діяльності до бажаного результату, який перевіряється об'єктивно або суб'єктивно, з прогнозованими або допустимими витратами і на бажаний термін з можливістю виділити таку модель діяльності, що забезпечує її успішність [10].

Є. І. Головаха і Л. В. Сохань, розвиваючи думку В. Джеймса про те, що самоповага людини визначається співвідношенням рівня її домагань і реальних успіхів, розширили розуміння життєвого успіху. Вони запропонували при оцінюванні життєвого успіху застосовувати два підходи: актуальний, коли людиною оцінюються власні досягнення, і потенційний, в основі якого лежить життєва перспектива, плани на майбутнє. Актуальний життєвий успіх можна оцінити, використовуючи соціально-статусний критерій. Він обумовлений позицією людини в соціальній ієрархії, її статусом, який характеризує міру суспільного визнання того, що вона в тих чи інших сферах життя досягла певного суспільного становища, престижу, авторитету. Потенційний успіх визначається як відношення рівня домагань до наявних у людини ресурсів. Дослідники вважають, що актуальний і потенційний життєвий успіх можуть бути зіставлені в тому випадку, коли досліджуються особистісний смисл і суб'єктивне значення минулого і майбутнього, а також порівнюється самооцінка життєвого успіху. Тому об'єктом дослідження має бути не біографія як така в реальному часі, а сформована у свідомості загальна картина життя, в якій події минулого і майбутнього утворюють єдине психологічне теперішнє особистості [19].

Отже, успіхом можна вважати досягнення бажаної мети в індивідуальній або груповій діяльності, що відповідає тим вимогам, які задаються характером самої діяльності та сформованими знаннями суб'єкта про засоби досягання й очікуваний результат.

Проте життєвий успіх не зводиться до успіху в конкретній діяльності, а розуміється як досягнення в певній сфері життєдіяльності суспільства. У соціології індивідуальний успіх досліджується не так широко, більшу цікавість серед науковців викликає радше життєвий, або соціальний, успіх. Загалом успіх у соціологічному ключі не уявляється поза соціальним контекстом. Зокрема, К. Крамаренко, А. В. Прокоф'єв, М. О. Шульга відводять провідну роль нормам і цінностям, що визначають соціальні стандарти оцінювання життєвого успіху. На думку А. І. Яреми, життєвий успіх на відміну від поняття “успіх” є не просто

досягнутий результат певної соціальної діяльності чи проекту, а займає одне з основних місць у системі цінностей культури, визначаючи межу життєвих прагнень та перспектив особистості [22]. У розумінні О. Г. Злобіної життєвий успіх є однією з фундаментальних культурних системотвірних категорій, навколо яких формується соціальний порядок. Дослідниця вважає, що багатство, влада і слава об'єктивно не вичерпують можливих орієнтирів успіху, оскільки за їх допомогою суспільство не в змозі контролювати соціальну структуру в цілому. Цю прогалину вдається заповнити завдяки іншій сфері регуляції – релігії і моралі, які також є джерелом можливих орієнтирів життєвого успіху. Тому науковець припускає, що існує кілька можливих систем пріоритетів [9].

Засвоєні цінності культури постають у свідомості у вигляді уявлень про життєвий успіх, що в подальшому виконують функцію орієнтирів у регуляції поведінкових стратегій особи і суспільства в цілому. Проблема дослідження уявлень досить широко представлена в психології. У загальній психології уявлення нарівні з образами постають складовими психічних процесів, актуалізація яких залежить від ситуації, цілей і завдань діяльності на конкретний момент, мотивів, потреб, стану суб'єкта. Психічний образ залежно від цих чинників набуває найрізноманітніших суб'єктивних форм, часом навіть образів фізичних та соціальних об'єктів [19].

У психології можна виділити кілька підходів щодо класифікації наявних уявлень та образів. О. М. Леонтьєв пропонує розглядати уявлення не тільки як результат відображення конкретних ознак предметів, а і як відображення значення, що не завжди може бути безпосередньо відчутим. Світ в образі набуває п'ятого квазівиміру, де відбувається перехід за межі чуттєвості, від сенсорної модальності до амодальності. Світ для людини є системою значень, у якій представлена і згорнута в матерії ідеальна форма існування предметного світу, його властивостей, зв'язків і відносин [13].

Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов, В. О. Пономаренко, які розрізняють уявлення за рівнем відображення в психіці, виділили базовий сенсорно-перцептивний (уявлення у вигляді образів-еталонів, “когнітивних карт”, концептуальних моделей, планів та інших когнітивних утворень) і вербально-логічний (понятійне відображення, раціональне пізнання) рівні [8]. Т. М. Березіна виокремлює шість рівнів, кожний з яких вирізняється ступенем узагальнення. Образи нульового рівня – це первинні чуттєві образи, що є повним відображенням дійсності. Образи п'ятого рівня виражають такі категорії загальнолюдського значення, як любов, справедливість, добро, зло. Такі узагальнення є не стільки структурними, скільки динамічними, оскільки формуються не шляхом накладання структур на основі загальної ознаки як на попередніх рівнях, а способом накладання відношень між цими структурами [4]. Такий підхід з позицій загальної психо-

логії насправді не розв'язує проблему дослідження уявлення в межах соціальної психології, адже більше говорить про характер перебігу психічних процесів у діяльності, тоді як підхід має пояснювати, яким чином або чому певні уявлення про життєвий успіх набувають найбільшого поширення в суспільній свідомості.

Г. М. Андреева вважає, що варто відрізнити значення соціальних уявлень від значення уявлень, які прийнято досліджувати в межах загальної психології. Соціальні уявлення в її розумінні є, по-перше, інструментом пізнання соціального світу, за допомогою якого індивід описує, класифікує, пояснює події; по-друге, способом опосередкування поведінки, що виявляється в сприянні спрямованості комунікації, і, по-третє, засобом адаптації наявної картини світу до змін у світі. Кожний індивід інтегрує і модифікує в кожний момент соціальні форми, створені культурою та окремими групами [1].

Тому, на нашу думку, адекватним підходом до розв'язання цієї проблеми є теорія соціальних уявлень С. Московічі. Звісно, він не був першим, хто намагався виділити соціальність як ознаку уявлень. Фундаментом для розвитку теорії соціальних уявлень стали ідеї Е. Дюркгайма та Л. Леві-Брюля про колективні уявлення.

Е. Дюркгайм, наприклад, виходив з того, що такі уявлення базуються на відносинах між індивідами і вторинними групами, що пов'язують цього індивіда із суспільством у цілому. Всі колективні уявлення мають обов'язковий характер і нав'язуються індивідам ззовні. Вони не залежать від особистої природи індивіда, і причина полягає в тому, що всі індивідуальні ознаки взаємно нейтралізуються, згладжуються, а зберігаються лише загальні властивості людської природи. Первісний зміст уявлень пов'язаний із числом соціальних елементів та способом, у який вони групуються і розподіляються. І як тільки такий первісний зміст був утворений, колективні уявлення починають жити самостійним життям. Такі уявлення здатні взаємно притягуватися, відкидатися, утворювати між собою різного роду синтези, які визначаються їхніми природними схожими властивостями, а не станом середовища, усередині якої вони розвиваються [7].

Л. Леві-Брюль розглядав колективні уявлення як складову колективного мислення первісних народів з їхніми віруваннями в надприродні речі. Під колективними уявленнями він розумів притаманні всім членам певної соціальної групи уявлення, які передаються з покоління в покоління, нав'язуються окремим особам, пробуджуючи в них відчуття поваги, страху, поклоніння певним об'єктам. Такі уявлення характеризуються низьким рівнем диференційованості, щоб розглядати їх незалежно від почуттів, емоцій, пристрастей. Вони відрізняються від уявлень сучасної людини тим, що для первісного мислення всяка дійсність містична, а

предмети, крім звичайного значення, містять у собі ще й містичне. Цьому мисленню порівняно з мисленням сучасної людини притаманна дещо інша логіка. Для нього не існує причинної залежності між подіями і явищами, воно не помічає очевидних суперечностей [12].

На противагу колективним уявленням, породженим здебільшого відмінними від сучасного або архаїчними суспільствами, соціальні уявлення містять у собі наукові переконання. Якщо колективні уявлення формуються у відносинах з реальністю, то соціальні – через взаємовпливи, через імпліцитні перемовини, у ході яких люди зобов'язують себе до засвоєння особливих символічних моделей, образів, поділюваних цінностей. С. Московічі порівнює соціальні уявлення з буденним знанням. Категорії, створені таким знанням, стають загальнопоширеними і неспростовними, а тому іноді здаються вродженими. Люди обмінюються ними одне з одним, оновлюють їх на основі власного досвіду, щоб за їх допомогою пояснити те, що відбувається у світі. Будь-які форми переконань, ідеологічних поглядів, знань, включаючи науку, тією чи іншою мірою є соціальними уявленнями [18].

На сучасному етапі розвитку соціальної психології вивченню соціальних уявлень приділяється значна увага, проте дослідження проблеми уявлень про життєвий успіх наразі недостатньо представлені в науці. Зпоміж основних напрацювань можна виділити розробки М. Е. Андросенко [2], К. Ж. Мелашенко [16], Н. І. Нефьодової, Р. М. Шаміонова і А. Р. Тугушевої [21]. Кожна із цих розробок фокусується на виявленні соціально-психологічних особливостей таких уявлень.

Дослідження К. Ж. Мелашенко спрямовані здебільшого на виявлення статеворольових особливостей уявлень про життєвий успіх. Отримані результати свідчать про те, що для жінок життєвий успіх означає насамперед відповідність соціальним очікуванням щодо призначення жінки, які полягають у народженні дітей і турботі про родину. Жінки прагнуть реалізуватися передусім у приватній, міжособистісній сфері, тоді як чоловіків більше цікавлять досягнення в публічній сфері (кар'єра, досягнення престижу, високого статусу тощо). Проте в наш час спостерігається відхід від традиційного бачення самими жінками своєї ролі в публічній сфері та готовність передати частину своїх обов'язків у приватній сфері чоловікам [16].

Досліджуючи уявлення підприємців про успішність, М. Е. Андросенко також виявила схожі статеворольові відмінності в таких уявленнях. Приміром, у чоловіків успіх більшою мірою асоціюється з наявністю соціальних зв'язків, матеріальною забезпеченістю, владою та участю в політичній діяльності, у жінок же – із здоров'ям, гарною освітою і сім'єю [2].

О. З. Гудзенко вказує на те, що в уявленнях старшого покоління досягнення успіху пов'язується з умінням відповідати нормам, правильно

користуватися наявними каналами соціальної мобільності. А от в уявленнях молодих важливу роль відіграє вміння знаходити нестандартні можливості та удача. Для представників як молодого, так і старшого покоління показником успіху є високий матеріальний статус і професіоналізм. Міжпоколінні відмінності виявляються в тому, що для старшого покоління важливо почуватися грамотним фахівцем, а для молодого – насамперед добре оплачуваним працівником. А ось щодо важливості здобуття вищої освіти для досягання успіху таких відмінностей виявлено не було. І для старшого, і для молодшого покоління характерне амбівалентне ставлення до освіти: з одного боку, вони фіксують факт її важливості, а з другого – необов'язковість освіти для досягання успіху [6].

Результати досліджень Р. М. Шаміонова і А. Р. Тугушевої свідчать про те, що успіх у молоді асоціюється з особистісними якостями (цілеспрямованість, впевненість, прагнення до саморозвитку), роботою (улюблена робота, кар'єра) та характеристиками соціальних стосунків (статус у суспільстві, впливовість, підтримка найближчого оточення) [21].

Висновки. Розглянуті нами емпіричні результати наразі недостатні для узагальнення того, як уявлення про життєвий успіх представлені в сучасному суспільстві. Такі дослідження лише констатують статево-рольові та міжпоколінні особливості, проте не пояснюють причини виникнення і поширеність таких уявлень у масовій свідомості. Можемо тільки зафіксувати той факт, що в сучасній соціальній психології досі не побудовано пояснювальної моделі формування уявлень про життєвий успіх, не визначено увесь перелік соціально-психологічних чинників, що говорить, зрозуміло, про перспективність розроблення цієї проблематики.

Отже, можемо констатувати, що позиції психологічної та соціологічної шкіл у дослідженні уявлень про життєвий успіх істотно відрізняються. Психологічні підходи в дослідженні успіху зосереджують увагу в основному на особистісних аспектах, а соціологічні – на загальносуспільних. Проте жодний з них не пояснює, яким чином відбувається формування уявлень про життєвий успіх, не розкриває механізми їхнього поширення у суспільстві в цілому, не пояснює засвоєння таких уявлень окремою особою. Тому означені нами проблеми потребують додаткових досліджень у межах соціально-психологічного підходу, що дасть змогу оптимально об'єднати напрацювання загальної психології та соціології.

Л і т е р а т у р а

1. *Андреева Г. М.* Психология социального познания : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. – Г. М. Андреева – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
2. *Андросенко М. Э.* Психосемантический анализ представлений предпринимателей об успешности / М. Э. Андросенко // Мир образования – образование в мире. – 2012. – № 1. – С. 205–211.

3. *Батурич Н. А.* Психология успеха и неудачи : учеб. пособие / Н. А. Батурич. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 1999. – 100 с.
4. *Березина Т. Н.* Психические образы в структуре образной формы / Т. Н. Березина // Психология и психотехника. – 2012. – № 1. – С. 13–25.
5. *Гостев А. А.* Классификация образных явлений в свете системного подхода / А. А. Гостев, В. Ф. Рубахин // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 33–42.
6. *Гудзенко О. З.* Міжпоколінські відмінності уявлень про фактори досягнення життєвого успіху / О. З. Гудзенко // Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – 2010. – № 1. – С. 106–113.
7. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
8. *Завалова Н. Д.* Образ в системе психической регуляции деятельности / Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов, В. А. Пономаренко. – М. : Наука, 1986. – 110 с.
9. *Злобіна О. Г.* Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Г. Злобіна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.
10. *Львіна Ю. М.* Психологія успіху: онтологія проблематики / Ю. М. Львіна // Актуальні проблеми психології / Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – Т. 8. – С. 45–56.
11. *Ключников С. Ю.* Фактор успеха: новая психология саморазвития / С. Ю. Ключников. – М. : Беловодье, 2002. – 480 с.
12. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Психология мышления – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 130–140.
13. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения: в 2-х т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, – 1983. – Т. 1. – 392 с.
14. *Мазилова Г. Б.* Соціально-психологічні проблеми успіху і успішності / Г. Б. Мазилова // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2010. – Вип. 29-30. – С. 129–136.
15. *Макклелланд Д.* Мотивация человека / Дэвид Макклелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с.
16. *Мелашенко К.* Життєвий успіх у гендерному вимірі: соціологічні розвідки / К. Мелашенко // Соціальні виміри суспільства.– К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 208–220.
17. *Мищенко О. О.* Психологічні особливості уявлень особистості про економічно успішну людину / О. О. Мищенко // Актуальні проблеми психології – Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Ніжин, 2013. – Т. 11. – Вип. 8., Ч. 2. – С. 85–95.
18. *Московичи С.* Социальное представление: исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, №1 – С. 3–18; №2 – С. 3–14.
19. Психология жизненного успеха: опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций / Сохань Л. В., Головаха Е. И., Ануфриева Р. А., Балакирева О. Н., Очеретяный В. В. – К., 1995. – 149 с.
20. *Хаммер Я. С.* Профессиональный успех и его детерминанты / Я. С. Хаммер // Вопросы психологии. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2008. – №4. – С. 147–153.

21. Шамионов П. М. Представления о социальной успешности и самоопределении молодежи [Электронный ресурс] / П. М. Шамионов, А. Р. Тугушева // Психологическая наука и образование: – 2009. – № 3. – Режим доступа : www.psyedu.ru.
22. Ярема А. І. Феномен успіху в соціологічному вимірі / А. І. Ярема // Вісник Львівського університету: Серія соціологічна. – 2010. – Вип. 4. – С. 92–99.

Reference

1. Andreeva, G. M. (2000). *Psikhologiya sotsialnogo poznaniya* [Psychology of social cognition]. Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
2. Androsenko, M. E. (2012). Psikhosemanticheskiy analiz predstavleniy predprinimateley ob uspehnosti [Psychosemantic analysis of businessmen representations about success]. *Mir obrazovaniya – obrazovanie v mire* [World of education – education in the world], 1, 205 – 211 (rus).
3. Baturin, N. A. (1999). *Psikhologiya uspekha i neudachi* [Psychology of success and failure]. Chelyabinsk (rus).
4. Berezina, T. N. (2012). Psikhicheskie obrazy v strukture obraznoy formy [Psychic images in the structure of image form]. *Psikhologiya i psikhotehnika* [Psychology and Psychotechnics], 1, 13-25 (rus).
5. Gostev, A. A., Rubakhin, V. F. (1985). Klassifikatsiya obraznykh yavleniy v svete sistemnogo podkhoda [System approach to classification of image phenomena]. *Voprosy psikhologii* [Issues of psychology], 1, 33–42 (rus).
6. Hudzenko, O. Z. (2010). Mizhpokolinski vidminnosti uyavlen pro faktory dosyagennyya zhyttevoho uspiyku [Transgenerational differences in representations of factors of achieving life success]. *Sotsiologhiia maibutnoho: naukovyi zhurnal z problem sotsiologhi molodi ta studentstva* [Sociology of the future: scientific journal on sociological issues of youth and students], 1, 106–113 (ukr).
7. Dyurkheym, E. (1995). *Sotsiologiya. Ee predmet, metod, prednaznachenie* [Sociology. Its Object, Method, and Purpose]. Moscow: Kanon Publ. (rus).
8. Zavalova, N. D., Lomov, B. F. & Ponomarenko, V. A. (1986). *Obraz v sisteme psikhicheskoy rehulyatsii deyatelnosti* [Image in the system of psychic activity regulation]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
9. Zlobina, O. (2004). *Osobyist yak subyekt sotsialnykh zmin* [Personality as an agent of social changes]. Kyiv: Publishing house of the Institute of Sociology NAS Ukraine (ukr).
10. Ilyina, Yu. M. (2008). Psykholohiia uspiyku: ontolohiia problematyky [Psychology of success: ontology of the matter]. *Aktualni problemy psykholohii* [Actual issues of psychology], 8, 45–56 (ukr).
11. Klyuchnikov, S. Yu. (2002). *Faktor uspekha: novaya psikhologiya samorazvitiya* [Factor of success: new psychology of self-development]. Moscow: Belovod'e Publ. (rus).
12. Levi-Bryul, L. (1980). Pervobytnoe myshlenie [Primitive mentality]. In *Psikhologiya myshleniya* [Psychology of mentality] (pp. 130-140). Moscow: Publishing house of the Moscow State University (rus).
13. Leont'ev, A. N. (1983). *Izbrannyye psikhologicheskyye proizvedeniya* [Selected psychological works]. Moscow: Pedagogika Publ. (rus).

14. Mazylova, H. B. (2010). Sotsialno-psykholohichni problemy uspihku i uspishnosti [Social and psychological issues of success and achievement]. *Aktualni problemy psykholohii* [Actual matters of psychology], 29-30 (1), 129–136 (ukr).
15. Makklelland, D. (2007). *Motivatsiya cheloveka* [Human motivation]. St.-Petersburg: Piter Publ. (rus).
16. Melashchenko, K. (2009). Zhyttievyi uspikh u hendernomu vymiri: sotsiolohichni rozvidky [Gender dimension of life success: sociological research]. *Sotsialni vymiry suspilstva* [Social dimensions of society], 12, 208–220 (ukr).
17. Mishchenko, O. O. (2013). Psykholohichni osoblyvosti uyavlen osobystosti pro ekonomichno uspishnu liudynu [Psychological peculiarities of representations about economically successful man]. *Aktualni problemy psykholohii* [Actual matters of psychology], 8 (11), 85–95 (ukr).
18. Moskovychi, S. (1995). Sotsyalnoe predstavlenie: istoricheskyy vzglyad [Social representations: historical view]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological journal], 1 (16), 3–18 (rus).
19. Sokhan, L. V., Holovakha, E. Y., Anufrieva, R. A., Balakireva, O. N. & Ocheretyanyy, V. V. (1995). *Psikhologiya zhiznennogo uspekha. Opyt sotsialno-psykholohicheskogo analiza preodoleniya kriticheskikh situatsiy* [Psychology of life success. Experience of a social and psychological analysis of overcoming crisis situations]. Kyiv (rus).
20. Khammer, Ya. S. (2008). Professionalnyy uspekhn i ego determinanty [Professional success and its determinants]. *Voprosy psykholohii* [Issues of psychology], 4, 147–153 (rus).
21. Shamyonov, R. M. and Tuhusheva A. R. (2009). Predstavleniya o sotsialnoy uspeshnosti i samoopredelenii molodezhi [Representations of social success and self-determination of youth]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovanie* [Psychological science and education], 3, www.psyedu.ru (rus).
22. Yarema, A. I. (2010). Fenomen uspihku v sotsiolohichnomu vymiri [Sociological perspective of success phenomenon]. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriya sotsiolohichna* [Lviv University Bulletin: sociological series], 4, 92–99 (ukr).

Винков В. Ю. Представление о жизненном успехе: состояние разработанности проблематики в социальной психологии

Констатируется разрыв между имеющимися социологическими и психологическими подходами в исследовании жизненного успеха и отсутствие таких исследований в рамках социально-психологического подхода. Выяснено, что психологические подходы в основном направлены на выявление процессуальных и мотивационных аспектов достижения успеха, тогда как социологические – на исследование образов успеха, распространенных в массовом сознании. Определено, что совмещение этих подходов могло бы способствовать построению комплексного исследования этих представлений в социально-психологической плоскости, а именно раскрытию особенностей и выявлению содержания факторов и механизмов формирования таких представлений в массовом сознании. Среди имеющихся социально-психологических подходов как наиболее адекватная относительно поставленных заданий определена теория социальных представлений, использование которой позволяет существенно обогатить психологическую науку новыми эмпирическими фактами или подтвердить общеизвестные.

Ключевые слова: образ, социальные представления, успех, мотивация достижения, благополучие.

Vinkov V. Yu. Representations of vital success: state of the development of the matter in social psychology

It is stated that there is a gap between existing sociological and psychological approaches to studying success and a lack of such studies in the framework of the social and psychological approach. It has been found out that psychological approaches are mainly focused on the research of procedural and motivational aspects of success, while sociological ones aim at studying images of success typical for mass consciousness. The author argues that the combination of those approaches could promote a design of a comprehensive study of those representations in the social and psychological dimension, which would unfold peculiarities and identify the content of the factors and the mechanisms of development of such representations in mass consciousness. The theory of social representations has been found the most appropriate one out of the available social and psychological approaches with regards to the set tasks. The use of the theory would significantly enrich the psychological science with new empirical facts or confirm those that are generally-known.

Key words: image, social representations, success, achievement motivation, well-being.

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО І ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

ПРО ФЕНОМЕН ЛІДЕРСТВА З ПОЗИЦІЙ СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВОГО ПІДХОДУ

В. О. Татенко, м. Київ

Розглядаються проблеми, пов'язані з визначенням лідерських якостей людини, їхньою диференціацією та структурною організацією. Як теоретико-методологічний ресурс для розв'язання цих проблем пропонується використати інтерпретативні можливості суб'єктно-вчинкового підходу. Обґрунтовується висновок про те, що на роль лідера за всіх інших рівних умов має підстави претендувати і бути обраною людина, яка володіє більш потужним суб'єктним потенціалом, виявляє суб'єктно-суб'єктну орієнтацією у взаємодії з групою, суб'єктну готовність до вчинку і здатність організувати діяльність групи за сценарієм спільного вчинку. Здійснено спробу створення концептуального конструкта, що інтегрує сутнісні індивідуально-психологічні та соціально-психологічні характеристики людини-лідера на основі синтезу науково-психологічних уявлень про суб'єктність і вчинковість, про суб'єктно-суб'єктну взаємодію і спільний учинок. Підтверджено доцільність застосування низки базових положень суб'єктно-вчинкового підходу, розробленого в межах загальної психології, для дослідження соціально-психологічних аспектів проблеми лідерства.

Ключові слова: лідерство, лідерські якості, людина як суб'єкт свого життя, суб'єктно-суб'єктна взаємодія, вчинок, спільний учинок, суб'єктно-вчинковий підхід у соціальній психології.

Розроблення *проблеми* лідерства традиційно вважають прерогативою соціально-психологічної науки і практики. І це цілком справедливо, оскільки відповідний феномен породжується, зумовлюється, спричинюється насамперед процесами взаємодії, що мають місце між окремими людьми і групами людей, між людиною і групою тощо.

Протягом історії людство накопичило чимало цікавої і важливої інформації про природу і сутність лідерства, особливості його вияву в різних сферах людського життя. Узагальнення цих знань, а також результатів спеціальних досліджень дало змогу створити цілу низку оригінальних у науковому розумінні і корисних для практики соціально-психологічних теорій лідерства, зокрема: “теорії рис”, “теорії героїв”; “теорії середовища”, “ситуаційні теорії”, “особистісно-ситуаційні теорії”,

“теорії взаємодії-очікування”, “теорії обміну”, “гуманістичні теорії”, “ціннісні теорії” та багато інших. У практичній соціальній психології сьогодні набули поширення діагностичні методики і тренінги лідерства.

Водночас завдяки аналізу результатів досліджень з відповідної тематики, а також свідчень практики виділено низку проблемних моментів, для з’ясування яких варто скористатися як додатковим ресурсом теоретико-методологічними напрацюваннями інших галузей психологічної науки. Ідеться про досі актуальні для соціальної психології проблеми визначення системотвірних лідерських якостей людини, а також провідних соціально-психологічних принципів організації взаємодії лідера і групи. Як теоретико-методологічний ресурс для їх розв’язання пропонується використати інтерпретативні можливості суб’єктно-вчинкового підходу, розробленого в межах загальної психології. Саме в цьому полягає *мета проведеного дослідження*.

Дефініція лідерства. Як свідчить аналіз результатів дослідження проблеми лідерства, у зарубіжних теоріях враховуються соціально-психологічні характеристики претендента на роль лідера та особливості ситуації, в якій ці характеристики можуть бути запотребовані. Звертається увага на значення стосунків, що складаються між членами групи в процесах лідероутворення, і здійснення лідером його функцій. Зачіпаються питання мотивації лідерської активності, яка може будуватися на гуманістичній або егоїстичній основі, виявляти себе на свідомому і несвідомому рівнях.

Свого часу відомий соціальний психолог Б. Д. Паригін визначив “лідерство” як процес організації та управління малою соціальною групою, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні терміни і з оптимальним ефектом. Дослідник вважав, що існують два фактори, взаємодія яких і становить, власне, феномен лідерства: а) об’єктивний (інтереси, цілі, потреби, завдання групи в конкретній ситуації); б) суб’єктивний (особистісні особливості індивіда як організатора та ініціатора групової діяльності) [8]. А лідер, на думку О. О. Єршова, у соціально-психологічному розумінні – це такий член групи, який володіє необхідними організаторськими здібностями, займає центральне місце в структурі міжособистісних стосунків членів групи і сприяє своїм прикладом, організацією та управлінням групою досягненню цілей групи найкращим чином [3].

Сучасні вітчизняні дослідники М. М. Слюсаревський і Н. В. Хазратова пропонують визначати лідера як найбільш авторитетного і впливового члена групи, який реально відіграє центральну, провідну роль в організації групової активності, прийнятті групових рішень і регулюванні взаємин у групі. При цьому вони виокремлюють низку

специфічних соціально-психологічних ознак, що характеризують лідерство як груповий феномен. Зокрема, ідеться про можливе неоднозначне, амбівалентне ставлення групи до лідера, про те, що феномен лідерства створює своєрідне мотиваційне поле, у яке втягаються усі члени групи незалежно від статусу, а також про різний характер лідерства в малих, середніх та великих групах тощо [7, с. 244–246].

Існує думка, що більшість теорій лідерства, які мають прикладне і практичне значення, цілком вкладаються в рамки персонологічного, ситуативного, поведінкового, когнітивно-атрибуційного і ціннісного підходів [2]. А тому доцільно розрізняти:

- 1) лідерство як вияв особистісних рис (В. Бінгем, О. Тід);
- 2) лідерство як мистецтво досягнення згоди (У. Бенніс, Б. Мур, Ф. Олпорт, Ф. Філліпс);
- 3) лідерство як інструмент досягнення мети і результату (Р. Кеттел, К. Девіс);
- 4) лідерство як результат групової взаємодії (С. Браун, П. Друкер);
- 5) лідерство як здатність переконувати (С. Шенк);
- 6) лідерство як здійснення впливу (Р. Стогділл, Ф. Хейман);
- 7) лідерство як бачення перспективи (У. Коул);
- 8) лідерство як вірність цінностям (О. В. Кудряшова).

При цьому зауважимо, що кожна з представлених концептуальних моделей розуміння лідерства висвітлює лише одну із граней його природи. У результаті в науці склалася наразі парадоксальна ситуація: з одного боку, розроблені теорії лідерства в їхній сукупності, здавалося б, охоплюють усі сторони феномена лідерства, а з другого – ті розрізнені і неоднорідні елементи його розуміння не вдається поєднати у вигляді цілісного конструкта [там само, с. 33].

Згадані й інші численні напрацювання вітчизняних та зарубіжних дослідників з проблеми лідерства в цілому дають змогу осмислити його природу та особливості вияву. При цьому спеціальної уваги, як уже зазначалося, потребують питання, пов'язані з виділенням і структуруванням лідерських якостей.

Лідерські якості як предмет дослідження. Цілісний науковий підхід до феномена лідерства передбачає врахування внутрішніх ресурсів (інтенцій та потенцій) людини як лідера, її харизматичності; ставлення до групи і групи до неї; складності завдань, які потрібно вирішувати; особливості ситуації, в якій перебувають лідер і група; набутого досвіду лідирування тощо. Проте це не заперечує важливості спеціального, поглибленого дослідження однієї із названих складових лідерства, а саме тих якостей, які потрібні індивідові для успішного виконання функцій лідера.

Так, згідно з ученням З. Фрейда, індивідуально-психологічну основу феномена владарювання становить едипів комплекс. Людські маси потребують лідера, аналогічного авторитетному батькові в родині. К. Г. Юнг вважав, що лідерство викликають до життя “голоси” колективного несвідомого. Е. Фромм головною рисою вождя називав його потужне прагнення до задоволення своїх садистсько-мазохістських потягів. С. Московічі припускав, що харизматичний лідер, яким усі захоплюються, насправді може бути людиною із психічними чи поведінковими девіаціями.

Досліджуючи психологічні проблеми політичного лідерства, Г. Г. Дилігенський звертає увагу на те, що питання “Чому людина стає і є лідером?” неминуче ув’язується з питанням “Які особистісні якості лідера впливають на історію і політику?”. “Іншими словами, якщо в комплексі взаємовідносин «лідер-ситуація» очевидно є визначальна роль ситуаційного компонента, то це не повинно означати применшення активної ролі компонента особистості. І саме цьому компоненту належить нині центральне місце в дослідженнях політичних психологів, присвячених проблемі лідерства” [1, с. 4].

Дехто вважає, що будь-яка людська риса (навіть не обов’язково соціально прийнятна, оскільки лідери є і в кримінальних групах), якщо вона в когось яскраво виражена, може у певній ситуації сприяти тому, що група саме його обере лідером. У такому випадку говорять про більш високу ініціативність та активність людини в ході вирішення групових завдань, кращу її поінформованість щодо ситуації в групі і вирішуваних групою завдань, більшу відповідність поведінки цінностям і нормам, прийнятим у цій групі, більшу відповідальність тощо.

А проте дослідники ніколи не полишали спроб виокремити якості, властиві саме лідеру. Так, А. Лоутон і Е. Роуз виокремили свого часу такі десять лідерських якостей: далекоглядність, уміння визначати пріоритети, уміння мотивувати своїх послідовників, володіння мистецтвом міжособистісних стосунків, “політичне чуття”, стійкість, харизматичність, здатність іти на ризик, гнучкість, а також рішучість і твердість, коли цього вимагають обставини [5]. На думку С. Коссена, лідер володіє такими рисами, як творче розв’язання проблем; уміння доносити ідеї, переконливість; бажання досягти мети; уміння слухати; чесність; конструктивність; товариськість; широта інтересів; почуття власної гідності; упевненість у собі; ентузіазм; дисципліна; уміння “триматися” за будь-яких обставин [12]. Р. Чапмен виділяє такий набір лідерських рис: проникливість, здоровий глузд, багатство ідей, уміння викладати думки, комунікабельність, виразність мови, адекватна самооцінка, наполегливість, твердість, урівноваженість, зрілість [11].

Відомий представник соціальної психології Д. Майєрс, проаналізувавши праці багатьох дослідників, наводить такий перелік рис, притаманних найбільш ефективним лідерам: упевненість у собі, що породжує підтримку з боку послідовників; наявність переконливих уявлень про бажаний стан справ і здатність зрозумілою мовою повідомити про них оточенню; достатній запас оптимізму і віри у своїх людей, щоб надихати їх; непересічність; енергійність; сумлінність; поступливість; емоційна стійкість [6].

Щоб з'ясувати, яким чином структуруються уявлення широкої аудиторії про людину-лідера, ми провели орієнтовний якісний аналіз відповідної інформації, розміщеної на сторінках інтернету. Так, зокрема, дехто пропонує розподіляти лідерські якості на три групи: 1) особистісні якості лідера: знання себе, своїх почуттів та емоцій, готовність до ризику, упевненість у собі, надійність, нормативність та послідовність, активна життєва позиція, ініціативність і вміння мотивувати себе; 2) управлінські та організаційні лідерські якості: вміння створити команду, здатність організовувати колективні дії для вирішення поставлених завдань, гнучкість поведінки і чутливість до ситуації, бачення перспективи, готовність підтримати інших у скрутну хвилину; 3) психологічні та соціальні лідерські якості: комунікабельність, справедливість, здатність представляти та відстоювати інтереси групи, уміння створювати умови для самореалізації своїх послідовників (див.: Лідерські якості: <http://constructor.ru/uspex/liderskie-kachestva.html>). Така диференціація лідерських якостей, у чому можна легко переконатися, породжує більше проблем, ніж дає відповідей. Звернімо увагу на те, що тут не витримані критерії поділу якостей на групи, а особистісні якості не завжди коректно протиставляються психологічним, організаційні – особистісним, психологічним і соціальним. Такого роду запитання виникають при розподілі лідерських якостей на фізіологічні, психологічні, інтелектуальні, ділові та особистісні (див.: Характеристики лідера: <http://www.grandars.ru/college/psihologiya/harakteristiki-lidera.html>); індивідуально-особистісні, соціально-психологічні, організаційно-управлінські і перцептивно-лідерські (див.: Лидерские качества: обобщенная структура: http://www.dv-reclama.ru/others/articles/liderstvo/24322/liderskie_kachestva_sposobnosti_organizatsionnogo_lidera_vzaimodeystvie_s_grupпой_uspeshnost_vypolne); системні навички, комунікативні навички і внутрішні якості (див.: Ключевые качества современного лидера: http://www.vestniknlp.ru/klyuchevye_kachestva_sovremennogo_lidera/).

Як показав аналіз спеціальних наукових досліджень лідерських якостей, (А. І. Анцибор, Г. Г. Дилігенський, К. В. Єгорова, Р. Л. Кричевський, А. І. Куриця, І. М. Ломачинська, А. Лоутон, Д. Майєрс, Р. Манн, А. В. Мітлош, Е. Роуз, Р. Стогділл, Т. Г. Фелькель, Р. Чапмен та ін.), певна

частина авторів не вважає за потрібне надавати перелікові цих якостей цілісних форм. При цьому зауважується, що перелік лідерських якостей не слід обмежувати, оскільки, як відомо, досконалість не має меж. І, мовляв, чим більше цих якостей є в людини, тим більшим є її лідерський потенціал. Але якщо пристати до цієї думки, то буде логічно взагалі відмовитися від розгляду лідерських якостей як таких. Інша частина дослідників визнає необхідність упорядкування (структурування) уявлень про необхідну і достатню їх кількість і якість, що, мовляв, дає можливість розробляти діагностичні і тренінгові методики і що, власне кажучи, ніяк не заперечує права кожного дослідника на оновлення наявних наразі конструктів. Проте в останньому випадку постає не менш актуальна і складна проблема коректного підходу до створення відповідних структур. Так, І. М. Ломачинська у своїй докторській дисертації здійснює системний аналіз якостей християнського лідера і пропонує їх упорядкувати, керуючись уявленнями про організаційні, психологічні, соціальні і комунікативні характеристики активності людини [4]. Тут, як можна переконатися, дещо незрозумілою є логіка добирання критеріїв, за якими здійснюється диференціація лідерських якостей. Якщо, скажімо, організаційні і комунікативні здібності можна віднести до функціональних чи інструментальних характеристик лідера, то, коли йдеться про психологічні і соціальні ознаки, мається на увазі, зокрема, диференціація на індивідуальне і колективне в мотивах і способах активності індивіда. Крім того, психологічне може включати в себе організаційний (організаційна психологія) і комунікативний (соціальна психологія) аспекти, а виокремлюючи організаційні і комунікативні якості лідера, досить складно відділити в них психологічне від непсихологічного.

Таким чином, аналіз наукових досліджень проблеми лідерства, здійснених вітчизняними і зарубіжними спеціалістами, а також науково-популярних, аматорських матеріалів відповідного змісту, розміщених на сторінках інтернету, дає підстави зробити висновок про те, що порозуміння щодо визначення лідерських якостей та їхнього упорядкування/структурування не досягнуто, що останні часто-густо ототожнюються з якостями, властивими звичайній, нормальній чи, як кажуть, “хорошій” людині. У багатьох переліках не згадується прямо чи взагалі як основна, сутнісна, системотвірна психологічна лідерська ознака – внутрішня налаштованість і здатність людини вказувати іншим шлях до перемоги, словом і ділом закликати рухатися в запропонованому напрямку, вести людей за собою, а не просто йти своєю дорогою, не озираючись на інших. Аналіз спроб визначення та структурування лідерських якостей свідчить насамперед про складності у виділенні системотвірних індивідуально-психологічних та соціально-психологічних критеріїв їх диференціації.

Феномен лідерства у суб'єктно-вчинковому вимірі. Розробляючи свою теоретичну позицію, ми спиралися на вчення про людину як суб'єкт власного індивідуального та суспільного життя (К. О. Абульханова, А. В. Брушлинський, В. О. Васютинський, З. С. Карпенко, М. М. Слюсаревський, О. Б. Старовойтенко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.). Було зроблено припущення, що в процесі лідероутворення в групі відбувається своєрідний перерозподіл статусів і ролей (на лідера і його послідовників) за критерієм суб'єктності. Тобто, щоб організуватися для досягнення спільної мети, група делегує одному із членів частину своїх суб'єктних повноважень, погоджуючись при цьому виконувати об'єктну роль його послідовників. Зрозуміло, що таке делегування суб'єктності має вибірковий характер, оскільки вибір має впасти на того члена групи, якого більшість визнає суб'єктом, здатним займати авторську, самостійну, ініціативну, творчу позицію, який має потрібні для цього знання і відповідний досвід. Важливо й те, що членові групи, якому не бракує власної суб'єктності, група може делегувати меншу частину свого суб'єктного ресурсу, що, крім усього іншого, є умовою налагодження повноцінних суб'єктно-суб'єктних стосунків між нею і її лідером.

Таким чином, з позицій суб'єктного підходу лідер має бути суб'єктом як свого індивідуального, так і суспільного життя, а також спиратися на суб'єктно-суб'єктну модель взаємодії з іншими членами групи.

Як показав аналіз розроблених переліків і структурних моделей лідерських якостей, у більшості з них згадуються саме ті якості, які характеризують лідера: а) як суб'єкта життєдіяльності (авторитетність, амбіційність, домінантність, самостійність, ініціативність, цілеспрямованість, рішучість, упевненість у собі, завзятість, організованість, творчість, готовність до ризику, відповідальність, самокритичність, здатність до саморегуляції, стресостійкість, відкритість, справедливість, надійність тощо; б) як людину, зорієнтовану на налагодження, підтримання та розвиток суб'єктно-суб'єктних стосунків з іншими членами групи, що означає: ставлення до членів групи і групи в цілому не тільки як до засобу, але також обов'язково як до мети і вищої цінності; готовність підтримати, захистити кожного члена групи і групи в цілому в скрутній ситуації; турботу про можливість індивідуального розвитку і творчу самореалізацію кожного члена групи і групи в цілому як цілісного соціально-психологічного організму; здатність гармонійно поєднувати свої індивідуальні та групові інтереси, вміти радіти успіхам інших членів групи; готовність делегувати лідерські повноваження членам групи; здатність працювати в команді тощо.

Так само важливою засадою при розробленні нашої дослідницької позиції слугувало вчення М. М. Бахтіна і В. А. Роменця про вчинок як вищий вияв суб'єктної активності людини. Річ у тім, що в кінцевому

підсумку група обирає лідером саме того, хто довів наявність у нього тих чи тих лідерських якостей не на словах, а реальними вчинками. Адже, як висловився з цього приводу К. Гельвецій, “лише за вчинками людей суспільство може судити про їхню добродетельність”. І з цим не можна не погодитися, оскільки вчинок, на відміну від звичайної поведінки, є виявом “моральної творчості” (В. А. Роменець); саме вчинок розриває рух по колу й уможливує рух по спіралі. Той, хто зважається на вчинок, часто ризикує своїм добробутом, статусом, а якщо треба, то й самим життям. Не випадково широко побутують такі словосполучення, як “справжній вчинок”, “відважний вчинок”, “героїчний вчинок”. Уже сам корінь слова “вчинок” говорить про те, що людина, яка вчиняє, бере на себе роль причини власних дій і готова відповідати за їхні наслідки. Тобто вчинок більшою або меншою мірою означає готовність до самопожертви, а оскільки жертвувати собою можна лише заради інших, то в цьому розкривається його гуманістична сутність. І саме тому за різних інших умов люди завжди обирають лідером для себе і йдуть за тим, хто довів свою спроможність до здійснення вчинків Істини, Добра, Краси, свою готовність жертвувати собою заради інших.

Проте ефективність групової активності, а також соціально-психологічна атмосфера в групі стають якісно іншими, якщо не один лідер, а кожний її член виявляє вчинковий ентузіазм, спрямований як на вирішення групових завдань, так і психологічну підтримку одне одного, на створення спільності “Ми”, утвердження і розвиток суб’єктно-суб’єктних стосунків. Тобто йдеться про те, що справжній лідер виявляє не тільки власну готовність до вчинку заради групи, а й здатність організувати її активність за сценарієм спільного вчинку [9; 10].

Висновок. З позицій суб’єктно-вчинкового підходу на роль лідера є сенс претендувати людині і є сенс обирати людину, якій властивий такий набір індивідуально-психологічних і соціально-психологічних якостей:

– реальний суб’єктний ресурс, що виявляє себе в авторській мотивації, свободі творчості, ініціативності, цілеспрямованості, передбачливості, відповідальності, компетентності, упевненості в собі, рішучості, наполегливості, організованості, адекватності самооцінки, наявності досвіду суб’єктної активності тощо;

– зорієнтованість на суб’єктно-суб’єктну модель взаємодії з іншими людьми, що виявляється в готовності творити зрупи суб’єктну спільність “Ми”; йти попереду і вести групу за собою до спільної мети; брати на себе відповідальність за розвиток суб’єктного потенціалу та самоактуалізацію кожного її члена тощо;

– готовність до індивідуального вчинку самотворення, саморозвитку, самоперевершення, що передбачає сформованість смисложиттєвих

цінностей і принципів організації свого життя, здатність їх дотримуватись і відстоювати в різних ситуаціях тощо;

– готовність організовувати активність групи за сценарієм спільного вчинку, запроваджувати фасилітативну модель стосунків у групі, сприяти гармонійному поєднанню індивідуальних і групових інтересів, бути прикладом готовності до самопожертви заради групових цінностей і цілей тощо.

Узагальнюючи насамкінець усі наведені нами суб'єктні і вчинкові визначення, можемо зрештою зробити висновок про те, що на роль лідера за всіх інших рівних умов має підстави претендувати і бути обраною людина, яка володіє більш потужним суб'єктивним потенціалом, виявляє суб'єктно-суб'єкту орієнтацію у взаємодії з групою, суб'єкту готовність до вчинку і здатність організовувати діяльність групи за сценарієм спільного вчинку.

Л і т е р а т у р а

1. *Дилигенский Г. Г.* Социально-политическая психология : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Г. Г. Дилигенский. – М. : Наука, 1994. – 304 с.
2. *Евтихов О. В.* Эффективное лидерство : учеб. пособие / О. В. Евтихов ; Сиб. гос. аэрокосм. ун-т. – Красноярск, 2012. – 132 с.
3. *Ершов А. А.* Взгляд психолога на активность человека : монография / А. А. Ершов. – М. : Луч, 1991. – 159 с.
4. *Ломачинська І. М.* Постать лідера в християнській традиції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. “Соціальна філософія” 09.00.11 / І. М. Ломачинська, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 36 с.
5. *Лоутон А.* Организация и управление в государственных учреждениях / А. Лоутон, Э. Роуз. – М. : Прогресс, 1993. – 218 с.
6. *Майерс Д.* Социальная психология / Д. Майерс ; пер. с англ. З. С. Занчук. – СПб. : Питер, 2013. – 800 с.
7. Основи соціальної психології: Навчальний посібник / за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
8. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология. Истоки и перспективы / Б. Д. Парыгин. – СПб. : СПбГУП, 2010. – 533 с.
9. *Татенко В. О.* До питання про соціально-психологічний потенціал суб'єктно-вчинкового підходу / В. О. Татенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – К., 2013. – Вип. 4. – С. 204–225.
10. *Татенко В. О.* Спільний учинок як наукове поняття і вищий рівень взаємодії людини з людиною / В. О. Татенко // Сучасна українська політика: політики та політологи про неї. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – Спецви-пуск: Політичний менеджмент. – С. 42–54.
11. *Chapman A. R.* Religion and reconciliation in South Africa: voices of religious leaders / A. R. Chapman, B. Spong. – Philadelphia : Templeton Foundation Press, 2003.

12. Kossen S. *The Human Side of Organisations* / S. Kossen. – New York : Harper Collins College, 1994.

Reference

1. Diligenskiy, G. G. (1994). *Sotsialno-politicheskaya psikhologiya* [Social and political psychology]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
2. Evtikhov, O. V. (2012). *Effektivnoe liderstvo* [Effective leadership]. Krasnoyarsk (rus).
3. Ershov, A. A. (1991). *Vzglyad psikhologa na aktivnost cheloveka* [Psychologist's interpretation of human activity]. Moscow: Luch Publ. (rus).
4. Lomachynska, I. M. (2009). Postat lidera v khrystyianskii tradytzii [Leader's figure in peasant tradition], Abstract of D. Sc. dissertation, Kyiv Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine (ukr).
5. Louton, A., Rouz, É. (1993). *Organizatsiya i upravlenie v gosudarstvennykh uchrezhdeniyakh* [Organization and management in state institutions]. Moscow: Progress Publ. (rus).
6. Mayers, D. (2010). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social psychology]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
7. Slyusarevskyy, M. (Eds.) (2008). *Osnovy sotsialnoi psikhologii* [Foundations of social psychology], Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
8. Parygin, B. D. (2010). *Sotsialnaya psikhologiya. Istoki i perspektivy* [Social psychology: origin and prospects]. St. Petersburg (rus).
9. Tatenko, V. O. (2013). Do pytannia pro sotsialno-psikhologichnyi potentsial subiektno-vchynkovoho pidkhodu [About socio-psychological potential of the agent-deed approach]. *Psikhologichni nauky: problemy i zdobutky* [Political science: challenges and achievements]. Issue 4, 204–225 (ukr).
10. Tatenko, V. O. (2008). Spilnyi uchynok yak naukove poniattia i vishchyi riven vzaiemodii liudyny z liudynoiu [Joint deed as a scientific notion and the highest level of interpersonal interaction]. *Suchasna ukrainska polityka: polityky ta politolohy pro nei*. [Contemporary Ukrainian politics: politicians and political scientists about it]. pp. 42–54. Kyiv: Ukrainian center of political management Publ. (ukr).
11. Chapman, A. R. and Spong, B. (2003). *Religion and reconciliation in South Africa: voices of religious leaders*. Philadelphia: Templeton Foundation Press Publ.
12. Kossen, S. (1994). *The Human Side of Organisations*. New York: Harper Collins College Publ.

Татенко В. А. О феномене лидерства с позиций субъектно-поступкового подхода

Рассматриваются проблемы, связанные с определением лидерских качеств человека, их дифференциацией и структурной организацией. В качестве теоретико-методологического ресурса для решения этих проблем предлагается использовать интерпретативные возможности субъектно-поступкового подхода. Обосновывается вывод о том, что на роль лидера при прочих равных условиях имеет основания претендовать и быть избранным человек, который обладает более мощным субъектным потенциалом, обнаруживает субъектно-субъектную ориентацию во взаимодействии с группой, субъектную готовность к поступку и способность организовывать деятельность группы по сценарию совместного по-

ступка. Осуществлена попытка создания концептуального конструкта, интегрирующего сущностные индивидуально-психологические и социально-психологические характеристики человека-лидера на основе синтеза научно-психологических представлений о субъектности и способности к поступку, о субъектно-субъектном взаимодействии и совместном поступке. Подтверждена целесообразность применения ряда базовых положений субъектно-поступкового подхода, разработанного в рамках общей психологии, для исследования социально-психологических аспектов проблемы лидерства.

Ключевые слова: лидерство, лидерские качества, человек как субъект своей жизни, субъектно-субъектное взаимодействие, поступок, совместный поступок, субъектно-поступковый подход в социальной психологии.

Tatenko V. O. About the phenomenon of leadership in the context of the Agent-Deed Approach

The article examines the issues related to the definition of individual's leadership qualities, their differentiation and structural organization. As a theoretical and methodological resource for consideration of these issues it is proposed to use interpretive opportunities of the agent-deed approach. It is concluded that one is eligible to claim and to be chosen for the leader role, *ceteris paribus*, should have a strong agent potential, demonstrate the agent-agent orientation in the process of interaction with the group, possess willingness to act and the ability to organize group activities according to the scenario of co-scripted action.

Key words: leadership, leadership qualities, person as the agent of his life, agent-agent interaction, deed, joint deed, agent-deed approach in social psychology.

ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

А. О. Краснякова, м. Київ

Інтернет-комунікація розглядається як соціальна взаємодія суб'єктів, що здійснюється вербальними і невербальними засобами в мережі Інтернет. Проаналізовано проблеми вивчення інтернет-комунікації, визначено її особливості. Обґрунтовується думка, що інтернет-комунікація в політичному просторі на відміну від інших засобів комунікації має переваги, які сприяють формуванню двосторонньої суб'єкт-суб'єктної моделі комунікативної взаємодії. Звернено увагу на те, що взаємодія у віртуальному політичному просторі, з одного боку, стимулює активність суб'єкта, з другого – може призводити до ізоляції людини від сьогоденної політичної реальності. Наведено результати емпіричного дослідження суб'єктивного оцінювання молоддю впливу різних соціальних суб'єктів, а також інтернет-середовища на становлення та розвиток ознак політичної суб'єктності. З'ясовано, що вплив інтернет-комунікації на розвиток політичної суб'єктності респонденти оцінюють на рівні впливу мікро- та мезосередовища і звичайно вище, ніж вплив політичних партій і державних інститутів.

Ключові слова: інтернет-комунікація, політична суб'єктність, соціальна взаємодія, соціальні мережі, мікросередовище, мезосередовище.

Проблема. Стрімкий розвиток інтернет-технологій спричинює виникнення нових видів діяльності людини, відкриває необмежені можливості для її саморозвитку і самореалізації. Інтернет кардинально змінює спосіб життя сучасної людини, впливаючи на формування системи знань користувачів, їхні ціннісні орієнтації та принципи світосприймання. Завдяки технологічним можливостям змінюється структура комунікативного процесу. Зменшується дистанція між користувачами, у кожного суб'єкта з'являється можливість брати одночасно участь у різних формах комунікативної взаємодії – масових, групових, міжособистісних – і в ролі комунікатора, і в ролі реципієнта. Формується новий тип соціальної взаємодії у віртуальному просторі – інтернет-комунікація, метою якої є вже не тільки обмін вербальною і невербальною інформацією, а й створення та підтримка нових соціальних зв'язків.

Проблема дослідження інтернет-комунікації в політичному віртуальному просторі полягає в тому, що комунікацію в інтернет-мережі недостатньо розглядати лише як традиційний комунікативний процес, який забезпечує зв'язок між політиками і людьми, спільнотами, поколіннями. Сучасні інтернет-технології формують новий тип мислення, змінюють механізми трансляції соціального досвіду. Кіберпокоління за дуже короткий час стає досвідченішим, ніж люди старшого віку, і це збільшує розрив

між поколіннями у поглядах на економіку, політику, культуру. Сучасні протиріччя поколінь вже не вичерпуються традиційними суперечностями між “батьками” і “дітьми”. Руйнується традиційна система соціалізації, виникають нові, незнайомі попереднім поколінням способи передавання життєвого досвіду. Якщо в рамках конфігуративної культури індустріального та постіндустріального суспільства передавання життєвого досвіду відбувається від старших поколінь до молодших або від ровесників до ровесників, то в рамках префігуративної культури інформаційного суспільства знання передаються як від старших до молодших поколінь, *так і від молодших до старших*. Отже, інтернет-комунікація, як система соціальної взаємодії, разом із традиційними суб’єктами політичної соціалізації допомагає оволодіти політичними знаннями, цінностями, засвоїти норми поведінки і водночас генерує нові очікування молодого покоління щодо політичного розвитку країни. З огляду на це вважаємо дослідження впливу інтернет-комунікації на процес політичної соціалізації, становлення суб’єктності молоді людини актуальною науковою і суспільною проблемою.

Деякі аспекти комунікативної взаємодії сучасної молоді в інтернет-середовищі аналізуються в працях вітчизняних учених: І. М. Білоус, С. М. Квіт, С. М. Коноплицького, В. О. Климчука, І. А. Лучинкіної, Г. В. Мироненко, Л. А. Найдьоновой, М. А. Остапенко, О. В. Петрунко, І. В. Піголенко, В. В. Посоховой, Г. Г. Почепцова, О. В. Романенко, О. О. Суської, В. М. Щербини та ін. [2; 5–7]. Проте як чинник становлення політичної суб’єктності молоді людини інтернет-комунікація досі не розглядалася.

Мета статті: виявити й охарактеризувати особливості інтернет-комунікації як чинника становлення політичної суб’єктності молоді людини; емпірично дослідити суб’єктивне оцінювання студентською молоддю впливу інтернет-комунікації на ознаки політичної суб’єктності.

У сучасних дослідженнях проблем комунікативної діяльності людини в мережі Інтернет простежуємо різні підходи щодо визначення терміна “інтернет-комунікація”. Науковці полемізують з приводу базового іменника (комунікація, спілкування, гіперкомунікація, дискурс) та прикметника (комп’ютерна, комп’ютерно опосередкована, віртуальна, мережева, електронна, цифрова тощо). Із зростанням кількості досліджень у різних сферах наукового знання спостерігаємо також плутанину з формою множини та однини іменника “комунікація”, проте більшість дослідників використовують терміни “інтернет-комунікація”, “інтернет-дискурс”, “комп’ютерна комунікація”, “мережева комунікація”, “віртуальна комунікація”, “гіперкомунікація” як взаємозамінні.

Найбільш дискусійними залишаються питання про співвідношення понять “спілкування в мережі Інтернет”, “комунікація в мережі Інтернет”, “інтернет-комунікація”. Це пояснюється тим, що спілкування у віртуальному середовищі суттєво відрізняється від традиційного спілкування. У процесі комунікативної взаємодії внаслідок скорочення дистанції між користувачами виникають нові особливі стосунки, формуються нові стилі комунікативної взаємодії. Кожний учасник комунікативного процесу в інтернет-просторі діє самостійно, виступає як суб’єкт інтернет-спільноти й інтернет-середовища.

Особливостями інтернет-комунікації науковці вважають віртуальність, інтерактивність, гіпертекстуальність, глобальність, креативність, анонімність, фрагментарність, мозаїчність. При цьому вони звертають увагу на трансграничний характер комунікації користувачів в інтернеті (невизначеність числа анонімних користувачів та масштабів поширення інформації), високу мобільність комунікантів (як окремої людини, так і соціальних систем, соціальних інститутів), змінність ієрархічного порядку поширення інформації (з вертикального, із домінуванням одного із суб’єктів, до рівноправного), двосторонність [1; 2; 5–7; 10]. На нашу думку, інтернет-комунікація в політичному просторі також має істотні переваги на відміну від інших видів комунікативної взаємодії. Це насамперед:

1) *можливість взаємоопосередкованої взаємодії* будь-якого учасника комунікації з політиками, членами уряду, державними діячами, лідерами громадських і політичних організацій через сторінки в соціальних мережах, блоги, чати, електронну пошту, скайп тощо;

2) *часопросторова дифузність комунікації в інтернет-просторі* – взаємодія не прив’язана до часу і місцеперебування комунікантів. Простір і час у віртуальній реальності моделюється самим користувачем;

3) *тенденція до конвергенції* (від *лат. convergo* – “наближатися”) – впливає на формування суб’єкт-суб’єктної моделі комунікації. Виявляється передусім у толерантному ставленні до політичної невизначеності іншого суб’єкта взаємодії, пошуку компромісів щодо прийняття його точки зору. Відповідно до соціально-психологічної теорії впливів В. О. Татенка саме в інтернет-просторі “замість суб’єкт-об’єктної за своєю суттю ідеї конкуренції, виживання одних за рахунок інших пропонується суб’єкт-суб’єктна модель взаємоопосередкованого саморозвитку, а саме: кожний активно, ініціативно, помірковано, етично і творчо – власне вчинково – віддає іншому за максимумом усе те найкраще, що в нього є, і так само – вчинково – привласнює за максимумом усе найкраще від іншого. Виникає справжня спільність «Ми»” [8, с. 184]. Прикладом можна вважати взаємодію спільнот у соціальній мережі Facebook;

4) *відсутність соціальної і вікової диференціації користувачів* – авторитет користувача, у тому числі і політика будь-якого віку і соціального статусу, підтримується не соціальним статусом, а рівнем його інте-

лекту, комп'ютерної компетентності та активності. Важливе значення мають також наявність у комунікантів власного погляду на політичні процеси, емоційний позитив, комунікативна компетентність, систематична присутність в інтернет-мережі та вміння здійснювати інтегровальні дії в політичному просторі.

Утім, слід зазначити, що, окрім переваг, інтернет-комунікація має деякі негативні ефекти, які, на наш погляд, також впливають на процес становлення політичної суб'єктності особистості. Вважаємо, є сенс докладніше розглянути наявні протиріччя (парадокси) впливу інтернет-комунікації на реципієнта.

По-перше, інтернет-комунікація, продовжуючи шерог славіх виіаодів людського генія, таких як радіо, телеграф, телефон, телебачення, зближує людей різних країн, різних культур, що говорять різними мовами, живуть у різних годинних поясах. Водночас із розвитком інтернет-технологій збільшується кількість соціальних і воєнних конфліктів, зростають масштаби і чисельність їхніх учасників. На переконання професора філософії Інсбрукського університету (Австрія) Ганса Кьохлера, розвиток Всесвітньої Мережі в умовах сучасного інформаційного суспільства не веде до прогресу соціального. "Ні Інтернет, ні нові соціальні медіа, – зазначає Кьохлер, – не наближають нас до миру і справедливості. Навпаки, упродовж останнього десятиліття міжцивілізаційна ненависть і розколи в суспільстві поглиблюються" [4, с. 76].

По-друге, встановлено, що інтерактивна взаємодія користувачів інтернету має психотерапевтичний ефект, оскільки гасить фізичну активність людини, знижує конфліктність за рахунок зменшення особистих контактів. Разом з тим завдяки гіперкомунікації інтернет-простір стає платформою, де розгортаються гострі політичні дискусії, у результаті яких посилюється політичне протистояння, зростає рівень напруженості в суспільстві. Це, безумовно, впливає на психологічний стан людини. Окрім цього, швидкоплинність комунікації у віртуальному просторі, фрагментарність і мозаїчність змісту інформації породжують інформаційне перевантаження, викликають роздратування та вияви агресії.

По-третє, занурення в потік політичної інформації, нерідко суперечливої та провокаційної за змістом, спричинює "вислизання" інформаційних повідомлень, у зв'язку з чим актуалізується проблема відбору інформації, розташування її в певній логічній послідовності. Можливість отримувати різнопланову інформацію, коментувати та поширювати її на численний загал, з одного боку, стимулює особистість до вияву суб'єктної активності, а з другого – робить її самотньою в неосяжній віртуальності. Не маючи життєвого досвіду, молода людина починає використовувати тільки необхідну частину політичної інформації, ту, яка їй потрібна для захисту своїх прав та життєвих інтересів. Надмірна інформація стає для неї шумовим фоном, який заважає ґрунтовно аналізувати суспільно-

політичні процеси, гальмує ухвалення раціонального рішення, стримує політичну активність у реальному житті. До того ж відчуження людини від безпосередньої участі в діяльності органів представницької демократії та соціальної самоорганізації, громадських та політичних організацій призводить найчастіше до розвитку лише віртуальної, “симулятивної” політичної суб’єктності, коли індивід відчуває себе суб’єктом тільки у віртуальному політичному просторі Всемережжя. Тож активність у віртуальному політичному просторі стимулює участь людини в суспільно-політичному житті, але якщо віртуальна активність не підкріплюється вчинковою політичною участю в реальному житті, збільшується ізоляція особистості від політичної дійсності. Це може стати причиною розвитку “симулятивної” політичної суб’єктності, яка згодом, за умови реальної політичної участі, може перетворитися на дієву, вчинкову або залишитися лише віртуальною.

Слід зазначити, що у віртуальному світі людина завжди оперує образами (симулякрами, за Ж. Бодріаром), які виникають в процесі аналізу інформаційного контенту різних агентів впливу. За теорією Ю. Габермаса, агентами впливу у віртуальному середовищі є так звані нові феодалі публічного простору (провайдери, редактори, адміністратори сайтів), які, намагаючись певним чином вплинути на свідомість “інформаційних кріпаків” (користувачів інтернету), насичують контент не тільки інформацією про події, а й нав’язують свої коментарі-ставлення [9]. Отже, в процесі інтернет-комунікування особистість відчуває себе незалежною, оскільки думає, що самостійно утворює нові соціальні зв’язки, конструює власний простір політичної взаємодії, бере віртуальну участь у політичних акціях, публічних обговореннях, дискусіях із суспільно-політичних питань. А проте не можна забувати про те, що інтернет-технології непомітно для людини закріплюють в її пам’яті будь-яку інформацію і в такий спосіб формують її потреби, інтереси, цінності, політичні погляди. Тому будь-який користувач завжди є відкритим для зовнішніх впливів, у тому числі і маніпулятивних. В. М. Щербина стверджує: “Інтернет дає змогу впливати на людей з дуже раннього віку. У процесі інтернет-комунікації відбувається не лише мовна і культурна експансія, а й програмування певних структур свідомості і підсвідомості, у тому числі політичних орієнтацій” [10, с. 114].

Гарантією збереження балансу між реальним і віртуальним політичним світом, на нашу думку, є політична суб’єктність – спроможність людини долучатися до усвідомлено-відповідальної, надситуативної політичної участі, мета якої – вплив на суспільно-політичні процеси. Ознаками політичної суб’єктності, на наш погляд, можуть бути стійкий інтерес людини до політики, її політична компетентність, усвідомлення своєї спроможності впливати на суспільно-політичні процеси, бажання брати участь у суспільно-політичному житті країни, реальна (дієва, вчинкова)

політична участь, громадянська відповідальність, ініціатива у вирішенні значущих проблем суспільства, відповідальність за власну політичну поведінку та поведінку інших [3, с. 52].

У контексті нашого дослідження особливий інтерес становить концепція Дж. Спенсера, згідно з якою комунікація як соціальна взаємодія відбувається через спілкування, обмін інформацією про події, що мають значення для її учасників. *Відповідно інтернет-комунікацію ми розглядаємо як соціальну взаємодію суб'єктів, що здійснюється вербальними і невербальними засобами в мережі Інтернет для творення й підтримки нових соціальних зв'язків.* Вважаємо, що для того, щоб увійти в інтернет-середовище і взаємодіяти там з іншими, людина вже виявляє певні ознаки суб'єктності, зокрема активність, прагнення саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації.

Щоб з'ясувати суб'єктивну оцінку щодо впливу інтернет-комунікації на становлення політичної суб'єктності молоді, ми провели емпіричне дослідження методом репертуарних решіток. Респондентам було запропоновано оцінити, якою мірою діяльність політичних і неpolітичних суб'єктів (родини, друзів, викладачів, ЗМІ, громадських організацій, політичних партій, державних інститутів) та інтернет-середовище впливають на розвиток їхнього інтересу до політики, політичні знання, знання основ політичної взаємодії, бажання брати участь у суспільно-політичному житті, відповідальність за свою країну, ініціативність у вирішенні суспільно значущих проблем, усвідомлення можливості впливу на перебіг суспільно-політичних процесів, відповідальність за власну політичну поведінку, реальну участь у політичних подіях. До переліку агентів впливу ми включили інтернет-сайти та соціальні інтернет-мережі. У цьому випадку *інтернет* з огляду на його роль у політичних процесах аналізуємо як *політичний феномен сучасності; соціальний інститут*, що акумулює в собі сукупність норм, які регулюють взаємодію людей у тій чи іншій сфері життєдіяльності та перетворюють цю взаємодію в систему соціальних ролей [7]; *інтернет-середовище* розглядаємо як утворений різними суб'єктами *новий простір соціальної взаємодії*, де відбувається віднаходження особистістю власного політичного "Я".

У дослідженні, яке проводилося 2015 р., взяли участь 137 осіб віком від 18 до 27 років. Усі респонденти належали до активних користувачів інтернету (були зареєстровані хоча б в одній із соціальних мереж). Вибірку утворили студенти 3 і 4-го курсів київських вишів.

На основі даних емпіричного дослідження було визначено середні значення впливу соціальних суб'єктів та інтернет-середовища на ознаки політичної суб'єктності (табл.). Спробуймо відтак проаналізувати суб'єктивне оцінювання студентською молоддю впливу інтернет-комунікації на становлення ознак політичної суб'єктності. Результати дослідження показали, що студентська молодь оцінює вплив інтернет-

комунікації на становлення ознак політичної суб'єктності на рівні впливу неполітичних суб'єктів мікро- і мезосередовища (родини, близьких друзів, викладачів, ЗМІ) і значно вище, ніж вплив політичних суб'єктів (політичних партій, державних інститутів). При цьому респонденти вважають, що інтернет-сайти є більш впливовими, ніж соціальні інтернет-мережі, коли йдеться про інтерес до політики, політичні знання основ політичної взаємодії. А інтерактивна взаємодія в соціальних мережах більше впливає на бажання молоді долучатися до суспільно-політичного життя країни, брати реальну участь у політичних подіях та спроможність відповідати за свою політичну поведінку. Однаковим студенти вважають вплив інтернет-сайтів та соціальних мереж на відчуття відповідальності за країну, ініціативність у вирішенні суспільно значущих проблем та усвідомлення можливості впливу на перебіг суспільно-політичних процесів.

Коли ж йдеться про політичних суб'єктів, то слід зазначити, що вплив діяльності громадських організацій (ГО) на бажання студентської молоді брати участь у політичних подіях оцінюється респондентами на рівні впливу викладачів, інтернет-середовища та ЗМІ. Вплив ГО на реальну участь у політичних подіях молоді порівнює до впливу друзів і водночас вважає його вищим, ніж вплив усіх інших суб'єктів. На жаль, вплив діяльності політичних партій і державних інститутів на становлення ознак політичної суб'єктності випробувані оцінили як найменший.

Висновки. Інтернет-комунікація є системою соціальної взаємодії різних суб'єктів, що здійснюється за допомогою вербальних і невербальних засобів у мережі для обміну інформацією та створення нових соціальних зв'язків. На відміну від інших видів комунікації інтернет-комунікація в політичному просторі має значні переваги, що позитивно впливає на розвиток суб'єктності індивіда, зокрема політичної. Нове віртуальне інтернет-середовище, створене в результаті інтернет-комунікації різних суб'єктів, сприяє утвердженню двосторонньої суб'єкт-суб'єктної моделі комуникативної взаємодії, що прискорює становлення суб'єктності особистості.

Інтернет-середовище все більше стає для молоді тим новим соціальним простором існування, де відбувається віднаходження особистістю власного політичного "Я". Комунікація в інтернет-середовищі як взаємодія рівних суб'єктів стимулює активність комунікантів у віртуальному політичному просторі і запускає процес становлення політичної суб'єктності молоді людини. Разом з тим охарактеризовані нами негативні ефекти впливу інтернет-комунікації в політичному просторі гальмують політичну активність користувачів. Якщо віртуальна активність не підкріплюється реальною (вчинковою) політичною участю, ізоляція молоді людини від політичної реальності посилюється, що найчастіше веде до розвитку лише віртуальної, "симулятивної" суб'єктності.

Середні значення впливу соціальних суб'єктів
та інтернет-середовища на ознаки політичної суб'єктності

Ознаки політичної суб'єктності	Агенти впливу									
	родина	педагоги, вчителі	друзі, однокурсники	ЗМІ (тб, радіо, друковані видання)	інтернет-сайти, блоги, вікіпедія	соціальні інтернет-мережі, чати	громадські організації	політичні партії та лідери	президент, верховна рада, кабінет міністрів	політичні події*
інтерес до політики	1,1	0,5	0,8	0,8	0,9	0,7	0,4	0,2	0,3	1,4
політичні знання	1,2	0,9	0,8	0,9	1,1	0,8	0,5	0,4	0,5	1,2
знання основ політичної взаємодії	0,7	0,7	0,4	0,6	0,7	0,6	0,4	0,2	0,3	1,0
ініціативність у вирішенні суспільно значущих проблем	1,0	0,6	0,7	0,6	0,6	0,6	0,7	0,3	0,2	1,0
відповідальність за свою країну	1,6	1,0	1,0	1,0	0,8	0,8	0,7	0,2	0,3	1,3
усвідомлення можливості впливу на перебіг суспільно-політичних процесів	0,8	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,4	0,0	0,0	0,9
відповідальність за власну політичну поведінку	1,3	0,7	0,7	0,6	0,4	0,5	0,5	0,2	0,4	1,0
бажання брати участь у суспільно-політичному житті	0,5	0,6	0,8	0,6	0,5	0,6	0,6	0,1	0,1	0,9
реальна участь у політичних подіях	0,3	0,3	0,5	0,1	0,2	0,4	0,5	0,0	0,0	0,9

*Примітка. Вплив політичних подій на становлення ознак політичної суб'єктності досліджувався окремо; тут його значення наводяться, щоб порівняти вплив політичних подій із впливом різних соціальних суб'єктів.

Результати емпіричного дослідження суб'єктивного оцінювання молоддю впливу різних соціальних суб'єктів у тому числі, інтернет-мереж, на становлення та розвиток ознак політичної суб'єктності показали, що вплив інтернет-середовища респонденти оцінюють на рівні впливу родини, викладачів, друзів, ЗМІ, громадських організацій. А вплив політичних суб'єктів, які утворюють реальний і віртуальний політичний простір взаємодії, зокрема вплив політичних партій та державних інститутів, на всі ознаки оцінюється молоддю, на жаль, як найменший. Тому саме ті політичні суб'єкти, які повинні відігравати провідну роль у становленні та розвитку політичної суб'єктності молодих громадян країни, мають знайти механізми залучення молоді до реальної політичної участі та впливу молоді на перебіг політичних процесів у суспільстві.

Перспективою дослідження впливу інтернет-комунікації на становлення політичної суб'єктності є вивчення стилів взаємодії комунікантів у віртуальному середовищі, а також комунікативних практик, що сприяють розвитку ознак політичної суб'єктності особистості.

Література

1. *Горошко Е. И.* К уточнению понятия “компьютерно опосредованная коммуникация”: проблемы терминоведения / Е. И. Горошко // Образовательные технологии и общество. – 2009. – Т. 12. – № 2. – С. 445–455.
2. *Квіт С. М.* Масові комунікації : підручник / С. М. Квіт. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 206 с.
3. *Краснякова А. О.* Політична суб'єктність: умови становлення та ознаки розвитку / А. О. Краснякова // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 45–55.
4. *Кёхлер Г.* Новые социальные медиа: шанс или препятствие для диалога? / Г. Кёхлер // Полис, Политические исследования. – 2013. – № 4. – С. 75–87.
5. *Лучинкіна А. І.* Психологічні закономірності соціалізації особистості у віртуальному просторі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / А. І. Лучинкіна ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2014. – 35 с.
6. *Почепцов Г. Г.* Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Г. Почепцов. – К. : Ваклер, 2002. – 656 с.
7. Современная интернет-коммуникация: структура и основные параметры : [кол. моногр.]. – М. : Наука; Флинта, 2012. – 323 с.
8. *Татенко В. О.* Соціальна психологія впливу : монографія / В. О. Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
9. *Хабермас Ю.* Вовлечение другого: Очерки политической теории / Юрген Хабермас ; пер. с нем. Ю. С. Медведева ; под ред. Д. А. Складнева. – М. : Наука, 2001. – 417 с.
10. *Щербина В. М.* Сітьова кіберкомунікація як соціальний феномен / В. М. Щербина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 109–116.

Reference

1. Goroshko, E. I. (2009). K utochneniyu ponyatiya “kompyuterno oposredovannaya kommunikatsiya: problemy terminovedeniya” [About clarifying the concept of computer-mediated communication: terminology issues]. *Obrazovatelnye tekhnologii i obshchestvo* [Educational Technology & Society], vol. 12, no. 2, 445–455 (rus).
2. Kvit, S. (2008). *Masovi komunikatsii: pidruchnyk* [Mass communication: text-book]. Kyiv: Publ. of Kyiv-Mohyla Academy (ukr).
3. Krasniakova, A. (2014). Politychna subiektnist: umovy stanovlennia ta oznaky rozvytku [Political subjectivity: conditions for formation and indications of development]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 1(15), 45–55 (ukr).
4. Kohler, G. (2013). Novye sotsialnye media: shans ili prepjatstvie dlya dialoga? [New social media: a chance or an obstacle for a dialogue?]. *Polis, Politicheskie issledovaniya* [Polis, Political Research], 4, 75–87 (rus).
5. Luchynkina, A. (2014). Psykholohichni zakonomirnosti sotsializatsii osobystosti u virtualnomu prostori [Psychological patterns of socialization in virtual space], Abstract of Ph. D. dissertation, G. S. Kostiuk Institute of Psychology, Kyiv (ukr).
6. Pocheptsov, G. G. (2001). *Kommunikativnye tekhnologii dvadtsatogo veka* [Communication technologies of the 20th century] [Theory of communication]. Moscow: Vakler Publ. (rus).
7. *Sovremennaya internet-kommunikatsiya: struktura i osnovnye parametry* (2012). [Modern Internet communication: structure and basic parameters], Moscow: Nauka; Flinta Publ. (rus).
8. Tatenko, V. O. (2008). *Sotsialna psykholohiia vplyvu* [Social psychology of influence]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
9. Habermas, Yu. (2001). Vovlechenie drugogo: Ocherki politicheskoy teorii [Inclusion of the other: Studies in Political Theory]. Translated by S. Medvedev; ed. D. A. Sklyadnev. Moscow: Nauka (rus).
10. Shcherbyna, V. M. (2002). Sitiova kiberkomunikatsiia yak sotsialnyi fenomen [Network cibercommunication as a social phenomenon]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh* [Sociology: theory, methods, marketing], 1, 109–116 (ukr).

Краснякова А. А. Интернет-коммуникация как фактор становления политической субъектности личности

Интернет-коммуникация рассматривается как система социального взаимодействия субъектов, осуществляемая с помощью вербальных и невербальных средств в сети Интернет. Проанализирована проблема изучения интернет-коммуникации, определены её особенности. Обосновывается мнение, что интернет-коммуникация в сфере политики в отличие от других средств массовой коммуникации имеет преимущества, которые содействуют формированию двухсторонней субъект-субъектной модели коммуникативного взаимодействия. Обращено внимание на то, что взаимодействие в виртуальном мире, с одной стороны, стимулирует активность субъекта, а с другой – может привести к изоляции человека от существующей политической реальности. Приведены результаты эм-

пирического исследования субъективного оценивания молодёжью влияния социальных субъектов, а также интернет-среды на становление и развитие признаков политической субъектности. Выявлено, что влияние интернет-коммуникации на развитие политической субъектности респонденты оценивают на уровне влияния микро- и мезосреды и обычно выше, чем влияние политических партий и государственных институтов.

Ключевые слова: интернет-коммуникация, политическая субъектность, социальное взаимодействие, социальные сети, микросреда, мезосреда.

Krasnyakova A. O. Internet communication as a factor of consolidation of individual political subjectivity

The Internet communication is defined as subject social interaction carried out by verbal and non-verbal means on the Internet. The issues of studying the Internet communication have been analysed and its characteristics have been determined. It is proved that online communication in politics, unlike other communication media, has advantages, which promote the formation of the two-way subject-subject model of communicative interaction. It is stressed that virtual interaction, on one hand, stimulates subject's activity and, on the other, can lead to individual's isolation from the current political realities. The findings of the empirical research dealing with youth's subjective evaluation of the influence of social actors on the development of the political subjectivity are presented. It has been found out that according to the respondents the impact of the Internet communication on the development of the political subjectivity is made on the level of micro- and meso-environment and it is more potential than the influence of political parties and state institutions.

Key words: the Internet communication, political subjectivity, social interaction, social networks, micro and meso environment.

ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ СПРИЙМАННЯ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ ІМІДЖУ СУЧАСНИХ ПОЛІТИКІВ

О. П. Соснюк, І. В. Остапенко, м. Київ

Статтю присвячено проблемі сприймання іміджу політичних лідерів. Представлено результати психосемантичного дослідження особливостей сприймання студентською молоддю іміджу сучасних політиків, зокрема проведено порівняльний аналіз та визначено специфіку сприймання іміджу українських та зарубіжних політиків. Виокремлено провідні іміджеві атрибути, які молодь використовує для оцінювання політиків. З'ясовано, що українські політики сприймаються молоддю контраверсійно. Домінантними іміджевими атрибутами, які є ядром іміджу вітчизняних політиків, виступають ділові (діловитість, ерудиція, прагматизм) або емоційно-вольові (упевненість, рішучість, харизматичність) якості. Найбільше бракує українським політикам моральних якостей (чесності, порядності, альтруїзму) та людяності (простоти, відкритості, щедрості, надійності). Встановлено, що зарубіжні політики мають значно вищі оцінки практично за всіма іміджевими атрибутами порівняно з українськими політиками. Найбільш істотні відмінності між зарубіжними та українськими політиками спостерігаються в оцінках студентської молоді за іміджевими атрибутами "патріотизм", "надійність" та "порядність".

Ключові слова: імідж, ядро іміджу, іміджеві атрибути, семантичний диференціал.

Проблема. Одним з важливих завдань, які вирішуються в межах політико-психологічних досліджень, є вивчення особливостей сприймання іміджу політиків. Ставлення до політиків загалом досить мінливе і визначається багатьма чинниками: панівними суспільними настроями, особливостями політичної діяльності та публічної активності політиків, їхньою присутністю в інформаційному просторі і статусно-рольовими позиціями в системі владної взаємодії. Особливо динамічними є уявлення молоді про політичних лідерів. У ставленні до них молодь особливо вимоглива, постійно використовує додаткові критерії оцінювання, зважає на ситуаційні зміни і ступінь відповідності політиків цим викликам. Однак досліджень, спрямованих на вивчення особливостей сприймання молоддю іміджу політиків, помітно бракує. Переважно тому, що молодь не відносять до тієї частини населення, з якою пов'язують власні електоральні надії самі політики. Враховуючи зростаючу політичну активність молоді, такий дефіцит уваги до неї, на наш погляд, не є виправданим. Саме тому вважаємо за доцільне зосередитися на вивченні особливостей сприймання молоддю іміджу сучасних політиків. При цьому принципово важливим

для нас є дослідження іміджу не тільки українських, а й зарубіжних політиків, які прямо або опосередковано, але відіграють усе помітнішу роль у подіях, що розгортаються в Україні.

Теоретико-методологічну основу нашого дослідження становлять положення антропологічного підходу до розуміння іміджу (О. Л. Вознесенська), положення про імідж як “образ особистості” (О. В. Лавренко), положення про дуалістичну сутність іміджу (П. Д. Фролов), положення про змістовні та структурні компоненти іміджу (Ю. М. Зуцик, П. Д. Фролов), положення про провідні характеристики іміджу: стійкість та опір змінам, спрощеність, конкретність, зв’язок з прототипом (Г. Г. Почепцов, А. Цуладзе), положення про психосемантичний простір образу політичного лідера (В. Ф. Петренко).

Мета статті: провести психосемантичний аналіз та визначити особливості сприймання студентською молоддю іміджу сучасних українських та зарубіжних політиків.

За *об’єкт* проведеного нами спеціального емпіричного дослідження було визначено процес сприймання іміджу політиків.

Предметом дослідження стали особливості сприймання студентською молоддю іміджу сучасних політиків.

З огляду на об’єкт, предмет та мету нами було визначено такі завдання дослідження:

- 1) з’ясувати найбільш значущі, на погляд студентської молоді, іміжеві характеристики політиків;
- 2) окреслити коло найбільш відомих серед студентської молоді сучасних українських та зарубіжних політиків;
- 3) розробити методику монополярного семантичного диференціала для вивчення іміджу політиків;
- 4) провести порівняльний аналіз та визначити особливості сприймання сучасних українських і зарубіжних політиків.

Дослідження проходило в кілька етапів.

Щоб визначити найбільш значущі іміжеві характеристики політиків та скласти перелік найбільш відомих серед українського студентства вітчизняних та зарубіжних політиків, на першому етапі нами було проведено реп-інтерв’ю (з використанням техніки тріад) та анкетування. Загальна чисельність вибірки на цьому етапі становила 108 осіб.

На другому етапі ми розробили методику монополярного семантичного диференціала. За допомогою цього дослідницького інструменту на розширеній вибірці вивчались особливості сприймання студентами іміджу сучасних українських та зарубіжних політиків. Загальна чисельність вибірки на другому етапі становила 407 осіб.

У дослідженні взяли участь студенти 1–6 курсів класичних, технічних та педагогічних університетів м. Києва, що займають провідні позиції в рейтингу МОН: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут”, Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова. Респонденти віком від 19 до 25 років, чоловічої та жіночої статі є громадянами України та проживають (постійно або тимчасово) в столиці. Загальний обсяг вибірки становив 515 осіб.

Аналіз даних, отриманих за допомогою реп-інтерв’ю, дав змогу скласти перелік іміджевих характеристик політиків, які, на погляд студентської молоді, є найбільш значущими. За результатами частотного аналізу нами було виокремлено такі іміжеві характеристики політиків: 1) чесність; 2) рішучість; 3) діловитість; 4) упевненість; 5) простота; 6) переконливість; 7) відкритість; 8) альтруїзм; 9) емпатія; 10) щедрість; 11) прагматизм; 12) патріотизм; 13) порядність; 14) ерудиція (широта поглядів); 15) харизматичність; 16) надійність.

У подальшому (на другому етапі дослідження) саме ці характеристики було покладено в основу розроблення методики монополярного семантичного диференціала.

За результатами анкетування також було окреслено коло найвідоміших серед українського студентства вітчизняних та зарубіжних політиків. Серед найбільш відомих українських політиків студентами були названі П. Порошенко, А. Яценюк, О. Ляшко, Ю. Тимошенко та П. Симоненко. До переліку найбільш відомих зарубіжних політиків потрапили В. Путін, Б. Обама, О. Лукашенко, А. Меркель, Д. Кемерон, Ф. Олланд. Особливості сприймання іміджу саме цих політиків вивчалися нами на другому етапі дослідження.

Хочемо зазначити, що, розробляючи методику семантичного диференціала, ми використовували однополюсні шкали, що є певним відступом від прийнятих стандартів. Так, у працях Ч. Осгуда, Дж. Сусі і П. Танненбаума обстоюється доцільність використання в психосемантичних дослідженнях біполярних конструктів для побудови семантичного диференціала. Ця традиція знайшла продовження і в працях вітчизняних психологів О. Ю. Артем’євої, В. Ф. Петренка, О. Г. Шмельова.

Дж. Келлі, утім, у межах теорії особистісних конструктів визнає факт існування однополюсних конструктів. Він називає їх конструктами з прихованою опозицією (в яких один з полюсів є латентним, але імпліцитно присутнім) [1]. Більше того, у спеціальному експериментальному дослідженні В. В. Століна було переконливо та аргументовано доведено можливість існування саме однополюсних конструктів [2].

Крім того, досвід наших попередніх досліджень також дає підстави говорити про доцільність використання таких методів у дослідницькій практиці [3]. Саме цими міркуваннями ми керувалися, використовуючи в

нашому дослідженні при побудові семантичного диференціала монополярні шкали.

На основі результатів опрацювання даних, отриманих на другому етапі дослідження, було побудовано профілі сприймання іміджу українських (рис. 1) та зарубіжних (рис. 2) політиків.

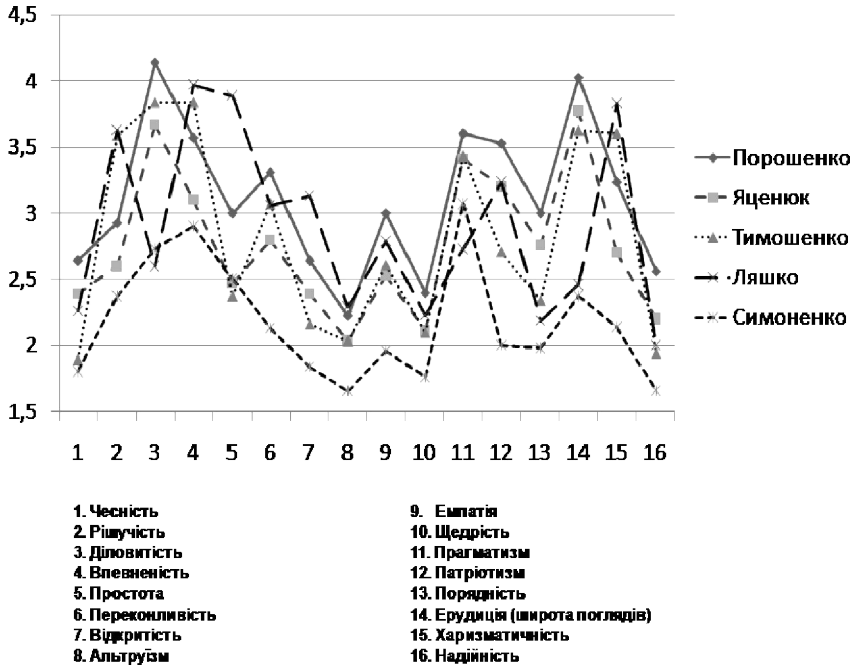

Рис 1. Профілі сприймання іміджу українських політиків

Аналіз отриманих результатів дав змогу визначити такі особливості в сприйманні іміджу сучасних українських політиків:

1) П. Порошенко має найбільш позитивний серед усіх українських політиків іміджу в уявленнях студентської молоді. Найвищі оцінки політик отримав за такими іміджевими атрибутами, як “упевненість”, “прагматизм”, “діловитість”, “ерудиція”; найнижчі оцінки (хоча в цілому близькі до середніх значень) – за атрибутами “альтруїзм”, “щедрість” та “надійність”;

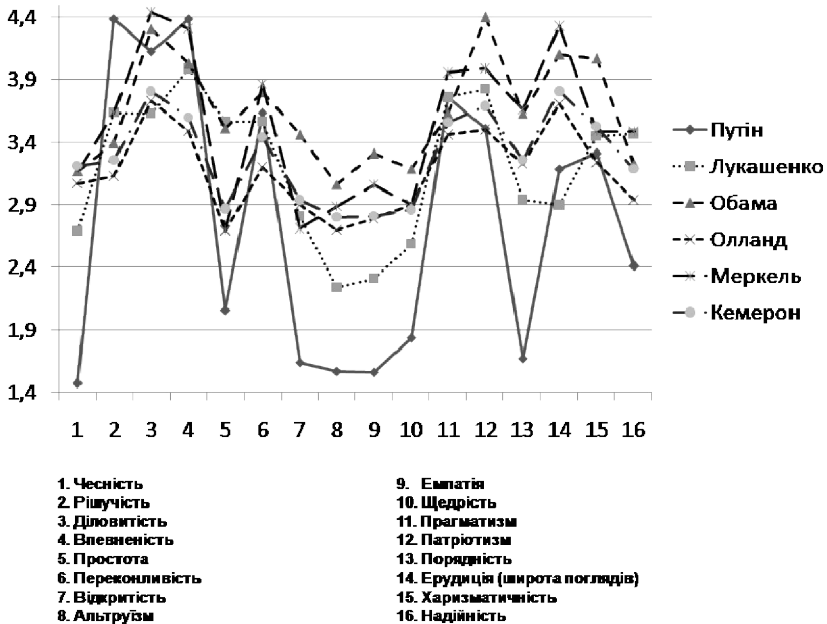

Рис 2. Профілі сприймання іміджу зарубіжних політиків

2) імідж А. Яценюка в уявленнях студентства досить суперечливий. Високі оцінки політик отримав лише за такими іміджевими атрибутами, як “діловитість” та “ерудиція”; за значно більшою кількістю характеристик він дістав невисокі оцінки (зокрема за атрибутами “чесність”, “відкритість”, “альтруїзм”, “щедрість”, “надійність” тощо);

3) О. Ляшко також має досить контраверсійний імідж в очах студентства. Найвищі оцінки політик отримав за такими іміджевими атрибутами, як “рішучість”, “упевненість”, “простота”, “харизматичність”, а найнижчі – за атрибутами “чесність”, “альтруїзм”, “щедрість”, “порядність”, “надійність”;

4) Ю. Тимошенко має ще більш суперечливий імідж в уявленнях студентів. Найвищі оцінки політик дістала за такими іміджевими атрибутами, як “рішучість”, “діловитість”, “упевненість”, “ерудиція”, “харизматичність”, а найнижчі – за атрибутами “чесність”, “простота”, “відкритість”, “альтруїзм”, “щедрість”, “порядність”, “надійність”;

5) П. Симоненко вирізняється з-поміж інших згаданих вище політиків негативним іміждем в уявленнях студентів. Найнижчі оцінки політик має за такими іміджевими атрибутами, як “чесність”, “рішучість”,

“переконливість”, “відкритість”, “альтруїзм”, “емпатія”, “щедрість”, “патріотизм”, “порядність”, “ерудиція” (широта поглядів), “харизматичність”, “надійність”.

Зауважимо, що П. Порошенко та А. Яценюк мають потенційно схожий набір іміджевих характеристик, однак суттєво відмінні оцінки на рівні їх актуального сприймання студентами. Ця особливість може бути пов’язана зі зниженням ступеня задоволеності діяльністю цих політиків. Останні соціологічні дослідження (наприклад On-line TRACK, проведене компанією TNS) свідчать про зниження індексу задоволеності діяльністю Президента України П. Порошенка на 12%, тоді як задоволеність діяльністю уряду і його голови А. Яценюка знизилася за останній рік удвічі. Також помітною є подібність у сприйманні студентами голови Радикальної партії О. Ляшка та голови партії “Батьківщина” Ю. Тимошенко. При цьому О. Ляшко порівняно з Ю. Тимошенко є більш зрозумілим (оцінки за атрибутом “Простота”), але менш діловим та освіченим (оцінки за атрибутами “Діловитість” та “Ерудиція”).

Звертають на себе увагу доволі невисокі оцінки українських політиків за атрибутом “патріотизм”. Найнижчі оцінки від студентської молоді за цим іміджевим атрибутом дістав П. Симоненко, що зовсім не дивно, враховуючи його позицію щодо українсько-російських відносин, анексії АР Крим та подій у Луганській та Донецькій областях. До того ж, як голова Комуністичної партії України, він ніколи не мав широкої популярності серед молоді і завжди спирався на представників інших вікових груп.

На основі аналізу отриманих даних було визначено й певні особливості в сприйманні українськими студентами іміджу сучасних зарубіжних політиків (див. рис. 2):

1) В. Путін має найбільш негативний у цілому та дещо суперечливий імідж в уявленнях вітчизняних студентів. Найвищі оцінки політик дістав за такими іміджевими атрибутами, як “рішучість”, “діловитість”, “упевненість”, “переконливість”, “прагматизм”; а найнижчі – за атрибутами “чесність”, “простота”, “відкритість”, “альтруїзм”, “емпатія”, “щедрість”, “порядність”, “надійність”;

2) імідж О. Лукашенка в уявленнях студентів також суперечливий. Найвищі оцінки політик має за такими іміджевими атрибутами, як “упевненість”, “прагматизм”, “патріотизм”, найнижчі – за атрибутами “альтруїзм” та “емпатія”;

3) Б. Обама має в цілому позитивний імідж в уявленнях українських студентів. Найвищі оцінки в політика за такими іміджевими атрибутами: “діловитість”, “упевненість”, “простота”, “переконливість”, “відкритість”, “прагматизм”, “патріотизм”, “порядність”, “ерудиція” (широта поглядів), “харизматичність”; низькі оцінки не зафіксовано за жодним іншим іміджевим атрибутом;

4) А. Меркель має схожий і також дуже позитивний імідж серед українського студентства. Найвище політика оцінено за такими іміджевими атрибутами, як “рішучість”, “діловитість”, “упевненість”, “переконливість”, “прагматизм”, “патріотизм”, “порядність”, “ерудиція” (широта

поглядів), “харизматичність”, “надійність”; низькі оцінки також не зафіксовано за жодним іншим іміджевим атрибутом;

5) у Д. Кемерона серед українського студентства також позитивний імідж. Найвищі оцінки політик дістав за такими іміджевими атрибутами, як “діловитість”, “упевненість”, “прагматизм”, “патріотизм”, “ерудиція”, “харизматичність”; низькі оцінки не зафіксовано за жодним іншим іміджевим атрибутом;

6) Ф. Олланд має позитивний імідж в уявленнях студентства, однак високі оцінки політику дано лише за атрибутами “діловитість” та “ерудиція”. За рештою атрибутів у нього середні оцінки.

Зазначимо, що найпопулярнішими зарубіжними політиками серед українського студентства є президент США Б. Обама і канцлер ФРН А. Меркель. Найгірше українськими студентами сприймається президент РФ В. Путін.

Висновки:

1. Українські політики сприймаються студентською молоддю переважно суперечливо. Домінантними іміджевими атрибутами, або ядром іміджу вітчизняних політиків, є їхні ділові (іміджеві атрибути “діловитість”, “ерудиція”, “прагматизм”) або емоційно-вольові (іміджеві атрибути “упевненість”, “рішучість”, “харизматичність”) якості. Найбільше бракує українським політикам моральних якостей (іміджеві атрибути “чесність”, “порядність”, “альтруїзм”) та людяності (іміджеві атрибути “простота”, “відкритість”, “щедрість”, “надійність”).

2. Зарубіжні політики, які в уявленнях студентів мають суперечливий (О. Лукашенко) або негативний (В. Путін) імідж, сприймаються приблизно так само, як і вітчизняні політики.

3. Зарубіжні політики порівняно з українськими мають значно вищі оцінки практично за всіма іміджевими атрибутами. Найбільш істотні відмінності між зарубіжними та українськими політиками спостерігаються в їхніх оцінках студентською молоддю за іміджевими атрибутами “патріотизм”, “надійність” та “порядність”.

Перспективи подальших досліджень полягають у більш детальному вивченні особливостей сприймання іміджу сучасних політиків на розширеній вибірці (з урахуванням статево-вікових ознак та регіональної специфіки), моніторингу динаміки змін у сприйманні іміджу політиків.

Література

1. Келли Дж. Психология личности. Теория личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
2. Общая психодиагностика / под ред. А. А. Бодалёва, В. В. Столина. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 304 с.
3. Соснюк О. П. Особливості сприймання підлітками різних типів соціальної реклами / О. П. Соснюк, Є. О. Соснюк // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К. : Логос, 2013. – Вип. 19 – С. 176–183.

Reference

1. Kelly, G. (2000). *Psikhologiya lichnosti. Teoriya lichnostnykh konstruktov* [Personal construct theory]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
2. Bodalev, A. A. and Stolín, V. V. (Ed.) (1987). *Obshchaya psikhodiagnostika* [General psychodiagnosics]. Moscow: Publ. of Moscow State University (rus).
3. Sosniuk, O. and Sosniuk, E. Osoblyvosti sprymannia pidlitkamy ríznnykh typiv sot-sialnoi reklamy [Peculiarities of teenagers' perception of different kinds of social advertisement]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky* [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy], 19, 176–183 (ukr).

Соснюк О. П., Остапенко И. В. Психосемантический анализ особенностей восприятия студенческой молодежью имиджа современных политиков

Статья посвящена проблеме восприятия имиджа политических лидеров. Представлены результаты психосемантического исследования особенностей восприятия студенческой молодежью имиджа современных политиков, в частности проведен сравнительный анализ и определена специфика восприятия имиджа украинских и зарубежных политиков. Выделены основные имиджевые атрибуты, которые молодежь использует для оценивания политиков. Выяснено, что украинские политики воспринимаются молодежью контраверсионно. Доминирующими имиджевыми атрибутами, которые являются ядром имиджа отечественных политиков, выступают деловые (деловитость, эрудиция, прагматизм) или эмоционально-волевые (уверенность, решительность, харизматичность) качества. В наибольшей степени украинским политикам не хватает моральных качеств (честности, порядочности, альтруизма) и человечности (простоты, открытости, щедрости, надежности). Установлено, что зарубежные политики имеют значительно более высокие оценки по всем имиджевым атрибутам в сравнении с украинскими политиками. Наиболее существенные отличия между зарубежными и украинскими политиками наблюдаются в оценках студенческой молодежи по имиджевым атрибутам “патриотизм”, “надежность” и “порядочность”.

Ключевые слова: имидж, ядро имиджа, имиджевые атрибуты, семантический дифференциал.

Sosnyuk O. P., Ostapenko I. V. Psychosemantic analysis of the peculiarities of how university students perceive the image of modern politicians

The article is devoted to issue of perceiving the image of political leaders. It presents the findings of the psycho-semantic research focused on perception of the image of contemporary politicians by the university students. A comparative analysis has been made and specific features of perceiving the image of Ukrainian and foreign politicians have been determined. Main image attributes that young people use to evaluate politicians have been determined. It was found out that youth's perception of Ukrainian politicians is contradictory. The dominant image attributes that form the core of the image of Ukrainian politicians are business (busyness, erudition, pragmatism) or emotional qualities (confidence, decisiveness, charisma). Ukrainian politicians lack mostly moral qualities (honesty, decency, altruism) and humanity (plainness, openness, generosity, reliability). It has been proved that foreign politicians had significantly higher marks for all image attributes in comparison with Ukrainian politicians. The most significant differences between foreign and Ukrainian politicians are observed in students' evaluation of attributes “patriotism”, “reliability” and “decency”.

Key words: image, image core, image attributes, semantic differential.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ, ОТРИМАНІ МЕТОДОМ РЕПЕРТУАРНИХ РЕШІТОК

Г. О. Кириленко, О. Л. Луценко, м. Харків

Представлено результати дослідження критеріїв оцінювання політичних лідерів виборцями, отримані в результаті психосемантичного аналізу. Використаний для цього метод репертуарних решіток Дж. Келлі дав змогу скласти рейтинг різноманітних інтерпретаційних висловів, за допомогою яких виборці описують та оцінюють політиків. Результатом узагальнення інтерпретаційних конструктів стало виявлення основних оцінних критеріїв, які використовуються виборцями щодо політиків. Встановлено, що найбільшу вагомість мають критерії “Політичні якості” і “Моральні якості”. З’ясовано, що при описі політичних якостей більшість використовуваних виборцями конструктів тільки констатують статус лідера, а не описують його якісні характеристики. Також зауважено, що конструкти, за допомогою яких виборці описують моральні якості політиків, мають здебільшого негативне за змістом забарвлення. У результаті аналізу конструктів виявлено високу значущість критерію часу. З огляду на приписувані політикам статуси зроблено висновок, що виборці чітко класифікують їх на “нову”, “чинну” і “стару” владу. Визначено характерні для них особливості: політиків “нової” влади асоціюють з майбутнім, їм приписують більш позитивні моральні якості; до політиків “чинної” влади ставлення амбівалентне; політиків “старої” влади пов’язують з минулим, їхні моральні якості оцінюються негативно. В окремий критерій оцінювання згруповано конструкти, які відображають агресію та неприйняття щодо політичних лідерів. Перелічено критерії, які мають найменшу вагу при оцінюванні політичного лідера: стать, матеріально-економічний статус і територіальний критерій. Результати дослідження засвідчили властиву сучасним виборцям шаблонність, примітивність уявлень про роль лідерів у політичному житті: описи політиків мають формалізований, конвенційний характер і практично не містять визначення політичної орієнтації (демократична, консервативна, авторитарна тощо).

Ключові слова: оцінні критерії, політичні лідери, конструкти, психосемантичні методи, виборці.

Проблема. У сучасній політологічній та психологічній літературі наводиться багато фактів, які свідчать про зростання з другої половини ХХ ст. значущості особистості політиків для сприймання та оцінювання політичних процесів. Особливо великим є інтерес до політичних лідерів, які кандидатують на пост президента країни.

Образ політичного лідера являє собою складний соціально-психологічний феномен, у якому знаходить відображення сукупність реальних особистісних характеристик, а також якостей, що транслюються

засобами масової інформації, політичною рекламою на тлі відповідних стереотипів масової свідомості. Питання про політичне лідерство особливо гостро постало в нашому суспільстві сьогодні, у кризовий для держави період. На цей час завданням усіх інститутів влади є оптимізація процесів соціальної комунікації в системі відносин між владою і суспільством для зняття соціальної напруженості, підвищення взаємної довіри між населенням і владою. У зв'язку із цим розуміння особливостей та соціально-психологічних механізмів сприймання й оцінювання виборцями політичних лідерів набуло важливого значення, адже представлені в суспільстві соціальні настановлення, панівні колективні ідеї та образи справляють істотний вплив на ключові комунікативні процеси в системі “лідер – суспільство”.

Тема нашого дослідження видається актуальною і через те, що аналіз критеріїв оцінювання політичних лідерів виборцями дає можливість коригувати хід комунікативного процесу між лідером і суспільством як у період виборчої кампанії, так і поза нею. У психологічній науці все ще немає відповідей на запитання про специфіку і причини змін, що відбуваються у ставленні виборців до політиків, про чинники, що впливають на динаміку образів і на голосування “за” чи “проти” кандидата.

Мета статті: 1) виділити конструкти, з яких складаються образи українських політичних лідерів, 2) визначити вагомі для виборців оцінні критерії і проаналізувати їхню важливість для оцінювання політика.

Феномен лідерства вивчають сьогодні з різних сторін. Виділимо насамперед низку досліджень, присвячених проблемі політичного сприйняття влади. Проблеми політичного лідерства і сприймання образів політиків вивчали такі дослідники, як К. В. Єгорова-Гантман [1], В. А. Зорін, Л. О. Преснякова [5], О. І. Соловійов, Н. П. Шелекасова [7], О. Б. Шестопап [8; 9], Т. О. Штукина, М. М. Ракитянський, І. Є. Мінтусов, Г. Г. Дилігенський, Д. В. Ольшанський, М. Херманн, Ф. Грінстайн та ін. При цьому увага дослідників найчастіше зосереджувалася на розгляді окремих аспектів формування політичного образу.

Зокрема, згідно з теоретичним підходом авторського колективу під керівництвом К. В. Єгорової-Гантман [1] цілісний образ утворюється з “образу-знання”, “образу-значення” та “образу-потрібного майбутнього”. Образи влади, партій та їхніх лідерів зазнають впливу інформації про політичне життя, яку отримує індивід ззовні і яка специфічним чином “заломлюється” трьома згаданими конструктами. Образ політичного лідера відповідно до такої позиції визначається трьома основними складовими характеристиками: персональними, соціальними і символічними.

Група дослідників під керівництвом О. Б. Шестопап [8; 9], тривалий час аналізуючи раціональні та ірраціональні аспекти, які стосуються

змісту політичних образів у свідомості виборців, дійшла висновку, що люди здатні досить точно “прочитати” образ політика, навіть якщо не мають чіткої та повної раціоналізованої інформації на етапі формування образу. Їхній “вимірювальний інструмент”, що складається як з усвідомлюваних, так і з неусвідомлюваних механізмів сприймання, дає змогу здійснити емоційно прийнятний вибір.

Другий блок робіт присвячений проблематиці, пов’язаній з теоретико-методологічними принципами застосування психосемантичних методів у дослідженнях політичного лідерства. Методологію застосування психосемантичних методів у психології розробляли Дж. Келлі [2], Д. Банністер, Ф. Франселла [10], Ч. Осгуд. Значний інтерес для нашої роботи становлять дослідження В. Ф. Петренка [3], якого вважають лідером “експериментальної психосемантики”. Заслужують на увагу також дослідження українського політичного менталітету, що проводяться М. М. Тепляковим [6] і О. В. Петрунько [4].

Наше дослідження побудоване на використанні методу репертуарних решіток Дж. Келлі. Саме цей метод дає змогу з’ясувати, а відтак зрозуміти, як виборці сприймають і оцінюють політичних лідерів. Для дослідження ми обрали шістьох українських політичних лідерів, які відомі практично кожному виборцю та персоналізують основні політичні сили, що увійшли до Верховної Ради останнього скликання. Цей ряд персоналій склали П. О. Порошенко, Ю. В. Тимошенко, В. Ф. Янукович, А. П. Яценюк, О. В. Ляшко, А. І. Садовий. Ми скористалися способом викликання конструктів методом тріад [10]. Це один з найпоширеніших методів, запропонований свого часу Дж. Келлі під назвою “метод мінімального контексту”. У чому він полягає? З репертуару обираються трійки елементів (тріади); відтак з кожної тріади досліджуваній повинен вибрати два елементи, подібних у чомусь між собою і таких, що відрізняються за цим параметром від третього. Обов’язкова вимога полягає в тому, щоб обидва полюси конструкта були визначені (принцип біполярності). Перевага цього методу полягає в тому, що кожний політик порівнюється з іншими декілька разів у різних поєднаннях. Наприклад, у першому рядку треба порівняти В. Ф. Януковича з Ю. В. Тимошенко і П. О. Порошенком (самим визначити, чим двоє з них схожі між собою і при цьому не схожі на третього), у другому рядку порівнюються В. Ф. Янукович з Ю. В. Тимошенко та А. П. Яценюком і т. д. У такий спосіб дуже ретельно “витагуються” індивідуальні способи порівняння, зіставлення політиків, які сприймаються виборцями. Через спільність соціального досвіду люди не багатьох конструктів у респондентів виявилися схожими, що й стало підґрунтям для їхнього подальшого аналізу та узагальнення отриманих результатів.

Вибірку дослідження склали 50 мешканців м. Харкова – 25 жінок і 25 чоловіків віком від 25 до 50 років з вищою освітою і без явної диференціації за соціальним і матеріальним статусом. Завдяки методиці репертурних решіток Келлі було отримано близько 4000 конструктів, які використовувались учасниками дослідження для порівняння політичних лідерів.

Подальша обробка результатів проходила в кілька етапів:

1. Для кожного з політичних лідерів було виявлено конструкти, які учасники дослідження використовували для їх порівняння. Конструкти, включаючи слова-синоніми, які повторювались у різних досліджуваних, потім підсумовувалися.

2. Було отримано рейтинг частоти згадування того чи того конструкта щодо класифікації політиків. Конструкти, які є унікальними (не піддаються класифікації або згадуються тільки в описі одного досліджуваного), не розглядалися.

3. Після узагальнення конструктів за змістом було виокремлено 10 оцінних критеріїв, якими керуються люди, сприймачи та оцінюючі політичних лідерів (табл. 1).

Таблиця 1

Групи конструктів, що увійшли до переліку критеріїв оцінювання політичних лідерів

Оцінний критерій	Групи конструктів, з яких він складається
Політичні якості	Посада, партійна належність, політичний статус
Моральні якості	Моральні характеристики політика, демонстрація довіри та поваги
Час	Асоціювання з майбутнім або минулим у політиці, причетність до “старої”, “нової” або чинної влади
Політик як об’єкт агресії	Образливі вирази, емоційно негативні епітети, бажання покарати політика
Ділові якості	Професійно-ділові характеристики політика
Особистісні якості	Характеристики зовнішності, виразні риси, метафоричні порівняння політика з тваринами
Психологічні якості	Особистісні риси, інтелект
Стать	Стать, гендерні характеристики
Матеріально-економічний критерій	Статкові характеристики, причетність до олігархії
Територіальний критерій	Асоціювання політика з містом, регіоном

У результаті групування конструктів було отримано кількісне значення ваги оцінних критеріїв для кожного з політичних лідерів. Також було підраховано загальну кількість конструктів у кожному з оцінних критеріїв (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість конструктів, що утворюють оцінні критерії

Оцінний критерій	Політичні лідери, що порівнювалися за допомогою методу Дж. Келлі						У цілому
	В. Янукович	Ю. Тимошенко	П. Порошенко	А. Яценюк	О. Ляшко	А. Садовий	
Стать	12	35	14	11	35	19	126
Політичні конструкти	74	102	132	90	87	65	550
Конструкти часу	92	65	18	88	35	75	373
Економічні конструкти	23	38	32	9	5	15	122
Територ. конструкти	33	0	17	8	6	33	97
Індивід.-особистісні конструкти	28	33	28	34	28	37	188
Психологічні конструкти	18	44	27	17	44	15	165
Моральні якості	146	104	66	85	78	58	537
Ділові якості	10	32	28	47	36	52	205
Агресія на адресу політика	80	24	12	33	95	0	244

Використання методики репертуарних решіток Келлі дало можливість з'ясувати, які саме оцінні критерії мали більше значення для досліджуваних у процесі оцінювання політичних лідерів (рис. 1).

З рейтингу критеріїв видно, що найбільш значущими є “Політичні якості”, “Моральні якості” і “Час”. Значна кількість конструктів відображає агресивне ставлення респондентів до політичних лідерів (лайливі та образливі вислови, що мають яскраво виражене негативне емоційне забарвлення). Критерій “Ділові якості”, що включає в себе компетентність, управлінські навички, грамотність, ораторські здібності, гарну репутацію як позитивний полюс, а також несамотійність (“маріонетка в чужих руках”), низьку ефективність, популізм – як негативний, – має меншу значущість. Ще менше значення мають критерії “Індивідуально-особистісні якості” (особливості зовнішності, стилю, образу) і “Психологічні якості”. Найменш значущими виявилися критерії статі, матеріально-економічний і територіальний.

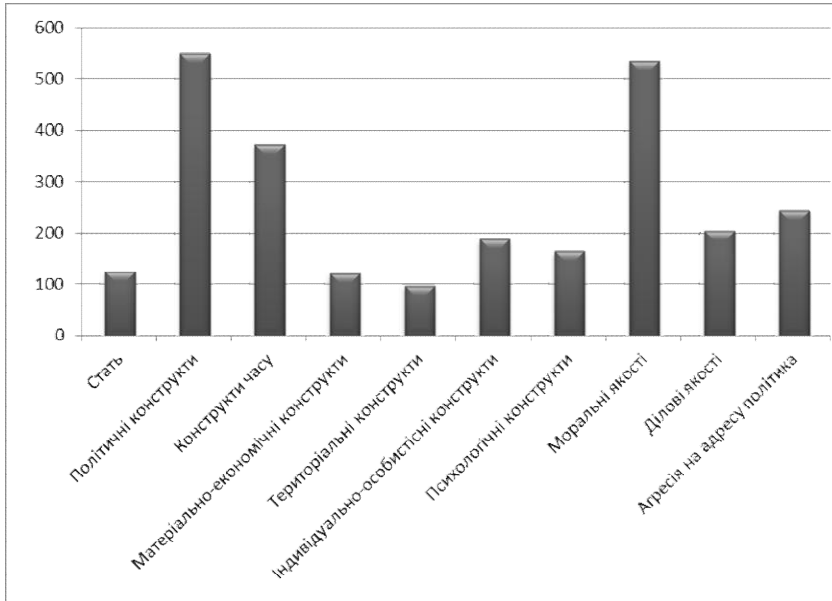

Рис. 1. Рейтинг оцінних критеріїв при сприйманні політичних лідерів у цілому

Спробуймо відтак з'ясувати, на які оцінні критерії спиралися наші досліджувані, порівнюючи політиків між собою та відповідно формуючи у своїй уяві їхні образи (див. табл. 2).

Образ В. Ф. Януковича

Для образу В. Ф. Януковича найбільше значення мають критерії "Моральні якості", "Час" і "Політик як об'єкт агресії". Усі виявлені конструкти, що складають критерій "Моральні якості", мають негативне забарвлення: "утікач", "зрадник", "боягуз", "судимий", "зек". Другий за значущістю критерій – "Час": виявлені конструкти відображають належність Януковича до "старої влади", "минулого в політиці". Також значною частиною конструктів, що утворюють цей образ, є вираження гніву та агресії, тобто складові критерію "Політик як об'єкт агресії".

Образ Ю. В. Тимошенко

Для образу Ю. В. Тимошенко з огляду на використовувані конструкти найбільше значення мають критерії "Моральні якості", "Політичні якості" і "Час". Конструкти, що відображають моральні якості цього політика вирізняються негативним забарвленням: "судима", "брехуха", "злодійка". Конструкти, віднесені нами до критерію "Політичні якості", не

дають можливості скласти детальну характеристику Тимошенко як політика, а швидше вказують на її належність до влади: “політик”, “колеги, однопартійці з Яценюком”, “депутат”. До критерію “Часу” були віднесені такі конструкти, як “минуле в політиці”, “стара влада”, “колишній прем’єр”.

Образ П. О. Порошенка

Найбільш значущі критерії в образі П. О. Порошенка – це “Політичні якості”, “Моральні якості”, “Час”. Конструкти, що описують політичні якості П. О. Порошенка, відображають як його високий номінальний статус: “Президент”, “політик”, так і якісні характеристики: “проєвропейський політик”, “політик Майдану”, “політик, що сповідує європейські цінності”. Конструкти часового критерію описують Порошенка як представника чинної влади, нинішнього президента. Досліджувані дають не дуже високу оцінку його моральним якостям: щодо нього, як і щодо інших політичних лідерів, з високою частотою повторюються конструкти “брехун”, “зłodій”. Водночас в образі цього політика трапляються також і позитивні моральні характеристики: “патріот”, “викликає довіру”.

Образ А. П. Яценюка

В образі А. П. Яценюка критерії “Моральні якості”, “Політичні якості” і “Час” практично врівноважені. Серед конструктів групи “Моральні якості” трапляються як негативні: “брехун”, “зłodій”, “базіка”, так і позитивні: “патріотичний”, “не має судимості”. Конструкти, що описують політичні якості А. П. Яценюка, стосуються його статусу і зв’язків: “політик Майдану”, “колега Тимошенко і Порошенко”, “проєвропейський”, “прем’єр-міністр”. Критерій часу відображає його належність до чинної влади.

Образ О. В. Ляшка

Критерії, що конструюють образ О. В. Ляшка, більш специфічні, ніж в інших політиків. Значну роль у його образі відіграє гомосексуальність, яка йому приписується. Конструкти, пов’язані з нею, мають переважно негативний характер. У нашій культурі належність до нетрадиційної орієнтації (неважливо, реальної чи уявної) – це найчастіше негативна характеристика, що робить людину об’єктом агресії та насмішок. Тому в образі чинного депутата домінують конструкти, що належать до критерію “Агресія на адресу політика”. Конструкти, які можна віднести до оцінного критерію “Політичні якості”, відображають не тільки його належність до влади: “депутат”, “політик другого рангу”, а й дають якісну характеристику: “націоналіст”, “радикал”. Конструкти, що описують моральні якості Ляшка, також мають негативний характер: “брехун”, “зłodій”, “базіка”. Найчастіше щодо образу Ляшка вживається конструкт “блязень”, “клоун”, що також демонструє певне неприйняття цього політика, недовіру до нього.

Образ А. І. Садового

В образі А. І. Садового найбільше значення має критерій “Час”. Другий за значущістю критерій – “Політичні якості”. Практично не поступаються йому за значенням критерії “Моральні якості” та “Ділові якості”. Конструкти, пов’язані з чинником часу, характеризують Садового як “нове обличчя”, “нову владу”, “майбутнє країни”. Політичні конструкти описують його як “політика”, “політика другого рангу”, а також дають якісні характеристики: “проєвропейський”, “проукраїнський політик”. Моральні якості Садового в цілому оцінюються досить позитивно: “патріот”, “чесний”, “хороша людина”, “працює для народу”. Серед ділових якостей виділяють найчастіше маловідомість, незаплямованість репутації, добрі ораторські здібності.

Висновки. Аналіз особистісних конструктів, за допомогою яких досліджувани сприймають тих чи тих політичних лідерів, дав змогу скласти рейтинг інтерпретативних висловів щодо їхніх особистісних, моральних і ділових якостей. На основі узагальнення отриманих результатів було визначено основні оцінні критерії, які використовують досліджувані, щоб висловити своє ставлення до політичних лідерів. Найвагомішими для виборців виявилися моральний та політичний критерії, що свідчить про цінність для людей передусім моральних якостей та політичної ролі, яку лідер відіграє в суспільстві. На жаль, більшість конструктів, які можна було б віднести до оцінного критерію “Моральні якості”, мали негативне забарвлення, тобто учасники дослідження вважають більшість політиків “зłodіями”, “брехунами” та “базіками” (виняток становив А. І. Садовий, образ якого характеризується переважно позитивними рисами). Оцінний критерій “Політичні якості” складається здебільшого з конструктів, які констатують статус політичного лідера: “депутат”, “президент”, “прем’єр-міністр”, а сам оцінний компонент майже не виражений. Частина досліджуваних обмежилася визначеннями “проєвропейський політик” або “проросійський політик”. Зміст та наповнення конструктів свідчить про притаманну сучасним виборцям примітивність уявлень про політичне життя в країні; їхні судження про політичних лідерів мають найчастіше формалізований, конвенційний характер і не містять у собі визначення політичних орієнтацій (демократична, авторитарна, ліберальна, анархічна, консервативна тощо).

Особливо слід відмітити важливість критерію часу для оцінювання політиків. Аналіз конструктів, які увійшли до цього критерію, дав змогу виявити статуси, які присвоюються політикам виборцями, і скласти таку “часову” класифікацію політичних лідерів:

1. Представники старої влади – В. Ф. Янукович і Ю. В. Тимошенко.
2. Представники чинної влади – П. О. Порошенко і А. П. Яценюк.
3. Представники нової влади – О. В. Ляшко та А. І. Садовий.

Привертає увагу те, що з представниками старої влади, або “минулого в політиці”, пов’язана найбільша кількість негативних конструктів за моральним критерієм, а також за критерієм “політик як об’єкт агресії”. Цікавим видається й те, що представнику нової влади, або “майбутнього в політиці”, А. І. Садовому приписуються здебільшого позитивні моральні якості.

У перспективі передбачається дослідити сформовані на емоційному рівні образи вітчизняних політиків за допомогою проективного тесту М. Люшера.

Л і т е р а т у р а

1. Имидж лидера / под ред. Е. В. Егоровой-Гантман. – М. : Знание России, 1994. – 265 с.
2. *Келли Дж.* Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
3. *Петренко В. Ф.* Психосемантическое исследование политического менталитета (Россия 1991, 1993 гг.) / В. Ф. Петренко // *Общественные науки и современность*. – 1994. – № 6. – С. 37–49.
4. *Петрунько О. В.* Імпліцитні типології політичних лідерів як феномен буденної свідомості / О. В. Петрунько // *Психологія на перетині тисячоліть*. П’яти Костюківські читання. – К., 1998. – С. 670–678.
5. *Преснякова Л. А.* Структура личностного восприятия политической власти / Л. А. Преснякова // *Политические исследования*. – 2000. – №4. – С. 135–139.
6. *Тепляков Н. Н.* Психосемантический анализ образа “идеальный президент” в политическом сознании избирателей в период “оранжевой” революции в Украине [Электронный ресурс] / Н. Н. Тепляков // *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*. – 2013. – №10. – Режим доступа : <http://journal-org/index.php/sisp/article/view/10201348>
7. *Шелекасова Н. П.* Бессознательные аспекты имиджа политического лидера / Н. П. Шелекасова // *Политические исследования*. – 2000. – № 4. – С. 130–132.
8. *Шестопад Е. Б.* Оценка гражданами личности лидера / Е. Б. Шестопад // *Политические исследования*. – 1997. – № 6. – С. 75–79.
9. *Шестопад Е. Б.* Психология восприятия власти / Е. Б. Шестопад. – М. : Социально-политическая мысль, 2002. – 244 с.
10. *Франселла Ф.* Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам / Ф. Франселла, Д. Баннистер. – М. : Прогресс, 1987. – 236 с.

Reference

1. Egorova-Gantman, E. V. (Eds.) (1994). *Imidzh lidera* [Image of the leader]. Moscow: Znanie Rossii Publ. (rus).
2. Kelly, G. (2000). *Teoriya lichnosti. Psikhologiya lichnykh konstruktov* [The theory of personality. Psychology of personal constructs]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
3. Petrenko, V. F. (1994). *Psikhosemanticheskoe issledovanie politicheskogo mentaliteta* (Rossiya 1991, 1993 gg.) [Psychosemantic study of political mentality

- (Russia 1991, 1993)]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost* [Social Sciences and Modernity], 6, 37–49 (rus).
4. Petrunko, O. V. (1998). Implitsytni typolohii politychnykh lideriv yak fenomen budennoi svidomosti [Implicit typologies of political leaders as a phenomenon of everyday consciousness]. *Psykhologhiia na peretyni tysiacholit. Piati Kostiukivski chytannia* [Psychology at the intersection of the millennium. Fifth Kostyukivski reading] (pp. 670–678). Kyiv (ukr).
 5. Presnyakova, L. A. (2000). Struktura lichnostnogo vospriyatiya politicheskoy vlasti [Structure of personal perception of political power]. *Politicheskije issledovaniya* [Political Studies], 4, 135–139 (rus).
 6. Teplyakov, N. N. (2013). Psikhosemanticheskij analiz obraza “idealnyy prezident” v politicheskom soznanii izbirateley v period “oranzhevoy” revolyutsii v Ukraine [Psychosemantic analysis of the image of “the ideal president” in the political consciousness of voters during the “orange” revolution in Ukraine]. *Sovremennye issledovaniya sotsialnykh problem* [Modern studies of social issues], no 10, <http://journal-s.org/index.php/sisp/article/view/10201348> (rus).
 7. Shelekasova, N. P. (2000). Bessoznatelnye aspekty imidzha politicheskogo lidera [Unconscious aspects of the image of a political leader]. *Politicheskije issledovaniya* [Political Studies], 4, 130–132 (rus).
 8. Shestopal, E. B. (1997). Otsenka grazhdanami lichnosti lidera [Evaluation of leader’s personality by citizens]. *Politicheskije issledovaniya* [Political Studies], 6, 75–79 (rus).
 9. Shestopal, E. B. (2002). *Psikhologiya vospriyatiya vlasti* [Psychology of power perception]. Moscow: Sotsialno-politicheskaya mysl Publ. (rus).
 10. Fransella, F. and Bannister, D. (1987). *Novyy metod issledovaniya lichnosti: Rukovodstvo po repertuarным lichnostnym metodikam* [A new method to study personality: Guide to the repertoire individual methods]. Moscow: Progress Publ. (rus).

Кириленко А. А., Луценко Е. Л. Критерии оценивания политических лидеров, полученные методом репертуарных решеток

Представлены результаты исследования критериев оценивания политических лидеров избирателями, полученные в результате психосемантического анализа. Использованный для этого метод репертуарных решеток Дж.Келли позволил составить рейтинг разнообразных интерпретативных высказываний, с помощью которых избиратели описывают и оценивают политиков. Результатом обобщения интерпретативных конструктов стало выявление основных оценочных критериев, используемых избирателями относительно политиков. Установлено, что наибольшую значимость имеют критерии “Политические качества” и “Моральные качества”. Выявлено, что при описании политических качеств большинство используемых избирателями конструктов только констатируют статус лидера, а не описывают его качественные характеристики. Также отмечено, что большая часть конструктов, используемых при описании моральных качеств политиков, имеет негативную смысловую окраску. В результате анализа конструктов определена высокая значимость временного критерия. Принимая во внимание приписываемые политикам статусы, сделаны выводы, что избиратели четко классифицируют их на “новую”, “действующую” и “старую” власти. Определены ха-

рактерные для них особенности: политиков “новой” власти ассоциируют с будущим, им приписывают более позитивные моральные качества; к политикам “действующей” власти отношение амбивалентное; политиков “старой” власти связывают с прошлым, им атрибутируют отрицательные моральные качества. В отдельный оценочный критерий сгруппированы конструкты, отражающие агрессию и неприятие политических лидеров. Пречислены критерии, имеющие наименьший вес при оценивании политического лидера: пол, материально-экономический статус и территориальный критерий. Результаты исследования засвидетельствовали присущую современным избирателям шаблонность, примитивность представлений о роли лидеров в политической жизни: описания политиков имеют формализованный, конвенциональный характер и практически не содержат определения политической ориентации (демократичная, консервативная, авторитарная и др.).

Ключевые слова: оценочные критерии, политические лидеры, конструкты, психосемантические методы, избиратели.

Kyrylenko H. O., Lutsenko O. L. The criteria of political leaders assessment obtained by repertory grids method

This article presents the results of the study the criteria used by voters to assess political leaders identified through the application of the psychosemantic analysis. Kelly’s repertory grids method used for this end has allowed the rating of various interpretative statements used by voters to describe and assess politicians. Generalizing of the interpretive constructs has resulted in the determination of the main politician assessment criteria used by voters. It has been found out that the criteria “political qualities” and “moral qualities” are of the greatest importance. Describing political qualities voters use mostly constructs stating only the status of the leaders. But they do not describe his/her qualitative characteristics. It has also been stated that most of the constructs used to describe moral qualities of the politicians have a negative connotation. The analysis of the constructs has proved high significance of the time criterion. On the basis of the statuses attributed to the politicians by the voters, it has been found out that the voters clearly distinguish three groups of politicians representing accordingly “new”, “ruling” and “old” power. They are characterized by the following features: politicians of the “new power” are associated with the future, they are credited with more positive moral qualities; there is an ambivalent attitude to politicians of the “ruling” power; and politicians the “old” power are associated with the past, they are credited with negative moral qualities. Constructs which express aggression and aversion towards political leaders have been grouped in a separate assessment criterion. The political leader assessment criteria with the lowest weight have been determined. They are sex, economic and territorial criterion. The findings of the study presented in the article indicate stereotypic and primitive character of voters’ representations of the role of leaders in the political life. Descriptions of politicians are formal and conventional; they practically do not include indications of their political orientation: democratic, conservative, authoritarian, etc.

Key words: assessment criteria, political leaders, constructs, psychosemantic methods, voters.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

РЕСУРСИ СОЦІАЛІЗУВАЛЬНОГО ДИСКУРСУ ЯК ЧИННИКА СТРУКТУРУВАННЯ ЦІННІСНОЇ СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

І. В. Жадан, м. Київ

За результатами емпіричних досліджень окреслено проблемні зони структурування ціннісної складової політичної картини світу студентства в різних регіонах України. Визначено ресурси соціалізувального дискурсу як чинника конструювання нових ціннісних смислів та засвоєння ціннісних практик молоддю, а саме: розширення спектра ціннісних пропозицій, встановлення взаємозв'язків і взаємозалежностей та конструювання ймовірних моделей інтерпретацій цінностей і наслідків їхньої реалізації; аналіз ціннісних практик, зокрема в регіональному та політико-ідеологічному розрізах; типологізація і класифікація ціннісних практик за різними ознаками, виокремлення індикаторів практик різних типів, співвіднесення задекларованих цілей і реальних практик, виявлення реальних цінностей людей (груп, партій, об'єднань тощо) і прогнозування ймовірності досягнення цінностей-цілей.

Ключові слова: розширення спектра ціннісних пропозицій, інтерпретації, ціннісні практики, конструювання ціннісних моделей, індикатори типів ціннісних практик.

Проблема. Серед причин повільного просування задекларованих реформ у всіх сферах суспільного життя і науковці, і практики найчастіше називають невідповідність ціннісних пріоритетів українських еліт і суспільства загалом тим, що утвердились у країнах Європи. Чим насправді українці так істотно відрізняються від європейців? І як швидко можуть відбуватися зміни ціннісної картини світу молоді людини? Якщо, за даними Європейського соціального дослідження 2010 р. (*European Social Survey*), ціннісні пріоритети українців суттєво відрізнялися від пріоритетів середнього європейця, то опитування учасників протестів на Майдані, проведене соціологами за аналогічною методикою 7-8 грудня 2013 р., виявило істотно вищий рівень інноваційності, самостійності, відкритості змінам, піклування про людей і природу, універсальності і доброзичливості

в учасників протестів порівняно з європейцями. Зрозуміло, що йдеться про пасіонарну частину громадян, але отримані дані свідчать про те, що зміни відбуваються, хоч не так швидко, як хотілося б, і до того ж неоднаково в різних соціальних групах і регіонах країни. Відповідно постає проблема ефективності соціалізувальних впливів на структурування ціннісної складової картини світу молоді, яка не може бути вирішена без глибокого розуміння особливостей конструювання молоддю політичної картини світу (далі – ПКС).

Метою статті є визначення потенційних можливостей соціалізувального дискурсу як чинника структурування ціннісної складової ПКС студентської молоді та окреслення напрямів оптимізації дискурсивної взаємодії.

Визначенню ресурсної бази соціалізувального дискурсу як чинника структурування ціннісної складової ПКС молоді передувало дослідження його особливостей загалом і ціннісного дискурсу студентства зокрема із застосуванням методів контент-аналізу, дискурс-аналізу, моделювання, психосемантики¹. Узагальнення отриманих результатів свідчить про перспективність подальшого пошуку щонайменше у трьох напрямках: робота із значеннями і смислами ціннісного дискурсу та їх взаємозв'язками, рефлексія емоційних інтерпретацій ціннісного дискурсу та максимально можливе осмислення і трансформування впливу регіонального чинника.

За результатами дослідження ціннісного дискурсу суб'єктів соціалізації визначено деякі його особливості, які зумовлюють суперечливість, симулякрність, абстрактність, неузгодженість, міфологічність ціннісного дискурсу студентства. Зокрема, з'ясовано, що:

- соціалізувальний дискурс має вузький спектр ціннісних інтерпретацій, йому бракує пропозицій, на основі яких молодь могла б конструювати уявлення про ціннісні засади взаємодії влади і особи, влади і громади, людей одне з одним; наслідком цього є неартикульованість у молодіжному дискурсі не лише цінностей-цілей, а й цінностей-засобів;
- перші позиції в рейтингу цінностей, отриманого методом рангування, посідають “справедливість”, “права людини”, “розвиток” і “безпека”. Додаткові якісні дослідження виявили, що в молодіжному дискурсі немає позитивних інтерпретацій цінності “справедливість”, тоді як смис-

¹ Теоретико-методологічні засади дослідження та окремі його результати висвітлювалися нами в збірниках статей “Наукові студії із соціальної та політичної психології” / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології; [редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.]. – К. : Міленіум (2012–2014 рр.), а також в одному з попередніх номерів цього збірника (К., 2014. – Вип. 1 (15). – С. 333–342).

лотвірна роль трьох інших була підтверджена; щоправда, виявилось, що інтерпретації цінності “права людини” не відповідають загальноєвропейським і почасти не виправдано розширюють первинне значення цієї категорії;

- у ціннісному дискурсі суб’єктів соціалізації домінують емоційні компоненти, що зумовлює високу ефективність маніпулятивних практик політичних сил та ЗМІ, що їх обслуговують, які свідомо чи несвідомо обмежують (або ж розмивають) простір ціннісних інтерпретацій, а це унеможливує увиразнення цілей і спричинює підміну ціннісних практик. Так, наприклад, постійно артикулюється тема відповідальності особи за інших і країну на тлі схематичності теми відповідальності людини за власне життя і відповідальності влади; тема добробуту як мети практично не артикульована; попри декларації щодо демократичного спрямування суспільних перетворень спектр інтерпретацій ліберальних і демократичних цінностей вкрай звужений, а тема прав людини не артикульована взагалі; соціалізувальний дискурс спрямований у минуле;

- виявлено суттєвий вплив регіональних інтерпретацій (історична пам’ять; політико-ідеологічні уподобання; геополітичні, ментальні відмінності тощо) соціалізувального дискурсу на структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді – на рисунку представлено модель простору структурування ціннісної складової політичної картини світу студентства, яка ілюструє найбільш суттєві регіональні відмінності ПКС молоді. Як бачимо, ціннісний дискурс студентської молоді структурується в просторі значень, заданому координатами “цінності влади – цінності особистості” та “відповідальність влади – відповідальність особистості”. Моделі структурування Сходу і Заходу зорієнтовані на владу, в обох регіонах декларується цінність свободи, однак якщо на Заході молодь переконана в тому, що ефективна влада і свобода можливі лише за умови відповідальної позиції людей, які обирають і контролюють цю владу, то на Сході студентство покладає усю відповідальність за досягнення добробуту і порядку на владу.

Пріоритетність ліберальних цінностей у ПКС молоді Центрального регіону підкріплена ціннісним ставленням до створення умов та способів змін, політичної відповідальності влади та механізмів змін, тоді як у Південному регіоні акцентується насамперед відповідальність влади за утвердження цих цінностей, а вже потім – відповідальність громадян. Отже, визначальним чинником вибору вектора структурування ціннісної складової ПКС студентської молоді є рівень її політичної суб’єктності, який суттєво нижчий на Півдні і Сході, що слід враховувати під час розроблення соціалізувальних стратегій.

Рис. Модель простору структурування ціннісної складової ПКС молоді в різних регіонах

За результатами дослідження фактично не вдалося виявити достовірних відмінностей ціннісного дискурсу студентів, які здобувають гуманітарну освіту, і тих, хто студіює політичні науки, що свідчить про низький рівень інтегрованості наукового знання в ПКС студентства. Імовірно, це зумовлено тим, що освітньому дискурсу бракує інтерпретацій і комунікативних практик, які сприяли б проникненню наукового знання в ціннісні конструкти буденної свідомості.

З огляду на виявлені особливості структурування ціннісної складової ПКС студентської молоді в ході розроблення технологічних підходів до оптимізації соціалізувального дискурсу як чинника структурування ПКС молоді слід виходити з того, що:

1) в умовах розбалансованого представлення в дискурсі пропозицій та інтерпретацій щодо цінностей та демократичних ціннісних практик не варто очікувати логічності й узгодженості політичної картини світу молоді, а тому розширення спектра ціннісних пропозицій, а також встановлення взаємозв'язків і взаємозалежностей та конструювання ймовірних

моделей тих чи тих інтерпретацій цінностей та усвідомлення наслідків їхньої реалізації є первинним завданням суб'єктів соціалізації. До цього можуть залучатися як громадські організації, так і ЗМІ, політичні сили та окремі лідери, і насамперед освітні та просвітницькі інституції. Презентації, дискусії, проектні роботи, журналістські публікації, обговорення в соціальних мережах, видання методичних матеріалів, аналітика, рекламні і арт-проекти – це далеко не повний перелік форм роботи з ціннісним дискурсом. Як це реалізувати на практиці? Першим кроком може бути, наприклад, формулювання пропозицій щодо варіантів репрезентацій найбільш значущих цінностей (табл.). Пропонований перелік може бути доповнений, уточнений і розширений у процесі обговорення. Наступним кроком буде встановлення взаємозумовленості спочатку варіантів інтерпретації окремих цінностей, а потім – інтерпретацій різних цінностей. Далі – прогнозування дій і результатів груп людей з різними ціннісними моделями;

Таблиця

Репрезентації окремих цінностей у соціалізувальному дискурсі

Цінності	Ціннісні репрезентації
СВОБОДА	свобода вибору
	незалежність у думках і діях
	свобода і права інших
	свобода переконань
	свобода пересування
	інше (вказіть, що саме)
ВЛАДА	захист
	добробут
	справедливість
	контрольованість
	компетентність
	легітимність
	законність
	порядок
	моральність
	інше (вказіть, що саме)
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	небайдужість
	активність

Цінності	Ціннісні репрезентації
	підзвітність
	прозорість і законність дій
	відповідальність за своє життя
	відповідальність за близьких
	відповідальність за свою справу
	відповідальність за свою країну
	інше (вказіть, що саме)
ПРАВА ЛЮДИНИ	рівність людей у своїй гідності
	рівність усіх перед законом та судом
	право на життя і тілесну недоторканність
	свобода від незаконного арешту (затримання)
	право на опір гнобителям
	можливість захистити свої права
	свобода віри і совісті
	інше (вказіть, що саме)
РОЗВИТОК	поступовий розвиток (еволюційний)
	революційні зміни
	баланс інтересів усіх груп людей
	екологічність
	інше (вказіть, що саме)
ЛІБЕРАЛЬНІ ЦІННОСТІ	толерантність (визнання права інших бути інакшими)
	плюралізм (множинність цінностей та концепцій доброго життя)
	мультикультуралізм
	гарантії прав людини
	індивідуальна свобода (автономність)
	захист від сваволі влади
	можливість впливати на рішення влади
	інше (вказіть, що саме)
СПРАВЕДЛИВІСТЬ	рівноцінність інтересів усіх груп людей
	поділ загальних благ пропорційно внеску кожного члена суспільства (не всім одне і те ж, а кожному)

Цінності	Ціннісні репрезентації
	своє)
	відповідність
	впорядкованість
	неупередженість і заборона свавілля
	взаємозв'язок скоєного та розплати
	рівновага між втратою і надбанням (справедливий обмін)
	однакове поводження з людьми і відмова від привілеїв та імунітету, пов'язаних з національними та релігійними ознаками
	міра співвідношення свободи і рівності
	розподільна справедливість (від багатих до бідних, прогресивне оподаткування тощо)
	інше (вказіть, що саме)

2) з огляду на виявлену кореляцію між рівнем суб'єктності молоді та узгодженістю і життєздатністю ціннісного дискурсу варто зосередитися також на умовах розвитку внутрішньої мотивації соціальної активності молоді, чинниками формування якої є і рівень громадянської самоідентифікації, і усвідомлення власної спроможності впливати на ситуацію, і артикульованість відповідальності влади і суспільства (наприклад у формі чітко виписаної соціальної угоди). Продуктивним при вирішенні цього завдання може бути рефлексування наявних тепер комунікативних практик, поєднання ментативних і наративних способів конструювання ціннісних моделей [2, с. 73–83];

3) структурування ціннісної складової ПКС світу студентства навколо цінностей влади призводить до конструювання найбільш суперечливої картини світу, в якій апіорі неможливим виявляється досягнення цілей, однак молодь (переважно це представники Східного регіону, але і в інших регіонах країни таких респондентів також чимало) не фіксує цієї суперечливості й обирає вичікувальну позицію. Систему впливів у цьому разі варто вибудовувати із залученням технік рефлексії та моделювання ситуації, як і випадку, коли молодь конструює ПКС у просторі координат “цінності особистості – відповідальність влади” (найбільше таких – у Південному регіоні);

4) окремим напрямом роботи має стати аналіз особливостей ціннісних практик [1] з урахуванням їхньої регіональної та політико-ідеологічної специфіки. Нагальною є потреба в типологізації і класифіка-

ції ціннісних практик за різними ознаками, а також у виокремленні індикаторів практик та типів/видів практик, що дасть змогу ідентифікувати пропагандистські та маніпулятивні технології впливів, співвідносити задекларовані цілі і реальні практики, а відтак визначати реальні цінності людей (груп, партій, об'єднань тощо) і прогнозувати ймовірність досягнення цінностей-цілей. Осмислення практик передбачає врахування таких їхніх особливостей:

а) проблемність ідентифікації практик: одні з них виявляються легко, інші доволі складно прояснюються, а іноді це зробити просто неможливо, найчастіше тоді, коли йдеться про абстрактні сутності. З огляду на це постає завдання виокремлення ціннісних практик, типових для демократичної політичної культури;

б) знання про практики – це знання “як”, а не знання “що”, натомість молодь, як свідчать результати дослідження, не усвідомлює значущості процедурних аспектів взаємодії влади і громадян, чим постійно користуються різні політичні сили. Отже, усвідомлення молоддю значущості і першочерговості “як” – одна із важливих умов конструювання демократичного ціннісного дискурсу;

в) знання практик майже неможливо об'єктивувати – намагаючись проаналізувати фонові практики, ми виводимо їх на передній план, водночас щось інше стає тлом для описуваної практики, яка внаслідок цього перестає функціонувати як така. Ця особливість практик може бути використана під час роботи з емоційно навантаженими і міфологізованими конструктами;

г) знання про практики можливе як знання контрастів, коли у мить просвітлення помічається те, чого не зауважувалося раніше, тобто фактично відбувається реєстрація контрасту. Відповідно, занурення в ситуації, які сприяють такому “просвітленню”, – одна з ефективних соціалізувальних технологій;

д) особлива роль традиції як способу передавання практичного знання; зокрема, Е. Хобсбаум розглядає винайдені традиції як набір практик, що управляються ритуалами і правилами, метою яких є виховання цінностей і норм поведінки через повторення, чим забезпечується спрощення осмислення ситуацій і прийняття рішень. Традиції, почасти штучно винайдені і фіктивно прив'язані до історичного минулого, містять елемент примусовості; позаяк носієм їх є суспільство, вони чинять спротив змінам, водночас без них ці зміни не можуть бути осмислені. Особливо яскраво це виявляється в перехідних суспільствах, у процесі зміни ціннісних преференцій спільноти [3]. Звідси – два напрями роботи з дискурсом: виокремлення та розвінчування штучних, фіктивних традицій і запровадження нових правил і ритуалів, які стануть підґрунтям нових традицій.

Висновки

1. Перелічені способи коригування смислів і практик взаємодії суб'єктів соціалізації, які, звичайно, не вичерпують увесь спектр можливих технологічних підходів, розглядаються нами як ресурс розвитку ціннісного дискурсу і конструювання узгодженої, цілісної, зорієнтованої в майбутнє політичної картини світу молоді.

2. Основними механізмами коригування базових смислів політичної картини світу молоді є проблематизація, реінтерпретація, артикуляція, моделювання, рефлексія, самоідентифікація.

3. Найбільш проблемною ланкою в процесі структуриювання політичної картини світу молоддю залишається конструювання образу (моделі) бажаного майбутнього. Брак зразків таких моделей у соціалізувальному дискурсі зумовлює пошук їх у минулому та унеможливорює спрямування в майбутнє, тому одним із нагальних завдань освіти є формування ймовірних моделей розгортання ціннісних пропозицій у майбутньому.

Література

1. Гоффман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гоффман. – М. : Logica socialis, 2001. – 304 с.
2. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних; Нац. академія пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
3. Хобсбаум Э. Изобретение традиций [Электронный ресурс] / Э. Хобсбаум. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/izobretenie-traditsiy>

Reference

1. Goffman, I. (2001). *Predstavlenie sebya drugim v povsednevnoy zhizni* [The Presentation of Self in Everyday Life]. Moscow: Logica socialis Publ. (rus).
2. Tytarenko, T. M., Kochubeynyk, O. M., Cheremnykh, K. O. (2014). *Psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovax postmodernoї sostialnosti* [Psychological practices of constructing life in the contxt of postmodern sociality]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
3. Khobsbaum, E. (1983). *Izobretenie traditsiy* [The Invention of Tradition], <http://cyberleninka.ru/article/n/izobretenie-traditsiy> (rus).

Жадан И. В. Ресурсы социализирующего дискурса как фактора структурирования политической картины мира студенческой молодежи

На основании результатов эмпирических исследований очерчены проблемные зоны структурирования ценностной составляющей политической картины мира студенчества в разных регионах Украины. Определены ресурсы социализирующего дискурса как фактора конструирования новых ценностных

смыслов и усвоения ценностных практик молодежью, а именно: расширение спектра ценностных предложений, установление взаимосвязей и взаимозависимостей и конструирование вероятных моделей интерпретаций ценностей и последствий их реализации; анализ ценностных практик, в частности в региональном и политико-идеологическом разрезах; типологизация и классификация ценностных практик по разным признакам, выделение индикаторов практик разных типов, соотношение задекларированных целей и реальных практик, выявление реальных ценностей людей (групп, партий, объединений и т. п.) и прогнозирование вероятности достижения ценностей-целей.

Ключевые слова: расширение спектра ценностных пропозиций, интерпретации, ценностные практики, конструирование ценностных моделей, индикаторы типов ценностных практик.

Zhadan I. V. Social discourse resources as a factor of structuring value component of the university students' political world outlook

The article contains the outline of problem zones of the value component in the political world outlook of the university students in different regions. Social discourse resources as a factor of constructing new value meanings and internalization of value practices by the youth have been determined. This includes broadening of the spectrum of value propositions, establishment of interconnections and interdependencies, and constructing possible models of interpretation of values and consequences of their realization; analysis of value practices particularly in regional, and political and ideological contexts; typology and classification of value practices according to different indicators, determination of indicators for different types of practices, correspondence of declared goals to actual practices, identification of real values of individuals (groups, parties, unions, etc.) and prediction of the probability of reaching the value-goals.

Key words: broadening of the value propositions spectrum, interpretations, value practices, construction of value models, indicators of value practice types.

ДІТИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ШТРИХИ ДО ПРОСПЕКТИВНОГО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТА

П. Д. Фролов, м. Київ

Проаналізовано евристичний потенціал поняття “покоління незалежності”. Означено ряд проблемних зон, що виникають при спробі охарактеризувати покоління незалежності. Зокрема, стверджується, що будь-які спроби описати його як певну однорідну цілісність приречені на однобічність, а отже, і на необ’єктивність, упередженість, вразливість до різноманітних маніпуляцій. Указується на проблемність моменту вибору ознак та характеристик, через які розкривається сутність покоління. Традиційний спосіб виявлення поколінневих підгруп, що існують на цей час і склалися під впливом чинників, які діяли в минулому, пропонується доповнити реконструкцією образів (моделей) людини, які, на думку громадян, будуть найбільш запотребованими суспільством у найближчому майбутньому. Представлено результати реалізації запропонованого підходу у вигляді проспективного соціально-психологічного портрета покоління незалежності, який ґрунтується на результатах репрезентативного всеукраїнського опитування. Портрет містить опис та оцінку чисельності трьох емпірично виявлених поколінневих підгруп – “виконавців-колективістів”, “патріотів-інноваторів” та “приспосованців-егоїстів”. Проаналізовано потенціал та ризики виявлених підгруп під кутом зору майбутнього України. Через неоднозначність оцінок єдності-розколотості покоління наголошено на актуальності пошуку можливих основ консолідації, нових форм єдності, визначення стратегій і технологій її досягнення.

Ключові слова: теорія поколінь, покоління незалежності, поколінневі групи, єдність покоління, консолідація, проспективний портрет.

Проблема. Усвідомлення того, що подальша доля українського суспільства багато в чому визначається та визначатиметься “дітьми незалежності”, тобто тими, хто є однолітками сучасної України, а також тими, чие дорослішання припало на період незалежності, породжує цілком природне бажання зрозуміти, яким є це покоління, усвідомити причини, які визначають його сутність, тощо. Найбільш узагальнені очікування щодо “дітей незалежності” можна звести до трьох таких настановлень: це покоління – для нашого суспільства 1) надія, 2) загроза його майбутньому або ж 3) “нічийна земля”. А тому питання про те, яким воно є насправді, залишається відкритим.

Саме тому ця стаття має на *мети* оцінити обґрунтованість використання моменту проголошення незалежності як точки відліку формування великої групи (груп) із специфічними соціально-психологічними якостями, що позначається як покоління “дітей незалежності”; проаналізувати

підходи до визначення єдності-розколотості покоління незалежності; окреслити деякі з найважливіших соціально-психологічних особливостей цього покоління та умов, що сприяють їх формуванню.

На сьогодні здійснено чимало спроб описати типового представника покоління незалежності, виокремити в ньому певні підгрупи тощо [4–6; 10; 12; 13]. Здійснені спроби охарактеризувати покоління незалежності виявили чимало проблемних зон, пов'язаних як із дискусійністю поколінневого підходу [3], так і зі специфікою умов та чинників особистісного розвитку, що діяли в період утвердження незалежності Української держави. Їх аналіз свідчить, що вони, з одного боку, “уніфікують” умови життя значної частини представників певної генерації, а з другого – сприяють їх поляризації, а отже, і формуванню відповідних підгруп, які можуть бути настільки несхожими між собою, що здатні поставити під сумнів єдність покоління як соціальної групи і так само можливість скласти якийсь єдиний узагальнений соціально-психологічний портрет типового представника покоління незалежності. Портрети такого стибу нерідко є “одномірними” і, відповідно, малюються виключно або білими, або ж чорними фарбами. Теоретики поколінневого підходу, усвідомлюючи, що покоління є надто великим, аби говорити про нього як про однорідну цілісність, намагаються виокремлювати в ньому певні підгрупи. При цьому зазвичай виявляються та описуються підгрупи, що існують на цей час і склалися під впливом чинників, які діяли в минулому. Проте покоління є не тільки тим, що воно являє собою на цей час, а й тим, до чого воно прагне. Майбутнє, якого прагнуть люди, цілі та завдання, які вони перед собою ставлять, визначають їхню сутність часто не меншою, а навіть більшою мірою, ніж ті життєві обставини, у яких вони перебували чи перебувають на цей момент.

Попри насиченість новітньої української історії різновекторними подіями, саме розпад СРСР й ухвалений у грудні 1991 р. Акт проголошення незалежності України визначили подальшу долю її багатомільйонного населення. Усвідомлення цих подій як базової причини, що опосередковано визначає нинішнє життя громадян, із плином часу, звичайно, слабшає. І все ж попри вплив інших подій, не менш визначних, але ближчих до сьогодення, частка тих, для кого розпад СРСР та проголошення незалежності залишаються засадничими, і досі є значною. Так, скажімо, у грудні 2007 р. Помаранчеву революцію як подію, що започаткувала принципово нові умови життя, сприймав кожний другий (49%) респондент, а розпад Радянського Союзу та утвердження незалежності України такою подією продовжував вважати чи не кожний третій опитаний. Новою точкою відліку, що, на думку майже 75% опитаних, започаткувала принципово нову ситуацію (геополітичну, соціально-економічну

тощо), а отже, і передумови для формування нового покоління, стали події 2013–2014 років. Здавалося б, така динаміка свідчить про поступове послаблення впливу подій 1991 р. на сьогоднішній день, проте це не зовсім так. Адже вони й досі залишаються емоційно значущими для переважної більшості громадян. У січні 2015 р. байдуже ставилися до розпаду СРСР або нічого про це не знали лише близько 16% українців, позитивно оцінювали цю подію 51,7%, негативно – 32,2% опитаних, причому в деяких регіонах негативні оцінки виразно переважували позитивні [14]. При цьому варто наголосити, що у всіх без винятку регіонах противників відновлення Союзу набагато більше, ніж прихильників [11]. Проголошення незалежності також залишається для громадян не менш емоційно насиченою подією: за результатами щойно згаданого опитування, байдуже ставилися до цієї події або нічого не знали про це 14,5%, оцінювали позитивно – 71,1%, негативно – 14,4% українців. Серед ровесників незалежності рівень її підтримки є найбільшим з-поміж інших вікових когорт.

Із того, що переважна більшість громадян визнає вплив на ту ситуацію, в якій проходить сьогодні їхнє життя, із проголошення незалежності та інших подій, що сталися пізніше, а також із їхньої емоційної значущості випливає, що проголошення незалежності вважається датою “народження” покоління з відповідною назвою цілком обґрунтовано. Проголошення незалежності стало тією подією, завдяки якій виникли нові умови людського життя в його найрізноманітніших вимірах. Водночас незалежність відкрила нові горизонти, нові перспективи, поставила людей перед необхідністю визначати нові цілі, відповідати новим викликам тощо, а отже, породила нові соціальні очікування. Соціальні очікування як інтегративне уявлення особистості або групи про майбутній хід подій у суспільстві, що відображає ціннісно-сміслову та емоційно-оцінне ставлення до них, фактично задають певні вектори саморозвитку особистості та суспільства. Відтак реконструкція образів (моделей) людини, які, на думку громадян, будуть найбільш запотребованими в Україні у найближчому майбутньому, дає змогу створити перспективний соціально-психологічний портрет покоління незалежності.

Саме такі портрети стали одним із результатів всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України у вересні 2012 р. Щоб створити їх, респондентам було запропоновано для роботи семантичний диференціал, який складався з 29 біполярних шкал. За допомогою 7-бальної шкали вони мали визначити особистісні якості, які, на їхню думку, виявляться найбільш запотребованими у найближчому майбутньому, а також оцінити ступінь такої запотребованості. Отримані відповіді було оброблено за допомогою кластерного аналізу.

З'ясувалося, що майже 44% молодих людей віком від 18 до 29 років сподівалися на запотребованість у найближчому майбутньому порядного, товариського, толерантного, людяного, щирого, комунікабельного, безкорисливого, відповідального і пунктуального виконавця-колективіста, здатного на сміливі й відчайдушні вчинки, для якого важливими є рівноправні, партнерські стосунки. Чи не кожний третій (31%) представник покоління незалежності вважав, що найбільш запотребованою буде людина, яку можна описати як ініціативного, прямолінійного, зорієнтованого на майбутнє креативного професіонала-інноватора, патріота, що залучений у суспільне життя, уміє наполягти на своєму і при цьому демонструє працьовитість, здоровий індивідуалізм, комунікабельність, толерантність, порядність, уміння співпрацювати. А ось тих, на чію думку в найближчому майбутньому суспільство потребуватиме практичного, корисливого, ощадливого, хитрого і жорсткого пристосуванця-егоїста, зосередженого передусім на власних сімейно-побутових проблемах, який живе виключно сьогоднішнім днем, уміє конкурувати, виявилось близько 25%. Із трьох виявлених соціальних типажів, що слугують молодим людям за своєрідні орієнтири в побудові власного життєвого шляху, лише останній – “пристосуванець-егоїст” – є несумісним за своєю суттю з іншими, хоча й здатний співіснувати з ними, ефективно на них паразитуючи. У цілому ж отримані результати давали всі підстави вважати покоління “дітей незалежності” єдиним, оскільки підгрупи, з яких воно складається, демонстрували здатність орієнтуватися одне на одного. Найслабшою, найвразливішою ланкою цього покоління, здатною перетворитися на ракову пухлину суспільства, була в очах респондентів загалом нечисленна підгрупа “пристосуванців-егоїстів”. Умови розростання цієї “пухлини” доволі очевидні. Пристосуванця-егоїста вважали найбільш запотребованим соціальним типажем понад три чверті (76%) тих, кому грошей не вистачало на їжу або одяг, і лише 10% респондентів, чиїх доходів вистачало принаймні на найнеобхідніше – їжу, одяг і т. ін., або ж їхній рівень був ще вищим.

Представники старших вікових груп уявляли рейтинг соціальних типажів, що будуть запотребовані українським суспільством у найближчому майбутньому, дещо по-іншому. Насамперед це стосувалося оцінки запиту на “пристосуванця-егоїста” та “патріота-інноватора”. На популярність у суспільстві першого очікували 35%, другого – 23,4% респондентів старших вікових груп. Тих, хто вважав, що українське суспільство потребуватиме “виконавця-колективіста”, було серед них найбільше – 41,6%. На тлі очікувань старших вікових груп орієнтири “дітей незалежності” виглядають привабливішими, оскільки більшою мірою відповідають тому ціннісно-культурному коду, що сприяє розвитку країни [15].

Невідповідність між прагненням відповідати суспільному запиту на рішучого патріота з високим рівнем громадянської активності та поступовою втратою громадянами спроможності впливати на рішення спонукало багатьох з тих, кого відносять до “покоління незалежності”, стати однією з основних рушійних сил Євромайдану, а пізніше долучитися до волонтерського та добровольчого руху. Середній вік мешканця Майдану-січі становив 37 років [2]. Водночас чимало ровесників незалежності не тільки не підтримали Євромайдан, а й стали на бік прихильників Антимайдану; деякі з них пізніше долучилися до лав збройних формувань самопроголошених ДНР і ЛНР. Про співвідношення прихильників і противників Майдану серед представників “покоління незалежності” доводиться судити передусім на підставі даних опитувань, які презентують думку українського суспільства в цілому, оскільки дослідники акцентували увагу передусім на регіональних відмінностях, тож оприлюднені джерела звичайно не містять відомостей про вікові розподіли. Згідно із цими джерелами, у грудні 2013 р. підтримували київський Євромайдан 49% респондентів, не підтримували – 45% [9], у січні 2015 р. позитивно оцінювали його 53,7%, негативно – 34,2%; у березні 2015 р. наслідки Євромайдану вважали позитивними для країни 44,1%, негативними – 40,6%; а от тих, хто зазначив, що Євромайдан негативно вплинув на їхнє власне життя, виявилось на 10% більше за тих, хто оцінив такий вплив як позитивний – 46,7% і 36,7% відповідно¹ [1]. Певне уявлення (із низкою застережень) щодо співвідношення прихильників і противників Майдану серед представників “покоління незалежності” можна скласти на основі зіставлення чисельності онлайн-груп “Євромайдан” та “Антимайдан” з українського сегмента соціальної мережі Вконтакті, оскільки, згідно з даними відповідних досліджень 2014 р., 85% українських користувачів становили особи віком до 35 років включно [7]. Загалом по Україні станом на середину червня 2014 р. євромайданівці становили 69,2%, антимайданівці – 30,2% від загальної чисельності цих двох найбільших онлайн-груп відповідної політичної спрямованості. На Донбасі частка таких євромайданівців була найменшою – 11,7%, решту – 88,3% – становили прихильники “Антимайдану”. Доволі промовистим є й таке співвідношення учасників цих двох

¹ На початку грудня 2013 р., згідно з результатами дослідження компанії R & B Group, більша частина жителів України (43%) вважала, що наслідки Євромайдану для країни будуть у цілому негативними. Протилежної точки зору дотримувався 31% українців, а ще 17% вважали, що Євромайдан не матиме жодних наслідків [8].

онлайнних груп: серед чоловіків 20-35 років євромайданівці становили 61,8%, антимайданівці – 38,2%; серед молоді 14-18 років – 80,5% і 19,5%, відповідно.

Така поляризація не була несподіванкою. Наші співвітчизники добре усвідомлювали небезпеку розколу суспільства, а також демонстрували бажання його консолідувати. Про це красномовно свідчать дані всеукраїнського опитування, проведеного Центром Разумкова більше ніж за рік до Євромайдану. У вересні 2012 р. респондентам ставилося запитання: “Останнім часом говорять про те, що українське суспільство розділилося на дві майже ворогуючі частини за регіональною ознакою. Як Ви вважаєте, чи існує такий розкол суспільства?”. Погодилися з тим, що українське суспільство розділилося на дві майже ворогуючі частини за регіональною ознакою, 41,9%, не погодилися – 42% опитаних [8]. На жаль, загальнонаціональний діалог не був своєчасно розпочатий, заклики влади до його започаткування прозвучали занадто пізно і не викликали довіри. Ставка була зроблена на роз’ятрювання суперечностей та розпалювання конфлікту. Результати сумні, наслідки загальновідомі. Чи сприяли вони єднанню українського суспільства, і консолідації покоління незалежності зокрема? На сьогодні це питання залишається без відповіді, бо одночасно можна чути заяви про небачений до сьогодні рівень єднання та єдності українського суспільства, заперечення громадянської війни, заклики покінчити з п’ятою колоною, взаємні звинувачення у зраді, полювання на агентів Кремля, з’ясування хто є “більшим”, “справжнім патріотом” тощо. Відчуті глибину проблеми єдності кожний український громадянин міг на власному досвіді, оскільки досить швидко було розірвано чимало найрізноманітніших стосунків. Представники покоління незалежності не стали винятком. Про масштаби “капсулізації” окремих його підгруп свідчать результати одного з опитувань ІСПП НАПН України. Згідно з ними понад половину молодих людей спілкуються або переважно з тими, чия точка зору на поточні події є подібною до їхньої власної, або ж узагалі уникають таких розмов. Аби досягнути, наскільки численними та глибокими можуть бути ці розбіжності, чи є вони тріщинами, розколами, а чи розломами, потрібно буде провести не одне дослідження. Але перші, скоріше за все попередні й доволі поверхові висновки все ж таки уже можна зробити, певні пропозиції – сформулювати, деякі із питань, що видаються нагальними, – поставити.

Висновки. Той факт, що проголошення незалежності закарбувалося в масовій свідомості як визначна подія, емоційна значущість якої і дотепер не згасла і яка й сьогодні багато в чому визначає життя громадян, свідчить про обґрунтованість визначення її як базової причини, що започаткувала формування нового покоління, найбільш поширеними найменуваннями якого є “діти незалежності”, “покоління незалежності” то-

що. Попри те, що критерії виокремлення представників цього покоління і потребують подальшого уточнення, згадані словосполучення справді дають змогу досить однозначно ідентифікувати відповідну соціальну групу, а відтак можуть використовуватися не тільки як літературна метафора чи пропагандистський штамп, а і як науковий термін.

Становлення покоління незалежності супроводжувалося як процесами інтеграції, консолідації, так і диференціації та поляризації. Унаслідок цього будь-які спроби описати, охарактеризувати його як певну однорідну цілісність приречені на однобічність, а отже, і на не-об'єктивність, упередженість, вразливість до різноманітних маніпуляцій. Проблемною зоною складання соціально-психологічного портрета покоління є також добір ознак та характеристик, які визначають його сутність. Через те, що на сьогодні належних алгоритмів та методів для цього ще немає, їх добір важко назвати достатньо обґрунтованим, а тому він може бути значною мірою волонтаристським.

Альтернативою традиційному шляху виявлення поколінневих підгруп, що існують на цей час і склалися під впливом чинників, які діяли в минулому, може бути шлях реконструкції образів (моделей) людини, які, на думку громадян, будуть найбільш запотребованими суспільством у найближчому майбутньому. Просування цим шляхом дало змогу створити перспективний соціально-психологічний портрет покоління незалежності, який не тільки фіксує наявний стан ціннісно-сислової складової його представників, а й допомагає окреслити орієнтири, яких вони прагнуть, щодо яких вони самовизначаються. Цей портрет містить опис та оцінку чисельності трьох емпірично виявлених поколінневих підгруп – “виконавців-колективістів” (44%), “патріотів-інноваторів” (31%) та “приспосованців-егоїстів” (25%).

Підгрупу “патріотів-інноваторів” варто розглядати як своєрідний “локомотив” покоління незалежності, оскільки особистісні якості, на які вони орієнтуються, найбільшою мірою відповідають тому ціннісно-культурному коду, що сприяє розвитку країни. Хоча сьогодні представники передусім саме цієї групи демонструють найбільшу публічну активність, задаючи в такий спосіб еталонні моделі поведінки для всіх інших ровесників, переоцінювати їхній вплив на покоління та суспільство в цілому не варто. Найбільш серйозні ризики для майбутнього країни пов'язані з представниками поколінневої підгрупи “приспосованців-егоїстів”. І не тільки через їхню численність та схильність до соціально-психологічної мімікрії, а й через здатність істотно збільшувати свою чисельність в умовах стрімкого погіршення соціально-економічної ситуації в країні.

Через наявність як точок консолідації, так і ліній розколів покоління незалежності за наявності відповідного бажання можна визнати як

єдиним, так і розколотим. Це створює сприятливі умови для маніпулювання образом покоління незалежності і водночас робить украї актуальним пошук можливих основ консолідації, нових форм єдності, визначення стратегій і технологій її досягнення.

Сьогодні, коли покоління незалежності разом з усією країною проходить випробовування на єдність, надзвичайно важливо визначити свої позиції: намагатися виявляти й знищувати ворогів чи прагнути перетворити супротивників на союзників, оскільки від зробленого вибору врешті-решт залежить і ціна єдності, а також відповідь на запитання: зламаним чи незламним увійде в історію покоління незалежності?

Л і т е р а т у р а

1. Балакірева О. М. Динаміка соціально-економічного самопочуття та суспільно-політичні настрої населення: березень 2015 р. / Балакірева О. М., Дмитрук Д. А., Серeda Ю. В. // Український соціум. – 2015. – № 1 (52). – С. 142–171.
2. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm>
3. Власова О. И. Проблема поколений в западной социологической традиции [Электронный ресурс] / О. И. Власова // Вопросы политологии и социологии (электронная версия). – 2013. – Вып. № 2(5), декабрь. – Режим доступа : <http://politsocio.uapa.ru/ru/issue/2013/02/09//>
4. В Украине уже выросло поколение, лишённое совкового мышления – социолог [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bagnet.org/news/ukraine/248272>
5. Грицак Я. Україна: поколіннева історія двадцяти років незалежності. [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/show/News.do?ukrayina_pokolinnnyeva_istoriya_dvadtsyati_rokiv_nezalezhnosti&objectId=1231969
6. Молодіжний радикалізм в Україні: чинники ескалації та шляхи запобігання небезпечним проявам: аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1224/>
7. Огляд соціальних мереж і Твіттера в Україні, 2013–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://download.yandex.ru/company/Yandex_on_UkrainianSMM_Summer_2014.pdf
8. Останнім часом говорять про те, що українське суспільство розділилося на дві майже ворогуючі частини за регіональною ознакою. Як Ви вважаєте, чи існує такий розкол суспільства? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=871
9. Оценка социально-политической ситуации в Украине. Декабрь 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/8877/>
10. Сокурянская Л. Г. Ценностная дифференциация украинского студенчества: кластерный анализ / Л. Г. Сокурянская, О. Н. Крылова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Х., 2003. – С. 534–539.

11. Україна через рік після Революції Гідності: стан суспільної свідомості. Травень 2015 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2015. – 68 с.
12. Кто ты, плем'я молоде, або Як живе нове покоління незалежної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://for-ua.com/analytics/2012/08/26/080009.html>
13. Чи втрачене покоління? Прогноз оптимістичний! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sau.kiev.ua/20140618.html>
14. Що об'єднує та роз'єднує українців: опитування громадської думки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/show-obednue-ta-rozvednue-htm>
15. What about Ukraine? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geert-hofstede.com/ukraine.html>

Reference

1. Balakireva, O. M., Dmytruk, D. A., Sereda, Yu. V. (2015). Dynamika sotsialno-ekonomichnoho samopochuttia ta suspilno-politychni nastroi naselessnia: berezen' 2015 [Dynamics of socio-economic well-being and social and political sentiment of the population: March 2015]. *Ukrainskyi sotsium* [Ukrainian society], 1 (52), 142–171 (ukr).
2. Vid Maidanu-taboru do Maidanu-sichi: shcho zminylosia? [From Maidan-camp to Maidan-organisation: what has changed?], <http://www.dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm> (ukr).
3. Vlasova, O. I. (2013). Problema pokoleniy v zapadnoy sotsiologicheskoy traditsii [Problem of generations in Western sociological tradition]. *Voprosy politologii i sotsiologii* [Issues of political science and sociology (electronic version)], 2 (5), from <http://politsocio.uapa.ru/ru/issue/2013/02/09> (rus).
4. V Ukraine uzhe vyroslo pokolenie, lishennoe sovkovogo myshleniya – sotsiolog (2014). [Generation without soviet thinking has grown in Ukraine – sociologist], <http://www.bagnet.org/news/ukraine/248272> (rus).
5. Hrytsak, Ya. (2011). Ukraina: pokolinnieva istoriia dvadtsiaty rokiv nezalezhnosti [Ukraine: generational story within twenty years of independence], http://zaxid.net/news/showNews.do?ukrayina_pokolinnieva_istoriya_dvadtsyati_riokiv_nezalezhnosti&objectId=1231969 (ukr).
6. Molodizhnyi radikalizm v Ukrayini: chynnyky eskalatsii ta shliakhy poperedzhen-nia nebezpechnykh proiaviv. Analychna zapyska (2012). [Youth radicalism in Ukraine: escalation factors and ways to prevent dangerous manifestations. Analytical note], <http://www.niss.gov.ua/articles/1224/> (ukr).
7. Ohliad sotsialnykh mrezh i Tviterra v Ukraini, 2013-2014 roky [Overview of social networks and Twitter in Ukraine in 2013-2014], http://download.yandex.ru/company/Yandex_on_UkrainianSMM_Summer_2014.pdf (ukr).
8. Ostannim chasom hovoriat pro te, shcho ukrainske suspilstvo rozdilylosia na dvi maizhe vorohuiuchi chastyny za rehionalnoi oznakoiu. Yak Vy vvezhaiete, chy isnuie takyi rozkol suspilstva? [Recently it has been said that the Ukrainian society was divided into two almost conflicting parts on the regional basis. In your opinion,

- is there a split in the society?], http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=871 (ukr).
9. Otsenka sotsialno-politicheskoy situatsii v Ukraine. Dekabr 2013 g. [Evaluation of the socio-political situation in Ukraine. December 2013], <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/8877/> (rus).
 10. Sokuryanskaya, L. G. (2003). Tsennostnaya differentsiatsiya ukrainskogo studentchestva: klasternyy analiz [Value differentiation of Ukrainian students: a cluster analysis]. In *Metodolohiya, teoriya ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva* [Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of Modern Society] (pp. 534–539). Kharkiv (rus).
 11. Slyusarevskyy, M. M. (Ed.) (2015). *Ukraina cherez rik pislia Revoliutsii Hidnosti: stan suspilnoi svidomosti. Traven' 2015: informatsiyni biuletен* [Ukraine one year after the Revolution of Dignity: state of social consciousness. May' 2015: Newsletter] (ukr).
 12. Khto ty, plemia molode, abo Yak zhyve nove pokolinnia nezaleznoi Ukrainy (2012). [Who are you, young race, or how a new generation of independent Ukraine lives], <http://for-ua.com/analytics/2012/08/26/080009.html> (ukr).
 13. Chy vtrachene pokolinnia? Prohnoz optymystychnyi! (2014). [Is the generation lost? The prognosis is optimistic!], <http://sau.kiev.ua/20140618.html> (ukr).
 14. Shcho obiednuie ta roziednuie ukrainsiv – opytuvannia hromadskoi dumky Ukrainy [What unites and divides Ukrainians – Ukraine's opinion polls], <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/sho-obednuie-ta-rozednuie.htm> (ukr).
 15. What about Ukraine?, <http://geert-hofstede.com/ukraine.html> (ukr).

Фролов П. Д. Дети независимости: штрихи к проспективному социально-психологическому портрету

Проанализирован эвристический потенциал понятия “поколение независимости”. Отмечен ряд проблемных зон, возникающих при попытке охарактеризовать поколение независимости. В частности, утверждается, что любые попытки описать его как некую однородную целостность обречены на односторонность, а следовательно и на необъективность, предвзятость, уязвимость к различным манипуляциям. Указывается на проблемность момента выбора признаков и характеристик, с помощью которых раскрывается сущность поколения. Традиционный способ выявления поколенческих подгрупп, существующих на данный момент и сложившихся под влиянием факторов, которые действовали в прошлом, предлагается дополнить реконструкцией образов (моделей) человека, которые, по мнению граждан, будут наиболее востребованными обществом в ближайшем будущем. Представлены результаты реализации предложенного подхода в виде проспективного социально-психологического портрета поколения независимости, основанного на результатах репрезентативного всеукраинского опроса. Портрет содержит описание и оценку численности трех эмпирически выявленных поколенческих подгрупп – “исполнителей-коллективистов”, “патриотов-инноваторов” и “приспособленцев-эгоистов”. Проанализированы потенциал и риски выявленных подгрупп с точки зрения будущего Украины. В связи с неоднозначностью оценок единства-расколотости поколения отмечена актуальность поиска возможных основ консолидации, новых форм единства, определения стратегий и технологий его достижения.

Ключевые слова: теория поколений, поколение независимости, поколенческие группы, единство поколения, консолидация, перспективный портрет.

Frolov P. D. Children of independence: touches to a prospective social and psychological portrait

The author analyses the heuristic potential of the concept of independence generation. He identifies a number of problem areas that arise at the attempt to describe the independence generation. In particular, it is stated that any attempt to describe it as a homogenous integrity is doomed to unilateralism, bias and prejudice, and is subject to various manipulations. He highlights the problematic aspects of selecting attributes and characteristics to reveal the essence of the generation. It is proposed to complement the traditional way of identifying generational subgroups that currently exist and have been formed under the influence of the factors effective in the past with the reconstruction of images (models) of the person who, according to the citizens, will be most highly demanded in the near future. The outcomes of the proposed approach are presented in the form of a prospective social and psychological portrait of the independence generation drawn on the basis of the findings of a representative nationwide survey. The portrait contains the description and assessment of the quantity of the three empirically detected generation subgroups: “performer collectivists”, “patriotic innovators” and “opportunist egoists”. The potential and risks of the identified subgroups with regards to the future of Ukraine have been analysed. Because of the ambiguity in the evaluation of the generation unity and split, relevance of searching possible grounds for consolidation, new forms of unity and development of strategies and technologies to achieve it are emphasized.

Key words: theory of generations, independence generation, generation groups, unity of generation, consolidation, prospective portrait.

ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НА ШЛЯХУ ВІД ТРАНЗИТИВНОГО ДО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Л. О. Кияшко, м. Київ

Представлено теоретичний аналіз культурно-психологічних характеристик феноменів громадянського і транзитивного суспільств як сфер суспільного життя. Визначено роль політичної свідомості в процесі перетворення суспільства із транзитивного на громадянське. На основі порівняльного аналізу результатів емпіричних досліджень 2007 – 2014 років оцінено динаміку компонентів політичної свідомості студентської молоді. За результатами оцінки змін у структурі політичних цінностей, уявлень та настановлень зроблено висновок про наявність проблемних зон у свідомості та політичній культурі сучасної молоді, які не сприяють просуванню українського суспільства до стану розвиненої демократії. Визначено основні вектори цілеспрямованих зусиль, які мають здійснювати провідні суб'єкти політичної соціалізації щодо розвитку політичної свідомості та культури громадян відповідно до характеристик громадянського суспільства.

Ключові слова: політична свідомість, політична культура, громадянське суспільство, транзитивне суспільство, політична картина світу.

Проблема. Україна перебуває нині на етапі переходу від посттоталітарного до демократичного державного устрою, і успішність цього переходу найбільшою мірою буде залежати від психологічних ресурсів суспільства, а саме готовності громадян, насамперед молоді, “вбудовуватися” в систему демократичних відносин та долучатися до побудови громадянського суспільства.

Процеси, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, можна описати термінами теорії модернізації. Ця теорія, як відомо, виникла з потреби опису явищ змін у соціально-економічних стосунках традиційних суспільств, що здобули політичну незалежність і прагнуть набути рис сучасних розвинених суспільств. Але процес модернізації вимагає певного часу. Цей період можна назвати транзитивним, тобто періодом переходу, трансформації одного типу суспільства в інший. Політична система України є транзитивною також через те, що сучасне українське суспільство живе, керуючись одночасно різними конкуруючими ідеологіями. Якщо така конкуренція відбувається між приблизно рівними силами, оцінка реального буття в суспільстві також набуває транзитивного характеру. Виникає ситуація громадянської невизначеності, неусвідомленості актуального стану. Людям важко зрозуміти, в якому суспільстві вони живуть, до якого рухаються і що треба робити для досягнення бажаного результату. І для того, щоб правильно оцінити перспективи розвитку нашої країни, необхідно не тільки аналізувати соціально-

економічну статистику або таємниці політичної боротьби у вищих ешелонах влади, не тільки знати політичні уподобання й орієнтації населення, а й сприймати потенціал зміни політичної свідомості громадян як соціально-психологічне джерело трансформаційних суспільних процесів.

Метою статті є визначення психологічної сутності феномена громадянського суспільства та особливостей динаміки політичної свідомості сучасної студентської молоді в контексті суспільно-політичних перетворень в Україні.

Як відомо, між політичною системою як такою і її відображенням у свідомості людини лежить проміжна інстанція у вигляді *політичної свідомості суспільства* – стійкої сукупності панівних уявлень, думок та оцінок з приводу вибору методів і засобів політичної взаємодії суб'єктів та об'єктів влади для забезпечення цілісності й розвитку суспільства. Політична свідомість є однією з основних форм суспільної свідомості, яка виникає разом з появою політичної влади і державності. У найбільш загальному розумінні політична свідомість – це сукупність усіх характерних для людей цієї епохи теоретичних і стихійних політичних уявлень і настановлень.

З позицій рольової теорії політична свідомість виконує такі функції:

- регулятивну (за допомогою системи ідей, уявлень, переконань тощо дає орієнтири щодо політичної участі);
- оцінювальну (сприяє виробленню певного ставлення до політичного життя, конкретних політичних подій);
- інтеграційну (завдяки спільним цінностям, ідеям, настановам сприяє об'єднанню соціальних груп суспільства);
- пізнавальну (допомагає людям засвоювати політичну інформацію, аналізувати навколишню політичну дійсність);
- прогностичну (є основою для передбачення змісту і характеру розвитку політичних процесів, дає змогу отримати інформацію про майбутні політичні відносини);
- мобілізаційну (спонукає людей до політично орієнтованої поведінки, участі в суспільно-політичному житті задля відстоювання своїх інтересів, об'єднання зі своїми однодумцями в партії, рухи та інші об'єднання).

Коли йдеться про перетворення транзитивного суспільства в громадянське, маємо розуміти, що його існуванню має відповідати стан політичної свідомості самого суспільства, зокрема його громадян. Невипадково президент НАПН України В. Г. Кремень з цього приводу неодноразово наголошував, що демократичне суспільство існує не там, де є гарні президент і влада, а там, де більшість громадян здатна жити за демократичними нормами. Отож спробуймо спочатку визначити сутність феномена громадянського суспільства, його місце в суспільній системі в

цілому, а далі – з'ясувати, чи рухається політична свідомість наших громадян під впливом бурхливих політичних подій у потрібному напрямку, і якщо "ні", то чому?

Громадянське суспільство сьогодні здобуває визнання як елемент міцного фундаменту політичної системи, але його розуміння має надто розмиті характеристики і разом з тим відчуває на собі зовсім різні підходи до визначення своєї сутності з боку вчених-політологів, соціологів та політичних психологів. Наразі побутує досить широкий підхід до розуміння громадянського суспільства як певного етапу розвитку будь-якого суспільства. З цієї позиції громадянське суспільство є характеристикою суспільства щодо його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини й громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків. Відповідно, якщо спиратися на зазначену концепцію, термін "громадянське суспільство" описує певний тип суспільства з відповідним рівнем соціального, економічного, політичного, культурного та правового розвитку [2, с. 76]

Інший підхід під громадянським суспільством пропонує розуміти комплекс усіх позадержавних суспільних відносин (Г. Г. Дилігенський, Г. Йоаш, М. Маркус, М. Молнар, О. К. Уледов). За такого підходу громадянське суспільство заявляє про себе як природна форма опозиції авторитетові влади, розвинена система суспільних відносин, основу якої складають недержавні відносини. Ці відносини реалізуються в діяльності інститутів громадянського суспільства – політичних партій, громадських організацій, ініціатив, громадських рухів, недержавних засобів масової інформації, які справляють визначальний вплив на діяльність органів державної влади та протидіють їй у разі посилення авторитарних тенденцій

На наш погляд, найбільшою мірою відповідає сучасному етапу суспільного розвитку концепція А. Ф. Колодій, відповідно до якої громадянське суспільство об'єднує будь-які форми комунікації членів суспільства задля реалізації певних спільних інтересів. Відповідно, сутнісною ознакою громадянського суспільства як суспільного явища є його заснованість на певному спільному інтересі комунікації учасників суспільних відносин, що реалізується поза сферою родинних відносин і сферою реалізації публічної влади [1, с. 67].

Джеффри Александеру, соціологу з Каліфорнійського університету, належить найкоротше за кількістю слів і водночас найбільш містке визначення цього феномена: "Громадянське суспільство – це сфера людської солідарності". Близьким є також тлумачення іншого американця – Майкла Уольцера, котрий описує громадянське суспільство як "простір непримусової людської асоціації", а німецький соціальний філософ Юрген Габермас розглядає громадянське суспільство як публічну сферу суспільної взаємодії і як життєвий світ людини.

Отже, громадянське суспільство – це не лише сфера, а й історично сформований тип взаємодії, певна модель соціальної організації, про на-

явність якої можна говорити лише тоді, коли означена сфера суспільного життя набуває певних інституційних і культурно-психологічних характеристик. Сутність громадянського суспільства визначається мірою індивідуальної свободи, самоцінності і самовизначення окремо взятої особистості в суспільстві, а його зміст – взаємодією і взаємовідношенням незалежних один від одного і від держави індивідів. У цьому контексті, якщо для держави пріоритетами є безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетами стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність громадян [3, с. 90].

З погляду культури охарактеризована вище підсистема суспільства може називатися громадянським суспільством лише за умови, якщо результатом функціонування її інститутів є те, що соціологи називають соціальним капіталом, і якщо домінуючими стають цінності громадянської культури. Тобто громадянське суспільство позначає структурно визначену, інституціоналізовану підсистему суспільства зі специфічними, тільки їй притаманними, незалежними від держави, добровільними формами громадської активності й солідарності, з особливими культурними, і навіть соціально-психологічними, ознаками. У ньому не тільки існує значна кількість добровільних асоціацій, забезпечених та поєднаних відповідною мережею засобів комунікації, а й домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і толерантності.

У суспільстві з розвиненою мережею громадських організацій, громадським спілкуванням повинен змінюватися і тип політичної культури. Громадяни в цивільній громаді, зазначає Роберт Патнем, у більшості випадків є не просто активні, суспільно налаштовані і рівні. Добросесні громадяни готові прийти на допомогу іншим, поважають одне одного і довіряють одне одному, навіть якщо їхні позиції щодо важливих питань відрізняються. Конфлікти в такій громаді не виключені, однак вони розв'язуються толерантно й відповідально.

Критерієм зрілості громадянського суспільства, на думку української дослідниці А. Ф. Колодій, є насамперед те, чи впливає функціонування його структурних елементів на ціннісні, моральні, світоглядні характеристики людей, тобто чи сприяє структура громадянського суспільства здатності продукувати соціальний капітал та формувати відповідну громадянську політичну культуру. Зазначимо, що компонентами соціального капіталу є:

- мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами;
- норми взаємності та довіра;
- навички колективних дій;
- почуття причетності до суспільних справ, обов'язку та відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її політичних і неполітичних проявах.

Політична культура – це сфера громадського життя як сукупність ціннісних орієнтацій, стереотипів сприйняття і типових зразків поведінки

в політичному середовищі, що характеризують взаємовідносини громадян і влади. Елементами політичної культури є: минулий політичний досвід; основні політичні цінності і переконання; стереотипна оцінка політичних подій і процесів; особливості етнічних, релігійних, соціальних, партійних та інших груп; рівень політичної інформованості населення; характер політичних очікувань населення та ін.

Існують різні класифікації політичної культури. Відповідно до однієї з найбільш поширених виділяють три основні типи політичної культури: патріархальний, підданський та культуру участі. Патріархальна (чи приходська) політична культура характерна для людей, що мешкають у політично нерозвиненому середовищі, мають нечітке уявлення про політику, індиферентно ставляться до неї. Підданська політична культура передбачає, що люди відчують себе суб'єктами політики, співвідносять себе з певною політичною спільнотою, передусім з державою. Але вони сприймають себе як пасивних учасників політичного процесу, не вірять у те, що спроможні хоч якось впливати на політичний процес. Політична культура участі (активістська культура) означає, що люди беруть активну участь у політичному житті, мають досить високий рівень очікувань щодо своєї політичної компетентності і дієвості своїх політичних акцій.

Вочевидь, українське суспільство прагне сформувати політичну культуру, найбільш характерну для демократичних політичних систем, що сприяє їхньому функціонуванню та розвитку. Це активістська (громадянська) політична культура, якій притаманні елементи приходської і підданської культури. Формування такої культури може ускладнюватися наявністю в межах країни різних субкультур. За ступенем узгодженості їхньої взаємодії у межах тієї або іншої країни виділяють *інтегровану* і *фрагментарну* політичні субкультури. Політичну культуру українського суспільства можна з повним правом назвати фрагментарною, оскільки вона на цьому етапі розвитку за багатьма ознаками відповідає її характеристикам, серед яких незбіжність думок громадян щодо політичного устрою суспільства, розбіжності в питаннях розуміння влади, соціальна дезінтегрованість, брак довіри між окремими групами, нелояльне ставлення до державних структур, висока міра конфліктності, застосування насильства, нестабільність урядів.

До основних рис громадянської політичної культури належать:

- переконаність громадян у тому, що вони повинні брати участь у політичному житті та їхня віра у свою спроможність впливати на уряд;
- достатня компетентність;
- готовність у разі потреби долучитися до політичного життя;
- віра політичних еліт у силу та впливовість громадської думки і громадянської участі;
- прихильне ставлення громадян до чинної політичної системи;

–панування відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості й здатності йти на компроміси.

Під компетентністю носіїв громадянської культури мається на увазі зацікавленість політикою; розуміння суті демократії й механізму її функціонування у своїй державі; схвальне ставлення до своєї держави; усвідомлення своєї значущості та здатності в разі потреби впливати на політику держави; толерантність і готовність до спільних дій з іншими; довіра до суспільних і державних інституцій, очікування справедливого й уважного розгляду державними службовцями тих питань, з якими до них звертаються громадяни.

Щоб оцінити динаміку політичної свідомості сучасної української молоді, ми провели порівняльний аналіз результатів комплексних емпіричних досліджень 2007–2009 та 2014–2015 років. Респондентами були студенти вищих навчальних закладів м. Києва у кількості 140 випробуваних (2007–2009 роки) та 128 випробуваних (2014–2015 роки). До діагностичного комплексу були включені методики оцінювання ціннісно-мотиваційних орієнтацій у політичній сфері (ЦМО–модифікований варіант методики О. Б. Фанталової), політичних уявлень та настановлень (модифіковані варіанти методики незавершених речень і методики спрямованої проекції Ш. Надірашвілі).

Застосування методики ЦМО обґрунтовано тим, що за її допомогою можна оцінити не тільки політичні орієнтації, а й латентні конфлікти в політичній свідомості молоді, які гальмують відповідну активність або спонукають до неї. Відомо, що однією з провідних детермінант мотиваційної сфери особистості є співвідношення між двома площинами свідомості, які відображають, з одного боку, значущі особистісні життєві цілі і цінності, а з другого – усе те, що є реальним (об'єктивним). Співвідношення цих двох площин за своїм характером аналогічне співвідношенню таких психологічних параметрів, як "цінність" і "доступність".

Розпізнавання характеру й ступеня розбіжності між "цінним" і "доступним" (індекс I_p) дає змогу позначити стан "розриву" в системі "свідомість–буття" і служить своєрідним якісно-кількісним індикатором внутрішніх латентних конфліктів у мотиваційній сфері, оскільки значення цього показника завжди буде вказувати на ступінь розбіжності між "хочу" і "маю", між "хочу" і "можу". У життєвій сфері значна розбіжність між цінністю і доступністю, коли перше більше за друге, означає стійкий, глибокий актуальний конфлікт ("конфліктна зона", $C > D$ більше ніж на 4 одиниці). У протилежному випадку маємо стан "внутрішнього вакууму", брак спонукань ("інертна зона"). У випадку незначної розбіжності між цими поняттями ($I_p < 1$) виявляється "нормальна зона". За груповими показниками вираховується також відсоток випробуваних, які потрапили у відповідну зону розриву.

Перелік цінностей, який було надано респондентам для порівняння їх за критеріями цінності та доступності, був попередньо складений емпіричним способом. Семантико-частотний словник формувався за переліком асоціацій на стимули, що репрезентують у свідомості молоді сферу політики, зокрема феномени демократії, громадянства, влади та ін. (табл. 1 і 2).

Таблиця 1

**Ціннісно-мотиваційні орієнтації студентів
(за результатами методики ЦМО, 2007 – 2009 роки)**

Цінності	Конфліктна зона		Інертна зона		Нормальна зона	
	Ір	%	Ір	%	Ір	%
1. Свобода слова	-3,5	7	5,2	63	0,9	27
2. Особиста безпека	-4,2	30	3,7	10	0,4	60
3. Матеріальна забезпеченість	-5,3	43	3	3	0,1	53
4. Захищеність прав	-4,1	43	3	10	-0,4	60
5. Відповідальність перед суспільством	-	-	5,5	37	0,2	60
6. Підпорядкування закону	-3	10	5	33	0,9	50
7. Участь в управлінні державою	-4,6	40	4	10	-0,2	50
8. Відкритість політики	-5,5	7	3,5	13,3	0,1	73
9. Доступність інформації	-5,5	7	3,4	46,7	0,1	47
10. Процвітання країни	-6,5	57	3	3	-0,4	40
11. Особистий добробут	-4,6	37	3,1	23	0,8	40
12. Професійне зростання	-3,7	20	3,3	14	0,3	67

Таблиця 2

Ціннісно-мотиваційні орієнтації студентів
(за результатами методики ЦМО, 2014–2015 роки)

Цінності	Конфліктна зона		Інертна зона		Нормальна зона	
	Ір	%	Ір	%	Ір	%
1. Свобода слова	-3,00	5	5,85	69	0,3	26
2. Особиста безпека	-5,50	26	3,75	10	-0,32	64
3. Матеріальна забезпеченість	-4,17	31	4,40	13	0,09	56
4. Захищеність прав	-5,08	64	0,00	0	-0,07	36
5. Відповідальність перед суспільством	-3,00	3	4,58	49	-0,21	49
6. Підпорядкування закону	-3,50	5	5,78	46	0,26	49
7. Участь в управлінні державою	-6,00	23	5,56	23	-0,10	54
8. Відкритість політики	-5,50	41	6,00	8	-0,43	54
9. Доступність інформації	-7,00	5	5,80	64	0,50	31
10. Процвітання країни	-5,28	64	3,00	3	-1,08	33
11. Особистий добробут	-4,93	36	5,50	10	0,14	54
12. Професійне зростання	-4,86	18	5,00	21	0,12	69

Порівняльний аналіз результатів оцінювання конфліктних та інертних зон (розрив між цінністю і доступністю) у свідомості молоді станом на 2007 - 2009 та 2014–2015 роки показав загальне зростання показника внутрішнього конфлікту. Майже увесь перелік цінностей, які у свідомості молоді відповідають характеристикам демократичного суспільства, за винятком "свободи слова", "підпорядкування закону" та "відповідальності перед суспільством", потрапив у зону внутрішнього конфлікту, а саме є цінним, але недоступним для більшості молодих людей.

Порівняно з показниками 2007–2009 років у 2014–2015 роках суттєво зросла недоступність "особистої безпеки", "захищеності прав",

”участі в управлінні державою”, ”доступності інформації” та ”можливості професійного зростання”. При цьому показник ”доступність інформації” має найвищий ранг недоступності порівняно з іншими цінностями. У найбільшій частини респондентів (64%) за даними 2014–2015 років внутрішній конфлікт описується показниками ”захищеність прав” та ”процвітання країни”. Число респондентів із зазначеними цінностями суттєво зросло порівняно з показниками 2007–2009 років. Індекс розриву між доступністю і цінністю (конфліктна зона) за показниками ”матеріальна забезпеченість” та ”процвітання країни” знизився у 2014–2015 роках порівняно з 2007–2009. Вочевидь, значущість цих цінностей для респондентів помітно зменшилася на тлі загальної політичної картини.

Разом з тим співвідношення конфліктних та інертних зон у свідомості молодих людей у 2014–2015 роках у цілому збігається з даними попереднього дослідження. Зокрема, в інертну зону майже з ідентичними показниками потрапляють такі цінності, як ”свобода слова”, ”відповідальність перед суспільством”, ”підпорядкування закону”, ”доступність інформації”, ”участь в управлінні державою”. Однак чисельність респондентів, для яких наведені цінності не є значущими, за показниками 2014–2015 років суттєво збільшилася.

Таким чином, динаміка розриву між цінностями, які характеризують соціально-політичні орієнтації молоді, та їхньою доступністю свідчить про те, що політичні події останніх років не зробили демократичні перетворення реальністю, а цінності, що їх характеризують, – більш доступними. Проте ті ознаки цивілізованого суспільства, що мають бути притаманні громадянам демократичних держав, а саме ”відповідальність перед суспільством”, ”підпорядкування закону”, ”участь в управлінні державою”, не набули у свідомості сучасної молоді достатньої значущості. Це свідчить про те, що в бажаній політичній картині, яку уявляє молодь у своїх мріях про майбутнє, вона не бачить себе реально діючим її персонажем.

Порівняльний аналіз результатів двох зрізів (2007–2009 і 2014–2015 років) за допомогою проєктивних методик ”незавершених речень” та ”спрямованої проєкції” виявив тенденцію зростання модальності сприйняття політичних явищ та суб’єктів політики в негативний бік. Водночас політичні події, які передували останньому діагностичному зрізу, викликали зростання комунікативної активності та готовності спрямовувати свої зусилля на розвиток країни, на обов’язкову участь в електоральних процесах, на допомогу певним незахищеним категоріям громадян. Динаміка показників політичної свідомості свідчить про зростання інтересу до політичних подій. Але негативні емоції, розчарування і страх не сприяють посиленню готовності до участі в реальних подіях, спільній

діяльності. Це пояснюється страхом перед агресією та невизначеністю мотивів і цілей цих дій.

Загалом якісна оцінка результатів відображає неготовність політичної свідомості студентської молоді до розбудови реального громадянського суспільства. Навіть Євромайдан 2013–2014 років не додав до змісту політичної свідомості студентства необхідних уявлень щодо непримусової активності, розуміння необхідності громадянської консолідації з метою впливу на політичні процеси. У цьому контексті зберігає свою актуальність зауваження М. М. Слюсаревського: "В Україні сформувався підданицький тип політичної культури, котрий характеризується високим рівнем інтересу до політики, але водночас низькою політичною активністю. Він не відповідає цінностям і нормам громадянського суспільства. Альтернативним вважається громадянський (активістський), якому притаманна висока політична активність, що дістає свій вияв у самодіяльних об'єднаннях громадян" [4, с. 326].

Слід зазначити, що політичні "вибухи" 2004–2005 та 2013–2014 років породили новоутворення у свідомості громадян, а саме пробудження суб'єктного потенціалу після "Помаранчевого" Майдану та почуття громадянськості після Євромайдану. За наявності розвиненої активістської політичної культури ці новоутворення мали б стати основою громадянського демократичного суспільства. Але збереження "підданського" типу політичної культури робить досі можливим існування влади олігархічної партократії та охлократії (влади натовпу).

На основі результатів проведених нами досліджень можна зробити такі *висновки*. Головне, політичній свідомості студентства бракує цілісності її структури, про що свідчать розбіжності між цінностями-цілями і цінностями-засобами. Це означає, що бажання жити в демократичному громадянському суспільстві у молоді не пов'язане з прагненням об'єднуватися з іншими для захисту власних інтересів та перманентного впливу на владу і контролю над нею, з прагненням брати на себе відповідальність, підпорядковуватися закону та ін. Тому перед суб'єктами політичної соціалізації (педагогами, батьками, представниками чинної влади, молодіжними організаціями, ЗМІ тощо) постає завдання реально готувати молодь до життя в громадянському суспільстві. Ідеться про розвиток політичної суб'єктності, ініціативи, самодіяльності, навичок сумісних дій, здатності конструктивно вирішувати складні соціальні питання, а головне – про толерантність та готовність до суспільної взаємодії задля їх розв'язання.

Л і т е р а т у р а

1. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні/ А. Ф. Колодій.–Львів : Червона Калина, 2002–276 с.
2. Любченко П.М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П. М. Любченко.–Х. : Одіссеї, 2006.–352 с.
3. Речицкий В. В. Политическая активность. Конституционные аспекты/ В. В. Речицкий. – К. : Сфера, 1999–496 с.
4. Слюсаревський М. М. "Ми" і "Я" в сучасному світі: Вибрані твори / М. М. Слюсаревський.–К. : Міленіум, 2009.–340 с.

Reference

1. Kolodiy, A. F. (2002). Na shliakhu do hromadianskoho suspilstva. Teoretychni zasady i sotsiokulturni peredumovy demokratychnoi transformatsii v Ukraini [Towards civil society. Theoretical basis and sociocultural prerequisites of democratic transformation in Ukraine]. Lviv: Chervona Kalyna. Publ. (ukr).
2. Lyubchenko, P. M. (2006). Konstytutsiino-pravovi osnovy rozvytku mistsevoho samovriaduvannia yak instytutu hromadyanskoho suspilstva [Constitutional and legal framework of development of local self-government as an institution of civil society]. Kyiv: Odissey. Publ. (ukr).
3. Rechytskyy, V. V. (1999). Politicheskaya aktivnost. Konstytutsionnye aspekty [Political participation. Constitutional aspects]. Kyiv: Sfera. Publ. (rus).
4. Slyusarevs'kyy, M. M. "My" i "Ya" v suchasnomu sviti: Vybrani tvory. ["We" and "I" in the modern world: Selected Works]. Kyiv: Milenium. Publ. (ukr).

Кияшко Л. А. Динамика политического сознания студенческой молодежи на пути от транзитивного к гражданскому обществу в Украине

Представлен теоретический анализ культурно-психологических характеристик феноменов гражданского и транзитивного обществ как сфер общественной жизни. Определена роль политического сознания в процессе преобразования общества из транзитивного в гражданское. На основе сравнительного анализа эмпирических исследований 2007 – 2014 годов осуществлена оценка динамики компонентов политического сознания студенческой молодежи. Согласно результатам оценки изменений в структуре политических ценностей, представлений и установок сделаны выводы о наличии проблемных зон в сознании и политической культуре современной молодежи, препятствующих продвижению украинского общества к состоянию развитой демократии. Определены основные векторы целенаправленных усилий, которые должны осуществлять ведущие субъекты политической социализации по развитию политического сознания и культуры граждан в соответствии с характеристиками гражданского общества.

Ключевые слова: политическое сознание, политическая культура, гражданское общество, транзитивное общество, политическая картина мира.

Kyiashko L. O. Dynamics of political consciousness of university students on the way from transitive to civil society in Ukraine.

The article presents theoretical analysis of cultural and psychological characteristics of the phenomena of civil and transitive societies as spheres of social life. The role of political consciousness in the process of transformation from transitive to civil society has been defined. The dynamics of university students' political consciousness components has been estimated with the help of comparative analysis of 2007 – 2014 survey data. The findings regarding changes in the structure of political values, representations and attitudes allow the conclusion about existence of problem zones in the consciousness and political culture of modern youth, which hinder formation of developed democracy in Ukraine. The article outlines the identified main tracks of goal-oriented efforts to be undertaken by the main political socialization subjects with regards to development of citizens' political consciousness and culture which are characteristic of the civil society.

Key words: political consciousness, political culture, civil society, transitive society, political world outlook.

МОТИВАЦІЙНА ГРАМОТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

В. О. Климчук, м. Київ

Соціалізація молоді в сучасному світі розглядається як неперервний процес, коли перманентно змінюються не лише власне обриси цього світу, а й самі правила його конструювання. Відповідно особистісні зміни характеризуються як динамічні, складноорганізовані та спонтанно скоординовані перетворення. Описуються результати дослідження мотиваційної грамотності – феномена, який робить суттєвий внесок у соціалізаційні процеси, впливаючи на них і реципрокно в них конструюючись. Робиться висновок, що мотиваційна грамотність є одним із ключових компонентів розвитку особистості, особливо коли йдеться про розвиток у сферах, що безпосередньо пов'язані із зануренням у комунікаційні потоки і загалом – із соціалізацією особистості. За умови, які сприяють зростанню мотиваційної грамотності, визначено збільшення тривалості інтеракції в безпосередньому контакті, мета-дискурсивну позицію учасників спілкування, центрацію на партнері, готовність до рефлексивної позиції щодо власного мотиваційного дискурсу, наявність у дискурсі партнера ментативної складової.

Ключові слова: мотивація, мотиваційна грамотність, мотиваційний дискурс, мотиваційний інтелект.

Проблема. Розвиток особистості відбувається в соціально-психологічному інтеракційному просторі, який є динамічним, складноорганізованим та спонтанно скоординованим. А тому орієнтування в цьому просторі – це наслідок, з одного боку, нашого первісного занурення в нього і конструювання ним нашої особистості, як вважає Т. М. Титаренко [2], а з другого боку – певна система вмінь. Останні не тільки конструюються в результаті соціалізаційних процесів, а й реципрокно впливають на них, що особливо важить у контексті проблеми соціалізації молоді в політичному просторі. Одним із блоків цієї системи є вміння особистості “прочитати” мотивацію іншого (інших) та вміння “читати” власний мотиваційний дискурс, а відповідно спроможність зважувати всі “за” й “проти” щодо певних рішень.

Мета статті: роз'яснення наукових тлумачень поняття “мотиваційна грамотність” та розгляд контексту його виникнення; операціоналізація цього поняття з позицій дискурсивного підходу; опис емпіричних даних на користь гіпотези про існування цього феномена й можливостей розвитку мотиваційної грамотності.

Питання розпізнавання причин поведінки іншої людини, чинників, які її визначають, порушувалося ще Е. Торндайком [8], який, власне, і ввів в обіг термін “соціальний інтелект”, визначивши його як здатність розуміти й керувати людьми, чинити мудро в людських стосунках. На сьогодні поняття соціального інтелекту з різних причин, у тому числі й через його низьку прогностичність (у контексті психометричного розуміння) та складність визначення й широту (у контексті соціально-когнітивному), не стало центральним у науковому дискурсі, натомість диференціювалося й звужилося в окремих галузях. Так, в організаційно-психологічному контексті П. Селові, Дж. Мейєр [6] і Д. Голмен [9] уводять поняття “емоційний інтелект” як здатність індивіда помічати власні емоції та емоції інших людей, розрізняти й називати їх і використовувати цю здатність для спрямування мислення та поведінки. У психотерапевтичному дискурсі виникає поняття емоційної грамотності авторства К. Штайнера, який визначає її як “емоційний інтелект, центрований на любові” (love-centered emotional intelligence); вважаючи здатність любити і бути любленим основою емоційної грамотності, він зазначає, що її можна відновити/навчитися [7]. Отож емоційна грамотність постає як здібність, яку можна розвинути. Вона має такі п’ять компонентів (умінь): 1) знати про свої власні почуття; 2) володіти “широю емпатією”; 3) уміти управляти власними емоціями; 4) уміти відновлюватися після емоційних травм; 5) уміти поєднувати все разом.

Тим часом К. Мамалі вводить в обіг поняття “мотиваційного інтелекту” [4], визначаючи його як здатність особистості досягати балансу: між внутрішньою і зовнішньою мотивацією в окремій діяльності; між внутрішньою і зовнішньою мотивацією в межах цілісного власного потоку активності; між власними мотивами і мотивами інших людей. На думку дослідниці, досягнення такого балансу збільшує шанси на особистісне зростання і співрозвиток. Пізніше до структури “мотиваційного інтелекту” додається “мотиваційна емпатія” як точність висновків про мотиви іншої людини. Прикметно, що поняття “мотиваційного інтелекту” К. Мамалі базується, з одного боку, на теорії множинного інтелекту Г. Гарднера, а з другого – на емпіричних даних, зібраних за допомогою переважно нарративних технік, аналізу листів та автобіографій (зокрема Магатми Ганді). Конструкт “мотиваційний інтелект”, на жаль, і досі не став предметом широких наукових досліджень. Натомість сьогодні в США зареєстровано торгіву марку, яка належить Б. Рельфу (див.: <http://www.motivationaliq.com>). На думку Рельфа, мотиваційний інтелект – це здібність, яка дає змогу мотивувати себе в більш приємний та ефективний спосіб. Вона охоплює чотири компетенції: 1) мотиваційне сприймання (розуміння природи мотивації, потреб, мотивів, цінностей тощо); 2) мотиваційне розуміння (усвідомлення чинників, які впливають на мо-

тивацію); 3) мотиваційна оптимізація (підтримування мотивації на належному рівні, відновлення її у разі втрати); 4) мотиваційне самоуправління (стратегічна компетенція, управління мотивацією в контексті балансування між різними активностями, довготермінове планування тощо). Кожна із зазначених компетенцій має два блоки, перший із яких стосується самої людини, а другий – інших людей. Водночас вводиться паралельний термін, як і у випадку з емоційним інтелектом, – “мотиваційна грамотність” (Motivational Literacy[®]), який також є торговим знаком, зареєстрованим у США Дж. Бейлі (див.: <http://motivationalliteracy.com>). Відповідно, мотиваційна грамотність у розумінні Бейлі є зоною особистісного розвитку, навколо якої будується комплекс прикладних технік. Однак чіткого наукового розуміння суті феномена досі немає, як і результатів його наукових досліджень. У викладі Дж. Бейлі це радше маркетинговий хід, а не наукова концепція.

Більш наукомісткими є розробки на базі концепції “мотиваційної мови” Дж. Саллівена [5]. Згідно з цією концепцією керівник може використовувати мову як інструмент мотивації підлеглих. Відтак постає потреба навчити керівників користуватися цим інструментом. Водночас у теорії не йдеться про певну якість або здібність, а виключно про систему знань про мотиваційну мову та вміння нею користуватися.

З огляду на сучасне осмислення дискурсу та розроблене в нашій концепції розуміння мотиваційного дискурсу особистості на мікро- і макрорівнях [1], максимально релевантним наразі видається поняття “мотиваційна грамотність”, яке первинно означене нами як *уміння “читати” мотиваційний дискурс Іншого, вникати в його мотиваційний тезаурус, розуміти причини вчинків і пов’язані з ними цілі; розуміти власні мотиви та їхні відношення в мотиваційному словнику; говорити про них, доносити власний мотиваційний дискурс до Інших та брати до уваги їхні мотиваційні дискурси, розбудовуючи стосунки.*

Центральними завданнями нашого дослідження є емпірична демонстрація існування феномена мотиваційної грамотності, виявлення варіантів його вияву та базових умов існування в інтеракційному просторі. Беручи до уваги окреслені вище завдання, акцент у дослідженні робитимемо на діалогічній інтеракції, оскільки формальної ієрархії як такої не визначено. Основне наше припущення таке: у результаті проведеного дослідження мабуть що вдасться виявити осіб з різними рівнями мотиваційної грамотності.

Учасниками дослідження стали студенти денної форми навчання різних факультетів, відібрані рандомізованим способом (із 132 охочих узяти участь у дослідженні випадковим чином було відібрано 36 учасників, з яких потім так само випадково утворено 18 пар). Вік учасників дослідження (з них 17 чоловіків та 19 жінок) становив від 18 до

22 років (середній вік – 20 років). Учасникам дослідження було запропоновано взяти участь у проєкті розроблення концепції незалежної студентської газети, яка була б цікавою для всіх факультетів (з мінімальним вкладанням коштів). Для розроблення проєкту давалося 5 діб, протягом яких кожен учасник мав робити в “щоденнику проєкту” записи про час зустрічей із своїм колегою та їхню тривалість, у тому числі час телефонних перемовин та спілкування в соціальних мережах, чатах, скайпом тощо (щоб мати можливість зіставити час, проведений в інтеракції, із показниками мотиваційної грамотності). По завершенні роботи над проєктом усі респонденти взяли участь у мотиваційно-дискусивному інтерв’ю, що мало два основних блоки: 1) опис учасником дослідження причин власних дій і вчинків та 2) опис причин окремих дій свого партнера. Учасників також просили оцінити значущість кожної із власних тем для себе і прогнозованих тем – для партнера (на основі результатів аналізу спільно із дослідником). Додатково ставилося запитання “На основі чого Вами було зроблено такі висновки?”, аби таким чином виявити додаткові чинники, що сприяли виявам мотиваційної грамотності або, навпаки, блокували їх.

Дані про тематику мотиваційного дискурсу (власну й партнера) зіставлялися між собою, і на основі розрахунків відношення кількості збігів між тематикою мотиваційного дискурсу партнера і уявленням про неї досліджуваного, а також кількості розбіжностей виводився загальний показник мотиваційної грамотності – тематична релевантність (ТР). Значення цього показника коливалися від 0, коли таких збігів не було, до 100% у разі повного збігу. Якщо ж кількість тем у котромусь із рядів була більшою, то окрема тема рахувалася як пара без збігу. Отримані показники зіставлялися із часом, який учасники дослідження проводили в різних видах інтеракцій (реальних і віртуальних). Окремо для учасників із різними рівнями мотиваційної грамотності аналізувалися способи, за допомогою яких вони зробили свої висновки. Це, власне, і дало змогу здійснити перше наближення до чинників, які сприяють розвиткові мотиваційної грамотності або ж, навпаки, блокують його.

Згідно з результатами *емпіричного дослідження* середній загальний час інтеракції між учасниками становив 11 годин ($\sigma=4,5$; $\max=17$; $\min=3$), з них у безпосередній взаємодії учасники провели 8 годин ($\sigma=4,9$; $\max=17$; $\min=0$), у віртуальній (телефон, скайп, чат) – 3 години ($\sigma=2,4$; $\max=8$; $\min=0$). Усереднений показник тематичних збігів як однієї із характеристик мотиваційної грамотності (тематична релевантність) дрівнював 44% ($\sigma=26\%$; $\max=94\%$; $\min=0\%$).

Проаналізуємо передусім *загальні тенденції і закономірності*. Між віковими характеристиками (у межах вікових рамок дослідження) і показ-

никами мотиваційної грамотності статистично значущих взаємозв'язків не виявлено ($r = -0,07$ та $0,17$; $p > 0,05$). Найтісніший прямий взаємозв'язок зафіксовано між відсотком тематичних збігів і часом безпосередньої інтеракції ($r = 0,94$; $p \leq 0,05$). Разом з тим тривалість віртуальної інтеракції виявилася обернено пов'язаною із характеристиками мотиваційної грамотності. Це знайшло відображення в показнику зв'язку між часом віртуальної інтеракції і відсотком тематичних збігів: $r = -0,39$; $p \leq 0,05$.

Порівняльний аналіз із використанням U-критерію Манна–Уїтні не підтвердив припущення про наявність гендерних відмінностей, пов'язаних із мотиваційною грамотністю. Отож попередній висновок, який випливає з результатів емпіричного дослідження, такий: рівень мотиваційної грамотності перебуває в тісному прямому взаємозв'язку з тривалістю безпосередньої інтеракції та в оберненому – з тривалістю віртуальної інтеракції.

Дальше *наближення* дало змогу порівняти рівні мотиваційної грамотності учасників усередині кожної з пар. У результаті такого порівняння виокремлено декілька типів пар залежно від рівня релевантності тематичного розпізнавання мотиваційного дискурсу партнера (тематичної релевантності): двостороння тематична релевантність (обидва учасники взаємно розпізнавали тематику мотиваційного дискурсу), одностороння тематична релевантність (один із членів пари розпізнавав тематику мотиваційного дискурсу, інший – ні) та двостороння тематична іррелевантність (обидва учасники не розпізнавали тематику мотиваційного дискурсу один одного). За критерії розмежування релевантності-іррелевантності було взято рівень понад 50% (включно) і понад 75% (включно) (для тематичної релевантності).

Як бачимо, із 18 пар учасників дослідження стовідсоткового рівня тематичної релевантності не досяг жоден (табл.). При встановленні диференційного критерію тематичної релевантності на рівні 75% лише 2 пари (11%) переступили цю межу у двосторонньому напрямку і 3 пари (17%) – в односторонньому напрямку. У разі зниження порогу розмежування до рівня 50% (розрізнено більше половини тем) межу двосторонньої релевантності переступають 6 пар (33%), односторонньої – 2 пари (11%).

Додаткові дані було отримано в результаті аналізу записів фінальних бесід, у ході яких учасникам ставилося запитання: “На основі чого Вами було зроблено такі висновки?”.

Підсумовуючи, можемо означити такі умови підвищення релевантності як компонента мотиваційної грамотності особистості: 1) збільшення тривалості інтеракції в безпосередньому контакті; 2) мета-дискурсивна позиція; 3) концентрація на партнері (активне слухання та увага до

екстралінгвістичних параметрів мікро- та макрорівнів); 4) відтворення по змозі мотиваційно-дискурсивних ланцюжків; 5) готовність до рефлексивної позиції щодо власного мотиваційного дискурсу; 6) наявність у дискурсі партнера ментативної складової (у вигляді самоописів).

Таблиця

Кількісний розподіл розпізнавання мотиваційного дискурсу

	Тематична релевантність			
	к-сть пар	≥ 50%	к-сть пар	≥ 75%
двостороння релевантність	6	33	2	11
одностороння релевантність	2	11	3	17
двостороння іррелевантність	10	56	13	72

Додаткові дані було отримано в результаті аналізу записів фінальних бесід, у ході яких учасникам ставилося запитання: “На основі чого Вами було зроблено такі висновки?”.

Підсумовуючи, можемо означити такі умови підвищення релевантності як компонента мотиваційної грамотності особистості: 1) збільшення тривалості інтеракції в безпосередньому контакті; 2) мета-дискурсивна позиція; 3) центрація на партнері (активне слухання та увага до екстралінгвістичних параметрів мікро- та макрорівнів); 4) відтворення по змозі мотиваційно-дискурсивних ланцюжків; 5) готовність до рефлексивної позиції щодо власного мотиваційного дискурсу; 6) наявність у дискурсі партнера ментативної складової (у вигляді самоописів).

Отримані результати є підготовчими кроками на шляху до вивчення чинників, які сприяють підвищенню рівня мотиваційної грамотності особистості. Однак уже на цьому етапі у наведеному переліку чинників можемо виокремити дві їх групи: дискурсивні (2, 4, 5 та 6-й) і недискурсивні (1 і 3-й). Між ними постійно відбувається взаємодія, подібна до соціальних та дискурсивних практик, коли перші є ґрунтом для других і навпаки.

Висновки. Отже, 1) незважаючи на низку наукоємних і практично орієнтованих розробок, у межах класичної і неklasичної парадигм проблема мотиваційної грамотності досі не знайшла свого розв’язання; 2) утвердження нового погляду на означений феномен та нових підходів до його аналізу можливе за умови розгляду його крізь призму розуміння мотиваційного виміру життєвого світу людини як дискурсу, який перебуває в постійному процесі конструювання й самоконструювання в інтеракційному просторі; 3) мотиваційна грамотність особистості є одним із ключових компонентів розвитку особистості, особливо коли йдеться

про розвиток у сферах, що безпосередньо пов'язані із зануренням у комунікаційні потоки і загалом – із соціалізацією особистості; 4) емпіричні дані доводять існування феномена мотиваційної грамотності і є підставою до його операціоналізації у вигляді “тематичної релевантності”; 5) існує низка дискурсивних і недискурсивних чинників, які сприяють підвищенню рівня тематичної релевантності або його зниженню.

Л і т е р а т у р а

1. *Климчук В. О.* Життєвий світ особистості: інтеракційний простір, дискурсивна природа та мотиваційний вимір / В. О. Климчук // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – К. : Гнозис, 2013. – Дод. 1 до вип. 29, Т. II: Темат. вип. “Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання”. – С. 42–48.
2. *Титаренко Т. М.* Особистісне самоконструювання: пульсації хаосу і порядку / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 31(34). – С. 3–11.
3. *Goleman D.* Emotional Intelligence / D. Goleman. – New York, England : Bantam Books Inc., 2005. – 384 p.
4. *Mamali C.* The Gandhian mode of becoming / C. Mamali. – Ahmedabad, India : Gujarat Vidyapith; Peace Research Center, 1998. – 266 p.
5. *Sullivan J.* Three roles of language in motivation theory / J. Sullivan // Academy of Management review. – 1998. – Vol. 13. – № 1. – P. 104–113.
6. *Salovey P.* Emotional intelligence / P. Salovey, J. D. Mayer // Imagination, Cognition, and Personality. – 1989. – Vol. 9 (3). – P. 185–211.
7. *Steiner C.* Emotional Literacy: Intelligence with a Heart Paperback / Claude Steiner. – USA : Personhood Press, 2003. – 275 p.
8. *Thorndike R. L.* Factor analysis of social and abstract intelligence / R. L. Thorndike // Journal of Educational Psychology. – 1936. – Vol. 27. – P. 231–233.

R e f e r e n c e

1. Klymchuk, V. O. (2013). Zhyttievyyi svit osobystosti: interaktsiinyi prostir, dyskursyvna pryroda ta motyvatsiinyi vymir [Lifeworld of personality: interactional space, discursive nature and motivational dimension]. *Humanitarnyi visnyk DVNZ “Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody”* [Humanitarian bulletin of Pereiaslav-Khmelnyskyi state pedagogical university named after Hryhoriia Skovoroda], App. 1 to no. 29, Vol. II, 42–48 (ukr).
2. Tytarenko, T. M. (2012). Osobystisne samokonstruiuvannia: pulsatsii khaosu i poriadku [Personal self-construction: pulsations of chaos and order]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies in social and political psychology], 31(34), 3–11 (ukr).
3. Goleman, D. (2005). *Emotional Intelligence*. New York, England: Bantam Books, Inc.
4. Mamali, C. (1998). *The Gandhian mode of becoming*. Ahmedabad, India: Gujarat Vidyapith. Peace Research Center.

5. Sullivan, J. (1998). Three roles of language in motivation theory. *Academy of Management review*, Vol.13, no 1, 104–113.
6. Salovey, P. and Mayer, J. D. (1989). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, Vol. 9, no. 3, 185–211.
7. Steiner, C. (2003). *Emotional Literacy: Intelligence with a Heart Paperback*. USA: Personhood Press.
8. Thorndike, R. L. (1936). Factor analysis of social and abstract intelligence. *Journal of Educational Psychology*, 27, 231–233.

Климчук В. А. Мотивационная грамотность личности в контексте психолого-политических проблем социализации молодежи

Социализация молодежи в современном мире рассматривается как непрерывный процесс, поскольку перманентно изменяются не только собственно очертания этого мира, но и сами правила его конструирования. Соответственно личностные изменения характеризуются как динамичные, сложноорганизованные и спонтанно скоординированные преобразования. Описываются результаты исследования мотивационной грамотности – феномена, вносящего существенный вклад в социализационные процессы, который воздействует на них и реципрочно в них конструируется. Делается вывод, что мотивационная грамотность является одним из ключевых компонентов развития личности, особенно когда речь идет о развитии в сферах, непосредственно связанных с погружением в коммуникационные потоки и в целом – с социализацией личности. Как условия, способствующие росту мотивационной грамотности, определены увеличение продолжительности интеракции в непосредственном контакте, мета-дискурсивная позиция участников общения, центрация на партнере, готовность к рефлексивной позиции относительно собственного мотивационного дискурса, наличие в дискурсе партнера ментативной составляющей.

Ключевые слова: мотивация, мотивационная грамотность, мотивационный дискурс, мотивационный интеллект.

Klymchuk V. O. Motivational literacy of an individual in the context of psychological and political aspects of socialization of youth

Socialization of youth in the modern world is a continuous process in the course of which not only the shape of the world, but also the rules of its construction constantly change. Personal changes are dynamic, complexly organized and spontaneously coordinated. The article describes the outcomes of the study of motivational literacy, the phenomenon that makes a significant contribution to social developmental processes affecting them and being reciprocally effected. It presents theoretical generalization of the research findings and the definition given by the author as well as the description of the structure of the research and its outcomes. The author draws the conclusion that motivational literacy is a key component of personal development, especially when it comes to the development directly connected with communication flows and socialization as a whole. Description of a number of factors that contribute to motivation literacy increasing or decreasing it can be also found in the article.

Key words: motivation, motivational literacy, motivational discourse, motivational intelligence.

ПОЛІТИКО-АКСІОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР РЕГІОНУ УКРАЇНИ ЯК МАРКЕР СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ

В. В. Шусть, м. Київ

Політичні цінності розглядаються як механізм, за допомогою якого людина взаємодіє із соціальним середовищем. Аналізується формування політичних цінностей молоді в різних регіонах України та різновекторне їх спрямування. Наголошується на тому, що, оглядаючи регіони України в геополітичному ключі, не можна ігнорувати чинники, які не є за своєю природою політичними, але здатні справляти істотний вплив на політику і геополітику регіону. Окрема увага приділяється чинникові історичної спадщини і територіальному чинникові, що завжди взаємодіють один з одним. Обстоюється думка, що суспільно-політичні зміни накладають відбиток на специфіку функціонування свідомості і поведінки в суспільстві, а тому свідомість людей зазнає значного впливу нових соціальних потреб та зміненої парадигми соціально-економічного та політичного розвитку. Робиться висновок, що хоча зміна геополітичних орієнтирів розвитку України і веде до переоцінки раніше сповідуваних ідеалів та зміни політичних цінностей, а проте через велику інерційність політичної свідомості і досі зберігаються старі ідеологічні взірці і системи політичних цінностей, які часто заходять у суперечність із цінностями, породженими новим політичним ладом.

Ключові слова: ціннісна сфера особистості, політичні цінності, політична соціалізація, регіональна політика.

Проблема. Політичні цінності в Україні формуються і функціонують під впливом особливих соціокультурних, історичних та геополітичних умов її регіонів. Під впливом “постмайданних” процесів, громадянського воєнного конфлікту на Сході України відбуваються істотні зміни сенсу загальноприйнятих політичних цінностей. Різноманітність і різноспрямований вплив чинників як внутрішнього, так і зовнішньополітичного характеру зумовлюють різновекторне спрямування та формування політичних цінностей молоді в різних регіонах України. Чинниками внутрішньополітичного характеру виступають процеси реформування українського суспільства, що породжують неординарні ситуації економічного, політичного, адміністративно-територіального, культурно-історичного плану, а чинниками зовнішньополітичними є наслідки протистояння між провідними державами світу, в якому Україні відводиться вкрай невідчужна роль статиста і поля зіткнення інтересів. Ці численні колізії, пов’язані із ситуацією, що постійно трансформується, посилюються неврегульованістю міжетнічних, міжконфесійних відносин у багатонаціональній державі.

Усе це так чи інакше виявляється в недостатній сформованості політичних цінностей молоді регіонів України, підточує основи державності, нівелює повагу до таких соціально-політичних цінностей, як правова держава, свобода, демократія, громадянське суспільство. У суспільній свідомості, на жаль, з'явилася думка про необхідність відновлення авторитарної держави часів “розвиненого кучмізму”, здатної забезпечити порядок і безпеку громадян, проводити справедливую національну політику, створювати правові основи гідного життя.

Усвідомлення загрози для української державності вносить у структуру політичних цінностей регіонів України нові акценти. Беручи до уваги кризовий період існування держави, особливого значення набувають такі цінності, як державна безпека, єдність і цілісність країни, державний суверенітет, громадянський мир, патріотизм у його морально-політичному вираженні.

Мета статті: розгляд політичних цінностей як складових загального спектра цінностей певного соціуму, що завжди мають соціальний характер і водночас яскраво виражену регіональну специфіку; дослідження впливу регіонального аксіополітичного простору держави на формування політичних цінностей української молоді.

Проблема формування політичних цінностей у межах певного соціокультурного континуума цікавила багатьох учених. Так, Ю. О. Левада подає аксіологічний простір у вигляді тримірної системи координат, де перша – ідентифікація (“хто я, хто ми такі?”) – основа макрополітичної ідентичності, друга – орієнтація (“куди ми йдемо?”), третя – адаптація (“до чого ми можемо пристосуватися?”), що є базисом ідеологічної моделі зі змістовим наповненням. У вибраному ракурсі термін “аксіологічний простір” дослідник використовує в розширеному контексті як ціннісний (емоційно-психологічний), оцінний (раціонально-психологічний), символічно-смысловий вимір соціуму [5]. Ю. М. Лотман аналізує і розглядає культурний простір на основі центрально-периферійної системи. У дії цієї системи він виділяє деякі особливості, які виявляються в зонах культурних контактів. Це естафетність, діалогічність і збільшення обсягу виробленого соціумом культурного продукту порівняно з обсягом засвоєного [6]. Український дослідник Ф. Г. Семенченко зазначає, що цінності ґрунтуються на універсалізації різноманітних явищ дійсності, мають усі атрибути ідеального, функціонують у формі ідеї, ідеалу і лише в такому вигляді утворюють елемент загальнозрозумілого об'єктивного суспільного буття, а не просто безпосередній елемент соціальної дійсності [9]. І. В. Жеребятникова стверджує, що *будь-які зміни і реформи в державі стають справді незворотними й успішними лише за умови їх сприйняття і закріплення в системі ціннісних орієнтацій суспільства* [2].

Політичні цінності молодих громадян формуються, функціонують і розвиваються перш за все в системі реальної політичної дійсності. Вони не тільки є чинником подій, явищ суспільного життя, а й допомагають індивідові визначитися щодо оцінки подій, впливають на спрямованість політичної діяльності.

Політичний плюралізм змушує орієнтуватися на віднаходження балансу інтересів різних соціальних груп, політичних партій, організацій, на досягнення консенсусу. Він передбачає відмову від конфронтації, ненависті і прагнення до силових рішень, утверджуючи тим самим принципи толерантності і компромісу, поваги до різноманітності поглядів, що, природно, не заперечує відкритого і прямого утвердження своїх життєвих позицій, ідеалів.

Як зазначає Ф. Г. Семенченко, політичні цінності є вираженням сутності політичного життя даної спільноти, її конкретно-історичного способу буття, тому вони є відносними, а не абсолютними. Зі зміною суспільних відносин відбувається й переоцінка цінностей: багато з того, що вважалось абсолютним і беззаперечним, знецінюється, і навпаки: нові паростки суспільного буття породжують нові політичні цінності [9].

Свідома участь громадян у політичному житті неможлива без оволодіння політичними знаннями. Політична культура виявляється в умінні на практиці використовувати політичні знання, застосовувати їх у суспільній та буденній діяльності.

Стан публічної сфери в регіоні залежить від регіональних еліт. Політичні процеси в регіонах показують, що в більшості випадків місцеві еліти мають недемократичний характер і блокують розвиток публічної сфери. При цьому відбувається інтенсивна адаптація до “авторитарної” або “напівавторитарної” ситуації.

Патріотизм – це соціальне почуття, яке містить у собі не тільки любов до рідних місць, але насамперед любов до Батьківщини, ставлення до соціально-політичних та економічних умов життя свого народу, захист його інтересів. У цьому почутті від самого початку виражалось прагнення мас до економічної та соціальної рівності, захисту своєї країни від іноземних загарбників. Це вроджене почуття людей, яке є результатом відображення індивідуальною свідомістю суспільних умов їхнього життя. Зі зміною цих умов змінюється також зміст патріотизму, його роль у суспільному житті. Однак у різних історичних умовах почуття патріотизму в різних регіонах України відрізняються за своїм змістом і спрямованістю. Наприклад, у Донецькій і Луганській областях деяка частина місцевого населення патріотами вважає “ополченців”, які ведуть збройну боротьбу проти “українських загарбників”. На політичні цінності, їхній зміст у громадян Південно-Східної України впливають наразі серйозні суперечності у сфері майбутнього національно-державного устрою, етнічних відносин у результаті зіткнення етнічних і політичних сил в умовах невиробленості

цілеспрямованої стратегії політики центру, котрий не може остаточно визначитися щодо стратегії повернення під контроль України деяких районів Донецької і Луганської областей.

На тлі відносного зниження рейтингу цінностей правової держави, свободи, демократії та громадянського суспільства, що має місце практично в усіх регіонах України, цінності національного єднання, як і раніше, зберігають своє місце в системі політичних цінностей молоді західних регіонів України. Завданням влади на державному і місцевому рівнях є забезпечення всіх необхідних умов для закріплення ціннісних настановлень позитивного характеру, щоб перевести їх зі сфери свідомості у сферу реальної практичної участі широких мас у політичному процесі.

Елементом емоційної сторони політичних цінностей є почуття національної гордості, де відображаються насамперед результати творчої діяльності людей у сферах економічного, політичного, культурного та суспільного життя. У змісті почуття гордості можна виділити, по-перше, переживання соціальної групи, етнічних спільнот, особистості за їхні звершення та ідеали; захоплення досягненнями видатних представників соціальних спільнот регіону, а в колективі – результатами праці; по-друге – дієву, активну, перетворювальну сторону цього соціального почуття.

Формування регіональної публічної сфери може здійснювати тільки центральна влада, реалізуючись у державній стратегії демократизації. Як зазначає В. М. Козаков, *“стратегічною метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему базисних цінностей і орієнтувати на них більшу частину суспільства”* [3, с. 107]. Нині центральна влада загалом далека від реалізації такої стратегії в регіонах. Зміни, що відбулися в політичній культурі України, потягли за собою не демократизацію регіональних еліт, а зміцнення недемократичних тенденцій у регіонах України.

Регіони України традиційно поділяють на дві групи – Західну і Східну Україну. Будь-який поділ території на регіони ґрунтується на уявленні про наявність у них природних (фізико-географічних), історично сформованих (економіко-географічних, культурно-цивілізаційних) і штучних, встановлених вольовим чином (адміністративно-політичних) кордонів. З огляду на цей принцип Україна складається з Подніпров'я, Лівобережної України, Чернігівщини (Сіверщини, Чернігово-Сіверщини), Полтавщини, Правобережної України, Поділля, Брацлавщини, Київщини, Запоріжжя, Слобідської України (Слобожанщини), Донбасу, Причорномор'я, Приазов'я, Бессарабії, Буковини, Галичини (з Гуцульщиною, Бойківщиною і Лемківщиною), Закарпаття, Волині, Полісся. Регіони різняться між собою особливостями природного ландшафту, межуванням із сусідніми державами та історичною спадщиною.

Політико-аксіологічний простір має суттєві відмінності від фізичного, але і в ньому діє позиційний принцип і відчувається вплив конкретної території, причиною якого є специфіка геополітичних об'єктів. Геополітичні об'єкти є більш пізніми історичними утвореннями, тому їхній зв'язок з природними системами значною мірою ускладнений і не настільки очевидний, як зв'язок між локальним ландшафтом і локальною економікою [4]. Неочевидність цього зв'язку часто створює в суб'єктів ухвалення політичних рішень ілюзію свободи їхніх вольових зусиль від позиційних особливостей керованих територій, що може призводити до тяжких політичних помилок з можливим стрибкоподібним посиленням негативних наслідків позиційного тиску на геополітичний об'єкт. Геополітичні об'єкти входять до системи як менш гнучкі порівняно з природними, і тому вони меншою мірою застраховані від загрози дисбалансів.

Українська держава є базовою одиницею геополітичних систем. Вона міцно і нерозривно пов'язана з тією територією, на яку поширюється її суверенітет. Кожна держава проголошує свої кордони священними, а багато хто, навіть серед науковців, вважає охоплований рідною державою простір дарованим Богом, майже трансцендентальним. Тими ж принципами керується і право, що регулює міждержавні відносини. Воно виключає, на думку Н. В. Пронюк, абсолютно добровільну, не пов'язану хоча б з мінімальним зовнішнім тиском поступку частиною території з боку однієї держави на користь іншої [8]. Можливості адаптації до тиску місця значно обмежуються через те, що держава не може без застосування сили змінювати свої просторові обриси, а переважна більшість її функцій мають жорстке і конкретне територіальне районування. Для того щоб поширити свої функції за власні межі, державі потрібно за рахунок структурної перебудови всієї або частини системи суспільних відносин зменшити негативний ефект позиційного тиску, тобто здійснити внутрішню реадaptaцію даного геополітичного об'єкта до простору або максимально розвивати й використовувати взаємовигідні зв'язки з іншими геополітичними об'єктами.

Ці два напрямки наштовхуються на серйозні перешкоди. Одна з них пов'язана з множинністю суб'єктів політичного рішення, що мають різне бачення стратегій розвитку. Конфлікти між ними виникають на регіональному і глобальному рівнях.

Розглядаючи регіони України в геополітичному аспекті, не можна ігнорувати чинники, які не є за своєю природою політичними, але здатні справляти істотний вплив на політику і геополітику регіону. Це насамперед чинник історичної спадщини і територіальний чинник, які не скасовуються разовим актом політичної волі або політичним конструюванням, а поєднуються між собою, взаємодіють один з одним.

Наприклад, Закарпаття є одним з найбільш багатонаціональних регіонів України. Уже протягом тривалого часу на порівняно невеликій території проживають десятки народів, об'єднавшись у межах замкнутого

географічного простору, межі якого природним чином закриті річками, а хребет Карпат здавна відігравав роль “напівзачинених воріт”, перешкоджаючи активним міграційним переміщенням народів. Історичні та географічні особливості Закарпаття визначають специфіку геополітичного статусу регіону. По-перше, це вигідне розташування регіону на перетині комунікацій, що пов’язують інші частини України з країнами Південно-Західної, Південної та Центральної Європи. По-друге, великі території, багатство природно-ресурсного потенціалу. По-третє, високий демографічний потенціал, одна з найвищих в Україні щільність населення. По-четверте, це розвинена промисловість і потужний курортний комплекс.

Вся історія Закарпаття пронизана яскраво вираженими геополітичними тенденціями в розвитку соціально-політичного життя. По-перше, це прагнення до одного із центрів світового розвитку – Західної Європи. По-друге, перманентні спроби поєднати Закарпаття в єдиній спільності з іншими українськими територіями. По-третє, перебування аж до радянського періоду у складі інших державних утворень. По-четверте, політика Радянської держави, яка сприяла міграції народів у межах СРСР. По-п’яте, створення ієрархічної системи національно-державного устрою в радянський період, яка посилила і без того сильну конкуренцію етнічних груп. По-шосте, прагнення населення до створення етнонаціональних громад, спроби сусідньої Угорщини посилити свій вплив (шляхом видавання угорських паспортів громадянам України), аж до створення “Закарпатської народної республіки”

Ці тенденції викликані дією певних історичних чинників:

1. Географічне розташування Закарпаття, яке з давніх часів визначало геополітичний статус регіону.

2. Поліетнічність цього регіону. Групи, розділені за лінгвістичною ознакою, історично і щодо мовної належності досить віддалені одна від одної, але Закарпаття зробило їх близькими сусідами. При цьому жоден з представників лінгвістичних груп не може зрозуміти один одного без української чи російської мови. Цей фундаментальний чинник впливає не тільки на етнокультурні процеси регіону, а й на все політико-економічне життя краю. Українська мова поступово стала мовою міжетнічного спілкування і найпотужнішим чинником розвитку культури регіону.

3. Складний етнічний склад відбивається і на міжетнічних відносинах населення Закарпаття. Причиною міжетнічних суперечностей є етногрупова конкуренція. Вона має політизований характер, але не позбавлена разом з тим історичних коренів.

Скориставшись як прикладом Закарпаття, можемо зробити висновок, що на розвиток соціально-політичних процесів і в інших регіонах також активно впливають геополітичні тенденції і сили.

Відомий політичний регіоналіст Р. Ф. Туровський зазначає, що географічне дослідження політичного регіону дає змогу провести аналіз політичної ситуації за цілою низкою параметрів: відносини регіону з центром і його місце на політичній карті країни; особливості регіонального політичного режиму, у тому числі інституціональні; регіональний політичний процес, історія та специфіка політичного лідерства; органи місцевого самоврядування та їхні відносини з органами регіональної державної влади; структурні особливості регіональної еліти; своєрідність партійного будівництва; політико-географічна структура регіону (центри та периферія політичного впливу, міжрегіональні відмінності); відмітні риси регіональної політичної культури та її вплив на електоральний процес [10].

Сучасна ситуація в регіонах України характеризується в цілому високим рівнем конфліктності та соціальної напруженості, що супроводжується загостренням криміногенної обстановки, зростанням сепаратистських настроїв, нагнітанням почуття невпевненості і страху. Відносини між центром країни і регіонами є одним із ключових напрямків державної політики. У межах реформ місцевого самоврядування регламентуються взаємозв'язки між центром і регіоном, визначаються права і повноваження адміністративних одиниць, складається практика впливу центру на регіон, укладена в стабільні або мінливі правові межі [1]. Розгляд політико-правових інституційних аспектів регіональної політики необхідний для встановлення рівня розподілу повноважень між органами державної влади, що діють на рівні країни в цілому і на рівні регіону.

Кожен із народів, що проживають в Україні, унікальний і вирізняється своїми неповторними особливостями матеріальної та духовної культури. При всій розмаїтості етнокультурних характеристик народи регіону мають і деякі загальні риси, що робить їх особливою регіональною спільністю, яка більшою чи меншою мірою усвідомлюється усіма народами України. Вона фіксується в низці елементів побутової культури або взаємопроникненні цих елементів, особливо етнопсихологічних реакцій та ментальних стереотипів.

На основі об'єктивного становища соціальних груп у суспільстві та рівня потреб складаються його інтереси, які існують незалежно від того, чи усвідомлюють ці інтереси його члени або окремі представники, тобто існують об'єктивно. Їх усвідомлення відбувається в процесі практичної діяльності соціальних груп. Усвідомлені інтереси у вигляді певних ідей і поглядів стають їхніми ідеальними спонукальними мотивами діяльності і реальних відносин [4] та виявляються у формуванні спектра політичних ідеологій, які є уособленням соціально-політичних цінностей.

Суспільно-політичні зміни накладають відбиток на специфіку функціонування свідомості і поведінки в суспільстві. Як відомо, свідомість людей не може перебудуватися негайно слідом за подіями. Але вона під-

дається значному впливу нових соціальних потреб і зміненої парадигми соціально-економічного та політичного розвитку.

Зміна геополітичних орієнтирів у розвитку України призводить до сум'яття в настроях та орієнтаціях людей, переоцінки раніше сповідуваних ідеалів, їхньої модифікації, зміни політичних цінностей. Водночас через велику інерційність політичної свідомості і далі зберігаються старі ідеологічні взірці і системи політичних цінностей, які часто заходять у суперечність із цінностями, породженими новим політичним ладом. Це проєкується і на сферу відносин між громадянами – мешканцями різних регіонів України.

Досі, в умовах соціально-економічної стабільності, в Україні не виникало значної поляризації в системі політичних цінностей молоді. У кризовій ситуації своєрідним детонатором соціального неблагополуччя, а потім і воєнного конфлікту стало порушення визначальних соціально-політичних цінностей: у правовій державі влада може змінюватися лише в демократичний спосіб – шляхом виборів. Такі реалії соціально-економічного життя сучасної України політизують молодь, детермінують настрої відокремлення, національний егоїзм. Але слід враховувати, що в різних регіонах домінують різні настрої, що відображають по-своєму і різною мірою вплив політичних та економічних чинників.

Уперте небажання панівної політичної верхівки визнати реальну ситуацію, що склалася в державі після зміни влади, шукати реальні шляхи виходу з політичної кризи все більше поглиблювало поляризацію політичних цінностей населення: мешканці Криму та Донбасу вважали, що більш тісне єднання з Росією забезпечить реалізацію основних громадянських, національних і політичних прав, а молодь західних регіонів країни завжди тяжіла до єднання з Євросоюзом. Політичні цінності, в яких відбилися ідеали, норми та погляди молоді різних регіонів України, на які орієнтувалися опозиційні політичні сили, були використані ними для приходу до влади.

Політичне дійство підтверджує думку, що діяльність органів влади та державного управління так чи інакше обумовлюється суб'єктивними позиціями елітарних верств країни. Різноманітність рухливих і мінливих поглядів формує політичні цінності, які виявляються в різноманітному соціально-політичному житті громадян – акціях, флешмобах, демонстраціях, пікетажах, “сміттєвих люстраціях” тощо. Відбувається безперервний процес утілення певних поглядів та уявлень у вчинки людей, що відображають політичні явища в певних оцінках і поглядах.

Політичні цінності людей визначаються їхньою здатністю і вмінням єднатися за груповими інтересами, зіставляти свої цінності з потребами інших груп, а також бачити шляхи і способи використання державних інституцій для вирішення завдань щодо їх реалізації. Отже,

рівень політичних цінностей, якого набуває молодь для оптимізації своєї політичної участі та виконання необхідних функцій у сфері влади, ще зіграє свою вирішальну роль у розвитку політичних подій.

Тільки воля виборців, у результаті виявлення якої до управління державою мають прийти інші люди з новими політичними цінностями, може запобігти небезпечному розвитку подій. У країні має бути створений правовий механізм спільного проживання представників різних регіонів, заснований на рівноправності та узгодженні їхніх політичних цінностей. Засоби масової інформації, що є одним з визначальних чинників формування політичних цінностей, наразі подають конфлікт, що відбувається в країні, як боротьбу двох національних еліт за сфери впливу і як протистояння між кланово-олігархічною системою і найбільш здоровою частиною суспільства, що не втратило громадянської гідності й спромоглося на Революцію Гідності.

Реальне посилення місцевого самоврядування в контексті анонованих реформ [1] істотно полегшить функціонування публічної сфери на регіональному рівні. Реформуючи державу та її політичну систему, неможливо не враховувати особливості географічної структури, що впливають на визначення принципів регіональної політики та державного устрою в цілому. В одних випадках територіальні особливості та історична спадщина посилюють свій позитивний або негативний вплив на розвиток регіону, в інших – можуть до певних меж нейтралізувати одне одного. У цьому випадку на перший план виходить не віддаленість від провідних держав світу і не звичаї, що дісталися від минулого, а соціальні інститути і політична культура.

Міграція населення в сучасній Україні – істотний компонент соціальної реальності. Позитивний потенціал і функціональна необхідність для суспільства роблять міграційну мобільність потужним, часом винятковим чинником регіональних соціальних змін і політичного розвитку. Разом з тим міграцію супроводжують негативні, латентні функції, що перетворюють її на джерело нових соціальних і політичних конфліктів та напруженості. Що ж до природного руху населення в Україні, то висока смертність при порівняно низьких показниках народжуваності сприяла зростанню цінності людського життя в незалежній Україні, однак громадянський конфлікт наразі значною мірою нівелює цю цінність.

Як зазначає В. М. Кулябцева, культурні норми і цінності виявляються стійкими тоді, коли зберігаються соціальні інститути, що формують їх. Стійкість культурних традицій, у тому числі узвичаєних і політичних цінностей, визначається їхньою включеністю у функціонування конкретного суспільства і безпосередньо залежить від формованої ним системи потреб та інтересів людей. Зміни потреб та інтересів визначають динаміку цінностей [4].

Регіональна політика України повинна відповідати певній регіональній стратегії – єдиним концептуально пропрацьованим засадам політики держави щодо регіонів.

Ключовими завданнями регіональної стратегії слід вважати:

1. Створення на місцях системи стримувань і противаг, що включає в себе виконавчі та законодавчі органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інститут повноважних представників президента.

2. Формування єдиного правового та економічного простору.

3. Упровадження механізму контролю за процесом ухвалення політичних рішень і законодавчих актів на регіональному рівні, скасування неправових документів.

4. Створення ефективної моделі економічної регіональної політики, що сприяє зниженню міжрегіональних диспаратів і появі економічних мотивацій державної єдності.

Крім інституційного, регіональна політика має ще й економічний аспект. На місцевому рівні соціально-економічні чинники перетворюються на визначальні політичні сили. Чим далі від центру, тим слабкіше політичні актори сприймають загальнодержавні інтереси і тим більшу увагу приділяють конкретним проблемам розвитку своїх територій.

Висновки. Динаміка соціально-політичних змін у сучасному українському суспільстві суттєво впливає на формування політичних цінностей молоді. Значний вплив на цей процес справляють чинники соціально-політичного середовища певного регіону нашої держави. Політичні цінності молоді формуються в умовах нових соціально-політичних реалій, а відтак і нових змінених потреб та соціальних настановлень.

Дослідження механізмів і можливостей впливу на ціннісні системи суспільства має практичне значення для груп, зацікавлених у вивченні механізмів впливу на сферу цінностей для реалізації власних владних цілей та аксіологічних проєктів. Отже, проблемна ситуація полягає в тому, що питання взаємодії влади і цінностей породжує взаємовиключні відповіді, що й робить подальше дослідження цієї проблематики необхідним та актуальним.

Література

1. *Гройсман В. Б.* Децентралізація влади. Реформа місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / В. Б. Гройсман. – Режим доступу : <http://www.minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/3023/.pdf>
2. *Жеребятникова І. В.* Політичні цінності як чинники демократизації сучасного українського суспільства / І. В. Жеребятникова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2012. – Т. 20. – Вип. 22(4). – С. 199–205.
3. *Козаков В. М.* Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні : монографія / В. М. Козаков. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 284 с.

4. Кулябцева В. Н. Политические ценности и их трансформация в условиях современной России : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. ... / В. Н. Кулябцева. – Ставрополь, 2004. – 21 с.
5. Левада Ю. А. Сочинения: проблема человека / Ю. А. Левада ; [сост. Т. В. Левада]. – М. : Изд. Карпов Е. В., 2011. – 526 с.
6. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике и топологии культуры. Избранные статьи: в 3-х т. Т. 1. Текст в тексте / Ю. М. Лотман. – Таллинн : Александра, 1992. – 472 с.
7. Мінська угода (2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://uk.wikipedia.org/wiki/Мінська_угода_\(2015\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Мінська_угода_(2015)).
8. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. / Н. В. Пронюк. – К. : КНТ, 2010. – 280 с.
9. Семенченко Ф. Г. Політичні цінності в системі політичних відносин: формування, зміст і функції політичних цінностей / Ф. Г. Семенченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2010. – Вип. 98. – С. 53–57.
10. Туровский Р. Ф. Политическая регионалистика / Ф. Г. Туровский. – М. : Изд-во ГУВШЭ, 2006. – 792 с.

Reference

1. Hroisman, V. B. Detsentralizatsiia vlyady. Reforma mistsevoho samovriaduvannia [Decentralization of power. Reform of local self-government], <http://www.minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/3023/.pdf> (ukr).
2. Zherybatnykova, I. V. (2012). Politychni tsinnosti yak chynnyky demokratyzatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Political values as factors of democratization of modern Ukrainian society]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Filozofia. Sotsiologhiia. Politologhiia* [Bulletin of the Dnepropetrovsk University. Series: Philosophy. Sociology. Political science], Vol. 20, is. 22(4), 199–205 (ukr).
3. Kozakov, V. M. (2007). *Sotsialno-tsinnisni zasady derzhavnoho upravlinnia v Ukraini* [Socially valued principles of state government in Ukraine]. Kyiv: Publishing house of the National Academy of State Administration (ukr).
4. Kulyabtseva, V. N. (2004). Politicheskie tsennosti i ikh transformatsiya v usloviyakh sovremennoy Rossii [Political values and their transformation in the conditions of modern Russia]. Abstract of D. Sc. Dissertation, Stavropol, RU (rus).
5. Levada, Yu. A. (2011). *Sochineniya: problema cheloveka* [Works: issue of individual]. Moscow: Publ. of Karpov E. V. (rus).
6. Lotman, Yu. M. (1992). *Stati po semiotike i topologii kultury. Izbrannye stati: v 3-h tomakh. T. 1. Tekst v tekste* [Articles on semiotics and topology of culture. Selected articles: in 3 volumes. Vol. 1. Text in text]. Tallinn: Aleksandra Publ. (rus).
7. *Minska uhoda* (2015). [Minsk agreement], [http://uk.wikipedia.org/wiki/Mins'ka_uhoda_\(2015\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Mins'ka_uhoda_(2015)) (ukr).
8. Proniuk, N. V. (2010). *Suchasne mizhnarodne pravo* [Contemporary international law]. Kyiv (ukr).
9. Semenchenko, F. H. (2010). Politychni tsinnosti v systemi politychnykh vidnosyn: formuvannia, zmist i funktsii politychnykh tsinnosti [Political values in the system of political relations: formation, content and functions of political values]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Filozofia. Politologhiia* [Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv national university. Series: Philosophy. Political science], 98, 53–57 (ukr).

10. Turovskiy, R. F. (2006). *Politicheskaya regionalistika* [Political regional studies]. Moscow: Publishing house of the State University of Higher School of Economy (rus).

Шусть В. В. Политико-аксиологическое пространство региона Украины как маркер социокультурной идентификации молодежи

Политические ценности рассматриваются как механизм, с помощью которого человек взаимодействует с социальной средой. Анализируется формирование политических ценностей молодежи в разных регионах Украины и разновекторная их направленность. Подчеркивается, что, осматривая регионы Украины в геополитическом ключе, нельзя игнорировать факторы, которые не являются по своей природе политическими, но способны оказывать сильное воздействие на политику и геополитику региона. Особое внимание обращается на фактор исторического наследия и территориальный фактор, которые всегда взаимодействуют друг с другом. Обосновывается мнение, что общественно-политические изменения накладывают отпечаток на специфику функционирования сознания и поведения в обществе, а потому сознание людей подвергается значительному влиянию новых социальных потребностей и измененной парадигмы социально-экономического и политического развития. Делается вывод, что хоть изменение геополитических ориентиров развития Украины и ведет к переоценке ранее исповедуемых идеалов и изменению политических ценностей, но в то же время в силу большой инерционности политического сознания до настоящего времени продолжают сохраняться старые идеологические клише и системы политических ценностей, которые часто вступают в противоречие с ценностями, порожденными новым политическим устройством.

Ключевые слова: ценностная сфера личности, политические ценности, политическая социализация, региональная политика.

Shust V. V. Political and axiological dimension of Ukraine's region as marker of youth socio-cultural identification

Political values are considered a mechanism by means of which people interact with their social environment. The article discusses the diversity of political values and formation of young people's political values in different regions of Ukraine. Considering the regions of Ukraine from the geopolitical standpoint, one can not ignore the factors that are not of the political nature, but can have a strong influence on politics and geopolitics in the region. First of all, those are the factor of historical heritage and the territorial factor, which are interconnected with each other. Social and political changes leave their imprint on the specificity of consciousness functioning and behavior in society. People's consciousness is exposed to a significant influence of new social needs and a changed paradigm of socio-economic and political development. The change of geopolitical orientation of Ukraine leads to reassessment of the previously professed ideals and change of political values. At the same time because of the strong inertia in the political consciousness, until now old political clichés and systems of political values, which often conflict with the values proposed by the new political system, persist.

Key words: value sphere of personality, political values, political socialization, regional policy.

КОНЦЕПЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

В. В. Мяленко, м. Київ

Представлено концепцію професійної самореалізації молоді, яка прагне досягти акме в професійній діяльності. Наголошується, що особам, які стикаються з проблемами у сфері професійної самореалізації, властиві певні невідповідності між векторами самоздійснення. До таких векторів віднесено передусім полярні характеристики, як то усвідомленість – неусвідомленість, мотивація – амотивація, загальнолюдські цінності – індивідуалістичні цінності, соціальна значущість – соціальні впливи. Зазначено, що недостатній рівень активації позитивного полюса одного з векторів або деструктивні диспозиції між негативними полюсами векторів стають істотними бар'єрами в професійній самореалізації особистості, а тому всі її сили, потенції та здібності “витрачаються” на досягнення прийняттого рівня функціонування та подолання конфлікту або бар'єра. У контексті означеної проблеми розглядається значення соціального професійного капіталу сім'ї та його вплив на професійну самореалізацію дітей. Стверджується, що деякі схеми або сценарії закріплюються в досвіді молоді людини та передаються наступним поколінням як зразки розв'язання професійних і життєвих проблем.

Ключові слова: професійна самореалізація, усвідомленість, мотивація, загальнолюдські цінності, соціальна значущість.

Проблема. Кожна історична епоха висуває до людини свої вимоги. Можливо, саме тому інтерес до проблематики професійної самореалізації особистості не знижується. Більшість людей хочуть бути не тільки багатими, а й успішними в професійній діяльності, здоровими, щасливими тощо. Особа завжди має намір, інтенцію до виконання тієї чи тієї діяльності, вона більшою чи меншою мірою вмотивована. Проте рівень реалізації бажаних намірів у людей різний. Чому?

Кожна людина – це цілий мікрокосм можливостей, досвіду і потенцій. Ми здатні до безмежного розвитку. Ми вбираємо й утримуємо у собі, не завжди усвідомлюючи та рефлектуючи це, досвід своєї сім'ї, попередніх поколінь і навіть власної нації. Досвід, на який ми, безумовно, спираємося. Який саме досвід на професійному шляху нам допомагає, а який виконує деструктивні функції?

Мета статті: з'ясувати, яким має бути процес професійної самореалізації людини, у чому сутність її ефективного самоздійснення, які проблеми або бар'єри порушують процес особистісного розвитку в професійній сфері, тобто презентувати й обґрунтувати концепцію професійної самореалізації молоді, яка прагне досягти акме в професійній діяльності.

Професійна самореалізація особистості як ідеальний феномен – це, на нашу думку, усвідомлений процес самоздійснення суб'єкта в обраній професійній сфері, який має соціально значущий потенціал, розкриває потенції особистості та підтримує процес досягання акме. У кожній людині, власне, закладено програму розвитку та самореалізації за ідеальною схемою. Проте з тих чи тих причин не всі люди реалізуються повною мірою. Л. Полгар, наприклад, стверджує, що кожна дитина талановита (і навіть геніальна!), але протягом періоду дорослішання цей потенціал талановитості людини поступово згасає, і таке зниження обдарованості Полгар пов'язує з неправильним вихованням та недосконалою освітою (див. [8, с. 55]). Феномен згасання дитячої креативності доволі часто пов'язують з пригніченням творчого потенціалу дитини культурними зразками мислення при переході до систематичного шкільного навчання [4, с. 522]. Саме через це з'являються фахівці, які функціонують, але не самореалізуються. Так, Л. М. Мітіна дійшла висновку, що існує рівень функціонування особи як фахівця в певній професійній сфері і рівень власне самореалізації [5, с. 112–113].

Консультуючи клієнтів як психолог, я звернула увагу на те, що респонденти, які звертаються через проблеми у сфері професійної самореалізації, демонструють певні невідповідності між мотивацією, цінностями, соціальними впливами і їхньою усвідомленістю. Недостатній рівень розвитку одного з векторів самоздійснення або деструктивні диспозиції між ними утворюють бар'єри професійної самореалізації – людина ніби “замикає схему” розвитку. Усі сили особи, її потенції та здібності витрачаються на функціонування та додання конфлікту або бар'єра.

Деякі схеми або сценарії закріплюються в досвіді та передаються потім наступним поколінням як зразки розв'язання такого роду проблем. Отже, ідеться про утворення та накопичення *соціального професійного капіталу сім'ї*. Під ним ми розуміємо певним чином відрефлексований професійний досвід батьків, який інтегрується в картину світу дітей, засвоюється і потім відтворюється ними (подібно до того, як бджоли з квіткового пилку створюють мед). Чим нижчий рівень відрефлексованості професійного досвіду батьків, тим вища ймовірність його повторення. Усвідомлення конструктивних і деструктивних сценаріїв професійного самоздійснення здатне запустити подальший процес розвитку людини.

Власне, що являють собою вектори розвитку? Це напрямки, стратегічні лінії професійної самореалізації особи. Таких векторів ми виділили чотири (рис.). Найчастіше збої в процесі професійної самореалізації відбуваються за цими векторами:

1. *Усвідомленість – неусвідомленість*. Високий рівень усвідомлення власної самості, достатній рівень рефлексії, що дає змогу успішно здійснювати процес саморегуляції у професійній діяльності та у взаємодії

зі світом, суб'єктна позиція щодо мети, гармонійне функціонування егосистеми сприяють ефективному виконанню регулятивних функцій. Як важлива складова моніторингу процесу самоздійснення усвідомленість бере участь у тестуванні реальності. Високий рівень усвідомленості дає змогу перебувати, проживати, випробовувати та “випробовуватися”, розвиватися в процесі професійної самореалізації. Крім того, саме високий рівень усвідомленості уможливує, зрештою, “обнулення” деструктивної частини соціального професійного капіталу сім'ї.

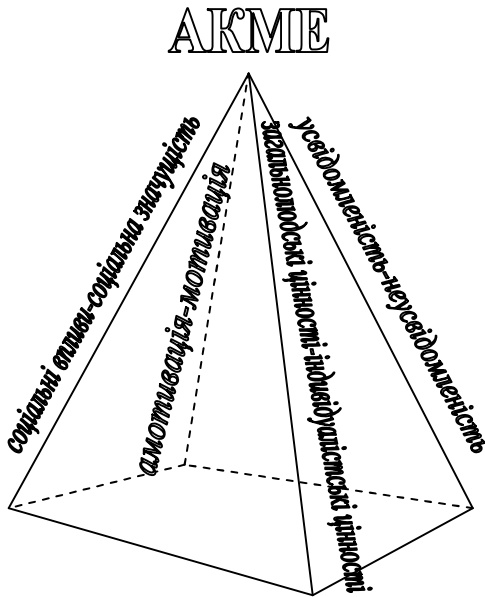

Рис. Модель професійної самореалізації особи

І навпаки, неусвідомленість внутрішніх психічних процесів, виборів і потягів, загальних та спеціальних здібностей, прагнень може блокувати сам процес вибору сфери професійної діяльності, робити людину більш чутливою до соціальних впливів, аніж до власної самості. Уникання усвідомленості в професійній самореалізації, слабка рефлексія або нездатність до неї звичайно спричинюють внутрішній конфлікт, який психіка “намагається” подолати й проєкує в життєдіяльність людини, і в професійну сферу також. Іноді батькам хочеться, щоб їхні діти, наприклад, здобули музичну освіту або зробили кар’єру в медичній сфері, бо їм самим,

через певні причини, досягти цього не вдалося. І дитина підкоряється батьківським бажанням, настановам та заповітам, ігноруючи власну самість, ховаючи свої природні потяги у глибини несвідомого. Таким чином з'являються професіонали, які функціонують, але не самореалізуються.

Дещо складнішою нам видається ситуація, коли дитина переживає певну травматичну подію в дитинстві, наприклад смерть близької людини від невиліковної хвороби, і вирішує присвятити своє життя розв'язанню цієї проблеми. А втім, і в таких випадках трапляються щасливі винятки. Згадаймо, наприклад, життєвий шлях Леопольда Сонді. Переживши важке дитинство, переймаючись долею своїх рідних, Сонді вирішив присвятити власне життя дослідженню долі. Завдяки йому маємо сьогодні глибинну парадигму долеаналізу.

2. *Мотивація – амотивація.* Саме внутрішня мотивація здатна енергетизувати складний процес становлення професіонала, досягання мети. Високий рівень внутрішньої мотивації породжує високу і довготривалу продуктивність та ефективність зусиль, дає поживу для пошуку, розвитку, творення тощо. Приказка “бажання гірше за неволю” – яскраве підтвердження енергетичності прагнення особистості з високим рівнем мотивації до поставленої мети. Яскравими особистостями були, наприклад, Катерина Білокур, Ніко Піросманішвілі. Така людина і рада б була зупинитись, але не зможе. Саме такий рівень мотивації виявляв наш земляк відомий авіаконструктор С. П. Корольов, який наполегливо і плідно, практично без відпочинку і вихідних працював усе своє життя. Інший яскравий приклад – Миколай Коперник. Ніхто не силував польського каноніка проводити стільки часу за астрономічними дослідженнями. Свій “Малий коментар про гіпотези, які стосуються небесних рухів” він писав понад 40 років, уточнюючи, відшліфовуючи таким чином геліоцентричну ідею.

Про деяких людей кажуть, що вони створили себе самі. У цьому ряду, приміром, Томас Едісон, Нікола Тесла. Такі особи мають звичайно чітко визначену мету, високий рівень мотивації, феноменальну здатність долати труднощі й перешкоди. Натомість низький рівень мотивації або амотивація до професійної діяльності майже знищує шанси людини досягти успіху в професійній самореалізації, по суті “знеструмлюючи” активність, гасячи жагу людини до діяльності. Так, англійська дослідниця М. Картрайт зазначає, що зниження творчої активності з віком пов'язане виключно із соціальними або мотиваційними чинниками. Вивчаючи біографію Ісаака Ньютона, який припинив наукові пошуки після п'ятдесяти років, вона дійшла висновку, що творча енергія вченого зовсім не вичерпалася, просто він втратив особистий інтерес до науки. А відкрита суперечка Ньютона з Лейбніцом, до якої були залучені навіть царські особи, знизилася активність англійської математичної школи на ціле

століття, тоді як європейська школа проігнорувала багато видатних ідей Ньютона, які були перевідкриті набагато пізніше. Цей конфлікт не загасила навіть смерть Лейбніца. Можна припустити, що зниження мотиваційного потенціалу Ньютона негативно вплинуло на розвиток тогочасної математичної науки.

3. *Загальнолюдські цінності – індивідуалістичні цінності.* Як і О. Г. Асмолов, вважаємо, що загальнолюдські цінності виконують функції стимулів, створюючи умови для реалізації активності особистості на нормативно-рольовому та особистісно-смысловому рівнях [1, с. 222]. Цінності визначають сенс життя, сфери та етику самоздійснення суб'єкта; долучають, інтегрують індивідуальну “матрицю” до соціальної.

На думку О. О. Бодальова, завдання формування людини як особистості і суб'єкта можна вважати вирішеним, якщо такі загальнолюдські цінності, як збереження планети Земля, благо Вітчизни, іншої людини (неважливо, до якої вікової, статевої, професійної, етнічної, соціальної, майнової спільноти вона належить), робота, сім'я, багатства культури, стануть власними цінностями людини і в неї будуть сформовані високі потреби та здатність не лише оберігати ці цінності, а й обов'язково їх примножувати. Однак у реальному житті такий широкий спектр суб'єктивно значущих цінностей у період досягання людиною дорослості звичайно сформувати не вдається [2, с. 43–44].

Саме загальнолюдські цінності, добробут людства були умовами активної професійної діяльності відомого вченого-генетика академіка М. І. Вавілова. Коли його цькували противники генетики, яких підтримувала тоді вища влада країни, він був твердим у своїй позиції: “Горіти будемо, а від власних переконань не відмовимося”. В екстремальних для наукової діяльності умовах учений довів, що нізащо не зрадить науці, не відмовиться від генетики, розвиток якої вважав головною справою свого життя. Сила, потужність, перевага такого творця в тому, що він справді здатен на пошук, творчість, учинок. Його мета, сенс діяльності можуть бути далекі від тілесних або гіпертрофованих матеріальних потреб.

Низький рівень сформованості загальнолюдських цінностей, духовна немічність, гіпертрофовані елементарні потреби, приземлене існування звужують потенційне поле професійної самореалізації людини. Як влучно зауважив С. Л. Рубінштейн, тільки “у творчості створює і сам творець. Існує єдиний шлях до творення великої особи: велика робота над великим творінням” [7, с. 106].

4. *Соціальна значущість – соціальні впливи.* Соціальна значущість професійної діяльності особи виявляється в тому, що, пізнаючи дійсність, людина бере участь у різних видах діяльності, займає суб'єктну позицію у відносинах зі світом. Це підтвердили своєю активною життєвою позицією Є. О. Патон, В. М. Бехтерев, Д. І. Менделєєв, Д. І. Сахаров, В. Т. Шаламов

та ін. Натомість негативні ефекти соціальних впливів виявляються у пасивному споживанні інформації, наслідуванні типових стереотипів у професійній діяльності, масштабуванні рутинних моделей. Значна частина батьків, вихователів дитячих садків, шкільних учителів, викладачів вишів, керівників виробництва, на жаль, вважають, що якщо їхні підопічні діють відповідно до їхніх інструкцій “роби як я”, то вони (вихованці або підлеглі) як особистості і суб’єкти пізнання й праці успішно реалізувалися.

Феноменологічність професійної самореалізації відбивається в тому, що соціальну корисність виборів або вчинків людини як майстра своєї справи не завжди можна побачити відразу, але вона, власне, завжди імпліцитно утримується. Історія зберегла чимало прикладів того, як професіонал ухвалює далекоглядне рішення, реалізує його в напруженій праці, результат якої виявляється, але вже згодом на державному, науковому рівні, у техніці або мистецтві (Дж. Бруно, М. І. Лобачевський, Ю. В. Кондратюк). Проте такий вибір не зрозуміли або навіть поставилися до нього вороже сучасники. Вибір продуктивної соціально значущої діяльності на користь суспільства є упізнаванною особливістю, за якою можна вгадати майстра.

Орієнтація на соціальні впливи, моду, мейнстрим, вибір професії як спосіб адаптації або спосіб вижити (наприклад, медики завжди потрібні), невміння “чути” власну душу забезпечують тільки рівень функціонування, але не розвитку. Сучасний соціальний контекст існування людини може переживатися як такою мірою загрозливий та вимогливий, що людина намагається відповідати йому, слухняно ретранслюючи “правильні” зразки і моделі. У таких умовах доволі складно “почути” власну душу, розгледіти власну самість. Проте, за слухним зауваженням К. Левіна, квазіпотреби не мають реальної енергії для перетворення або досягання. Втрати на “амортизацію” складного процесу адаптації стають втратами потенцій самоздійснення. Адже людина передусім заклопотана (усвідомлено або ні) процесом пристосування і входження в соціум. Так, людина, безперечно, соціальна істота. Бути в соціумі, дістати його схвалення – звичайні, цілком нормальні потреби людини. Проте соціальний контекст може спричинювати як позитивні, так і негативні ефекти.

Отже, лише гармонійний розвиток особистості за векторами усвідомленості, внутрішньої вмотивованості, переваги загальнолюдських цінностей та соціальної значущості забезпечує успіх у процесі досягання акме в професійній самореалізації. Інтенсифікація процесів позитивного полюса певного вектора здатна інтенсифікувати та запустити всю систему. Уникання ж усвідомленості, зовнішня вмотивованість, індивідуалістичні споживацькі цінності, чутливість до соціальних впливів створюють стійке поле для функціонування особи, але не її розвитку в професійній діяльності.

Які диспозиції можуть утворювати вектори розвитку?

Перетворювальна сила конструктивних диспозицій виявляється в тому, що інтенсифікація одного або двох позитивних полюсів певних векторів може енергетизувати всю систему або перезапустити і навіть “обнулити” негативні наслідки психотравматичних подій. Інтенсифікація протилежного полюса певного вектора або векторів може знизити напруженість та ефективність роботи всієї системи саморегуляції. Дехто з науковців (М. Я. Перна, В. Оствальд, Г. Леман, Е. Маніш, Г. Фальк та ін.) вважає, що пік активності талановитих учених, митців припадає на молодий вік – до 40 років. Проте дослідження, наприклад, Я. Парандовського і М. Зоценка доводять, що професійне довголіття пов’язане більше з регламентацією життєдіяльності, регулярністю та дисципліною занять творчістю, тобто із саморегуляцією, а також з умотивованістю митця (див. [3, с. 40]).

Так, виведення деструктивних детермінант професійної самореалізації на рівень усвідомлення клієнтом, виокремлення ним батьківських сценаріїв самоздійснення у професійній сфері та усвідомлений відтак вибір жити не за сценарієм, а керуючись передусім власними потягами та вибором гармонізують та стимулюють сам процес професійного самоздійснення. За нецікавістю, невмотивованістю щодо професійної діяльності, “лінощами” до неї, як іноді це визначають самі клієнти, доволі часто криється неправильний вибір професії. Найчастіше він пов’язаний з впливом ситуативних чинників, мікро- та макросоціуму, батьківськими настановами, неумінням “чути” власну душу. Прийняти та усвідомити такий вибір буває складно. Ще складніше змінити ситуацію, коли такий вибір визнано. Звичний спосіб життя, певний матеріальний рівень, який дає вже здобута, хоча й “неправильна” професія, страх стримують можливі зміни. Проте коли людина усвідомлює, приймає таку життєву ситуацію, наважується піти за покликом власної душі та природними схильностями, вона відкриває в собі невичерпний потенціал до самоздійснення і нове розуміння цього процесу. А змінюючи старий не-ефективний сценарій, така особа розширює варіативність не тільки власної професійної самореалізації, а й наступних поколінь.

Вихід людини за межі індивідуалістичних потреб, інтеріоризація загальнолюдських цінностей розширюють поле самоздійснення особи. Така людина має більше шансів для успішного професійного розвитку, кар’єрного зростання, менше схильна до професійного вигорання. Завдяки своїй харизматичності така особа здатна запалити ентузіазмом, розумінням суті професійної діяльності багатьох людей (згадаймо знову ж таки життя С. П. Корольова). Такий вплив не піддається навіть часові.

Глибоке розуміння соціальної значущості професійної діяльності запускає майже безмежний потенціал для розвитку, духовного збагачення

як особи, так і світу, у якому вона живе. Напевно, популярність та вплив на світ Матері Терези чи Магатми Ганді складно переоцінити. З професійного погляду Мати Тереза – служитель культу. Близько 50-ти років вона переживала то піднесення, то сумніви з приводу своїх релігійних переконань; неодноразово проходила обряди екзорцизму; через 6 років після смерті була беатифікована Католицькою церквою (зарахована до лику блаженних). Цінність служіння іншим людям, справі миру на Землі надихнула Матір Терезу на створення 517 місій у 100 країнах світу, відкриття системи дитячих притулків, клінік для вмираючих від СНІДу, лепрозоріїв тощо.

Магатма Ганді – надзвичайно мудрий політик. Завдяки його ідеї непотворення злу Індія змогла звільнитися від колоніальної залежності, а його філософія ненасильства (сатьяграха) до цього часу істотно впливає на національні та міжнародні рухи прибічників мирних змін.

Згідно з результатами досліджень бар'єри професійної самореалізації можуть бути пов'язані з індивідуальним, сімейним або груповим рівнями. Описані вище вектори професійної самореалізації особистості (усвідомленість – неусвідомленість, мотивація – амотивація, загальнолюдські цінності – індивідуалістичні цінності, соціальна значущість – соціальні впливи) пронизують індивідуальний, сімейний та груповий (масовий) рівні функціонування психіки. Кожен рівень містить у собі несвідоме, свідоме та надсвідоме. Відповідно, бар'єри професійної самореалізації усвідомлюються по-різному і пов'язані з певними рівнями психіки.

Функціонування зазначених векторів ми продемонстрували на індивідуальному рівні. Сімейний рівень утримує соціальний професійний капітал сім'ї, у якому міститься професійний досвід попередніх поколінь. Масовий рівень формується соціальними впливами, модою, мейнстрімами, стереотипами, національними особливостями, типовими моделями професійного самоздійснення, які відповідають вимогам часу і суспільства тощо. Дистресовий архетип бідності, наприклад, пов'язаний саме з колективним несвідомим [6]. Складний, доволі травматичний історичний досвід зумовив формування моделі не самореалізації, а виживання.

Отже, інтенсифікація позитивних полюсів векторів усвідомленості, вмотивованості, переваг загальнолюдських цінностей та соціально значущої професійної діяльності створює умови для успішного, ефективного, максимального розвитку, досягання акме в професійній самореалізації. Такі зміни виявляються на особистісному рівні і здатні позитивно впливати на рівні групи або маси. Натомість інтенсифікація негативного полюса або полюсів звичайно знижує напруженість, ефективність та продуктивність процесу професійної самореалізації.

Висновки. Концепція професійної самореалізації особи передбачає, що в кожній людині закладено програму розвитку та самореалізації за ідеальною схемою, проте існують психологічні бар'єри для такого самоздійснення. Особам, які стикаються з проблемами у сфері професійної самореалізації, властиві певні невідповідності між векторами самоздійснення (усвідомленість – неусвідомленість, мотивація – амотивація, загальнолюдські цінності – індивідуалістичні цінності та соціальна значущість – соціальні впливи).

Недостатній рівень активації позитивного полюса одного з векторів або деструктивні диспозиції між негативними полюсами породжують бар'єри професійної самореалізації. Усі сили особи, її потенції та здібності “витрачаються” на функціонування та додання конфлікту або бар'єра. Деякі схеми або сценарії закріплюються в сімейному досвіді та передаються наступним поколінням як зразки розв'язання життєвих і професійних проблем. Таким чином утворюється та накопичується соціальний професійний капітал сім'ї. Це певним чином відрефлексований професійний досвід батьків, який інтегрується в картину світу дітей, засвоюється і потім відтворюється ними. Чим нижчий рівень відрефлексованості професійного досвіду батьків, тим вища ймовірність його повторення.

Усвідомлення людиною конструктивних і деструктивних сценаріїв професійного самоздійснення здатне запуснути подальший процес її професійного розвитку. Гармонійний розвиток за векторами усвідомленості, внутрішньої умотивованості, переваги загальнолюдських цінностей та соціальної значущості забезпечує процес досягання акме у професійній самореалізації. Уникання усвідомленості, зовнішня вмотивованість, індивідуалістичні споживацькі цінності, чутливість до соціальних впливів створюють стійке поле для функціонування особи, а не її розвитку в професійній діяльності.

Збій у функціонуванні векторів на індивідуальному рівні ускладнює процес професійної самореалізації окремої особи. Утруднення на сімейному рівні знаходять відображення в деструктивних елементах соціального професійного капіталу сім'ї. Деформація на масовому рівні утримує неефективні типові способи професійної самореалізації як наслідки деструктивних соціальних впливів чи травматичного своєчасно або належним чином не відреагованого досвіду (наприклад, дистресовий архетип бідності).

Література

1. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа : учеб. для вузов по спец. "Психология" / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
2. Бодалев А. А. Как становятся великими или выдающимися? / А. А. Бодалев, Л. А. Рудкевич. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2003. – 287 с.
3. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 448 с. – (Серия "Мастера психологии").
4. Как воспитать гения? // В мире науки. Scientific American. – 2006. – № 11. – С. 54–61.
5. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя : учеб.-метод. пособие / Л. М. Митина. – М. : МПСИ : Флинта, 1998. – 200 с.
6. Мяленко В. В. Дистрессовый архетип бедности как чинник економічної неуспішності / В. В. Мяленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 3. – С. 9–15.
7. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности (К философским основам современной педагогики) / С. Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1986. – № 4. – С. 101–108.
8. Фанталова Е. Б. Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта / Е. Б. Фанталова. – Самара : Бахрах-М, 2001. – 62 с.

Reference

1. Asmolov, A. G. (1990). *Psikhologiya lichnosti: Printsipy obshchepsikhologicheskogo analiza* [Psychology of Personality: Principles of general psychological analysis: Textbook for universities on "Psychology"]. Moscow: Publishing House of the Moscow State University (rus).
2. Bodalev, A. A. and Rudkevich, L. A. (2003). *Kak stanovyatsya velikimi ili vydayushchimisya?* [How to become great or outstanding?]. Moscow: Publishing House of the Institute of Psychotherapy (rus).
3. Ilyin, E. P. (2009). *Psikhologiya tvorchestva, kreativnosti, odarennosti* [Psychology of creativity and talent]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
4. Kak vospitat geniya? [How to raise a genius?] (2006). *V mire nauki* [In the world of science], 11, 54–61 (rus).
5. Mitina, L. M. (1998). *Psikhologiya professionalnogo razvitiya uchitelya* [Psychology of professional development of teachers]. Moscow: SAG: Flint Publ. (rus).
6. Mialenko, V. V. (2013). Dystresovyi arkhetyv bidnosti yak chynnyk ekonomichnoi neuspishnosti [Distress archetype of poverty as a factor of economic unsuccessfulness]. *Praktychna psikhologhiia i praktychna robota* [Practical psychology and social work], 3, 9–15 (ukr).
7. Rubinsteyn, S. L. (1986). Printsip tvorcheskoy samodeyatelnosti (K filosofskim osnovam sovremennoy pedagogiki) [The principle of creative initiative (to the philosophical foundations of modern pedagogy)]. *Voprosy Psikhologii* [Questions of Psychology], 4, 101–108 (rus).
8. Fantalova, E. B. (2001). *Diagnostika i psikhoterapiya vnutrennego konflikta* [Diagnosis and therapy of internal conflict]. Samara: Bakhrahk-M Publ. (rus).

Мяленко В. В. Концепция профессиональной самореализации молодежи

Представлена концепция профессиональной самореализации молодежи, которая стремится достичь акме в профессиональной деятельности. Подчеркивается, что лицам, имеющим проблемы в сфере профессиональной самореализации, свойственны определенные несоответствия между векторами самореализации. К таким векторам отнесены прежде всего полярные характеристики, как то осознанность – неосознанность, мотивация – амотивация, общечеловеческие ценности – индивидуалистические ценности, социальная значимость – социальные влияния. Отмечено, что недостаточный уровень активации позитивного полюса одного из векторов или деструктивные диспозиции между отрицательными полюсами векторов становятся серьезными барьерами в профессиональной самореализации личности, а поэтому все ее силы, потенции и способности “тратятся” на достижение приемлемого уровня функционирования и преодоление конфликта или барьера. Утверждается, что некоторые схемы или сценарии закрепляются в опыте молодых и передаются следующим поколениям как образцы решения профессиональных и жизненных проблем.

Ключевые слова: профессиональная самореализация, осознанность, мотивация, общечеловеческие ценности, социальная значимость.

Mialenko V. V. The concept of professional self-realization of youth

The article presents the concept of professional self-realization of youth, which aims at reaching acme in professional activities. Respondents that have problems in the field of professional self-realization are characterized as having certain discrepancies between vectors of self-realization. These vectors include the following polar characteristics: awareness-unconscious, motivated-unmotivated, universal values-individualistic values and social significance-social influence. Barriers of professional self-realization are generated by insufficient level of activation of positive pole of one of the vectors vector or destructive dispositions between negative poles. Thus, all energy of a person, his/her potency and abilities are spent on functioning and overcoming of a conflict or barrier. Some schemes or scripts are fixed in the experience of young people and are further transmitted to future generations as patterns of solving professional and life-related problems.

Key word: professional self-realization, awareness, motivation, universal values, social significance.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ ЯК УМОВА РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Л. М. Фальковська, м. Київ

Представлено результати емпіричного дослідження соціальних уявлень сучасної молоді щодо перспектив розвитку країни, особистісних цінностей молоді людини та її готовності до свідомого вибору правової поведінки. Виявлено, що молодь визнає необхідність соціально-політичних перетворень, а справедливість, особистісні чесноти та право розцінює як провідні цінності. Це свідчить про актуалізацію правосвідомості молоді разом із зростанням ролі її власної відповідальності у правовій поведінці. Учасники опитування продемонстрували відкритість до змін, готовність обстоювати право на гідне життя в країні; на їхнє переконання, при владі мають бути патріотично налаштовані політики, здатні діяти чесно та відповідально, чинити дієвий спротив корупції та поважати закон. Наголошується, що розширення прав та свобод громадян підвищує відповідальність обох сторін правовідносин: з одного боку, закони мають бути легітимізовані масовою свідомістю (і тоді варто сподіватися на законотворчість у державі не повинна втрачати зв'язку зі свідомим прагненням громадян до реформ та готовністю молодих людей втілювати їх у життя. Звертається увага на необхідність науково обґрунтованого пошуку зв'язку між прагненням прав та свобод з боку громадян, зокрема молоді, і здатністю влади (виконавчої, насамперед правотворчої) розуміти й враховувати цінності, інтереси, потреби населення, що є головною запорукою побудови цивілізованої правової системи.

Ключові слова: правосвідомість молоді, змістові складові правосвідомості, суб'єктне ставлення до права, правова поведінка.

Проблема. Правосвідомість – це не тільки особлива форма суспільної свідомості, об'єктом відображення якої є право, правова реальність та правова поведінка, а ще й “суб'єктивація” права, що ґрунтується на суб'єктивній рефлексії і власних поглядах учасників правовідносин, тобто це система уявлень, цінностей, переконань, пов'язаних із пізнанням та засвоєнням світу чинного права, правової дійсності.

Молода людина здобуває правовий досвід, перебуваючи в ролі об'єкта чи суб'єкта правових відносин, у які вступає в процесі соціальної, політичної, економічної, правової соціалізації. Формування особистості молоді людини відбувається під впливом багатьох чинників, що робить її особливо чутливою до деформацій у будь-якій із згаданих сфер. Об'єктивна чи суб'єктивна обмеженість прав та свобод молоді людини

(фінансова, соціальна, політична тощо незахищеність) заважає їй у реалізації власної суб'єктності, тому робить цю соціально-демографічну групу найбільш пасіонарною частиною суспільства, здатною до відкритих форм протистояння чинній владі. Особливість правосвідомості молодшої людини – домінування психологічних інтенцій щодо права над суспільними імперативами, тому наразі актуальним завданням є вивчення змісту правосвідомості молоді, що дало б змогу оптимізувати правове виховання та процеси правотворчості у державі.

Мета статті: визначити особливості змістових характеристик правосвідомості сучасної української молоді та виявити психологічні чинники її готовності до активних дій в обстоюванні своїх прав і свобод.

Об'єктом нашого дослідження є змістові характеристики правосвідомості молоді.

Предмет дослідження складають система уявлень, цінностей, переконань та готовність до певного виду правової поведінки як змістові характеристики правосвідомості молодшої людини.

Побудова правової держави безпосередньо пов'язана з розвитком правосвідомості громадян, високий рівень якої є соціальною гарантією верховенства закону в суспільстві, ефективним засобом регулювання суспільних відносин, розбудови демократичної держави. У недалекому майбутньому рівень правосвідомості української молоді буде визначати рівень правового розвитку українського суспільства та впливати на наступні покоління, саме тому вивчення змістових характеристик правосвідомості молоді є важливою складовою в розумінні перспектив інтеграції України в європейський правовий простір.

Специфіка правосвідомості молодих українських громадян полягає в тому, що її формування відбувалося в умовах відмови від будівництва планової економіки, соціалізму та переходу до нової (ринкової, капіталістичної, демократичної) реальності в період становлення незалежної України. Радикальні зміни в житті суспільства не могли не позначитися на розумінні молоддю права, законодавства, прав і свобод людини та громадянина; ставленні до правової практики (правотворчої і правозастосовної); готовності втілювати набуті правові знання у власну поведінку.

Проблема правосвідомості молоді є новою та маловивченою через складність самого цього явища. Крім того, досі не вироблено чіткої позиції науковців щодо визначення його сутнісних характеристик і місця в правовій культурі, не вирішено численні теоретико-прикладні завдання дослідження трансформації посттоталітарного суспільства в демократичне, правове. Правосвідомість молоді ми пропонуємо розуміти як специфічну форму та результат засвоєння соціально-правового досвіду в процесі пізнання та осмислення правової реальності, що постає в

індивідуальній чи масовій свідомості як відносно стійка система *уявлень* про право, *ставлень* до чинного права та *внутрішніх механізмів регуляції* правової поведінки молоді особи.

Молодь – це соціально-демографічна група, хронологічні межі якої (за різним поданням) охоплюють період від 14-16 до 30-35 років. Згідно із законодавством України молодими громадянами вважаються особи віком від 14 до 35 років [1]. Як предмет вивчення в соціальній психології молодіжна проблематика не надто широко представлена в зарубіжній та вітчизняній науці. У зарубіжній психології найбільшого поширення набули функціональний підхід Т. Парсонса і теорія конфліктів М. Мід.

Досліджуючи стосунки між поколіннями, Т. Парсонс наголошував на тому, що молодь є об'єктом соціального оновлення, соціалізації та вияву різних видів протестних настроїв [4]. М. Мід, вивчаючи залежність динаміки розвитку сучасного суспільства від характеру інформаційного обміну між поколіннями, наполягає на провідній ролі молоді в підготовці основи для розвитку суспільства майбутнього. Виокремлюючи три типи обміну знань між дорослими і дітьми (постфігуративний, кофігуративний та префігуративний), дослідниця зазначає, що у зв'язку з прискоренням темпів розвитку сучасного суспільства в префігуративному типі культури дорослі мають навчатися у своїх дітей, а досвід попередніх поколінь може навіть зашкодити оцінці нових подій [2].

У вітчизняній психології проблеми молоді дістали найбільш повне висвітлення у віковій психології юнацтва. До проблем юнацького віку у вітчизняній психології зверталися Д. І. Фельдштейн, І. С. Кон, А. В. Мудрик, І. М. Іллінський та ін. Предметом психологічного аналізу у вітчизняній психології найчастіше стають специфічні норми, цінності та інтереси молоді, її активна життєва позиція тощо.

Правосвідомість молоді як дослідницька проблема була означена в 70-х роках ХХ ст. у працях радянських психологів В. І. Камінської, Л. М. Корнієнко, В. В. Оксамитного та ін. Сучасні дослідження представлені багатьма напрямками, що вивчають правосвідомість молоді поряд з іншими видами свідомості (О. П. Ільїних, А. Г. Кузнецов), у зв'язку з правовим вихованням (Н. І. Еліасберг, С. В. Широ), девіантною поведінкою (А. Г. Супрунов, О. М. Чикішев), визначенням рівня розвитку (В. В. Головченко, Г. І. Неліп, М. І. Неліп та ін.), особливостями формування в сучасних умовах (Т. Б. Соломатіна) тощо. Незважаючи на представлений досить широкий діапазон обсяг дослідницької проблематики, у цілому проблема психологічної сутності правосвідомості молоді залишається малодослідженою.

З огляду на робоче визначення правосвідомості молоді її змістові складові утворюють три групи явищ: правові уявлення, ставлення до права, готовність до певного виду правової поведінки. Щоб змоделювати ви-

яв зазначених характеристик, було створено *опитувальник*, який містив різні види завдань. Емпірична частина дослідження передбачала у зв'язку із цим організацію анонімного письмового опитування, що складалось із шести запитань з відкритими відповідями: 1) Яким Ви бачите майбутнє своєї країни?; 2) Яких змін Ви чекаєте від держави найближчим часом?; 3) Які цінності в житті сучасного суспільства Ви вважаєте першочерговими? (позначте цінність та її важливість за 10-бальною шкалою); 4) За яких соціально-психологічних умов поведінка громадян буде законслухняною?; 5) Якою мірою Ви готові до таких вчинків? (потрібний бал обвести); 6) Якою, на Вашу думку, має бути влада?).

Окрім цих запитань, діагностованим пропонувалося два види завдань: зазначити (на їхній розсуд) першочергові для життя суспільства цінності (з подальшим їх бальним оцінюванням у питанні № 3) та оцінити міру суб'єктивної допустимості певних видів правової поведінки в змодельованих ситуаціях морального вибору (з подальшим їх бальним оцінюванням до питання №5). Поряд із кожним варіантом ситуації було прикріплено шкалу (від 0 до 10) для позначення опитуваними міри своєї готовності діяти так, як вказано у формулюванні.

Просту рандомізовану вибірку склали 66 осіб (37 жінок і 29 чоловіків) – учасників акції протесту, що тривали в Україні з грудня 2013-го по квітень 2014 р. Вік респондентів, які виявили бажання взяти участь в опитуванні, становив 18-35 років; усі вони задекларували при цьому свою українську ідентичність.

Свої уявлення про право, його місце та роль у майбутньому держави учасники дослідження виявляли не прямо, а опосередковано, розлого та довільно, відповідаючи на запитання: “Яким Ви бачите майбутнє своєї країни?”. На основі категоріального аналізу відповідей на запитання було визначено такі групи значущих для майбутнього країни характеристик: *соціально-політичні* (мир – 14 %, євроінтеграція – 9 %, незалежність – 7 %, сильна держава – 3 %, патріотизм – 2 %, міцна громада – 1 %, повернення Криму – 1 % тощо) – загалом 50 % відповідей; *економічні* (фінансове процвітання – 12 %, розвинута економіка – 10 %, багате населення – 1 % тощо) – загалом 27 % відповідей; *правові* (без корупції – 3 %, якісна і безкоштовна освіта та медицина – 3 %, гідна праця – 1 %, справедливість – 1 % тощо) – загалом 15 % відповідей; *песимістичні настрої* (майбутнє туманне і невизначене – 1 %; розкол, відчуття розгубленості, еміграція, буде важко, немає перспектив – поодинокі висловлювання) – загалом 5 % відповідей; *enimemi* (щаслива; світле, квітуче майбутнє тощо) – загалом 3 % (рис. 1).

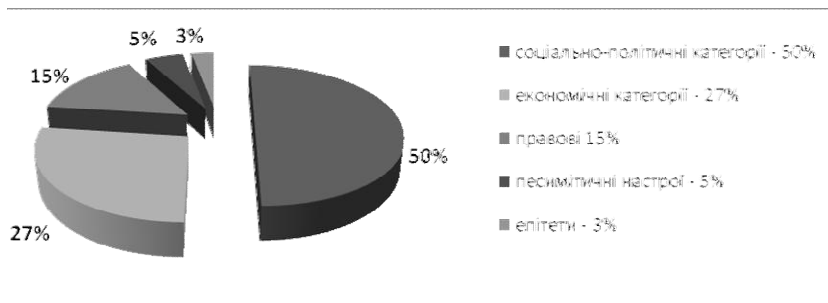

Рис. 1. Визначальні характеристики майбутнього країни з позицій молоді та їхня питома частка в загальній картині відповідей

Уявлення про роль та місце права в майбутньому добробуті країни посідають за значущістю в молоді третє місце, та частка права становить лише 15 % від загальної суми очікувань щодо перспектив розвитку суспільства. Це може означати, з одного боку, недостатній рівень розвитку правової культури молоді, що зумовлюється недовірою до правоохоронних органів, але, з другого боку, найгострішою проблемою сьогодення є розв’язання політичних та економічних проблем в Україні.

Наступне запитання “Яких змін Ви чекаєте від держави найближчим часом?” розкриває уявлення молоді про нагальні, на її думку, правові заходи. Серед відповідей перевага надавалася категоріям, що свідчили про сподівання на розв’язання зовнішньополітичних (36 %), економічних (32 %) та внутрішньополітичних (25 %), у тому числі реформування галузей, проблем утілення програм допомоги незахищеним групам населення (6 %). В 1 % від усіх варіантів відповідей висловлювалися сумніви щодо ймовірності змін (рис. 2).

Якщо зовнішньополітичні проблеми, на розв’язання яких очікує найближчим часом молодь, стосуються у 22 % випадків встановлення миру на Сході, завершення АТО та повернення військових додому, у 9 % – повернення Криму, у 6 % – вступу до ЄС, то внутрішньополітичні завдання стосуються переважно правової сфери. Серед внутрішньополітичних нагальних питань молодь зазначає: розкриття корупційних схем, боротьбу з корупцією (6 %), повну люстрацію суддів, міліції, чиновників (5 %), реформи в медицині та освіті (5 %). А ще молодь хотіла б достойного президента, який би виправдав сподівання народу (5 %); розпуску старої ВР та обрання нової (5 %) тощо. Розв’язання економічних проблем також усвідомлено пов’язується респондентами з проведенням нагальних реформ, що окреслює правотворчі переконання молоді.

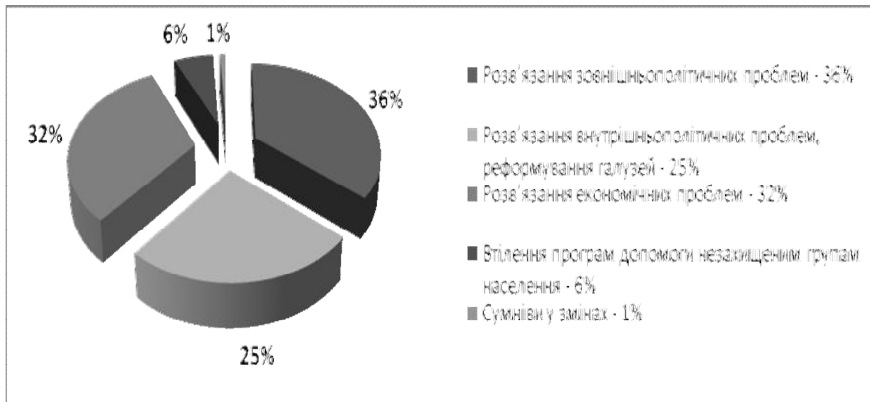

Рис. 2. Частка основних груп категорій в аналізі очікувань молоді від держави найближчим часом

Отже, система уявлень молоді про найближчі кроки, яких вона чекає від держави, та її переконання виявляють себе у потребі втілювати реформи в зовнішній і внутрішній політичній сфері, а ще свідчать про високий рівень авансування довіри до можливостей цієї інституції (держави), віру в її спроможність владнати більшість проблем, що вкрай загострилися останнім часом в Україні. Ставлення молоді до права є свідомим та обґрунтованим, до того ж підкріплюється її власними переконаннями, а тому є суб'єктивним. Правові переконання молоді цілком усвідомлені, логічні та всеохопні, однак ця складова правосвідомості потребує уточнення щодо змісту цінностей, які лежать в основі цих переконань.

Наступне завдання полягало в систематизації заявлених цінностей та визначенні їхньої значущості в суб'єктивній картині світу учасників дослідження за 10-бальною шкалою. Обробка результатів передбачала визначення абсолютних показників балів щодо кожної цінності для подальшого проведення кількісного та якісного аналізу. Опитувані навели 124 назви цінностей, а бали, присвоєні цим цінностям, засвідчили їхню значущість для молодих людей. Отже, найбільш цінними і значущими є ті з них, що мають найвищі сукупні показники (рис. 3).

Показники деяких цінностей (табл. 1) свідчать про їхній особливий статус і значущість. Серед таких цінностей багато тих, що становлять суть категорії права: справедливість (260 балів), чесність (177), відповідальність (119), демократія-демократичність (117), законність (109 балів) тощо.

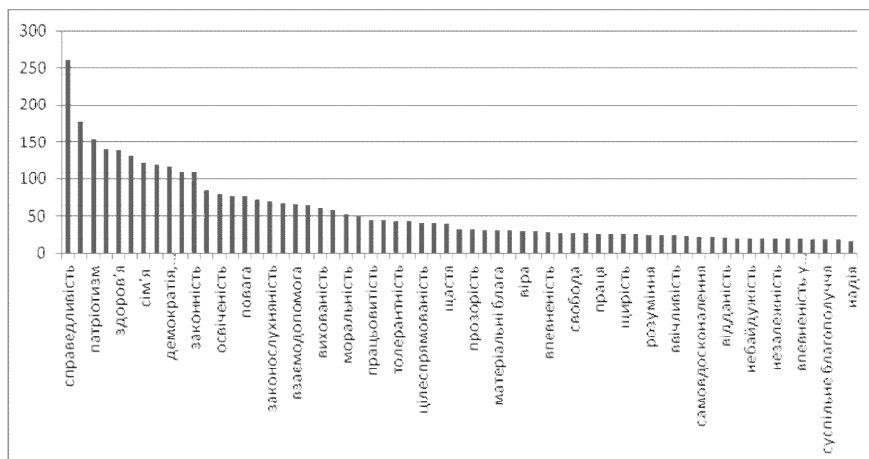

Рис. 3. Сукупний бал цінностей за результатами обробки масиву даних

Таблиця 1

**Частотні та якісні показники найбільш значущих для молоді
цінностей**

Назви цінностей	Сукупність балів значущості	Кількість осіб, що її зазначили	Середній бал
справедливість	260	28	9,28
чесність	177	19	9,32
патріотизм	154	17	9,06
порядність	140	16	8,75
здоров'я	139	20	6,95
мир	132	15	8,80
сім'я	122	14	8,71
відповідальність	119	13	9,15
демократія, демократичність	117	12	9,75
доброта	109	14	7,78
законність	109	13	8,38

Найбільш популярною серед правових категорій є справедливість – 28 виборів за показником, близьким до максимуму в 10 балів. Цінність решти правових категорій, хоча вони й не мають великої популярності,

визначається балами, вищими за 9 (окрім законності) (див. табл. 1). За даними емпіричної розвідки, цінності комфорту (здоров'я, мир, сім'я, демократія) поступаються значущістю правовим, беручи до уваги їхні середні показники, що не збігається з результатами загальнонаціональних репрезентативних досліджень [3; 5]. На наш погляд, такі розбіжності можна пояснити нечисленністю нашої вибірки, що зумовлює зміщення ціннісних пріоритетів щодо загальноприйнятих, виявлених масштабними дослідженнями генеральної сукупності, а також самою соціально-психологічною ситуацією дослідження (у період акцій протесту в Україні, що дістали назву Революції Гідності). Цінності, що свідчать про вихід із зони комфорту, спричинений певним смислом (ідеєю), – а саме патріотизм, порядність, доброта, – залишаються важливими для молоді. Це свідчить про визнання нею моральності й людських чеснот як основи для побудови стосунків та плекання відчуття власної гідності.

У ході вивчення правових переконань молоді ми спробували також з'ясувати її думку щодо умов, які могли б сприяти законослухняній поведінці громадян. Аналіз відповідей на запитання “За яких соціально-психологічних умов поведінка громадян буде законослухняною?” засвідчив існування декількох векторів приписування відповідальності за створення умов для законослухняності (рис. 4): влада повинна здійснити низку політичних кроків (10%), починати слід із себе (19%), покращення умов життя зведе правопорушення нанівець (27%), громада має вжити заходів і добитися змін у законі та контролювати його дотримання усіма (23%), вдаватися до більш жорстких заходів (відеоспостереження, серйозні покарання тощо) (13%), “порушення закону буде відбуватися за будь-яких умов” (4%). Не змогли відповісти на поставлене запитання 4% респондентів. У відповідях опитаних найчастіше фіксуються однозначні позиції, але у 15% випадків трапляються логічні поєднання: зусиль самої людини з покращенням життя (6%), спільних заходів влади і громади (3%), посилення контролю і зусиль громади (3%) та суровості контролю з покращення умов життя (3%).

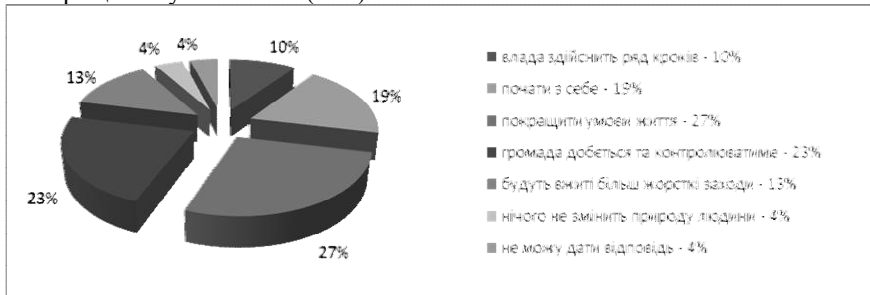

Рис. 4. Особливості позицій молоді щодо забезпечення законослухняної поведінки громадян

Одним із завдань дослідження було з'ясування міри готовності молодих людей до певних видів правової поведінки у змодельованих ситуаціях морального вибору. Учасникам опитування пропонувалося вісім описів ситуацій морального вибору, у яких вони мали зазначити міру допустимості (від 0 до 10) своїх дій за тих чи тих обставин. Завдання формулювалося таким чином: Якою мірою Ви готові до таких вчинків (потрібний бал обвести): 1) проїхати у транспорті, не сплативши за проїзд; 2) взяти те, що “погано” лежить, а в хазяйстві знадобиться; 3) викинути сміття під ноги, бо поруч немає смітника; 4) сісти в нетверезому стані за кермо або дозволити це зробити знайомому; 5) захищатися від нападника всіма засобами, які Ви спеціально носите із собою; 6) підтримати акцію протесту проти чинної влади та взяти участь у ній; 7) взяти участь у протистоянні владі, навіть якщо та застосовує зброю проти мирних протестувальників і вже є жертви; 8) взяти участь у волонтерській допомозі протестувальникам та сім'ям постраждалих?

Результати аналізу засвідчили вищі показники готовності до активних дій у разі порушення власних прав порівняно з випадками порушення прав загалу (рис. 5).

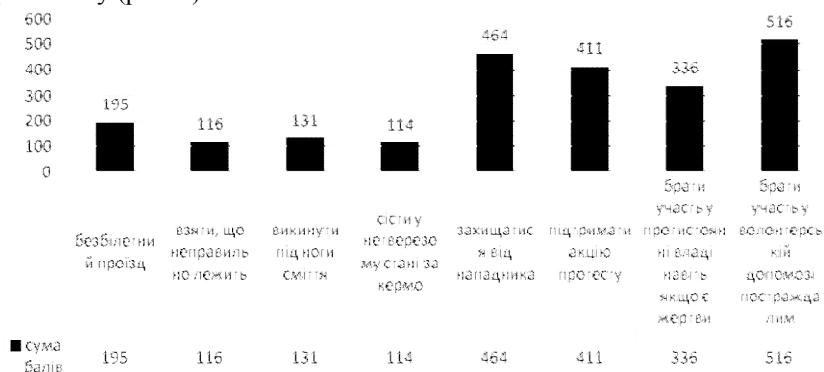

Рис. 5. Міра готовності молоді до правових дій у ситуаціях морального вибору

Перші чотири ситуації моделюють порушення прав абстрактних осіб в образі держави (безбілетний проїзд), держави чи підприємства (привласнення майна), громади (засмічення довкілля), інших громадян чи їхнього майна (потенційних жертв ДТП). Оскільки опитування було анонімним, то підозрювати опитаних у демонстрації соціально значущих відповідей ми не мали підстав. Отже, молодь готова, хоч і в поодиноких випадках, порушувати права інших незалежно від того, хто є цей “інший”.

У відповідях щодо ситуацій, які вимагають більшої суб'єктивізації права, оскільки стосуються збереження власного життя (самозахист),

життя інших громадян (участь у протистоянні озброєним представникам влади) та права на підвищення якості життя (волонтерська допомога постраждалим та їхнім сім'ям), опитані показали значно вищі показники активності – у три, чотири, а то й більше разів (див. рис. 5). Щодо готовності взяти участь у волонтерській допомозі протестувальникам і сім'ям постраждалих зафіксовано вищі (порівняно із самозахистом та участю в протистоянні владі з ризиком для життя) показники. Отже, наявність у свідомості молоді таких смислових утворень, як переконання, соціальна позиція, згідно з якою молода людина готова діяти, свідчить про її суб'єктне ставлення до права – свідоме орієнтування в правовому полі з розумінням наслідків власної поведінки.

Завершальним етапом опитування було з'ясування сподівань молоді щодо змін у владі та виявлення системи соціальних експектацій молоді щодо владних інституцій під кутом зору забезпечення прав громадян. У цілому молодь очікує від влади чесності (44 % опитаних), справедливості (29 %), відданості народові (29 %), відповідальності (23 %), спротиву корупції (19 %), поваги до закону (14 %), здатності захищати народ та дбати про нього (14 %) тощо.

Висновки. Аналіз результатів емпіричного дослідження змісту правосвідомості молоді з активною громадянською позицією дав змогу зробити низку узагальнень. Роль та місце інституту права в майбутньому добробуті країни сприймаються молоддю як не надто вартісні та визначальні цінності, що поступаються запитам соціально-політичного та економічного характеру. Ця обставина свідчить, з одного боку, про недовіру до чинної правової системи, а з другого – про загострення політичної та економічної ситуації на момент дослідження. Водночас учасники опитування визнають необхідність правової реформи як першочергового завдання в зовнішньополітичному та внутрішньополітичному житті держави. Провідні цінності, що формують систему поглядів молоді, пов'язані з домінуванням психологічних інтенцій над суспільними імперативами: законність, демократія поступаються справедливості, чесності, відповідальності.

Законослухняну поведінку молодь пов'язує насамперед з покращенням умов життя, зростанням ролі громади в законодавчій діяльності та сфері контролю, і лише після цього, на її думку, варто брати на себе певні зобов'язання. Аналіз соціальних уявлень молоді щодо готовності до певного виду правової поведінки свідчить про те, що вона, на жаль, допускає саму можливість правопорушень, викриття яких є відстроченим у часі або малоймовірним, однак щодо самозахисту чи спротиву владі молодь виявляє більше рішучості, упевненості у виправданості ризику. Формування змісту правосвідомості молодих громадян відбувається в результаті засвоєння пережитого справедливого/несправедливого досвіду взаємодії з іншими (конкретними особами, групами чи інституціями), випробування меж дозволеного з погляду розуміння суті права, визнання

його цінності, що відображається у свідомому та відповідальному ставленні до власної правової поведінки. Готовність молоді до свідомого регулювання власної поведінки сприяє кращому розумінню тонкощів конкретних нормативно-правових ситуацій, а отже, дає змогу краще відчувати необхідність реформ, що відповідають вимогам часу.

Література

1. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5.02.1993 р. № 2998-XII (у редакції 23.12.2010 р. № 2856-17 зі змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 29. – С. 272.
2. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид ; [сост. и предисл. И. С. Кона]. – М. : Наука, 1988. – 134 с.
3. Нове покоління на порозі дорослого життя: цінності, життєві плани, вибір професії: опитування [Електронний ресурс] / Ін-т соціології НАН України. – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/nove-pokolinnja-na-porozi-doroslogo-zhittja-cinnosti_-zhittevi-plani_-vibir-profesii.htm
4. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева] ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
5. Пірен М. Ціннісні орієнтації молоді в українському суспільстві на сучасному етапі [Електронний ресурс] / Марія Пірен, Олена Цілюрик. – Освіта регіону. – 2011. – С. 213–218. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/contents>

Reference

1. Law of Ukraine “On promoting social advancement and development of young people in Ukraine” dated 02.05.1993. № 2998-XII (in the wording of 23.12.2010. № 2856-17 amended and supplemented) (2011). *Supreme Council of Ukraine*, 29, P. 272.
2. Mid, M. (1988). *Kultura i mir detstva* [Culture and world of childhood]. Comp. and foreword by I. Kon. – Moscow: Nauka Publ. (rus).
3. Nove pokolinnja na porozi dorosloho zhytta: tsinnosti, zhyttievi plany, vybir profesii: opytuvannja Instytutu sotsiologhii NAN Ukrainy [New generation on the threshold of adulthood: values, vital plans, choice of profession: survey of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine], http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/nove-pokolinnja-na-porozi-doroslogo-zhittja-cinnosti_-zhittevi-plani_-vibir-profesii.htm
4. Parsons, T. (1997). *Sistema sovremennykh obshchestv* [The system of modern societies]. Translated by L. A. Sedov, A. D. Kovalev; edited by M. S. Kovaleva. Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
5. Piren, M. and Tsilyuryk, O. (2011). Tsinnisni orientatsii molodi v ukrainskomu suspilstvi na suchasnomu etapi. [Youth value orientations in the modern Ukrainian society] *Osvita rehionu* [Region education] (pp. 213–218), <http://social-science.com.ua/contents> (ukr).

Фальковская Л. Н. Правосознание современной молодежи как условие развития правового государства

Представлены результаты эмпирического исследования социальных представлений современной молодежи о перспективах развития страны, личностных ценностей молодых людей и их готовности к сознательному выбору правового поведения. Установлено, что молодежь признает необходимость социально-политических преобразований, а справедливость, личностные достоинства и право расценивает как ведущие ценности. Это свидетельствует об актуализации правосознания молодежи вместе с увеличением роли собственной ответственности в правовом поведении. Участники опроса продемонстрировали открытость к изменениям, готовность отстаивать право на достойную жизнь в стране; по их убеждению, у власти должны быть патриотически настроенные политики, которые способны действовать честно и ответственно, оказывать действенное сопротивление коррупции и уважать закон. Подчеркивается, что расширение прав и свобод граждан повышает ответственность обеих сторон правоотношений: с одной стороны, законы должны быть легитимизированы массовым сознанием (и тогда стоит надеяться на законопослушное поведение граждан и уважение к праву), а с другой стороны, законотворчество в государстве не должно терять связь с сознательным стремлением граждан к реформам и готовностью молодых людей воплощать их в жизнь. Обращается внимание на необходимость научно обоснованного поиска связи между стремлением граждан, в частности молодежи, к правам и свободам и способностью власти (исполнительной, прежде всего правотворческой) понимать и учитывать ценности, интересы и потребности населения, что является главным залогом построения цивилизованной правовой системы.

Ключевые слова: правосознание молодежи, содержательные составляющие правосознания, субъектное отношение к праву, правовое поведение.

Falkovska L. M. Modern youth's sense of justice as a condition for legal state development

The article presents the results of the empirical investigation of social representations of modern youth with regards to prospects of the country development, youth individual values and commitment to the conscious choice of legal behavior. It has been proved out that youth recognizes the need for social and political change, and justice and individual dignity are found the leading values. This is the evidence of actualization of youth sense of justice along with the growing importance of their responsibility for law-abiding behavior. The respondents have shown openness to changes, readiness to defend their right to adequate life in the country; they believe that the country should be governed by patriotically-minded politicians capable to act honestly and responsibly, resist corruption and respect law. The article stated that the expansion of rights and freedoms increases the responsibility of both sides of the relationship: on one hand, the law must be legitimized by mass consciousness (and then one can expect law-abiding behavior and respect for law), on the other hand, legislation in the country should support citizens' conscious desire to make reforms and willingness of young people to implement them. The article presents the idea about the need to scientifically prove the link between citizens', particularly young people's, aspiration for rights and freedoms, and the ability of government (executive, especially law-making) to consider and understand values, interests and needs of the population in order to build a civilized legal system.

Key words: youth sense of justice, content components of sense of justice, subjective attitude to law, legal behavior.

ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ФОРМУВАННЯ ПОЗИЦІЇ “ЗА” І “ПРОТИ”

В. В. Кириченко, м. Житомир

Право політичного вибору забезпечує реалізацію однієї з базових екзистенційних потреб особистості; воно пов'язане з бажанням пересічної людини бути суб'єктом державного управління, відчувати свою причетність до життя громади. Однак на практиці вияв суб'єктності людини в реалізації своїх політичних прав та обов'язків характеризується суперечливістю, невисоким рівнем усвідомленості та обізнаності, про що свідчать результати емпіричного дослідження мотиваційних чинників вибору українською молоддю політичних партій, за які вона голосує під час виборів до парламенту країни. Хоча провідні мотиваційні чинники політичного вибору студентської молоді пов'язані зі здатністю суб'єктів політичного процесу відстоювати інтереси народу та гуртувати людей навколо певної національної ідеї, питома вага саме зовнішніх ситуативних чинників вибору, а не внутрішніх ідеологічних переконань є суттєвою. У процесі політичного вибору молоді задіяні психологічні механізми групових ідентифікацій: орієнтація на думку більшості, потреба в лідері як захисникові членів групи, групова диференціація на рольові позиції “ми” і “вони”.

Ключові слова: свобода вибору, політична свідомість, політичний вибір, особистість, студентська молодь.

Проблема. Світ і соціальне середовище мають безліч варіантів розвитку, дуже багато можливостей і ресурсів для того, щоб людина відчувала себе по-справжньому вільною. Право вибору, чи то в повсякденній діяльності, чи на рівні життєвого вчинку, є суттю особистісної суб'єктності, яка на рівні побутового світогляду розцінюється як головна життєва цінність, екзистенційна основа буття. Для пересічної людини головним залишається відчуття того, що все, що відбувається в її житті, є результатом зваженого вибору, який був здійснений з позиції власного “Я”.

Свобода – це предмет багатьох публічних обговорень та наукових пошуків. У всі часи і в більшості культур вона залишається найбільш запотребованою як матеріал для побудови психологічного портрета героя, реконструкції подій, відтворення моделей соціальних відносин у сюжеті – у літературі, кіномистецтві, живописі та музиці. У ментальну культуру пересічного громадянина просочується ідея суцільної, всюдисущої свободи “усіх і кожного”, яка дає безмежні можливості та обмежені обов'язки. Суспільний історіогенез супроводжується постійною боротьбою людини

за незалежність від обставин, умов існування, соціальної системи та інших зовнішніх обмежувальних умов.

У сучасній політичній культурі України, на думку Є. І. Головахи, залишається чимало радянсько-соціалістичних атавізмів, які формують групове ставлення до політики як певного статусного ресурсу, що має більше “прав”, ніж “зобов’язань”. Донедавна між молоддю і державою вибудовувалася патерналістична модель відносин, яка лише останнім часом почала набувати ознак демократичного і ліберального ставлення до людини (державою для людини, а не навпаки) [6]. Активним політичним рушієм суспільних змін була і залишається молодь; вона легко приймає будь-яку ідею та готова її реалізовувати, що може призвести до спроб використання її політичної активності в корисливих цілях. Тому актуальним є вивчення того, наскільки відчутними в аспекті мотивації політичного вибору є ті зміни в українському суспільстві, які відбулися впродовж 2013–2014 років.

Метою нашого дослідження було визначення того, наскільки усвідомленим та зваженим є політичний вибір сучасної молоді. Ми спробували дослідити політичні вподобання студентства та здійснити їх психологічний аналіз у ракурсі тих подій, на тлі яких відбувається виборчий процес, і дати психологічне пояснення отриманих результатів з огляду на соціально-психологічні закономірності, які лежать в основі процесів групової поляризації та диференціації. *Гіпотеза* нашої роботи полягає в тому, що політичний вибір осіб юнацького віку визначається зовнішніми ситуативними чинниками, які відображають суспільно-політичні настрої, пов’язані з АТО, анексією Криму, та загалом актуалізацію в політичному просторі країни етнічної та національної ідентичності українців; меншою мірою політичний вибір юнацтва відображатиме усталену політичну традицію країни та орієнтуватиметься на рівень професіоналізму політиків.

Свобода вибору залишається гострою і не розв’язаною до кінця проблемою у свідомості багатьох людей. Вона і сьогодні є спекулятивною темою, яку порушують ті, хто хоче скористатися наслідками масового невдоволення і “народного гніву”, який виникає в результаті обмеження громади “у чомусь”. Та чи справді людина бажає бути вільною, чи всі свідомі члени спільноти готові жити самостійно та відповідально, не вдаючись до свавілля? Наріжним каменем екзистенційних викликів сучасної постнекласичної науки є не лише пошук індивідуальності, а й не менш важливі цілі – з’ясування можливості цієї унікальності досягти [4; 13; 15].

Свобода виявляється в здатності людини вибирати з численної множини можливостей та діяти як незалежне, автентичне “Я”. Вільна людина здатна до самоконструювання; внутрішній неспокій змушує її постійно працювати над собою, змінювати світ і змінюватися. Свобода

робить людину незалежним суб'єктом, і ключовим словом є саме “робить”: вільним може бути лише той, хто здатен до праці; в іншому випадку той, хто “не працює”, є підневільним життєвих обставин, оточення та заручником самого себе.

У сучасних умовах розвитку суспільства, в епоху міжкультурної європейської інтеграції середовище може запропонувати людині безліч можливостей розвитку, які максимально враховують її природу та внутрішній потенціал з погляду виконання певної суспільно корисної роботи. Феномен людської інтеграції в будь-якому вияві, від перших примітивних об'єднань представників *homo sapiens* до сучасних демократичних держав, є, на думку Б. Ф. Поршнєва, порушенням базових прав і свобод людини [11]. Дослідник вважає, що формування територіальної та культурної єдності певного “ми” вимагало від людини так чи інакше жертвувати власним “Я”. Повноправне членство в групі здобувалося, якщо adept свідомо (чи на рівні поведінкових виявів) приймав норми, традиції, спосіб життя та інші елементи культури групи [10]. Незважаючи на нездоланне особистісне прагнення до свободи більшості людей, усі їхні дії та вчинки, індивідуальна та колективна історії життєвого шляху свідчать, що фінальна частина подорожі людини в пошуках свободи завершується цілковитою її втратою. Прагнення бути вільними для більшості пересічних людей реалізуються в добровільному передаванні відповідальності за своє життя в руки іншого суб'єкта, який знає куди йти, що робити і готовий відповідати за суспільне благо кожного.

Політика – це інструмент державного управління, який виникає для того, щоб різновекторну активність людей організувати в певне соціально корисне річище. “Заходячи в стосунки один з одним, індивіди ніби наперед погоджуються з потребою взаємного зіставлення й визначення позицій, у яких одні з них обов'язково мають домінувати, а інші – підпорядковуватися, а радше і підпорядковуватися, і домінувати мають одні й другі, тільки в різних аспектах і напрямках” [4, с. 18]. У разі загальної згоди громади груповій меншості делегуються права керівництва більшістю, що відтак формує особливу систему соціальної стратифікації, побудовану за принципом “домінування-підпорядкування”.

Відповідно до постулатів філософії М. Гайдеггера буття людини розгортається у двох вимірах: “*das Man*”, у межах якого людина виступає як “соціальний автомат”, мислить і діє знеособлено, згідно з тим, що роблять та думають інші, і “*Da sein*” – буття в екзистенційному вимірі самоконструювання [14]. “Невизначене-особисте” здійснює свою диктатуру над людиною, щоб зняти з неї особисту відповідальність і взяти на себе увесь тягар людського існування. Воно гарантує людині спокій, безпеку, упевненість в обмін на втрату нею власної індивідуальності, тобто відмову від самої себе.

У “Філософії теорії держав” Б. Бозанкет намагався розвінчати міф ліберальної держави. Як форма державного устрою, лібералізм ідеально вирішував проблему співіснування індивіда і держави, проте при постановці питання Бозанкет зіткнувся з парадоксом, який він констатував як антагоністичність закону і держави сутності людського “Я” [3, с. 76]. Завдання держави – забезпечувати співіснування багатьох людей, що змушує підпорядковувати інтереси окремих індивідів інтересам інших, орієнтуватися на групову систему цінностей та мислити з позицій “ми”.

Організація спільної активності та перерозподіл владних повноважень у суспільстві може відбуватися як у формі фізичного примусу та формування страху, що на ранніх етапах розвитку держави використовується як основна форма групової інтеграції, так і у формі ідейного переконання, що змушує людей добровільно жертвувати своїми правами та свободами в “ім’я чогось”. Г. Г. Почепцов зазначає, що “політик покликаний об’єднувати навколо себе населення, служити для нього певним засобом захисту. Лідери нації високо оцінюються тоді, коли вони не просто можуть побачити майбутнє, а й здатні повести народ до нього” [12, с. 313].

У трактаті “Держава” Платон описує ідеальну модель соціальної стратифікації, яка містить чотири основні категорії людей: “мислителі”, на яких покладаються функції державного управління; “воїни”, обов’язком яких є захист населення полісу-держави; “ремісники”, на яких тримається матеріальне виробництво, і “раби”. Завданням аристократів було виокремити думки, ідеї, погляди, які “жили серед народу”, та узагальнити їх таким чином, щоб кожен вірив у те, що саме ця “світла ідея” є тим, заради чого й живе людина (у глобальному масштабі) або від чого залежить її добробут (у короткотерміновій перспективі). Надлишок демократії породжує тиранію, тому нею не потрібно зловживати. Лідер зможе повести народ за собою, якщо в інформаційному середовищі підтримується “божественний” образ людини, яка має феноменальні здібності або ж пов’язана з потойбічними силами. Саме через це усі єгипетські фараони були синами верховних богів, а очільник Католицької церкви Папа Римський – намісником Бога на землі. Середньовічні правителі намагалися оточити себе різного роду пророками та віщунами (Алессандро Каліостро, Нострадамус). Навіть у XXI ст. непоодинокими є випадки виявлення довіри до людей, наділених “надприродними здібностями”, в процесі ухвалення політичних рішень українськими можновладцями. Згадаймо, наприклад, сумнозвісного лікаря “Пі” Андрія Слюсарчука. Міфи, якими “обростає” життєвий шлях політичного лідера, свідчать про те, що “людина з народу” здатна на вчинки, які не під силу звичайній людині, що дає йому право претендувати на лідерські позиції в групі.

Підпорядкування активності більшості членів громади спільній меті вимагало координації фізичної і розумової активності як шляхом зовнішнього обмеження свободи дій людини, що свого часу породило феномен рабства, так і шляхом ідеологічного впливу, що було набагато продуктивнішим з погляду управління. *Віра в спільну ідею* виявилася потужною консолідаційною силою, яка без штучного обмеження свободи скеровувала активність групи людей у певне річище. Груповий лідер має повноваження виносити на розгляд громади окремі питання, які стосуються меж його компетенції [8]. Громадська думка в цьому випадку формується як реакція “схвалення” чи “осуду” – публічно розголошеної інформації. У полі громадської думки можуть обговорюватися питання, які не стосуються особистого блага окремо взятого члена громади. Це підтверджує тезу про те, що народжуються вони не в лоні колективного свідомого, а в процесі розумової діяльності окремої людини чи обмеженого кола людей, які вміло озвучують те, чим живе народ.

Політичний вибір передбачає добровільну згоду суб'єкта соціальних відносин на делегування групі людей (політичній еліті) права здійснювати державне керівництво в різних сферах життєдіяльності. Право вибору дає людині можливість відчувати свою причетність до політичного процесу, управління життям країни, громади, міста, територіальної спільноти. Е. Ф. Зеєр основною проблемою особистісного розвитку вважає тотальне невміння вибирати та відповідати за свій вибір [7].

У дослідженні, яке проводилося на території Житомирської і Вінницької областей, взяли участь 237 осіб юнацького віку (студенти 2–3-го курсів віком 18–21 рік). Процедура дослідження передбачала письмове анонімне опитування напередодні (25 вересня – 6 жовтня) позачергових парламентських виборів 2014 р. Опитувані мали відповісти на два запитання:

- 1) Якби вибори до Верховної Ради відбулися сьогодні, то за кого скоріше за все Ви б голосували?
- 2) Що вплинуло на Ваш політичний вибір? Оберіть, будь ласка, не більше трьох із запропонованих варіантів відповіді.

Відповідаючи на перше запитання, досліджувані мали обрати із запропонованого переліку одну з політичних сил: ВО “Батьківщина”, Радикальна партія Олега Ляшка, Громадянська позиція, Комуністична партія України, Народний фронт, Блок Петра Порошенка, ВО “Свобода”, Самопоміч, Партія регіонів, партія “За мир та процвітання”. Список партій та блоків, які містив опитувальник, формувався з урахуванням реального розподілу політичних сил у країні. До запропонованого списку увійшли як партії і блоки, які реально брали участь у передвиборних перегонах, так і ті, які вибули з передвиборної боротьби через низький рівень народної довіри (Партія регіонів) або ж зовсім не виявили себе на

політичній арені України (партія “За мир та процвітання”). У межах другого запитання досліджувани мали можливість обрати щонайбільше три з десяти запропонованих мотиваційних чинників, які вплинули на їхні політичні вподобання. Список мотиваційних чинників формувався на основі частотного аналізу результатів опитування. Воно було спрямоване на вивчення основних орієнтирів, якими керуються молоді люди в процесі політичного вибору. Виявилося, що на політичний вибір студентської молоді впливають найбільшою мірою такі мотиваційні чинники:

- відстоювання інтересів народу (64% від загальної кількості досліджуваних);
- патріотизм та розвиток національної ідеї (53%);
- наявність розгорнутої програми з подолання економічної кризи (23%);
- відсутність корупції (19%);
- мій вибір має випадковий характер (18%);
- особи політиків, представлених у списках партії (16%);
- прозорість та незаангажованість діяльності політиків (14%);
- партію підтримує більшість людей, яких я знаю і думка яких для мене є цінною (11%);
- попередні заслуги партії, її внесок у розвиток країни (10%);
- привабливість реклами партії, ефективність рекламних образів (3%).

(Примітка: Сума перевищує 100%, оскільки респонденти мали можливість обирати кілька варіантів відповіді.)

Як видно з результату аналізів мотиваційних чинників політичного вибору студентства напередодні парламентських виборів 2014 р., головним аргументом на користь підтримки тої чи іншої політичної сили є *відстоювання інтересів народу*. У масовій свідомості політичний лідер асоціюється насамперед з персоною, здатною захистити права та свободи інших людей, стати на захист народу в боротьбі з “ворогом”. У соціальному середовищі створюється образ лідера-захисника, який завдяки своїм надприродним здібностям і феноменальним можливостям спроможний захистити людей від усіх негараздів.

На думку Т. Адорно, у суспільстві споконвіку існує низка соціально-рольових утворень, які користуються беззаперечною довірою в пересічних членів спільноти [2]. Так, психологічна роль “батька” (“матері”) має особливі традиційні форми взаємодії між ним (нею) і його (її) дітьми. Ця роль, стверджує А. Адлер, передається через покоління за допомогою низки трюїстичних тверджень: “батько в сім’ї – голова”, “батька потрібно поважати”, “батько своїх дітей не покине” [1].

Патерналістичні системи державного управління мають усі ознаки авторитаризму: підтримка культу особистості керівника (“батька”), безза-

перечне визнання правдивості та доцільності його діяльності, лояльність до окремих дій та оцінка його діяльності через упровадження специфічних моделей сприймання (“усе, що робить керівник, – на користь народу-ві”; “лідер захистить нас від ворога”). Потреба у відстоюванні інтересів народу загострюється в разі виникнення реальної небезпеки агресії з боку ворожого “вони” і, що трапляється частіше, у випадку формування колективного почуття страху та панічних настроїв засобами масової інформації. В умовах протистояння з ворогом народ може багато пробачити своєму лідерові, у тому числі низький рівень життя, відсутність нормальних умов існування та лобювання власних інтересів, що подається як турбота про загальне благо. Не секрет, що в авторитарних системах державного управління, які базуються на побудові уявної чи реальної опозиції деякому “зовнішньому ворогові”, рейтинг народної довіри до керівництва країни наближається до стовідсоткової позначки.

Не менш важливим мотиваційним чинником (на нього вказали 53% респондентів) виявилася *патріотична спрямованість політичної сили і розвиток національної ідеї*, яку підхопили більшість політичних сил на тлі протистояння країни збройній агресії східного сусіда. Обираючи політичну силу, пересічні громадяни шукають те об’єднання, яке відповідає основним ознакам спільності на рівні групового “ми”. Юнацький вік є найбільш сензитивним для формування его-ідентичності; і якщо донедавна в системі особистісної самоідентифікації ролі позиції “українця”, “патріота” чи “громадянина України” залишалися менш помітними серед інших ролєвих ідентифікацій, то на тлі протидії зовнішньому ворогові саме вони стали диспозиційною основою групової інтеграції. Партійні списки політичних партій та блоків наповнюються “людьми з народу”, які у 2014 р. були представлені особами командирів добровольчих батальйонів, борців за свободу, політв’язнів, котрі популяризують ідею “всеукраїнського об’єднання” заради миру.

Деяко меншу мотиваційну силу мають чинники, пов’язані з *промисловим розвитком суспільства та подоланням економічної кризи (23%) і боротьбою з корупцією (19%)*. Це свідчить про те, що центр суспільної домінантності в переддень виборів змістився на схід країни. На тлі бойових дій проблеми особистого добробуту і якості життя стають другорядними та менш актуальними. Але, зауважимо, не всі представники молоді є самостійними суб’єктами економічних відносин, що робить далекими для них проблеми, пов’язані з матеріальним виробництвом та корупцією.

Значна частина досліджуваних (18%) пов’язує свій вибір з *випадковими обставинами*: подобається назва політичної сили або ж вибір робиться за принципом “точно не за цих”.

Менший вплив на політичний вибір молоді мають чинники, пов’язані з прозорістю та незаангажованістю діяльності політиків (14%);

особами, представленими в партійному списку (16%), та попередніми заслугами політичної сили (10%). Найменше молоді люди орієнтуються на рекламну активність політиків у процесі виборчих перегонів, що свідчить про значний ступінь недовіри до цих осіб (3%).

Результати дослідження політичних уподобань студентської молоді показують, що більшість юнаків і дівчат віддають перевагу Блокові Петра Порошенка (39%) та Радикальній партії Олега Ляшка (25%); менш популярними є ВО “Батьківщина” (10%) та ВО “Свобода” (7%). Ще нижчий рейтинг довіри до таких політичних партій та блоків, як Громадянська позиція (Анатолій Гриценко) (5%), Народний фронт (5%), партія “За мир та процвітання” (5%), Партія регіонів (2%), Самопоміч (2%). “Нульовий” рейтинг має Комуністична партія.

Цікавим видається той факт, що 5% досліджуваних на позачергових парламентських виборах ладні віддати свій голос за партію “За мир та процвітання”, яка, власне, ніколи не існувала в політичному просторі України та була внесена в загальний список, аби перевірити усвідомленість та зваженість політичного вибору сучасної молоді. Політичний неймінг є дієвим інструментом впливу на масову свідомість пересічних громадян, які оцінюють політичні сили часто лише за зовнішніми атрибутами, хаотично вихопленими з інформаційного потоку. Назва політичної партії – це перше, на що звертає увагу і що оцінює та критикує людина, і якщо ця назва хоч якоюсь мірою асоціюється з намірами партії працювати на загальне благо, яке в переддень парламентських виборів у більшості асоціюється з “миром”, “добробутом” та “процвітанням”, то вона може розраховувати на додаткові відсотки виборчої прихильності та місця в парламенті, вважає О. Г. Конфісахор [9].

Феноменом українського соціокультурного простору є несформованість політичної традиції як такої. Порівняно з політичними системами країн Заходу, де існує історична традиція політичної діяльності, на політичній арені України з періодичністю в п’ять років з’являються і зникають політичні об’єднання. Щоправда, зникають їхні назви та ідейні переконання – не зникають люди, які можуть протягом свого політичного життя стояти “як по праву, так і по ліву руку короля”.

Віддаючи свій голос за політичну партію, людина намагається отождентити себе із соціальною групою, яка вже має певні можливості чи ресурси та може реально щось змінити чи долучитися до боротьби за громаду. У людей на підсвідомому рівні зберігається прагнення до об’єднання із сильною більшістю, лідер якої буде відстоювати їхні інтереси та персонально відповідає за “щасливе майбутнє”. Результати соціологічних опитувань напередодні виборів оприлюднюються для того, щоб зорієнтувати цільову аудиторію на певну більшість, яка відображає інтереси окремих груп населення (наприклад, політична більшість, яка пред-

ставляє інтереси жителів Донбасу, чи політична більшість, яка лобює інтереси працівників аграрного сектору економіки). З цих позицій можна зрозуміти причини значного відхилення результатів опитування електорату окремими соціологічними агентствами, які суттєво додають відсотків у рейтинг популярності окремих кандидатів та політичних партій порівняно із загальноновизнаними національними опитуваннями. Не визначившись у політичних уподобаннях, частина населення в останній момент може зробити свій вибір на користь політичної більшості, яка буде привабливою лише тому, що підсвідомо асоціюється із “силою” (фізичною, економічною, психологічною), яка здатна стати на захист особистих інтересів пересічних громадян, – порівняно з “меншістю”, яка може сприйматися як незахищена і вразлива. Свобода волі для пересічних людей – це насамперед можливості та права; незначна частина людей усвідомлює, що можливості передбачають ще й обов’язки. Страх перед обов’язками змушує людей перекладати увесь тягар своєї долі на чужі плечі. Загальна невизначеність у суспільстві залишає людям останню надію на те, що прийде “хтось”, хто зробить їхнє життя кращим; люди звикають жити думкою про “недалеке колись”, у якому буде краще, ніж сьогодні. Віра в “щасливу долю” формує ставлення до політичного вибору як своєрідної лотереї, у якій удача може нарешті усміхнутися, і якщо цього не трапляється – суспільна маса вчергове вірить, що нова влада буде кращою, ніж попередня, а новий “месія” нарешті зробить їх щасливими.

Висновки. Результати нашої роботи мають дискретне значення; їх не можна екстраполювати на виборчу поведінку молоді в перспективі, але на їх основі можна сформулювати низку констатацій і припущень. З огляду на інтенсивні процеси консолідації з європейською спільнотою можна говорити про формування соціально-групових диспозицій на рівні “и” – європейська спільнота – і “вони” – радянське минуле, що відобразатиме ідеологію тих політичних сил, які беруть участь у парламентських виборах (молодь здебільшого підтримує політичні сили проєвропейського спрямування). В арсеналі дієвих засобів політичного впливу на українців досі ефективними залишаються маніпулятивні технології, пов’язані з політичним неймінгом, які схиляють виборців до підтримки групової більшості, а не тієї групи людей, які реально здатні здійснювати ефективне державне управління.

Незважаючи на домінування серед мотиваційних чинників політичного вибору студентської молоді патріотичних і національних ідей, спрямованих на відстоювання інтересів народу, досі тут значну роль відіграють зовнішні чинники, а не внутрішні ідеологічні переконання. Політичний вибір молоді часто-густо здійснюється на основі ситуативної симпатії до політика, проте, як показали результати проведеного нами

дослідження, здебільшого цей вибір є виявом не підтримки якоїсь політичної сили, а опозиції щодо іншої (“точно не за цих”).

У перспективі плануємо визначити психологічні детермінанти формування соціально-рольової диспозиції “ми-вони” та ефективності її реалізації в процесі виборчих перегонів.

Л і т е р а т у р а

1. *Адлер А.* Понять природу человека / Альфред Адлер. – СПб. : Академический проект, 1997. – 256 с.
2. *Адорно Т.* Исследование авторитарной личности / Теодор В. Адорно. – М. : Астрель, 2012. – 480 с.
3. *Богомолов А. С.* Английская буржуазная философия XX века / Богомолов Алексей Сергеевич. – М. : Мысль, 1973. – 317с.
4. *Боришевський М. Й.* Особистість у вимірах самосвідомості : [монографія] / М. Й. Боришевський. – Суми : Вид. будинок “Еллада”, 2012. – 608 с.
5. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади : монографія / Вадим Васютинський. – К. : Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
6. *Головаха Е. И.* Политический выбор молодежи Украины / Е. И. Головаха // Проблемы політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН. – К., 2001 – Вип. 3 – С. 174 – 178.
7. *Зеер Э. Ф.* Психология профессионального развития / Э. Ф. Зеер. – М. : Академия, 2009. – 240 с.
8. *Кириченко В.* Психологія інформаційної діяльності : навч. посіб. / Віктор Кириченко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2014. – 130 с.
9. *Конфисахор А. Г.* Психология власти / А. Г. Конфисахор. – 2-е изд., перераб. и доп.–СПб. : Питер, 2004. – 235 с.
10. *Лурье С. В.* Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы : учеб. пособие для вузов / С. В. Лурье. – 2-е изд. – М. : Академический проект : Альма Матер, 2005. – 624с. – (“Gaudeamus”).
11. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 232 с.
12. *Почепцов Г. Г.* Имиджеология / Г. Г. Почепцов. – К. : Ваклер, 2004. – 576 с.
13. *Титаренко Т. М.* Розуміння та інтерпретація особистого досвіду / Т. М. Титаренко // Проблемы психологічної герменевтики : монографія / [за ред. Н. В. Чепелевої]. – К. : Міленіум, 2004.–С. 149–180.
14. *Хайдеггер М.* Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер. – [сост., пер. с нем. и коммент. В. В. Бибихина]. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
15. *Ясперс К.* Психологія світоглядів / Карл Ясперс ; [з нім. пер. О. Кислюк, Р. Осадчук]. – К. : Юніверс, 2009. – 464 с.

R e f e r e n c e s

1. Adler, A. (1997). *Ponyat prirodu cheloveka* [Understanding human nature]. – St. Petersburg : Akademicheskii proekt Publ. (rus).
2. Adorno, T. (2012). *Issledovanie avtoritarnoy lichnosti* [The authoritarian personality]. Moscow : Astrel Publ. (rus).

3. Bogomolov, A. S. (1973). *Angliyskaya burzhuznaya filosofiya XX veka* [English bourgeois philosophy of the XXth century]. Moscow : Mysl Publ. (rus).
4. Boryshevskiy, M. Y. (2012). *Osobistist u vymirakh samosvidomosti* [Personality in self-awareness dimensions]. – Sumy : Yellada Publ. (ukr).
5. Vasiutynskiy, V. O. (2005). *Interaktsiina psykholohia vlady* [Interactive psychology of power]. Kyiv : Kyiv University of Slavik Studies Publ. (ukr).
6. Golovakha, E. I. Politicheskiy vybor molodezhi Ukrainy [Political choices of Ukrainian youth]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Issues of political psychology and its role in the development of the Ukrainian state], Issue 3, pp. 174–178 (rus).
7. Zeer, E. F. (2009). *Psikhologiya professionalnogo razvitiya* [Psychology of Professional Development]. – Moscow : Akademiya Publ. (rus).
8. Kyrychenko, V. (2004). *Psykholohiia informatsiinoi diialnosti* [Psychology of informational activities]. Zhytomyr : Publ. of Zhytomyr State University named after Ivan Franko (ukr).
9. Konfisahor, A. G. (2004). *Psikhologiya vlasti* [Psychology of power]. St. Petersburg : Piter Publ. (rus).
10. Lure, S. V. (2005). *Psikhologicheskaya antropologiya: istoriya, sovremennoe sostoyanie, perspektivy* [Psychological Anthropology: History, present status and prospects]. Moscow : Akademicheskii proekt: Alma Mater Publ. (rus).
11. Porshnev, B. F. (1979). *Sotsialnaya psikhologiya i istoriya* [Social Psychology and History]. Moscow : Nauka Publ. (rus).
12. Pocheptsov, G. G. (2004). *Imidzhelohiya* [Imageology]. Kyiv : Vakler Publ. (rus).
13. Tytarenko, T. M. (2004). Rozuminnia ta interpretatsiia osobystoho dosvidu [Understanding and interpretation of personal experience]. *Problemy psykholohichnoi hermenevtyky* [Psychological issues of hermeneutics] (pp. 149-180). Kyiv : Mile-nium Publ. (ukr).
14. Haydegger, M. (1993). *Vremya i bytie: ctati i vystupleniya* [Time and Being: Articles and Speeches]. Moscow : Respublika Publ. (rus).
15. Yaspers, K. (2009). *Psykholohiia svitohliadiv* [Psychology of world views]. Kyiv : Yunivers Publ. (ukr).

Кириченко В. В. Политический выбор студенческой молодежи: формирование позиции “за” и “против”

Право политического выбора обеспечивает реализацию базовых экзистенциальных потребностей личности; оно связано с желанием обычного человека быть субъектом государственного управления, ощущать свою причастность к жизни общины. Однако на практике проявление субъектности человека в реализации своих политических прав и обязанностей характеризуется противоречивостью, невысоким уровнем осознанности и осведомленности, о чем свидетельствуют результаты эмпирического исследования мотивационных факторов выбора украинской молодежью политических партий, за которые она голосует во время выборов в парламент страны. Хотя ведущие мотивационные факторы политического выбора студенческой молодежи связаны со способностью субъектов политического процесса отстаивать интересы народа и сплачивать людей вокруг определенной национальной идеи, удельный вес именно внешних ситуативных

факторов выбора, а не внутренних идеологических убеждений является существенным. В процессе политического выбора молодежи задействованы психологические механизмы групповых идентификаций: ориентация на мнение большинства, потребность в лидере как защитнике членов группы, групповая дифференциация на ролевые позиции “мы” и “они”.

Ключевые слова: свобода выбора, политическое сознание, политический выбор, личность, студенческая молодежь.

Kyrychenko V. V. Political choice of college students: formation of “for” and “against” positions

The right to choice provides for the implementation of individual basic existential needs. Political choices are associated with the human desire to be the subject of state government and to be involved in the community life. However, in practice manifestation of human subjectivity in the realization of their political rights and duties is characterized by contradictions, low level of awareness and knowledge, as it turned out from the findings of the empirical research of the motivational factors of youth electoral choice of the Ukrainian political parties at the parliamentary elections. Although leading motivational factors of student political choice are related to the ability of the political subjects to defend people’s interests and unite them around a national idea, the share of external situational factors of choice compared to the internal ideological beliefs is essential. Psychological mechanisms of group identifications providing for the process of youth political choices are the following: orientation to the majority, need for leaders who will be defenders of the group members, group differentiation between role positions of “us” and “them”.

Key words: freedom of choice, political consciousness, political choice, personality, students.

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ І ПСИХОТЕХНОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ

ПСИХОЛОГО-ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ МІФОЛОГЕМ ЯК МЕТОД ПРОТИДІЇ МАНІПУЛЯТИВНИМ МЕДІАТЕХНОЛОГІЯМ

З. С. Карпенко, м. Івано-Франківськ

Стверджується, що інформаційно-психологічна війна як передумова і складник гібридної війни за сучасних умов і технологічних можливостей набуває загрозливих масштабів і призводить до деформації суспільної свідомості внаслідок фальсифікації історичної правди тенденційно налаштованими підвладними вченими, журналістами, ангажованими в конструювання соціальних міфологем, витворення віртуальних ідеологем, які настирливо генеруються ЗМІ, насамперед електронними. За ефективний метод протидії маніпулятивним медіатехнологіям визначено метод психолого-історичної реконструкції та раціонального аксіопсихологічного спростування соціальних міфологем як джерела формування деструктивного ідеологічного ландшафту, існування якого “виправдовує”, “освячує” впровадження агресивної тоталітарної парадигми в міжнародні відносини та “надихає” відповідно на агресивні дії. У зв’язку з цим особливо наголошується на відповідальності ЗМІ за створюваний ними інформаційно-пропагандистський контент. На основі дослідження витоків ідеї православного месіанства та політичної доктрини “Москва – Третій Рим” показано, як упродовж щонайменше п’яти століть здійснювалися фальсифікація та містифікація історичних фактів, які витворили міф Росії як справедливої і духовно досконалої імперії. Таким чином доведено, що ключовий соціальний міф, який ретранслюється через різні пропагандистські кліше державними російськими ЗМІ, характеризується всіма притаманними соціальним міфологемам рисами: синкретичністю, структурно-семантичною гетерогенністю, універсальним ригоризмом, парадигмальністю (культурною відповідністю) тощо.

Ключові слова: психолого-історична реконструкція, соціальна міфологема, ідеологема, маніпулятивна технологія, пропаганда, медіасередовище.

Проблема. Постання інформаційного, власне постіндустріального, суспільства зумовило справжню революцію в освітніх технологіях та ви-

сунення на чільне місце електронних засобів масової інформації як новітніх інститутів соціалізації особистості, що конкурують з традиційними. Про переваги і загрози соціалізації в медіасередовищі останнім часом говорять і пишуть дуже багато (О. Т. Баришполец, О. А. Донченко, К. Керделлан, О. А. Ліщинська, М. Маклюен, Л. А. Найдонова, О. В. Петрунько, Г. Г. Почепцов, П. Д. Фролов та ін.). Ми ж спробуємо з'ясувати ті його особливості, що становлять ризики для продуктивної соціалізації особистості в добу тотального поширення інтернет-комунікації.

Насамперед зафіксуємо тезу, що терміном “медіасередовище” П. Вінтерхофф-Шпурк, К. Керделлан і Г. Грезійон означають таке інформаційне середовище, в якому домінує аудіовізуальна інформація, створена за допомогою електронних мас-медіа. О. В. Петрунько наділяє цей термін ширшим змістом, постулюючи, що в результаті “накладання і взаємопроникнення суб’єктивних реальностей окремих індивідів, об’єктивної реальності соціального світу і віртуальної реальності, сформульованої мас-медіа (і дискурсів цих реальностей) утворюється медіасередовище, наповнене множиною смислів, які виникають, існують і функціонують там завдяки спільним зусиллям всіх включених у нього учасників” [9, с. 164]. І хоча таке трактування медіасередовища покладає відповідальність за його насичення і результати споживання на всіх залучених у медійний дискурс суб’єктів, а проте зрозуміло, що первинні тексти – першоджерела, незважаючи на їхні постійні мультиплікації, чинять найбільший освітній, соціалізувальний та маніпулятивно-пропагандистський вплив на реципієнтів.

Отже, якість (достеменний фактологічний зміст) і ціннісна зорієнтованість (екзистенційно-мотиваційна валідність) «першотексту» є зоною особливої відповідальності Автора (вченого-експерта, дослідника-інтерпретатора, журналіста, блогера тощо), бо саме він формує “обсяги апріорних уявлень про явища, з якими аудиторія практично не стикається в повсякденні”. Саме тому існує загроза породження “паразитичних інформаційних ланцюгів” та викривлення реальності, коли “медійна картина світу” визнається достовірною і такою, що заслуговує на довіру більшу, ніж власний досвід [1, с. 325]. Саме з таким феноменом ми маємо справу, коли констатуємо “зомбування” населення Росії маніпулятивними медіа-технологіями тамтешніх ЗМІ.

Зазначена обставина спонукає до експлікації тих чинників медіасередовища, які конструюють його деструктивний контент (про конструктивний, сенсотворчий потенціал медіасередовища тут не йтиметься, хоч він, безумовно, наявний теж). Згаданий контент (зміст) генерується:

- видовищністю презентації аудіовізуального матеріалу (зокрема в спосіб інспірування жаху від споглядання сцен жорстокості і насилля);
- гіперболізованим акцентом на “промивистій деталі” (наприклад, фото жертв катувань і насильницької смерті);

– спекуляцією на глибинних почуттях, релігійних віруваннях, засадничих життєвих прагненнях людей (наприклад, представлення греко-католиків та вірних УПЦ Київського патріархату єретиками і віровідступниками);

– тиражуванням оцінних кліше, етнокультурних стереотипів, абстрактних символів-симулякрів, які штучно прив'язуються до конкретних подій і людей, на кшталт: “жидобандерівець”, “фашист” у розумінні “український патріот”;

– апелюванням до егоїстичних, меркантильних інтересів, комплексу переваг, снобізму, що є показником духовного зубожіння (як-от трансляція переконання: “Це ігри олігархів, нас це не торкається!”), безапеляційне повторення пропагандистських мантр на кшталт “Українська влада маріонеткова і керується держдепом США”, чи такий заголовок інформаційного повідомлення: “Зірка серіалу X похвалилася струнками ніжками”).

Такі аксіологічні настановлення суб'єктів медіасередовища як генераторів тих чи тих текстів патологізують загальний соціологізувальний дискурс, у якому перебуває молоде покоління, ба більше – нерідко спричиняють деформацію ціннісної свідомості дорослих людей унаслідок зміни пропагандистського вектора й агресивного впливу безальтернативних державних ЗМІ. Передумовою і результатом такої деформації є занурення реципієнта медіа в певний колективний міф, умовний ціннісно-цільовий порядок, завдяки чому відбувається селекція значущих фактів і конструювання тенденційної картини світу та образу Я в ньому.

Мета статті: здійснити психолого-історичну реконструкцію (спростування) деструктивних соціальних міфологем, щоб зняти таким чином забрало з ретроградних спроб нав'язати світові новий порядок, який походить із тоталітарних (єкуменічних, етноцентричних та ін.) уявлень про належне (бажане й вигідне) облаштування спільного життя.

Спробуємо здійснити експлікацію міфологічної основи транспективної політичної доктрини Росії як “Третього Риму” [2], цивілізаційна неадекватність і деструктивна сутність якої сповна проявилися в підбурюванні та військово-технічній підтримці сепаратистського руху на українському Донбасі, а до того – у Криму.

За визначенням, “міфологія – тип функціонування культурних програм, що передбачає їх некритичне сприймання індивідуальною і масовою свідомістю, сакралізацію їхнього змісту й неухильність виконання” [6, с. 644]. Структуру міфології утворюють два складники: 1) конститутивний (або інформаційно-змістовий), зокрема легенда про священне походження, подвиги звитязців, образ “світлого майбутнього”; 2) регулятивний, що задає поведінкові матриці, парадигмальні настановлення інтерпретації та передбачає замкнутий цикл ритмічних процедур,

які структурно організують календар, на кшталт президентських і парламентських виборів, партійних з'їздів тощо.

До інтегральних характеристик міфологем належать: 1) глобальність масштабу; 2) синкретичність як зрощення їхніх семантичних, аксіологічних і праксеологічних аспектів, що схоплюється цілісно в акті інтуїції; 3) структурно-семантична гетерогенність (пористість змісту), що дає змогу заповнити брак доказової фактологічної бази фантастичними інтерпретаціями; 4) універсальний ригоризм – повна узгодженість сушого і належного; наприклад, “оголошений” фашистом мусить поводитися як “фашист” (якщо ж таких фактів немає, прогалина заповнюється шляхом вигадування страхітливих історій); 5) парадигмальність у сенсі культурної відповідності; 6) принципова інфінітивність (рецитативність), що вимагає постійної реінтерпретації змісту при збереженні вихідного смислового ядра, яке не підлягає перегляду і критиці; 7) “внутрішнє” настановлення на іманентне розуміння і тлумачення подій та фактів; 8) нормативна фідеїстичність, себто безумовна довіра й безальтернативне прийняття міфу; 9) самосакралізація міфологеми як захисної системи, що регулює поведінку шляхом проєкції та застосування заохочень і покарань, виштовхуючи при цьому аномальну поведінку за межі охопленої цією міфологемою спільноти (до прикладу, переконання щодо експансіоністських зазіхань Заходу, НАТО у сприйнятті пересічних росіян); 10) обов’язковість механізму сакралізації імені (носія міфологічної свідомості), яка проявляється в заявах на зразок: “Ленін – наш вождь і учитель”, “Великий Кормчий” про Мао Цзедуна, аж до “Путін – наше все”; 11) достатність пояснювального потенціалу, що поширюється як на зовнішній щодо міфологеми ареал, так і на внутрішню царину сакраментального досвіду та генерує появу додаткових “мікросвітів”, які підтримують генеральну міфоїдею; 12) іманентна прагматичність – націленість на досягнення реальних результатів, які відповідають колективним уявленням та ідеологічним очікуванням; 13) невідмінний зв’язок з ритуалом. Сучасні соціальні міфологеми переплітаються з релігійною обрядовістю, часто спеціально конструюються з участю ЗМІ, політтехнологів, іміджмейкерів та інших міфорефрансляторів і міфотворців; 14) нереклексивність – відкидання будь-яких спроб незаангажованого аналізу онтологічних підстав міфу; 15) консервативність – міфологема чинить опір проникненню у свій осередок чужорідних елементів та інновацій, що проявляється в боротьбі супроти “ересей”, “викривлення генеральної лінії партії”, підриву “духовних скреп” тощо.

Простежимо становлення цих ознак у соціальній міфології Росії. Дослідники зародження імперської ідеї на теренах середньовічної Московії А. В. Крюков і В. З. Дебенко зазначають, що саме період кінця XV –

початку XVI ст. відіграв визначальну роль в історії Росії та вирішальним чином вплинув на її майбутнє. Саме тоді утворилося і зміцнилося її етно-політичне ядро – незалежна Московська держава – і виникли протиріччя й проблеми, які надовго визначили стратегію і тактику внутрішньої та зовнішньої політики нового суспільного організму, що розвивався по специфічній траєкторії [5].

Зародження самодержавства, територіальні зазіхання новоутвореної держави потребували ідеологічного обґрунтування, яке мало б довести історичну визначеність необмеженої влади московських правителів та їхніх територіальних претензій. Ключова роль у виробленні цієї політичної доктрини належить “Сказанию о князьях Владимирских” і теорії “Москва – Третій Рим”, які виводили родовід московських правителів від римських імператорів і проголошували їх “єдиними оборонцями” православної віри [8]. Поява “Сказания...” і теорії “Третього Риму” була ініційована іосифлянським напрямком церковників, які мали за мету відстояти незалежність Московської держави від Ватикану, відвернути московських князів і дворян від намірів секуляризації церковних земель, переключити їхню ініціативу на зовнішню експансію.

Зокрема, “Сказание...” починається з розповіді про поділ землі між нащадками Ноя, перерахування володарів стародавнього світу, серед яких автор (імовірно, Філофей – дискусії щодо авторства й досі тривають) акцентує увагу на діяльності римського імператора Августа, проголошенні його “царем всесвіту”. Далі йдеться про те, що Август поділив свої володіння між нащадками, у тому числі “сроднику своєму Прусу” дав землі в Прибалтиці: “и оттоле до сего времени зовется Прусская земля”. Минув час, і до нащадків Пруса прийшли новгородські послы і запросили до себе князем Рюрика “от рода римського Августа кесаря”. Рюрик зі своїми братами Сінеусом і Трувором прибув до Новгороду й поклав початок роду московських князів – держателів Руської землі. Далі йде розповідь про нащадків Рюрика Володимира Великого і Володимира Мономаха. Автор повідомляє, що, вражений могутністю останнього, візантійський імператор Костянтин Мономах надіслав до київського князя послів, котрі принесли йому хрест “от древа”, на якому був розп’ятий Христос, і “вінець царський” та інші подарунки. “И от того времени, – пише автор «Сказания...», – князь Великий Владимир Всеволодович наречеся Мономах, царь великий Русия”. Згодом цим вінцем вінчалися нащадки Володимира Мономаха володимирські і московські князі. Завершується твір засудження Візантії за те, що вона “отпадоша” від православної віри. Насправді ж згаданий вінець – ця регалія російського самодержавства – є виробом середньоазійських майстрів, і призначався він татарському ханові в 1330-х роках. У 1472 р. великий московський князь Іван III Васильович узяв за жінку племінницю останнього візантійського імператора Софію (Зою),

котра виховувалася вже в Римі. Вона прибула до Москви зі своїм почтом і справила великий вплив на внутрішнє життя великокняжого двору. Саме грекам, які прибули із Софією, належить ідея “перехрестити” шапку, доповнивши її хрестом і пов’язавши з візантійським імператором Костянтином Мономахом. Як бачимо, корона московських царів нічого спільного з київським князем Володимиром Мономахом не має [7, с. 50]. Шапка перетворилася на символічний ідеологічний міст між Руссю з центром у Києві і Московською державою.

Соціальна міфологема про “священне” походження московської монархічної династії доповнюється теорією, а по суті ідеологією “Москва – Третій Рим”, яка обґрунтовується у творах монаха-іосифлянина псковського Елеазарова монастиря Філофея. Це “Послание на звездочетцев”. Тут та в інших творах Філофей подає своє бачення світової історії. На його думку, історія людства – це процес утворення, розвитку і занепаду світових царств, зміни яких визначені Богом. Першим царством, буцімто, був Давній Рим, який загинув через латинську ересь. Другим Римом стала Візантія зі столицею Константинополем. Проте і цей, другий, Рим пішов на угоду з “латинянами”, визнавши Флорентійську унію (1439 р.), за що був приречений на загибель. Центром збереження православно-християнської віри, “Третім Римом”, стає Москва та її правителі. При цьому Філофей не обмежується наділенням московського великого князя і його держави роллю єдиних вселенських захисників християн. Він прогнозує: “...яко два Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти”.

Створена Філофеєм міфологема богообраності Москви та її правителів, їхньої особливої ролі в християнському світі набула згодом численних прихильників у панівному стані, різних соціальних верствах населення; сприяла формуванню у росіян месіанських переконань у тому, що саме “Росія покликана бути останньою оборонницею православ’я” [4; 10, с. 496]. Незважаючи на всі відмінності релігійного і світського характеру, яких набували в усі часи ідеї “Третього Риму”, вони приваблювали московських очільників універсалізмом, можливістю ідеологічного обґрунтування своєї імперської політики в будь-який час і в широкому діапазоні дій. До числа перших найпомітніших військово-політичних кроків, здійснених в результаті “інфікування” цією міфологією Московії, а пізніше Росії належать: загарбницькі війни Москви з Литвою, у складі якої були й українські землі, під фальшивим приводом своїх “споконвічних прав” на “київську спадщину”, підкорення Казанського (1552 р.) й Астраханського (1558 р.) ханств під виглядом потреби навернення в “істинну віру”, а насправді пограбування місцевих еліт і насадження при владі московських ставлеників, 25-річна Лівонська війна (1558–1583 рр.), мотив якої виходив з переконання Івана IV Грозного, що, мовляв, ще з часів Ярослава Мудрого вся Лівонська земля “наша”, тощо. Чи варто тепер у

контексті цих “аргументів” дивуватися екзальтованій риторичі сучасних поборників концепції “русского мира”, що “Крым наш” і це не підлягає обговоренню, оскільки “за вуха” притягаються чергові фантазмагоричні аргументи, які не мають жодного стосунку до історичної правди?

Особливе місце в шерезі цих подій займає приєднання Правобережної України до Московського царства в 1654 р., відомого в радянській історіографії під назвою “возз’єднання України з Росією”. Останнє привело також до самочинного приєднання Української церкви до Московського патріархату, тоді як до 1448 р. Московська церква підпорядковувалася Київській митрополії і тільки у згаданому році проголосила себе автокефалією. Протягом 141 року московська церква була неканонічною, і лише в 1589 р. Москва вибирає власного патріарха, заручившись згодою Вселенського патріарха і використавши стан занепаду Візантії.

Попри численні факти, здатні пролити світло на істинну мету згаданих і багатьох інших історичних подій, російські, а пізніше й радянські історики обстоювали погляд на нібито прогресивну, загалом цивілізаторську і культуртрегерську роль Москви як “збирача руських земель”, а також твердження про відповідність експансіоністської політики Московії, Росії, а згодом і Радянського Союзу корінним інтересам та сподіванням населення повністю захоплених держав, а також анексованих територій інших держав.

Висновки. Психолого-історична реконструкція соціальних міфологем свідчить про породження ними окремих часткових ідеологем, так би мовити, на злобу дня. При цьому деструктивні ідеологеми репрезентують суб’єкт-об’єктне ставлення певного соціуму (держави) до великих аутгруп з погляду їхньої користності для досягнення власних інтересів і є типовими для тоталітарних соціумів. Конструктивні ідеологеми засновані на культурі толерантності і поваги до гідності інших та є зразком суб’єкт-суб’єктного ставлення, притаманного демократичним соціумам. Деструктивні ідеологеми стають, зокрема, зняряддя ведення інформаційно-психологічної війни проти визначеного авторитарною владою зовнішнього ворога і живляться негативною енергією конфлікту; конструктивні ідеологеми спонукають до співпраці та взаємодопомоги, становлячи миролюбну гуманістичну альтернативу військовій силі, політичному диктату, економічному шантажу й аморальному етноцентризму.

У наші дні медійна міфотворчість стає провісником й ефективним чинником гібридної війни та послуговується примітивними механізмами соціально-психологічного впливу – навіюванням, емоційним зараженням, наслідуванням на основі афективного уподібнення тощо. Відтак усвідомлення і протидія маніпулятивним медіатехнологіям у спосіб реконструкції й когнітивного спростування деструктивних соціальних міфологем є нагальним завданням соціальної та політичної психології [3].

Л і т е р а т у р а

1. *Бутиріна М. В.* Стереотипи масової свідомості: особливості формування та функціонування у медіасередовищі : монографія / М. В. Бутиріна. – Дніпропетровськ : Слово, 2009. – 368 с.
2. *Дугин А.* Основы геополитики: геополитическое будущее России / А. Дугин. – М. : Арктогея, 1997. – 608 с.
3. *Карпенко З. С.* Формування мобілізаційної готовності українського суспільства до протидії зовнішній агресії / З. С. Карпенко // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 19–20 лютого 2015 р.). – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 187–190.
4. *Кінан Е.* Російські історичні міфи / Е. Кінан. – К. : Критика, 2001. – 284 с.
5. *Крюков А.* Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV–XVI століть: ідеологія, політика, практика / А. Крюков, В. Дебенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 74 с.
6. *Можейко М. А.* Мифология / М. А. Можейко // Всемирная энциклопедия: Философия / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ; Минск : Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 644–647.
7. *Нестайко О. В.* Великі міфи імперії: втеча від власної ідентичності / О. В. Нестайко. – Львів : Афіша, 2003. – 128 с.
8. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. – М. : Худ. лит., 1986. – 276 с.
9. *Петрунько О. В.* Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі : монографія / О. В. Петрунько. – Полтава : Укрпромторгсервіс, 2010. – 480 с.
10. *Тойнби А. Дж.* Постигжение истории. Сборник / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

Reference

1. Butyrina, M. V. (2009). Stereotypy masovoi svidomosti: osoblyvosti formuvannia ta funktsionuvannia u mediaseredovyshchi [Stereotypes of mass consciousness: the peculiarities of the formation and functioning in the media environment]. Dnipropetrovsk: Slovo Publ. (ukr).
2. Dugin, A. (1997). Osnovy geopolitiki: geopoliticheskoe budushchee Rossii [Foundations of geopolitics: geopolitical future of Russia]. Moscow: Arktogeya Publ. (rus).
3. Karpenko, Z. S. (2015). Formuvannia mobilizatsiinoi hotovnosti ukrainskoho suspilstva do protydii zovnishnii ahresii [Formation of mobilizational readiness of the Ukrainian society for combatting the foreign aggression]. *Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiiakh zhyttia: materialy I Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (Sumy, 19–20 liutoho 2015 r.)* [Personality in crisis and emergency situations life: materials of the 1st international scientific conference (Sumy, February 19–20, 2015)] (pp.187–190). Sumy: Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (ukr).
4. Kinan, E. (2001). *Rosiiski istorichni mify* [Russian historical myths]. Kyiv: Krytyka Publ. (ukr).

5. Kriukov, A. (1997). *Imperska ideia v Moskovskii derzhavi naprykintsi XV–XVI stolit: ideolohiia, polityka, praktyka* [The imperial idea in the Moscow state at the end of the 15th-16th centuries: ideology, politics, practice]. Ivano-Frankivsk: Plai Publ. (ukr).
6. Mozheiko, M. A. (2001). *Mifologiya* [Mythology]. *Vsemirnaya entsiklopediya: Filosofiya* [The World Encyclopedia: Philosophy]. Moscow: AST Publ.; Minsk: Harvest, Sovremennyy literator Publ. (rus).
7. Nestaiko, O. V. (2003). *Velyki mify imperii: vtecha vid vlasnoi identuchnosti* [Great myths of the empire: an escape from self identity]. Lviv: Afisha Publ. (ukr).
8. *Pamyatniki literatury Drevney Rusi. Vtoraya polovina XVI veka* [Monuments of the literature of the Ancient Rus. The second half of the 16th century] (1986). Moscow: Artistik literature Publ. (rus).
9. Petrunko, O. V. (2010). *Dity i media: sotsializatsiia v ahresyynomu media-seredovyshchi* [Children and the media: socialization in the aggressive media environment]. Poltava: Ukpromtorhservis Publ. (ukr).
10. Toinby, A. Dzh. (1991). *Postizhenie istorii. Sbornik* [Comprehension of history. Collection]. Moscow: Progress Publ. (rus).

Карпенко З. С. Психолого-историческая реконструкция социальных мифологем как метод противодействия манипулятивным медиатехнологиям

Утверждается, что информационно-психологическая война как предпосылка и составляющая гибридной войны в современных условиях и при имеющихся технологических возможностях приобретает угрожающие масштабы и приводит к деформации общественного сознания вследствие фальсификации исторической правды тенденциозно настроенными подвластными учеными, журналистами, ангажированными в конструирование социальных мифологем, производство виртуальных идеологем, которые настойчиво генерируются СМИ, в первую очередь электронными. Как эффективный метод противодействия манипулятивным медиатехнологиям определен метод психолого-исторической реконструкции и рационального аксиопсихологического опровержения социальных мифологем как источника формирования деструктивного идеологического ландшафта, существование которого “оправдывает”, “освячивает” внедрение агрессивной тоталитарной парадигмы в международные отношения и “вдохновляет” соответственно на агрессивные действия. В связи с этим особенно подчеркивается ответственность СМИ за создаваемый ими информационно-пропагандистский контент. Путем исследования истоков идеи православного мессианства и политической доктрины “Москва – Третий Рим” показано, как в течение не менее пяти столетий осуществлялись фальсификация и мистификация исторических фактов, что позволило создать миф России как справедливой и духовно совершенной империи. Таким образом доказано, что ключевой социальный миф, который ретранслируется посредством различных пропагандистских клише государственными российскими СМИ, характеризуется всеми свойственными социальным мифологемам чертами: синкретичностью, структурно-семантической гетерогенностью, универсальным ригоризмом, парадигмальностью (культурным соответствием) и т. п.

Ключевые слова: психолого-историческая реконструкция, социальная мифологема, идеологема, манипулятивная технология, пропаганда, медиасреда.

Karpenko Z. S. Psychological and historical reconstruction of social mythologemes as a method of countering manipulative mediatechnologies

Informational and psychological war as a prerequisite and component of a hybrid war under modern conditions and technological capabilities becomes rampant and causes deformations of public consciousness because of falsification of the historical truth by biased subject scientists, journalists, engaged in designing social mythologemes, creation of virtual ideologemes that are persistently generated by the media, now primarily electronic. Effective method of combatting manipulative media technologies is offered. It is the method of psychological and historical reconstruction and rational axiopsychological refutation of social mythologemes as a source of destructive ideological landscape formation, existence of which “justifies”, “sanctifies” and “inspires” the implementation of aggressive totalitarian paradigm into international relations. This article emphasizes the responsibility of the media for the informational and propagandistic content generated by them. Through the study of the origins of the idea of orthodox messianism and political doctrine “Moscow is the Third Rome” it is shown how the falsification and mystification of historical facts which elaborated the myth of Russia as a just and spiritually perfect empire were carried out over at least five centuries. Thus it is proved that the key social myth being relayed through various propagandistic clichés by the state Russian media is characterized by all social mythologemes inherent features: syncretic, structural and semantic heterogeneity, universal rigorism, paradigmatic (cultural conformity) and so on.

Key words: psychological and historical reconstruction, social mythologeme, ideologeme, manipulative technology, propaganda, media environment.

КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПСИХОТЕХНОЛОГІЙ СУЧАСНОЇ ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ ВІЙНИ

В. В. Зеленін, м. Київ

Представлено огляд культурно-антропологічних джерел як світоглядної основи психотехнологій сучасної інформаційно-психологічної війни. Одна з провідних тенденцій інформаційно-пропагандистських спрямувань (mainstreams) ХХ – початку ХХІ ст. розглядається як активізація у віртуальному та медійному просторі нової політичної реальності, коли політичні суб'єкти (народи, нації, держави чи цивілізації) намагаються експансивно підсилити свій вплив за допомогою використання ціннісних культурно-антропологічних одиниць інформації (цМемів), тобто певної сукупності ціннісних ідеологем та культурно-антропологічних брендів. Обстоюється думка про значення господарсько-культурних типів етногенезу як можливих культурно-антропологічних джерел цМемів, які використовуються в психотехнологіях сучасної інформаційно-психологічної війни. Висвітлено ключові розбіжності аксіом доктринальної легітимізації світоглядної реальності трьох основних господарсько-культурних типів етногенезу, а саме: інформаційно-пропагандистська експансія землеробів відбувається за допомогою таких цМемів, як “включення до складу” й “облаштування”, насамперед земель та укладу життя; кочівників – як “захоплення” та “поширення” впливу на простір життя людини; збирачів-мисливців – як “привласнення” території й “перетворення” (включно аж до галюцинацій) думок, ідей, загалом реальності.

Ключові слова: інформаційно-психологічна війна, психотехнології, цМем, культурно-антропологічні джерела.

Інформаційна війна є основним засобом сучасної світової політики і економіки, домінуючим способом досягнення політичної, фінансової та економічної влади.

І. М. Панарін

Проблема. Природа й сутність військово-політичної агресивності має детермінуватися не лише експліцитними етногенетичними особливостями поведінки і мислення *Homo sapiens* або соціально-економічними законами, а й імпліцитно включає в себе суспільні імперативи, що прийшли з прадавніх часів культурно-історичного минулого, формувалися нинішньою цивілізацією від самого її початку. Так, соціальна антропологія – наука про людство та його культуру, аналізуючи продукти соціальних груп, зокрема й складові системи їхнього світобачення, інтерпретації дій-

ності, віри та цінностей, виокремлює для практики інформаційно-пропагандистської війни цМемі¹ [1; 7] – реліктові антропологічні стереотипи, що задають репертуар психотехнологій конкурентної боротьби ідеологем у медійному та віртуальному просторі. Це відбувається шляхом *аксіоматичної доктринальної легітимації*, коли певна людська спільнота протягом свого етногенезу апріорно звикла вважати якийсь політичний стан речей у світі правильним, законним, моральним. Інакше кажучи, маси вважають щось істинним, моральним, реальним і легітимним, свідомо чи несвідомо висуваючи як беззаперечні аргументи і докази “правоти” свої унікальні звичаї і правила – власну неповторну традиційну й новітню культуру як сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених протягом історії своєї нації (етносу, народу). Проте такі “докази правоти” є водночас і запорукою програшу в сучасній глобальній інформаційній війні.

У новітньому інформаційно-пропагандистському двобої стратегічно перемагає політичний суб’єкт, якому вдасться змусити супротивника перейти саме до такого ієрархічного доктринально-оціночного ставлення – визнати, що якісь культурно-цивілізаційні цінності є меншовагісними щодо інших. І не важливо, чи буде той, хто програє, вважати більш цінною свою чи чужу культуру. Сьогодні держава, що намагається в глобальному інформаційному просторі своїм дискурсом принизити культуру інших, дуже швидко набуває статусу ізгоя. Саме це відрізняє постмодерністські психотехнологічні принципи пропаганди початку ХХІ ст. від тоталітарної радянської, геббельсівської та інших шкіл пропаганди століття ХХ-го.

У працях українських (Г. Г. Почепцов, Ю. П. Сурмін, О. В. Суший, П. Д. Фролов), російських (Л. В. Воронцова, С. Г. Кара-Мурза, А. В. Манойло, І. М. Панарін, А. І. Петренко, В. Ф. Прокоф’єв, С. В. Ткаченко, Д. Б. Фролов) і багатьох зарубіжних авторів (Г. Ласвелл, К. Стюарт, І. Пленге та ін.) знаходимо опис окремих схем, методів та психотехнологій інформаційної війни. Проте досі не було представлено системного дослідження культурно-антропологічних джерел психотехнологій сучасної

¹ Мем (англ. *memе*; в іншій транскрипції – “мім”) – одиниця культурної інформації, поширювана від однієї людини до іншої за допомогою імітації, навчання тощо. Термін “мем” запропонував учений-етнолог Річард Докінз для опису одиниці культурної інформації, зокрема політичної ідеології, тенденцій моди, музичних форм чи навіть архітектурних стилів. Відповідно, цМемі – ціннісні культурно-антропологічні одиниці; поняття, яке запропонував фундатор *теорії рівнів розвитку людських біопсихосоціальних систем* Клер Грейвс. Він дослідив, яким чином умови життя людей розвивають нові системи цінностей [1] – від напівтваринних, найбільш примітивних цМемів (виживання, безпека, заботи) до духовно-піднесених (гармонія, цілісність, системність, синергія).

інформаційно-психологічної війни. У непростих умовах інформаційної війни¹, яку Україна протягом 2014–2015 років змушена вести проти Російської Федерації, вивчення новітніх підходів і психотехнологій пропаганди стає особливо *актуальним* і своєчасним.

Мета статті: аналіз культурно-антропологічних джерел психотехнологій ведення інформаційно-психологічної війни на прикладах світового та сучасного вітчизняного досвіду.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення низки *завдань*:

- з'ясувати теоретико-методологічні засади феномена інформаційно-психологічної війни як одного з форматів пропагандистського впливу;
- визначити основні тенденції інформаційно-пропагандистських спрямувань (mainstreams) ХХ – початку ХХІ століття;
- розглянути три основні господарсько-культурні типи етногенезу як можливі культурно-антропологічні джерела цМемів психотехнологій сучасної інформаційно-психологічної війни.

Інформаційно-пропагандистська діяльність органів державної та політичної влади, що зародилася ще на ранніх стадіях людської цивілізації як окремі розрізнені операції з релігійного місіонерства чи дезінформування супротивника під час війни, у процесі історичного розвитку зазнала істотних змін і перетворилася на постійний фактор внутрішньої і зовнішньої політики – інформаційно-психологічну війну, яка ведеться перманентно – не тільки у воєнний, а й у мирний час [5; 6; 8]. Цей новий різновид війни на межі ХХ–ХХІ століть став таким, що превалює у протиборстві політичних суб'єктів між собою.

Науково-методологічне уявлення про сутність і закони такої війни стало формуватися ще на початку ХХ ст. Останнім часом зарубіжні (М. Лібіцькі, І. Масуда, У. Найсер, Р. Солсо, Дж. Стейн, Т. Томас, Р. Шафранський, У. Швартоу), вітчизняні (В. В. Зеленін, Г. Г. Почепцов, Ю. П. Сурмін, Н. В. Туленков) та російські (М. О. Брусніцин, М. Л. Волковський, С. М. Гриняєв, І. І. Завадський, С. А. Комов, А. В. Манойло, В. Д. Попов, В. Ф. Прокоф'єв, С. П. Расторгуєв, В. І. Сліпченко, В. Л. Хлин'єв та ін.) спеціалісти з теорії і практики ведення інформаційних війн погоджуються з тим, що інформаційне протиборство поєднує сьогодні технологічні питання захисту інформації від кібератак і промислово-політичного шпигунства з осмисленням глобальних гуманітарно-психологічних і соціально-політичних проблем світоглядно-когнітивних

¹ Так, зокрема, посол США в Україні Джеффри Пайєтт у своєму інтерв'ю 12 травня 2015 року на “Радіо Свобода” зазначив, що Україна програє інформаційну війну РФ.

трансформацій суспільної свідомості [6; 8; 10; 12–14; 16; 18–22]. Тому високий рівень володіння методами і технологіями інформаційної війни для національної медіабезпеки держави важко переоцінити [15; 18].

Незважаючи на велику кількість праць, поняття інформаційно-психологічної війни як феномена політичної культури й поняття політичної психології досі не набуло усталеного значення. Так, деякі з дослідників (Г. Г. Почепцов, В. Ф. Прокоф'єв, С. Г. Кара-Мурза та ін.) у своїх працях зближують поняття інформаційної та психологічної війн [14; 15; 17–20], а дехто (зокрема В. Г. Крисько) навіть визнає їх тотожними: “психологічна війна – це сукупність різних форм, методів і засобів впливу на людей, аби змінити їхні психологічні характеристики (погляди, думки, ціннісні орієнтації, настрої, мотиви, настановлення, стереотипи поведінки), а також групові норми, масові настрої, суспільну свідомість у цілому в бажаному напрямку” [10, с. 8].

Ми, так само розрізняючи інформаційну й психологічну війни як два різних формати інформаційно-психологічної війни, вважаємо сутністю інформаційної війни управління інформаційними потоками, а психологічної – зміну характеристик суспільної свідомості в потрібному напрямку. Таке розуміння визначається, з одного боку, тактичними й стратегічними цілями найбільш впливових політичних суб'єктів, а з другого – культурно-антропологічними тенденціями й векторами розвитку сучасної цивілізації.

Завдяки інтенсифікації інформаційно-психологічного протистояння в умовах глобально-тектонічних зіткнень культурних пластів сьогодні формується нова інформаційно-пропагандистська антропологічна реальність. Початок її позначився в постіндустріальному суспільстві філософською парадигмою постмодернізму, що проголосила толерантність до абсолютно всіх точок зору. Цей період дійде завершення, коли людство з абстрактної науково-філософської сукупності перетвориться на реальний інтерактивний цивілізаційний суб'єкт самоусвідомлення і трансгуманістичного само-перетворення. Однак цей неоднозначний процес має певні тенденції (mainstreams) методологічної зміни психотехнологічної парадигми [3; 4].

Побіжний огляд ключових інформаційно-пропагандистських спрямувань наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. демонструє дві універсальні тенденції трансформації політичної реальності:

- ЗМІ, згодом й інтернет, перебрали на себе функцію легітимації культурно-цивілізаційної дійсності, створивши надпотужний віртуальний і медіапростір як грандіозну арену пропагандистських медіаманіпуляцій;
- інформаційна політика найбільш впливових держав стає дедалі більш глобальною та рясніє масштабними ідеологічно-пропагандистськими експериментами з тотального “створення” масової політичної

свідомості (“світова комуністична революція”, “новий світовий порядок Третього Рейху” (Neuordnung), “культурна революція” (у Китаї в 60-ті роки ХХ ст.), “загальнолюдські цінності”, “світовий (ісламський) тероризм”, “руський мір” тощо).

Проте кожний такий експеримент насправді був (і залишається) спробою-пропозицією монополізувати якомога більшу кількість “користувачів” так само, як це роблять бренди торгових марок або вчиняли так звані світові релігії (християнство, іслам, іудаїзм, буддизм тощо) в минулому: релігійні війни, місіонерська діяльність у колоніях, свята інквізиція в Західній Європі тощо. Адже суттю і наміром будь-якого інформаційно-пропагандистського впливу є влада – її захоплення, утримання й експансія. Задля цього політичні суб’єкти, використовуючи найсучасніші для них технічні засоби інформаційного впливу, створюють та пропагують масштабні ідеологічні доктрини, системно актуалізуючи в цих доктринах групи життєвих цінностей (етичних, моральних, політичних, вітальних, соціальних, релігійних) для формування в суспільній свідомості усіх рівнів та видів цінностей [7, с. 238–259]. Ієрархія цінностей визначає для суспільної свідомості легітимність інтерпретації політики. А згодом політичними суб’єктами вибудовуються ієрархії життєвих цінностей, коли, наприклад, влада СРСР (особливо за часів сталінізму) ставила соціально-політичну мораль “будівника комунізму” (моральні цінності) вище за релігійні погляди (релігійні цінності) чи нині в більшості ісламських країн релігійні цінності визначають суспільну етику й мораль.

У контексті обговорюваної проблеми варто звернутися до класичних праць Густава Лебона, який зазначав, що основою цивілізації є так звана “душа раси”, сформована спадковими епістемологічними накопиченнями. Ця душа є міцною і фактично незмінною та базується на спільності почуттів, інтересів і вірувань [11]. Тому природною тенденцією розвитку цивілізації є їх диференціація, що провокує, з одного боку, взаємне відчуження культур, а з другого – нав’язування “вищими” культурами своїх цінностей “нижчим”. Але це й породжує конфлікти культур, адже, як зазначає Г. Лебон, невластива народу, навіть більш “висока”, культура підриває його моральність і руйнує сформовані століттями цінності, остаточно знищуючи автохтонну культуру.

На розбіжності культурних і релігійних цінностей як передумову конфронтації, агресії, а в результаті – війн і терору звертало увагу багато видатних мислителів другої половини ХХ ст. (Ш. Авіньєрі, Ж. Бодріяр, Д. Гойтинський, К. Даазе, У. Еко, Р. Жирар, Ж. Лакан, В. Лакер, Ж. Ліповецкий, П. Рікер та багато інших) [9]. З. Фройд загалом вважав військово-політичну агресивність своєрідною “хворобою культури” [23].

До кола проблем сучасної політичної психології відносять вивчення генезису цінностей політичних культур та засобів впливу на них [24]. Для цього, зокрема, можуть бути продуктивними ідеї *мемів* і *цМемів*.

Ми визначаємо *мем* як *фіксований інформаційний набір поведінкових інструкцій, соціальних артефактів, ідеологем та ціннісних символів, що передаються від попереднього покоління наступному*. Мемі являють собою елементарні частинки, які можуть поєднуватися в мета-мемі – системні патерни (кластери) мемів. Так, наприклад, психосемантичний ряд поєднання серпа, молота і червоної зірки на червоному прапорі дає символічний мета-мем, який є ціннісним мемом (цМемом) радянського менталітету.

Так само цМемі, поєднуючись між собою, створюють ціннісні орієнтації суспільства. Цінною для аналізу єдності цих психічних феноменів є теорія Клера Грейвза, згідно з положеннями якої певній соціальній системі, певному етапу культурно-історичного розвитку людства притаманний свій набір ціннісних орієнтацій і моделей поведінки, які відображають рівні розвитку глибинних психічних структур представників цих соціальних систем [1]. Кожен із системних рівнів цінностей відображає те, як люди думають (тобто структуру їхніх цінностей та переконань) на протигагу тому, що саме вони думають (тобто змісту їхніх цінностей і переконань). Такі системи цінностей відносять до схем, або, інакше кажучи, методів мислення, а не до тем — змісту цього мислення. Справді, у сучасному світі, абсолютно протилежні, на перший погляд, системи переконань, як, приміром, релігійні погляди ісламських фундаменталістів і так званий безбожний атеїстичний комунізм, структурно є тотожними схемами ціннісних орієнтацій IV рівня за теорією К. Грейвза (див. далі).

Модель К. Грейвза дає змогу не лише окреслити шлях до формування тієї чи тієї ідеологічної системи цінностей, а й через дослідження глибинних структур суспільної свідомості і несвідомого пояснити та передбачити наслідки впровадження цМемів ідеології. Ця модель може пояснити досить широке коло політико-психологічних процесів – від індивідуального вибору особистості, до яких (ідеологічних) цінностей примкнути, аж до процесів міжнародної політичної взаємодії. Різні ціннісні орієнтації визначатимуть мотивацію, розуміння власного призначення, мети і сенсу життя. Також кожна з ціннісних систем має власну технологію змін, зсувів у той чи інший бік, які визначаються впливами контекстів, специфічних для кожної із систем. Так, приміром, тоталітарна ціннісна система впроваджуватиме освіту з абсолютно іншою метою, ніж ліберально-демократична. Політична культура, наука, мистецтво та культура в цілому в тоталітарних режимах дуже відрізнятимуться за структурою і метою (не за змістом) – за ідеологічним сенсом від країн із конкурентною ринковою економікою.

Схеми мислення за К. Грейвзом відображають репертуар відповідей (можливостей вибору) особистості чи групи на вплив сусідніх контекстів. Утім, кожна людина має у власній свідомості свої тезауруси потенційних відповідей, які можуть бути підібрані під контекст чи окрему ситуацію. Чотири рівні з таких систем цінностей (I, III, V, VII) називаються системами *самовираження* особистості, решта (II, IV, VI, VIII) – системами *самопосягати* (самопожертви). Усі системи самовираження базуються на певній формі внутрішньої референції, сфокусованості на Я; системи самопосягати передбачають також певну форму зовнішньої референції, самовіддану орієнтацію на *Ми*.

Стисло охарактеризуємо кожний з рівнів систем життєвих цінностей.

1. *Просте виживання*. Цей початковий рівень системи цінностей суспільної свідомості можна визначити як *реактивно-автоматичний*. Люди з такими цінностями здебільшого розглядають своє життя як безперервну боротьбу за існування. Вони агресивно сприймають будь-які “зазіхання” з боку оточення, жорстко конкурують “за шматок хліба”, намагаючись будь-що знищити “загрозу”. Такий тип цінностей найчастіше трапляється в маргіналізованих спільнотах (у бомжів, жебраків, хронічних алкоголіків, наркоманів, людей, які остаточно духовно зубожіли).

2. *Клан: духи племені*. Тип цінностей – *інтегрально-анімістичний*. На цьому рівні люди шукають соціальної стабільності через відчуття належності до певної соціально-професійної групи. Їхні базові цінності – віддано-активна чи пасивно-приречена самопожертва заради свого “племені”, “вождя” і способу життя предків; цінності орієнтовані на групу – містичні, магічні, племінні, анімістичні. Люди силою захищають життя, якого не розуміють, у них сильна потреба в гуртовій безпеці.

3. *Право сили*. Тип цінностей – *егоцентрично-власницький*. Базові цінності орієнтовані на себе (“до біса всіх інших”). Людині притаманне імпульсивне самовираження; така людина повинна бути на вершині, навіть якщо це веде до конфронтації з оточенням. У людських спільнотах із такою системою цінностей панує брутальний самовпевнений індивідуалізм. Для розуміння суті таких ціннісних систем в інформаційно-психологічній війні можна використати термін “неприхований макіавеллізм”. Це рівень, на якому сильний завжди правий, мислення такого типу сьогодні панує в політизованому суспільстві Російської Федерації, КНДР. У суспільствах і спільнотах з такими системами цінностей домінує агресивне вираження людського прагнення відкрито та безсоромно, за будь-яку ціну, “мати” те, що забажається; жодні правові, моральні чи етичні норми не вважаються адекватними. Тут царює груба влада авторитетно-кримінальних “понять”. Класичними прикладами пропаганди такої системи мислення є відомі російські фільми “Бумер”, “Брат-1”, “Брат-2”, серіал “Бригада” (більш цивілізований варіант таких ціннісних систем показаний

у відзначеній Оскарами культовій трилогії “Хрещений батько”, гангстерській сазі “Одного разу в Америці” та ін.). Люди в таких суспільствах вірять лише собі, відкидають будь-яку свою провину, реагують лише на позитивні моментальні нагороди (наприклад, захоплення Криму), не відчують сорому. У них сильне самоствердження за рахунок приниження інших.

4. *Правила: сила догми.* Тип цінностей – *абсолютистсько-праведний*. Ключові цінності – самопожертва за диктатом ідеології вищої влади і відкладання досягнень на потім (“світле майбутнє”), морально-етичний (релігійний) абсолютизм, святість, конформізм, “правильна” доктрина як єдино правильний шлях. Абсолютний контроль зовнішньої “вищої” сили (“На все воля Божа”, “Партія – наш керманіч”). На цьому рівні люди розуміють, що життя в цьому світі не дає їм насолоди, і бачать, що правила прописані для кожного класу людей. Покірність цим правилам – ціна, яку людина платить за більш тривале життя. У спільнотах із такими цінностями переважають кастові способи осмислення реальності (“кожному своє”). Усе своє життя вони інтерпретують крізь призму тієї ідеології, якій дали право повністю визначати їхнє життя.

5. *Досягнення та змагання.* Тип цінностей – *множинно-матеріалістичний*. Головні цінності – самовираження для досягнення амбітних цілей і матеріального добробуту, але обачливо, щоб не викликати гніву інших. Такі люди намагаються досягти успіху шляхом прихованого (від оточення) стратегічного маніпулювання професійними та соціальними контекстами. Вони, прагматично та розважливо прагнучи матеріальних цінностей і заможності, вважають, що успіх є справедливим виявом зусиль тих, хто його досягнув. Якщо такі люди на шляху до власної мети стикаються з перешкодами у вигляді власних переконань, то досить легко змінюють їх. Люди цього рівня орієнтовані на успіх, чутливі до поняття соціального статусу, сфокусовані на меті, прагнуть досягти кращого в житті для себе та суспільства. Вони часто залежні від технічних пристроїв, найвищою мірою схильні до змагань, дотримуються постійно завантаженого справами стилю життя; спонукають себе до наукового мислення і пошуку, надто орієнтовані на результат. До такого типу цінностей можна віднести суспільства більшості розвинутих країн ЄС, а також США, Канади, Австралії, Японії. В умовах інформаційно-пропагандистської війни України та Російської Федерації, до якої наразі долучилося багато країн з V рівнем цінностей, цікаво спостерігати, як у відповідь на економічні санкції (найстрашніша зброя для прагматично орієнтованого Заходу) Росія реагує цінностями III рівня – нехтує будь-якими нормами міжнародного права та “брязкає зброєю”.

6. *Гармонія відносин.* Тип цінностей – *персонально-релятивістський*. Ключові цінності – гуманізм і людяність, самопожертва заради

щастя близьких, єдність та рівність тощо. У таких спільнотах людина відчуває міцний зв'язок із тими, хто її оточує. На відміну від людей, які орієнтовані на досягнення та змагання, людина з цим рівнем цінностей менше піклується про матеріальні доходи та досягнення нею влади. Вона переймається тим, щоб подобатися іншим людям. Ставлення людей до неї вважає більш значущим, ніж будь-які кар'єрні досягнення, матеріальні статки чи владу. Показовим прикладом реалізації таких цінностей в інформаційно-пропагандистській війні був пацифістський рух хіпі, що відіграв важливу роль у закінченні війни у В'єтнамі.

7. *Вільний потік*. Тип цінностей – *системно-екзистенційний*, для них характерне самовираження для досягнення особистої свободи (але не за рахунок інших і навколишнього середовища), творчість, інтегративність, системність, функціональність, холістичність, природність, системна екологія. Суспільство, що живе за такими цінностями, вирішує проблему, як відновити життєздатність роз'єданого світу, доведеного до безладу. У практиці світової політики приклад таких цінностей дають нам філософія і діяльність Greenpeace та Римського клубу.

8. *Глобальна гра*. Тип цінностей – *трансперсонально-глобальний*. Ключові цінності – *всесвітоцентрованість*, *перетворення себе на внесок* заради глобального розвитку та еволюції людства. Спільнот, які належать до цього типу, дуже мало. Практично всі суб'єкти, які досягають такого рівня, мають парадоксально-дослідницьке сприйняття зв'язків свого внутрішнього психічного світу та глобальних вселенських подій. Одним з прикладів спроби творити пропагандистську роботу за такими ціннісними орієнтирами та ідеологічними принципами, за К. Грейвзом, був життєвий шлях Папи Римського Іоанна Павла II.

Практика так званої холодної інформаційно-психологічної війни у другій половині ХХ ст. довела, що суспільство з більш високим рівнем цінностей має переваги перед суспільством з більш низьким. Так, приміром, Радянський Союз програв ту війну, адже міг оперувати цінностями переважно першого (“пролетарям нема чого втрачати”), другого (“колективізм”), третього (“диктатура пролетаріату”, “культ особистості Й. Сталіна”) та четвертого (“світле комуністичне майбутнє”) рівнів, тоді як НАТО, Євросоюзом та США використовувалися потужні культурно-антропологічні цінності п'ятого, шостого і навіть сьомого рівнів [7, с. 238–259]: “вільний ринок”, “свобода слова”, “колективна безпека”, “толерантність” і “мультикультуралізм”, “спільний європейський дім” (спільність історичної долі та спадщини народів Європи), “європейські цінності” – повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенство закону і повага до прав людини тощо.

Однак легітимність реакцій представника кожної зі сторін інформаційно-психологічної війни буде аксіоматично визначатися не тільки

усталеними доктринами їхньої культури (цінностями, віруваннями, смислами, традиціями), а й господарсько-культурним типом етногенезу та природними умовами, з яких він походить і на базі яких будуються його вірування, традиції, цінності.

Загалом, згідно з ідеями географічного детермінізму, природні умови і тип господарювання мають визначальне значення в історико-культурному генезисі етносу. Одним з перших це теоретично обґрунтував ще Ш. Монтеск'є, який пов'язував культурно-антропологічний розвиток і форми державного управління з природними особливостями середовища: кліматом, родючістю ґрунту, іншими природними факторами. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ідеї географічного детермінізму плідно розробляли Р. Бокль, Ф. Ратцель, М. О. Бердяєв, Л. М. Гумільов, В. О. Ключевський, К. І. Мечников, Р. В. Плеханов та ін.

Гіпотези про специфічну роль природного оточення і культурогенезу у формуванні психологічних рис особистості та особливостей сприймання, пізнання, мислення набули великої популярності в середині та другій половині XX ст., діставши наукове обґрунтування в працях американських антропологів Р. Баррі, М. Бейтса, М. Бекона, Д. Беннета, Р. Болтона, Х. Віткіна, Р. Едгертона, Дж. Стьюарда, М. Салінса, Р. Неттінга, Р. Раппопорта, В. Чайлда, Дж. і Б. Уайтінгів та ін. Також на особливу увагу заслуговує розроблена в 70–80-ті роки XX ст. концепція територіального функціонування Р. Б. Тейлора [25]. Згідно з цією концепцією територіальне функціонування розглядається як детермінована взаємозалежність місця проживання (екології, ландшафту, соціокультурного середовища) та системи поведінки, відчуття, пізнання світу індивідами, групами людей та етносами.

Зважаючи на вищеозначене, проте не абсолютизуючи значення культурно-антропологічних цінностей, слід, утім, визнати, що вони мають неабияке значення для формування аксіом політичного світогляду – доктринальної легітимізації світоглядної реальності. Це – архаїчні (від латинізованого давньогрецького *ἀρχαῖος* – “прадавній”, “споконвічний”) джерела неусвідомлених правил життя. Розгляньмо розбіжності цих джерел більш детально.

Землероби. Природні умови етногенезу – родючі землі. Цим, власне, і визначався осілий спосіб життя: кам'яна чи глиняна хатина-мазанка, сад, город, плетена огорожа, приміщення для тварин, зорані плугом поля, комори для зберігання зерна, їжа із злаків, кераміка, гончарний круг, колесо, можливість вживати сире молоко, м'яса їжа зі злаками, тканий конопляний одяг, воли й коні як робоча худоба, корови, свині, птиця.

У народів, що архаїчно вели землеробський спосіб життя, формувалися цінності толерантно-дбайливого ставлення до оточення. Адже після сварок із сусідами все одно треба було якось з ними співіснувати, отже

мириться. Ще однією їхньою особливістю було інтенсивне сільське господарство й чітке розуміння власності. Так, наприклад, “Пісня про Віщого Олега” О. С. Пушкіна в поетичній формі відображає український стародавній епос та один з основних принципів цМемів цивілізації землеробів: війна як превентивний захід з метою унеможливлення приходу ворога на рідну землю. Щит, прибитий Олегом на ворота Цар-граду, – це насамперед інформаційно-пропагандистська піар-акція – психотехнологія позначення власної сили й могутності задля побудови рівноправних відносин з державами-сусідами, адже в тому поході русичі не підкорювали Візантію.

Традиційна інформаційно-пропагандистська стратегія землеробів полягає також в *освоєнні* територій, придатних для сільського господарства. Землероби звичайно намагалися уподібнити місцеве населення до себе шляхом пропаганди своєї культури й цивілізації. Навіть якщо вони й підкоряли народи з неземлеробською культурою (як, приміром, Стародавній Єгипет, що так само був суто землеробською державою, з Лівією), то просто обкладали їх даниною, не намагаючись заселяти-освоювати їхні землі. А інформаційно-пропагандистська політика таких держав полягала в тому, щоб нав’язати тим народам уявлення про *належність*, а не про *входження до складу*. На нашу думку, саме так треба розглядати етнонім “руські” – означення належності (відповідь на запитання *чий?*), а не самоідентифікація “русичі”, або “русини” (відповідь на запитання *хто?*). Так Київська Русь часто позначала народності, які не були землеробами, але платили данину Русі.

Кочівники. Природні умови етногенезу кочівників – це степ і лісостеп. Континентальний клімат з холодною зимою та жарким літом визначив уразливість кочівників до природних умов і, як наслідок, бойовничість зі схильністю до масштабних переселень. Кочовий спосіб життя позначився на традиціях: будівлі – юрта (мобільна); м’ясна та кисломолочна їжа; худоба – коні, вівці; взуття і одяг тваринного походження.

Відсутність чіткої прив’язки до певної місцевості, циклічна (за порами року) надмобільність породжували й певні різновиди інформаційно-пропагандистських психотехнологій. Так, апріорна доктринальна легітимність власності визначалася в них правом сили – *захопленням*. Отже, практично будь-яка місцина могла розглядатися як своя, а народи, що там автохтонно мешкали, – як улуси. Цим, зокрема, можна пояснити й величезні простори завоювань монгольських Чингізидів, і глобальні інформаційно-пропагандистські зазіхання Сполучених Штатів Америки – держави, національний менталітет якої архаїчно спирається на типові образи ковбоїв (скотарів-кочівників) і першопрохідців, мігрантів – шукачів долі.

Водночас кочівники, *поширюючи* свої культурно-антропологічні цМеми (релігію, традиції тощо), здебільшого не намагаються асимілювати підкорені народи, залишаючи їм етнічну ідентичність. США, наприклад,

називають власних громадян афроамериканцями, латиноамериканцями, італоамериканцями тощо. Головне – внести у їхню політичну свідомість, а згодом і поширити на увесь світ “американську ідею-мрію”.

Збирачі-мисливці. Загальновідомо, що збирачі мали так званий привласнювальний тип виробництва, який базувався на ідеї про “нічийність” ресурсів, адже в лісі чи морі їжа чи інші ресурси (деревина, мед) належать тому, хто їх *уполовав-привласнив*. Наприклад, економіку мисливства-збирання так званих “руських” більшою мірою формували природні умови – холодний клімат, ліси, річки і болота, довга зима, неродючі землі, ресурси лісу. Це чітко відображається в традиціях їхнього напівосілого способу життя: будівлі – хати з деревини, комори, личаки; їжа – дичина, риба, гриби, мед, дикі плоди (коріння, фрукти, овочі та ягоди), зрідка м’ясо трав’яної худоби (корови, кози); одяг і взуття зі шкіри, льону та берести (лапті); промисел – риба, лісний чи морський звір, хутро, віск, мед, льон, береста, ягоди.

Ще одним неоднозначним аспектом для розуміння природи інформаційно-пропагандистських психотехнологій збирачів-мисливців є їхня схильність формувати своє світобачення за допомогою *перетворення* (наркотизації) свідомості. “... найімовірніше, саме мисливці і збирачі, а не хлібороби першими дізналися більше про галюциногенні рослини. Ці люди могли експериментувати з потенційною їжею і наркотичними рослинами, які були для них джерелом свідомості. Їхні побратими часів неоліту, які переважно були пов’язані із сільськогосподарськими культурами і домашніми тваринами (в основному в суспільствах Старого Світу), могли мати меншу схильність до експерименту” [21, с. 13]. Не дивно, що героїчний епос і міфологія етносів збирачів-мисливців рясніє перемогами, які були здобуті завдяки силі “чудодійних” напоїв, “чарівної” їжі тощо. Показово, що головною метою вживання цих “харчів” було набуття надприродних властивостей, без яких перемога над ворогом була неможливою чи малоімовірною.

Також варто зазначити, що фактично всі так звані “збирачі земель руських” – від князя московського улусу Золотої Орди Івана Калити (Кулхана) у XIV ст. до Президента Російської Федерації Володимира Путіна на початку століття XXI-го – експлуатують культурно-антропологічні цМеми *привласнювання*: державний герб – двоголовий орел, запозичений у Візантії; самоназва “русские” і “Третій Рим”, православна релігія, слов’янська мова й культура взяті в більш (на той час) цивілізованих русичів-українців¹; наукові напрацювання (особливо за часів Петра Першо-

¹ Так само Російська імперія за часів Єлизавети Петрівни (Єлизавети Першої) намагалася “цивілізувати” себе шляхом галоманії, запозичуючи французьку мову й культуру для ужитку придворною елітою.

го) – у Західній Європи (передусім Німеччини); ідеї соціалістичного державотворення – у європейських політекономів XIX ст. і т. ін. Так само сучасна імперська іміджева політика Російської Федерації активно просуває значущість і позитивність поняття “збирання”. Недарма ж таким величезним розмахом саме влітку 2014 року (у розпал “гібридної” війни з Україною) в Російській Федерації святкувалося 700-річчя з дня народження Ігумена Сергія Радонезького – “духовного збирача землі руської”.

Отже, сутність і спрямованість психотехнологій нескінченної інформаційно-пропагандистської війни Московії, Російської імперії, Радянського Союзу чи Російської Федерації можна визначити, зокрема, як поєднання *перетворень* “галюциногенної реальності” (“Третій Рим”, “Святая Русь”, “світова пролетарська революція”, “світле комуністичне майбутнє”, “руській мір” і т. ін.) з активним плагіаторським *привласненням* ідей, цінностей, територій, наукових концепцій, культурних надбань з подальшим переконанням (передусім свого населення), що все це є “іс-конно русским”. Так, приміром, територію Східної Пруссії, анексовану СРСР у результаті перерозподілу Європи після Другої світової війни, росіяни вже аксіоматично вважають “законно своєю”, адже вона “полита кров’ю російських солдатів”, і називають її “Янтарним Краєм”.

Для порівняння зазначимо, що США, так само запозичивши багато іміджевих ідей Римської імперії (Капітолій, сенат, римський орел тощо), цМемів Старого Світу (зокрема ідеї Французької революції) та захопивши (в різний спосіб) великі території, ніколи не намагалися створити для всього того імідж “споконвічно американського”, скоріше їх цікавить панування “американського способу життя” як системи ідеологем і цінностей (цМемів).

Підсумовуючи дослідження культурно-антропологічних джерел психотехнологій сучасної інформаційно-психологічної війни, можемо зробити такі *висновки*.

Визначення основних тенденцій інформаційно-пропагандистських спрямувань (mainstreams) XX – початку XXI ст. свідчить про активність формування у віртуальному та медійному просторі нової політичної реальності, де цМеми ідеологем культурно-антропологічних брендів політичних суб’єктів (народів, націй, держав чи цивілізацій) намагаються експансивно підсилити вплив цих суб’єктів або загалом зробити його тотальним завдяки перманентній інформаційно-психологічній війні.

Огляд трьох основних господарсько-культурних типів етногенезу як можливих культурно-антропологічних джерел цМемів психотехнологій сучасної інформаційно-психологічної війни висвітлює ключові розбіжності аксіом доктринальної легітимізації світоглядної реальності землеробів, кочівників та збирачів-мисливців. Можна констатувати, що інформаційно-пропагандистська експансія землеробів відбувається як “включення до

складу” й “облаштування”; у кочівників – як “захоплення” й “поширення”; а в збирачів-мисливців – як “привласнення” і “перетворення” (галюцинація) реальності. У цьому контексті поняття облаштування, захоплення, привласнення, перетворення тощо використовуються у їхньому широкому розумінні як ціннісна культурно-антропологічна одиниця інформації, тобто одиниця розуміння реальності, яка стосується не лише територій, земель, а й думок, способу життя, ідей.

А проте, зауважимо, значення цих архаїчних культурно-антропологічних джерел не варто абсолютизувати, адже реальність життя сучасної людини може радикально відрізнятись від побуту її далеких пращурів, а політичні суб’єкти використовують прадавні ціМеми лише як ресурс для підсилення психотехнологій сучасної інформаційно-психологічної війни.

Окреслюючи подальші *перспективи дослідження* інформаційно-пропагандистських психотехнологій у медійному та віртуальному просторі як один з цікавих напрямів сучасної політичної психології, можна обґрунтувати відтак вивчення за допомогою психолінгвістичних та психосемантичних методів аналізу особливостей морфогенезу й динаміки трансформації політичної культури та формування національно-патріотичного менталітету в країнах пострадянського простору.

Саме на прикладі країн пострадянського простору можна спостерігати, як боротьба культурно-антропологічних ціМевів радикально змінює не тільки ієрархію цінностей народів та країн, а й призводить до перетворення політичної мапи світу за зразками того, чого ще чи вже не існує. Таким чином абстрактні симулякри пропагандистської гіперреальності через медіа-простір породжують трансформації об’єктивної політичної реальності, адже “абстракція сьогодні – це не абстракція мапи, копії, дзеркала або концепту. Симуляція – це вже не симуляція території, референтного суцього, субстанції. Вона – породження моделей реального без оригіналу і реальності: гіперреального. Територія більше не передує карті й не переживає її. Відтепер території передує карта – прецесія симулякрів, – саме вона породжує територію ...” [2, с. 16].

Л і т е р а т у р а

1. Бек Д. Спиральная динамика. Управляя ценностями, лидерством и изменениями в XXI веке / Дон Бек, Крис Кован; пер. с англ. И. Фрейман, П. Миронов; под общ. ред. А. Беляева. – М.: Открытый Мир, BestBusinessBooks, 2010. – 424 с.
2. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Жан Бодрийяр; пер. О. А. Печенкина. – Тула: Тульский полиграфист, 2013. – 204 с.
3. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии / Ф. Е. Василюк. – М.: Смысл, 2003. – 240 с.

4. *Василюк Ф. Е.* К психотехнической теории / Ф. Е. Василюк // Московский психотерапевтический журнал. – 1992. – № 1. – С. 15–32.
5. *Войтасик Л.* Психология политической пропаганды / Леслав Войтасик ; пер. с пол. В. Н. Порус. – М. : Прогресс, 1981. – 277 с.
6. *Воронцова Л. В.* История и современность информационного противоборства / Л. В. Воронцова, Д. Б. Фролов. – М. : Горячая линия – Телеком, 2006. – 192 с.
7. *Зеленін В. В.* По той бік правди: нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни. Т. 1 / Всеволод Володимирович Зеленін. – Вінниця : Віндрук, 2014. – 384 с.
8. *Зеленін В. В.* Психотехнології нейролінгвістичного програмування в інформаційно-пропагандистській війні: сучасний вітчизняний досвід / В. В. Зеленін // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 295–313.
9. *Ї: Незалежний культурологічний часопис.* – Львів : Ю.М.І., 2002. – № 25 (“Насильство. Влада. Терор”). – 320 с.
10. *Крысько В. Г.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько ; под общ. ред. А. Е. Тараса. – Минск : Харвест, 1999. – 448 с.
11. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Густав Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 311 с.
12. *Панарин И. Н.* СМИ, пропаганда и информационные войны / И. Н. Панарин. – М. : Поколение, 2012. – 411 с.
13. Політична пропаганда як засіб партійного будівництва / В. В. Зеленін, П. І. Бублик, Б. І. Мотузенко, Д. В. Рождественська. – Донецьк : Інновац. центр соц.-політ. і гуманіт. наук ДонНТУ, 2003. – 181 с.
14. *Почепцов Г. Г.* Информационно-политические технологии / Г. Г. Почепцов. – М. : Центр, 2003. – 384 с.
15. *Почепцов Г. Г.* Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 576 с.
16. *Почепцов Г. Г.* Пропаганда и контрпропаганда / Г. Г. Почепцов. – М. : Центр, 2004. – 256 с.
17. *Почепцов Г. Г.* Психологические войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 576 с.
18. *Прокофьев В. Ф.* Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание / В. Ф. Прокофьев. – Изд. второе, расшир. и доработ. – М. : Синтег, 2003. – 408 с. – (Серия “Информационные войны”).
19. *Расторгуев С. П.* Информационная война / С. П. Расторгуев. – М. : Радио и связь, 1999. – 416 с.
20. Революції на експорт / Кара-Мурза С. Г., Александров О. О., Мурашкін М. О., Телегін С. А. – К. : Оріяни, 2007. – 538 с.
21. *Риос М. Д. де.* Растительные галлюциногены / Марлин Добкин де Риос. – М. : КСП, 1997. – 272 с.
22. *Уилбер К.* Краткая история всего / Кен Уилбер ; пер. с англ. С. В. Зубкова. – М. : АСТ: Астрель, 2006. – 476 с.

23. Фрейд З. Болезнь культуры / Зигмунд Фрейд ; пер. с англ. А. Н. Анваера. – М. : АСТ, 2014. – 447 с.
24. Шестопал Е. Б. Политическая психология : учеб. для вузов / Е. Б. Шестопал. – М. : Инфра-М, 2002. – 446 с.
25. Taylor B. Human Territorial Functioning: An Empirical, Evolutionary Perspective on Individual and Small Group Territorial Cognitions, Behaviors, and Consequences (Environment and Behavior) / B. Taylor. – Cambridge University Press, 1988. – 380 p.

Reference

1. Bek, D. and Kovan, K. (2010). *Spiralnaya dinamika. Upravlyaya tsennostyami, liderstvom i izmeneniyami v XXI veke* [Spiral Dynamics. Mastering values, leadership and changes in the XXI century]. Moscow: Otkrytyy Mir, BestBusinessBooks (rus).
2. Bodrijjar, Zh. (2013). Simulyakry i simulyatciya [Simulacra and Simulation]. Tula: Tulskiy poligrafist (rus).
3. Vasilyuk, F. E. (2003). *Metodologicheskyy analiz v psikhologii* [Methodological analysis in psychology]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
4. Vasilyuk, F. E. (1992). *K psikhotehnicheskoy teorii* [About the theory of psycho-technology]. *Moskovskiy psikhoterapevticheskyy zhurnal* [Moscow Psychotherapeutic Journal], 1, 15–32 (rus).
5. Vojtasik, L. (1981). *Psikhologiya politicheskoy propagandy* [The psychology of political propaganda]. Moscow: Progress Publ. (rus).
6. Vorontsova, L. V. and Frolov, D. B. (2006). *Istoriya i sovremennost informatsionogo protivoborstva* [The history and the present of information warfare]. Moscow: Goryachaya liniya – Telekom Publ. (rus).
7. Zelenin, V. V. (2014). Po toi bik pravdy: neirolingvistychno programuvannia yak zbroia informatsiino-propahandystskoi viyny. Tom I / [On the other side of the truth: neurolinguistic programming as a weapon of information and propaganda warfare]. Kyiv: Vindruk (ukr).
8. Zelenin, V. V. (2014). Psykhotehnolohii neirolinhvistychnoho prohrumuvannia v informatsiino-propahandystskii viyni: suchasnyi vitchyzniani dosvid [Psychotechnologies of the neurolinguistic programming in the information and propaganda warfare: current domestic experience]. *Problemy politychnoi psikhologii* [The Issues of Political Psychology]. Kyiv: 1 (15), 295–313 (ukr).
9. *I: Nezalezhyi ku'turolohichnyi chasopys* [J: Independent Cultural Journal]. (2002). Nasystvo. Vlada. Teror [Violence. Power. Terror]. Lviv: Ju.M.I. no. 25 (ukr).
10. Krys'ko, V. G. (1999). *Sekrety psikhologicheskoy voyny* (tseli, zadachi, metody, formy, opyt) [Secrets of psychological warfare (goals, objectives, methods, forms, experience)]. Minsk: Harvest Publ. (rus).
11. Lebon, G. (1995). *Psikhologiya narodov i mass* [The Crowd: A Study of the Popular Mind]. St. Petersburg: Maket (rus).
12. Panarin, I. N. (2012). SMI, propaganda i informatsionnye voyny [Media, propaganda and information wars]. Moscow: Pokolenie Publ. (rus).
13. Zelenin, V. V., Bublyk, P. I., Motuzenko, B. I., Rozhdestvenska, D. V. (2003). *Politychna propahanda yak zasib partiinoho budivnytstva* [Political propaganda as a means of party building]. Donetsk: (rus).

14. Pocheptsov, G. G. (2003). *Informatsionno-politicheskie tekhnologii* [The information and political technologies]. Moscow: Centr Publ. (rus).
15. Pocheptsov, G. G. (2000). *Informatsionnye voyny* [The information warfare]. Moscow: Refl-buk, Kyiv: Vakler Publ. (rus).
16. Pocheptsov, G. G. (2004). *Propaganda i kontrpropaganda* [The propaganda and counterpropaganda]. Moscow: Centr Publ. (rus).
17. Pocheptsov, G. G. (2000). *Psikhologicheskoe voyny* [The psychological wars]. Moscow: Refl-buk, Kyiv: Vakler Publ. (rus).
18. Prokofev, V. F. (2003). *Taynoe oruzhie informatsionnoy voyny: ataka na podsoznanie*. [The secret weapon of information warfare: attack at the subconscious]. Moscow: Sinteg Publ. (rus).
19. Rastorguev, S. P. (1999). *Informatsionnaya voyna* [The psychological war]. Moscow: Radio i svyaz Publ. (rus).
20. Kara-Murza, S. G., Aleksandrov, O. O., Murashkin, M. O., Telegin, S. A. (2007). *Revoliutsii na eksport* [Revolutions for export]. Kyiv: Oriiany Publ. (ukr).
21. Rios, M. D. de. (1997). *Rastitelnye gallyutsinogeny* [Hallucinogens: Cross-Cultural Perspectives]. Moscow: KSP (rus).
22. Uilber, K. (2006). *Kratkaya istoriya vsego* [A Brief History of Everything]. Moscow: AST: Astrel (rus).
23. Freyd, Z. (2014). *Bolezn kultury* [Inconvenience of culture]. Moscow: AST Publ. (rus).
24. Shestopal, E. B. (2002). *Politicheskaya psikhologiya: Uchebnik dlya vuzov* [Political Psychology: a textbook for universities]. Moscow: Infra-M Publ. (rus).
25. Taylor, B. (1988). *Human Territorial Functioning: An Empirical, Evolutionary Perspective on Individual and Small Group Territorial Cognitions, Behaviors, and Consequences (Environment and Behavior)*. Cambridge University Press.

Зеленин В. В. Культурно-антропологические источники психотехнологий современной информационно-психологической войны

Представлен обзор культурно-антропологических источников как мировоззренческой основы психотехнологий современной информационно-психологической войны. Одна из ведущих тенденций информационно-пропагандистских направлений (mainstreams) XX – начала XXI в. рассматривается как активация в виртуальном и медийном пространстве новой политической реальности, когда политические субъекты (народы, нации, государства или цивилизации) пытаются экспансивно усилить свое влияние с помощью использования ценностных культурно-антропологических единиц информации (цМемов) – определенной совокупности ценностных идеологем и культурно-антропологических брендов. Обосновывается идея о значении хозяйственно-культурных типов этногенеза как возможных культурно-антропологических источников цМемов, используемых в психотехнологиях современной информационно-психологической войны. Освещены ключевые различия аксиом доктринальной легитимации мировоззренческой реальности трех основных хозяйственно-культурных типов этногенеза, а именно: информационно-пропагандистская экспансия земледельцев происходит посредством таких цМемов, как “включение в состав” и “обустройство”, прежде всего земля и уклада жизни; кочевников – как “захват” и “расширение” пространства

влияния; собирателей-охотников – как “присвоение” территорий и “превращение” (вплоть до галлюцинаций) мыслей, идей, реальности в целом.

Ключевые слова: информационно-психологическая война, психотехнологии, vMeme, культурно-антропологические источники.

V.V. Zelenin. Cultural-anthropological sources of psychotechnology of modern information-psychological warfare

The article presents a review of cultural and anthropological sources as the psycho-technological basis of the modern informational-psychological warfare. One of the mainstream propagandistic trends of the XXth and the beginning of the XXIst centuries is explored as a new political reality activated in the virtual and media space. Under this new reality, political subjects (peoples, nations, states and civilizations) try to expand their influence by using value cultural anthropological informational units (vMemes), which comprise cultural and anthropological values and brands. We advocate the idea of the importance of economic and cultural types of ethnogenesis as possible sources of psychotechnology in the modern informational-psychological warfare. We expose key differences between axioms of legitimization of ideology for three main types of economic and cultural ethnogenesis. Informational expansion of farmers uses such vMemes as «incorporation» and «provision» mainly with regards to lands and life styles. Nomads use «taking over» (capturing) and «expansion» regarding influence space. And, finally, vMemes, special for hunters-gatherers, are «appropriation» of territories and «transformation» (all the way up to hallucinations) of thoughts, ideas and reality in general.

Keywords: information-psychological warfare, psychotechnology, vMeme, cultural-anthropological sources.

КОМУНІКАТИВНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

О. Ю. Осадько, м. Київ

Статтю присвячено проблемі сприяння розвитку політико-правової компетентності особистості засобами спілкування. Суб'єкту позицію особистості в розв'язанні своїх життєвих проблем розглянуто як прояв її спрямованості на набуття необхідної компетентності. Обстоюється думка, що зорієнтованість особистості на набуття політико-правової компетентності є саногенним способом поведження людини щодо своєї невдоволеності цією сферою дійсності. Визначено психологічні чинники впливу на біопсихосоціальне здоров'я людини в просторі дії двох протилежних особистісних стратегій поведження щодо невдоволеності дійсністю: стратегії набуття особистісної компетентності й стратегії пошуку винуватців. На основі теоретичних та емпіричних фактів переконливо доведено, що вибір стратегії саморозвитку сприяє становленню життєздатності людини, а вибір стратегії пошуку винуватців поглиблює її біопсихосоціальне неблагополуччя. Особистість визначено як систему ставлень людини до дійсності, які є трансформацією її досвіду комунікації з олюдненим світом. Згідно з комунікативним підходом до особистості стверджується, що актуалізація і реалізація цих ставлень відбувається в контексті того комунікативного процесу, в який включена особистість. Наголошується, що перебіг комунікації (і зокрема кожної комунікативної ситуації) конструюється особистістю і також певним чином її змінює. Обґрунтовується, що саме особливості процесу міжособової взаємодії є тим змінним (контрольованим) чинником, який може як сприяти, так і перешкоджати саногенезу особистості. На основі теоретичних та емпіричних досліджень розроблено концептуальну модель комунікативних механізмів, які визначають можливості розвитку особистісної компетентності засобами фасилітаційного спілкування.

Ключові слова: політико-правова компетентність, комунікативна ситуація, комунікативні механізми актуалізації особистісних ставлень, саногенні способи поведження щодо суперечностей, розвиток особистісних основ життєздатності людини.

Проблема. Основним завданням психологічної науки і практики є розвиток життєздатності людини – уміння вирішувати свої життєві завдання такими способами, що зміцнювали б її біопсихосоціальне здоров'я. У часи суспільно-політичної кризи, коли наростає соціально-економічна нестабільність у державі, виникає і посилюється невдоволеність громадян діяльністю влади. Ця невдоволеність може стати для особистості як хронічним дистресом (позиція безпорадної жертви злочинної влади), так і стимулом для саморозвитку політико-правової компетентності (далі – ППК) (позиція активного пошуку знань і вмінь розуміти сут-

ність подій, що відбуваються, і впливати на їх перебіг). Як свідчать численні психологічні дослідження, саме розвиток особистісної компетентності є саногенним (таким, що розвиває здоров'я) способом поведінки суб'єкта щодо тих проблем, що виникають у тій чи тій сфері життєздійснення [1; 2; 6–9].

У ситуації, коли людина сприймає наявну політико-правову дійсність як таку, що не відповідає бажаній, її життєздатність (здатність вирішувати життєві завдання такими способами, що підтримують здоров'я) залежить від особистісної зорієнтованості на набуття ППК. Наукове вивчення умов розвитку політико-правової компетентності особистості набуває значення не тільки для розбудови громадянського суспільства, а й для становлення життєздатності окремої людини. Засобом психологічного сприяння зміцненню біопсихосоціального здоров'я людини може виступати створення такого комунікативного простору, в якому особистість долатиме самообмеження розвитку і прийматиме задачу набуття ППК як таку, котру можна і варто розв'язувати.

Метою нашого дослідження є вивчення комунікативних умов та виявлення психологічних механізмів розвитку політико-правової компетентності особистості.

Завдання дослідження полягають у визначенні специфіки ставлень людини до дійсності, що сприяють або перешкоджають розвитку ППК; розкритті психологічних механізмів впливу цих ставлень на вибір особистістю способу поведінки щодо суперечностей, які виникають у ході розв'язання життєвих проблем; моделюванні комунікативних умов становлення політико-правової свідомості особистості.

Політико-правову компетентність ми розглядаємо як прояв суб'єктної позиції особистості в ході розв'язання проблем у цій сфері життєздійснення. Як будь-яка особистісна компетентність, ППК являє собою систему “знань, умінь і ставлень, що реалізується людиною в ході розв'язання життєвих завдань” [6]. При цьому як надбання, так і реалізація відповідних знань і вмінь визначається передусім ставленням людини до певної комунікативної ситуації, до учасників цієї взаємодії і до своїх можливостей управляти цією взаємодією.

Якщо людина відчуває себе повноправним учасником комунікативної ситуації (а не безправним спостерігачем чи безпорадною жертвою), то вона ставитиме перед собою цілі розвитку своєї компетентності й шукатиме оптимальні способи їх досягнення. Такими цілями можуть бути: розуміння підстав прийняття владою тих чи тих рішень, прогнозування їхніх наслідків або віднаходження способів впливу на процес реформування суспільного життя тощо. Постановка задач, які потребують розвитку власної компетентності, є ознакою суб'єктної позиції особистості – її

зорієнтованості на розвиток себе як суб'єкта життєздійснення (С. Л. Рубінштейн, Л. І. Анциферова, В. О. Татенко,).

Проблема становлення суб'єктної позиції особистості в ході вирішення своїх життєвих завдань є предметом дослідження багатьох галузей сучасної психології. У ракурсі суб'єктного підходу висвітлюються значення й етапи перетворення особистості на суб'єкт життєдіяльності (С. Л. Рубінштейн, В. А. Роменець, В. О. Татенко, К. В. Карпінський); у контексті компетентнісного підходу розкриваються критерії набуття особистістю компетентності в різних сферах життя (О. Я. Савченко, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков, Г. С. Єгоров); у працях, присвячених специфіці конструювання особистістю свого життєвого світу, вивчається феномен перетворення особистості на суб'єкт життєтворчості (Ф. Ю. Василюк, В. М. Дружинін, Д. О. Леонтьєв, Т. М. Титаренко). Певною мірою в цих працях розкриваються інтринсивні та екстринсивні умови набуття особистістю суб'єктної позиції в процесі розв'язання своїх життєвих проблем [1; 5–11]. У найбільш загальному плані ці умови полягають у формуванні таких ставлень людини до дійсності, що спонукають її до вдосконалення себе як автора цих репрезентацій, інтерпретації проблематизацій і категоризацій, за допомогою яких особистість конструє свій життєвий світ [1].

Спрямованість особистості на розвиток чи на уникання розвитку власної компетентності залежить від того, які ставлення людини до дійсності (В. М. Мясіщев) актуалізуються в певній комунікативній ситуації. Орієнтованість на розвиток особистісної компетентності базується на ставленні до “себе-у-світі” як до дослідника дійсності, спроможного вчитися розуміти обставини комунікативної ситуації, прогнозувати її перебіг і приймати правильні рішення про доцільність і способи участі у взаємодії (Е. Десі, Р. Райан, Дж. Келлі, С. Мадді, К. Роджерс). Актуалізація таких особистісних ставлень орієнтує людину на самовдосконалення – набуття знань та вмінь, необхідних для опанування життєвої проблеми. Людина, яка бачить у своїх життєвих проблемах задачі самовдосконалення, прирощує не тільки свою компетентність у вирішенні цих завдань, а й свою загальну життєздатність (здатність управляти ресурсами свого біопсихосоціального здоров'я).

Так, у ситуації невдоволення людини наявним станом політико-правової дійсності саногенним способом поведінки щодо цієї проблеми стає прагнення розібратися в цих питаннях, набути компетентності в цій сфері життя. Зорієнтованість на самовдосконалення дає людині можливість спрямувати свої зусилля на розуміння і розвиток ситуації (себе, партнерів, взаємодії), замість того щоб шукати винуватців проблеми і страждати від образи та гніву на себе, на владу, на її прихильників чи противників тощо. Будь-які зміни в системі законодавчої регуляції суспільного життя породжують різного плану труднощі для більшості грома-

дян країни. Навіть за умови ідеального перебігу соціальних трансформацій люди стикаються з проблемою втрати звичного укладу життя і з необхідністю “вчити нові правила”.

Перебіг процесу реформування в Україні є далеким від ідеального, не кажучи вже про його обтяженість збройним конфліктом на сході країни. Під час таких подій люди втрачають своїх близьких, свої домівки, а не тільки той рівень добробуту, який мали досі. Якщо людина обирає для себе стратегію пошуку винних у своїх стражданнях, то чим більше вона страждає від втрат, тим сильніше занурюється в переживання ненависті до винуватців трагедії (влади, ворогів чи будь-кого, обраного на цю роль). Таке занурення лише посилює міру психологічного неблагополуччя особистості, оскільки неможливість розрядки цих емоцій (несила помститись усім) створює відчуття безвиході. Глибина фрустрації в разі такої позиції особистості не має підстав зменшуватись, оскільки перспективних результатів політичних змін людина не прогнозує, а реального покращення соціально-економічного становища ще треба дочекатися.

На відміну від стратегії осудження винних у виникненні проблем, яка призводить до тривалого стану фрустрації, стратегія вдосконалення власної обізнаності щодо політико-правових питань дає людині змогу зменшити патогенний вплив стресогенних чинників ситуації на своє здоров'я. Саногенний ефект зорієнтованості особистості на розвиток своєї ППК зумовлюється тим, що людина приймає задачу вдосконалення наявної політико-правової дійсності й шукає способи перетворення її на бажану. Актуалізація питання про те, як і що потрібно змінювати, щоб позбутися сьогоденних соціально-економічних проблем, відкриває перед людиною новий аспект оцінки дійсності – ті перспективні цілі, задля досягнення яких ухвалюються непопулярні законодавчі рішення. Це, звичайно, не позбавляє людину від страждань з приводу своїх сьогоденних втрат, але “розбавляє” потік негативних переживань невдоволення хоч якимись позитивними емоціями з приводу тих змін, які вона вважає доцільними.

Для того щоб схвально оцінити якісь реформістські кроки влади, людині необхідно скласти для себе не тільки модель бажаної політико-правової дійсності, а й модель необхідних кроків на шляху до неї. Тільки тоді окремі дії законодавчої влади сприймаються схвально, оскільки збігатимуться із суб'єктивними уявленнями про те, як треба діяти. Якщо ж людина не замислюється над тим, як можна прийти до бажаної політико-правової дійсності (“вони влада, нехай вони і думають”), то весь період трансформаційних потрясінь, який може тривати роками, вона буде сприймати як суцільний негатив: “злочинна влада робить усе, щоб нас знищити”.

Можна уявити собі стан пацієнта, якого мучить тривала хвороба і який не просто не довіряє лікарям, а переконаний у їхній зловмисності. При цьому він не намагається розібратися у своїй проблемі: “я не знаюся на медицині, нехай мене лікують спеціалісти”. Очевидно, що страждання такого пацієнта, як би він не міняв лікарів, будуть набагато більшими, ніж у того, хто намагається стати експертом зі свого захворювання. Останній принаймні розуміє, яких дій він чекає від лікаря, погоджується з одними і відкидає інші. Такий пацієнт може оцінювати лікаря як недосконалого спеціаліста, але він намагатиметься співпрацювати з ним: ділитися набутою інформацією, задавати питання, звертати увагу на поточні результати лікування чи вимагати певних дій. Навіть якщо він вирішить змінити лікаря, то наступний вибір спеціаліста відбуватиметься на основі більш досконалих критеріїв оцінки його професіоналізму. Таким чином пацієнт, зорієнтований на розвиток своєї компетентності, не помножує свої нещастя стражданнями з приводу недосконалості світу, а рухається до розв’язання проблеми (вдосконалює себе, партнерів і процес взаємодії).

У ситуації, коли політико-правова реальність спричиняє проблеми життєздійснення, біопсихосоціальне здоров’я людини залежить від зорієнтованості особистості на розвиток власної ППК чи на уникання цього розвитку. При цьому йдеться не так про реальний рівень знань і вмінь особистості, як про прагнення досліджувати політико-правову реальність і шукати способи її вдосконалення. Саме розбудова суб’єктивної моделі способів перетворення неприйнятної політико-правової дійсності на бажану дає людині змогу оцінювати окремі законотворчі рішення влади під кутом зору їхнього сенсу і перспективи, а не лише з позиції своїх сьогоднішніх втрат. Якщо певні складники суб’єктивної моделі збігаються з тим, що робить влада, людина намагається зрозуміти підстави розбіжності інших заходів-складників, а не просто визнає їх зловмисними.

Пошук підстав опонента дотримуватися інакшої точки зору може привести до визнання його правоти або до розуміння причин його помилки. Навіть якщо людина не бачить можливості вступити в діалог з владою, але помічає в її діях не тільки мінуси, а й плюси, їй легше опанувати своє невдоволення наявним станом політико-правової дійсності. Людина, яка визнає, що влада дещо робить правильно, може принаймні сподіватися, що “колись вони зрозуміють те, що вже розумію я”. Таких надій позбавлені люди, які не хочуть думати про те, як можна досягти бажаних змін, а просто потребують покращення життя вже сьогодні.

Відмова заглиблюватися в “тонкощі шляху” позбавляє людину змоги оцінювати правильність-неправильність окремих реформ, робить об’єктом її оцінювання лише відсутність сьогоднішнього покращення (чи фактичне погіршення) життя. Через те, що людина акцентує увагу виключно на негативних наслідках політико-правових змін, вона бачитиме за

ними зловмисність реформаторів. Тут вже йдеться не про довіру до компетентності представників влади, а про впевненість у їхніх злочинних намірах. За такої впевненості людина шукатиме не способи розвитку своєї ППК, не способи впливу на рішення влади, а можливість виплеснути своє обурення. Безпосередніми жертвами “справедливого гніву” часто стають “політичні опоненти” з найближчого оточення людини, які кваліфікуються як “прихильники злодіїв”. Руйнація близьких стосунків стає додатковим важелем погіршення психоемоційного благополуччя людини, яка обрала стратегію пошуку винних у своїх втратах.

З огляду на розглянуті вище положення закономірно постає питання про те, що призводить до вибору людиною патогенної стратегії “осудження винних” замість саногенної стратегії розвитку своєї ППК. Відповідь на це запитання ми знаходимо в психологічних дослідженнях, присвячених проблемам повноцінного функціонування особистості (Дж. Келлі, К. Роджерс), становлення її здатності до самодетермінації (R. Ryan, E. Deci), салютогенезу (А. Антоновські), розвитку життєздатності – “resilience” (О. О. Рильська, М. Унгар, С. Ryff), життєстійкості – “hardiness” (С. Р. Мадді, Д. О. Леонтєв, С. А. Богомаз), суверенності (С. К. Нартова-Бочавер, В. Є. Клочко), соціального мислення (К. О. Абульханова), діалогічних інтенцій (В. О. Кабрін, О. Ф. Копйов, Т. О. Флоренська), вибору суб’єктної позиції у розв’язанні своїх життєвих завдань (С. Л. Рубінштейн, В. А. Роменець, В. О. Татенко).

Якщо узагальнити результати згаданих нами психологічних досліджень, то можна виокремити три групи ставлень, від якості яких залежить прийняття чи неприйняття особистістю “суб’єктної” задачі саморозвитку: це ставлення до себе як особи, здатної чи не здатної опановувати життєві труднощі; ставлення до олюдненого світу як до такого, який можна чи не можна зрозуміти, і ставлення до проблем життєздійснення як до таких, які можна і варто розв’язувати, чи навпаки. Ці ставлення є результатом трансформації особистістю її життєвого досвіду, вони формуються в процесі комунікації людини з олюдненим світом й актуалізуються у відповідних комунікативних ситуаціях [3; 10; 11].

Ми розглядаємо особистість як систему ставлень людини до дійсності, способом існування якої є комунікація з олюдненим світом (внутрішній і зовнішній діалог). Ставлення являють собою цілісну (хоча й часто суперечливу) систему переживань, думок та дій людини щодо тих об’єктів, які стають обставинами комунікативної ситуації. Розвиток, змінення і реалізація ставлень людини до дійсності відбувається в контексті того комунікативного процесу, в який включена особистість. Перебіг комунікації (і зокрема кожної комунікативної ситуації) конструюється особистістю і також впливає на її зміни [3; 4; 5; 7; 9–11].

Об'єктивованою формою неперервного процесу комунікації, в якому відбувається існування-розвиток особистості, є міжлюдське спілкування [3; 4; 5; 8; 10]. Ставлення людини до дійсності проявляється у виборі нею способів поведінки щодо тих суперечностей, які виникають у просторі взаємодії з іншими людьми. Як свідчать психологічна теорія і практика, оптимальним для розвитку особистості способом поведінки щодо суперечностей є їх "освоєння" – створення такої смислової основи вибору, яка вивисується над суперечностями, поєднує в новому смислового конструкті ті смисли, що раніше здавалися несумісними [3; 5; 7; 10]. Процес освоєння суперечностей пов'язаний з розвитком певних "процедур" соціального мислення особистості: репрезентації, інтерпретації, проблематизації та категоризації [1]. Зрозуміло, що приріст можливостей особистості освоювати суперечності залежить не тільки від міри розвитку її "соціального мислення", а й від організації того комунікативного простору, в якому ці суперечності актуалізуються. Більше того, саме особливості процесу міжособової взаємодії є тим змінним (контрольованим) чинником, який може як сприяти, так і перешкоджати саногенезу особистості.

Для того щоб спілкування сприяло становленню суб'єктної позиції учасників, у ньому мають актуалізовуватися такі ставлення людини до себе, до інших і до проблеми, які сприяють повноцінному функціонуванню (самореалізації) особистості. Обставинами комунікативної ситуації, що актуалізують ставлення до себе як суб'єкта саморозвитку, є фасилітаційна позиція партнерів та збалансованість інтеракцій, спрямованих на динамізацію та стабілізацію системи смислових конструкцій особистості. Комунікативний механізм динамізації можна представити як вплив іншого комуніканта на активізацію процесу валідації людиною власних репрезентацій та інтерпретацій дійсності. У процесі валідації людина піддає сумніву власні конструкти дійсності, перевіряє їхню антиципаційну надійність, шукає і долає суперечності у своїй моделі світу. Проте в умовах, коли активізується лише змінюваність суб'єктивної моделі дійсності, людина може втрачати здатність спиратися на власний досвід, що призводить до дезорієнтації, недовіри до себе й піддатливості щодо маніпулювання з боку інших учасників взаємодії. Тому в особистісно-розвивальному спілкуванні має підтримуватися баланс між динамізуючим та стабілізуючим впливами.

Комунікативний механізм стабілізації – це вплив іншого комуніканта на активізацію процесу консолідації системи смислових конструкцій особистості. Стабілізація має важливе значення на етапі утвердження особистості в правомірності своїх відкриттів, у процесі інтеграції нових смислових конструкцій у суб'єктивну модель дійсності. Це означає, що міжособове спілкування, метою якого є розвиток будь-якої особистісної компетентності, має не розпочинатися з інтеракцій, що стабілізують старі

переконання комунікантів, а закінчуватися ними (щоб закріпити оновлені конструкти дійсності). Якщо міжособова взаємодія розпочинається з інтервенцій (провокації, конфронтації, тиску аргументами і т. ін.), метою учасників стає змагання з опонентом за правоту, а не перевірка і вдосконалення власної моделі дійсності.

Модель спілкування, яке сприяє суб'єктному ставленню особистості до розвитку своєї ППК, не буде повною, якщо розглядати його тільки на рівні застосування тих чи інших інтеракцій (комунікативних технік). Простір для саморозвитку особистості в спілкуванні створюється не тільки діями комунікативних партнерів (активним слуханням, питаннями на розуміння і розвиток, звертаннями до безпосереднього досвіду тощо), а й тією особистісною позицією, яку вони посідають у взаємодії. Будь-які комунікативні техніки, здійснювані з рольової позиції вчителя, оракула, суперника чи відстороненого спостерігача, сприймаються співрозмовниками як небезпечні для самоповаги й унеможливають особистісні зміни.

Психологічний захист (захист від розвитку) є закономірною реакцією особистості на загрозу негативного оцінювання себе з боку інших учасників спілкування. Щоб запобігти цій небезпеці, людина може обирати для себе роль слухняного чи непокірного учня, апологета чи викривача оракула, мовчазного чи галасливого протестувальника тощо. Але в будь-якій захисній позиції особистість переймається “збереженням лиця” і не готова вдаватися до перегляду і валідазації своїх моделей дійсності. Лише в разі взаємодії з фасилітатором – комунікативним партнером, який відчуває і виявляє в спілкуванні щире прийняття, емпатію та конгруентність, – людина позбавляється потреби боротися за визнання і в неї може актуалізуватися потреба в саморозвитку.

Проведені нами емпіричні дослідження показали, що особливості процесу міжособової взаємодії є тим важелем, який впливає на вибір особистістю способу поведінки щодо суперечностей. Індивідуальний спосіб поведінки не тільки об'єктивується у взаємодії, а й може змінюватися під впливом актуалізації певних ставлень особистості. Особистісно-розвивальний ресурс має тільки такий комунікативний простір, який створює умови для актуалізації ставлень людини до себе як суб'єкта розвитку своєї компетентності (у нашому разі – ППК), здатного досліджувати і вдосконалювати власні репрезентації та інтерпретації дійсності без втрати довіри до власної спроможності розуміти світ.

Висновки:

1. У складний період суспільних трансформацій можна спостерігати два типи особистісних стратегій поведінки людини щодо свого невдоволення політико-правовою дійсністю: стратегію набуття особистісної компетентності і стратегію осудження винних. Перша група є результатом

вибору особистістю суб'єктної позиції у взаємодії, друга – вибору позиції жертви.

2. Зорієнтованість на набуття політико-правової компетентності є такою, що сприяє не лише самоактуалізації особистості, а й розвитку життєздатності людини (вміння управляти ресурсами свого біопсихосоціального здоров'я). Вибір стратегій уникання розвитку власної ППК є патогенним для психологічного благополуччя людини, оскільки не сприяє подоланню життєвих проблем.

3. Вибір особистістю того чи того способу поведінки щодо суперечностей відбувається в контексті поточної комунікативної ситуації. Внутрішніми обставинами цієї ситуації є суб'єктивні ставлення людини до дійсності (результат трансформації свого життєвого досвіду), зовнішніми – особливості комунікативного простору, що актуалізують ті чи інші особистісні ставлення.

4. Комунікативними механізмами впливу міжособової взаємодії на вибір партнерами суб'єктної чи об'єктної позиції в ході розв'язання своїх життєвих завдань є актуалізація відповідних ставлень людини до дійсності (до себе, до інших, до проблеми). Вибір особистістю саногенної стратегії самовдосконалення чи патогенної стратегії захисту від розвитку залежить не тільки від її попереднього досвіду, а й від актуальних умов комунікативного простору, який може як сприяти, так і перешкоджати здійсненню вибору на користь набуття ППК.

5. Вплив комунікативного процесу на розвиток ППК особистості відбувається шляхом актуалізації певних ставлень людини до дійсності. Психологічними механізмами цього впливу є активізація процесів змінювання та процесів стабілізування особистістю своєї концептуальної моделі “я-у-світі”.

6. Комунікативними засобами (інструментами) актуалізації особистісної потреби в самовдосконаленні є інтеракції (техніки) спілкування, які активізують такі процедури соціального мислення, як репрезентація, інтерпретація, проблематизація і категоризація. Проте ці інструменти можуть використовуватися як на користь становленню життєздатності особистості, так і навпаки. Усе залежить від того, хто і для чого (з якої особистісної позиції) здійснює ці інтеракції. Оптимальною для розвитку суб'єктності особистості є фасилітаційна позиція комунікативних партнерів.

Література

1. Абульханова К. А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды / К. А. Абульханова. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж : Модэк, 1999. – 224 с.

2. Аршава І. Ф. Саногенетична парадигма у дослідженні особистості / І. Ф. Аршава, О. Г. Рєпіна // Медична психологія. – 2010. – № 2. – С. 16–21.
3. Барабаншиков В. А. Коммуникативный подход к исследованию когнитивных процессов / В. А. Барабаншиков // Психологические и психоаналитические исследования / под ред. А. Н. Лебедева ; Ин-т психоанализа. – М. : Изд. Воробьев А. В., 2009. – С. 8–21.
4. Брушлинский А. В. Мышление и общение / А. В. Брушлинский, В. А. Поликарпов. – 2-е дораб. изд. – Самара : Самар. дом печати, 1999. – 128 с.
5. Величковский Б. М. Когнитивная наука: Основы психологии познания : в 2-х томах / Б. М. Величковский. – М. : Смысл: Академия, 2006. – 448 с.; 432 с.
6. Крисан О. Доповідь про результати зарубіжних досліджень / О. Крисан // Компетентнісний підхід до формування змісту освіти у 12-річній школі: концептуальні підходи та термінологія: Наук.-практ. семінар проекту ПРООН, МОН України, АПН України 16 червня 2004 р.: матеріали доп. – К., 2004.
7. Осадько О. Ю. Саногенний потенціал особистості як психологічна основа біопсихосоціального здоров'я людини / О. Ю. Осадько // Особистість у сучасному світі. – К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2014. – С. 64–68.
8. Рьльская Е. А. Психология жизнеспособности человека / Е. А. Рьльская. – Челябинск : ЧГПУ, 2009. – 361 с.
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
10. Транскоммуникация: преобразование жизненных миров человека / под ред. В. И. Кабрина. – Томск : ПГУ, 2011. – 400 с.
11. Шлиппе А. Учебник по системной терапии и консультированию : пер. с нем. / Арист фон Шлиппе, Йохан Швайццер. – М. : Ин-т консультирования и системных решений, 2011. – 356 с.

Reference

1. Abulkhanova, K. A. (1999). *Psikhologiya i soznanie lichnosti (Problemy metodologii, teorii i issledovaniya realnoy lichnosti): Izbrannye psikhologicheskie trudy* [Psychology and consciousness of personality (Problems of methodology, theory and research of a real personality): Selected psychological works]. Moscow: Publ. of Moscow Psychological and Social institute; Voronezh: Modek Publ. (rus).
2. Arshava, I. F. and Repina, O. G. (2010). Sanogenetychna paradygma u doslidzhenni osobystosti [Sanogenetic paradigm in researching personality]. *Meditinskaya psikhologiya* [Medical psychology], 2, 16–21 (ukr).
3. Barabanshikov, V. A. (2009). *Kommunikativnyy podkhod k issledovaniyu kognitivnykh protsessov* [Communicative approach to studying cognitive processes]. In A. N. Lebedeva (Eds.), *Psikhologicheskie i psikhoanaliticheskie issledovaniya* [Psychological and psychoanalytical studies]. Moscow: Publ. of Vorob'ev, A. V. (rus).
4. Brushlinskiy, A. V. and Polikarpov, V. A. (1999). *Myshlenie i obshchenie* [Thinking and communication]. Samara: Publ. of Samara Publishing House (rus).

5. Velichkovskiy, B. M. (2006). *Kognitivnaya nauka: Osnovy psikhologii poznaniya* [Cognitive science: foundations of epistemic psychology]. Moscow: Smysl; Akademia Publ. (rus).
6. Crysan, O. (2004). Dopovid pro rezultaty zarubizhnukh doslidzhen [Report on findings of foreign studies] In *Kompetentnistnyi pidkhid do formuvannia zmistu osvity u 12-richnii shkoli: kontseptualni pidkhody ta terminologii: Materialy naukovo-praktychnoho seminaru PROON MON Ukrainy ta APN Ukrainy 16 chervnya 2004 roku* [Competence approach to constructing the content of education in the 12-year-old school: approaches and terminology: Materials of the scientific and practical seminar of the UNDP, the MES and the APN of Ukraine Project, June 16, 2004]. Kyiv (ukr).
7. Osadko, O. Yu. (2014). Sanohennyi potentsial osobystosti yak psykholohichna osnova biopsykhosotsialnoho zdorovia liudyny [Sanogenic personality potential as psychological basis for human biopsychosocial health]. *Osobystist u suchasnomu sviti* [Person in the modern world]. Kyiv: Publ. of Information Analytical Agency (ukr).
8. Rylskaya, E. A. (2009). *Psikhologiya zhiznesposobnosti cheloveka* [Psychology of human viability]. Chelyabinsk: Publ. of Chelyabinsk State Pedagogical University (rus).
9. Tytarenko, T. M. (2003). *Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti* [Lifeworld of an individual: within and beyond the ordinariness]. Kyiv: Lybid Publ. (ukr).
10. Kabrin, V. I., Rylskaya, E. A., Petrova, V. N., Macuta, V. V., Chastokolenko, Ya. B., Mesheryakova, E. I. (2011). *Transkommunikatsiya: preobrazovanie zhiznennykh mirov cheloveka* [Transcommunication: Transforming human lifeworld]. Tomsk: Publ. of Tomsk State University (rus).
11. Schlippe, A. and Schweitzer, J. (2011). *Uchebnik po sistemnoy terapii i konsultirovaniyu* [Tutorial on systemic therapy and counselling]. Moscow: Publ. of Institute for Consulting and System Decisions (rus).

Осадко О. Ю. Коммуникативные механизмы развития политико-правовой компетентности личности

Статья посвящена проблеме содействия развитию политико-правовой компетентности личности средствами общения. Субъектная позиция личности в решении своих жизненных проблем рассматривается как проявление её направленности на обретение необходимой компетентности. Отстаивается мнение, что ориентированность личности на развитие политико-правовой компетентности является саногенным способом обхождения человека со своей неудовлетворённостью этой сферой действительности. Определены психологические факторы влияния на биопсихосоциальное здоровье человека двух противоположных стратегий обхождения с неудовлетворённостью действительностью: стратегии развития компетентности и стратегии поиска виновных. На основе теоретических и эмпирических данных убедительно доказано, что выбор стратегии саморазвития способствует росту жизнеспособности человека, а выбор стратегии поиска виновных усиливает его биопсихосоциальное неблагополучие. Личность определена как система отношений человека к действительности, которая являет-

ся трансформацією його опыта комунікації з очеловеченим миром. Згідно комунікативному підходу к личности утверджується, що актуалізація і реалізація цих відношень походить в контексте того комунікативного процесу, в який включена личность. Підкривається, що процес комунікації (і кожній комунікативній ситуації в частности) конструюється личністю і, в свою чергу, впливає на її змінення. Обосновується мнение, що именно особенности міжличностного взаємодіяння являються тем змінюваним (контролюваним) фактором, який може як спосібствовать, так і прештвствовать саногенезу личности. На основі теоретических і емпірических дослідвань розробтана концептуальна модель комунікативних механізмів, опрелеляющих можливість розвитку личностної компетентности средствами фасилітаціонного общєнія.

Ключевые слова: політико-правова компетентність, комунікативна ситуація, комунікативні механізми актуалізації личностних відношень, саногенні способи обходження з протіворечьями, розвиток личностних основ жизнеспособности человека.

Osad'ko O. Yu. Communicative mechanisms of developing political and legal competence of an individual

The article is devoted to promoting the development of individual's political and legal competence through communication. The author interprets individual's subjectivity in solving their everyday problems as a manifestation of their orientation at developing the necessary competence. It is shown that personality's orientation at the development of the political and legal competence is a sanogenic way of dealing with his or her dissatisfaction with this sphere of reality. The author identifies psychological factors of the bio-psycho-social health of an individual within two opposite strategies of dealing with dissatisfaction with reality: the strategy of competence development and the strategy of blame. Theoretical and empirical evidence provided by the author convincingly proves that the choice of self-development strategy contributes to individual's viability, and the choice of strategy of blame enhances individual's bio-psycho-social disadvantage. The author considers a personality as a system of individual's attitudes toward reality, which are the transformation of his or her experience of communication with the humanized world. According to the communicative approach to personality, actualization and realization of this relationship takes place in the context of the communication process which the individual is involved in. It is emphasized that the communication process (and every communicative situation in particular) is constructed by the personality and, in its own turn, changes him or her. In the publication it is substantiated that these are the specific features of interpersonal interaction that constitute the changing (or controlled) factor which can both promote and inhibit personality's sanogenesis. On the basis of the theoretical and the empirical research, the author develops a conceptual model of communicative mechanisms that determine the possibility of individual competence development through facilitation communication.

Key words: political and legal competence, communicative situation, communicative mechanisms of actualization of personality's attitudes, sanogenic ways of dealing with conflicts, development of individual foundations of human viability.

СОЦІАЛЬНИЙ ДІАЛОГ У ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ: ОСНОВНІ РИЗИКИ НЕУСПІШНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

О. В. Івачевська, м. Київ

Соціальний діалог розглянуто як ефективний інструмент консолідації суспільства, подолання його поляризації, наближення конфліктних інтересів різних соціальних груп та держави як носія політичної влади до консенсусу, що є пріоритетним завданням державної політики України. Описано специфіку соціального діалогу як форми організації цільового комунікативного простору для ефективного розв'язання ключових проблем сучасного суспільства. Представлено інтерактивний цикл взаємодії сторін соціального діалогу, етапами якого є: 1) актуальна тема (інтереси, потреби, бажання тощо); соціальна проблема, яка потребує розв'язання, у тому числі за участю держави як носія влади; 2) формулювання узгодженого запиту, визначення об'єкта, предмета, мети та завдань соціального діалогу; 3) співвіднесення узгодженого запиту з об'єктивними реаліями навколишнього середовища; 4) пошук ресурсів, необхідних для розв'язання проблеми; 5) ухвалення узгодженого рішення, визначення стратегії і тактики його реалізації, укладання договору; 6) реалізація ухваленого рішення; 7) впровадження результатів; 8) оцінювання ефективності й корисності для суспільства впроваджених результатів. Визначено основні ризики неспішної комунікації та заходи щодо запобігання ризикам на кожному етапі розгортання соціального діалогу.

Ключові слова: соціальний діалог, етапи розгортання соціального діалогу, ризики неспішної комунікації, запобігання ризикам.

Проблема. Консолідація суспільства як першочергове завдання державної політики України не втрачає своєї актуальності вже понад два десятиріччя. А з огляду на розгортання кризи протягом останніх двох років у зв'язку з неоголошеною війною на Сході України особливого значення набуває подолання поляризації суспільства, залагодження соціально-політичних конфліктів, протиріч між різними соціальними групами та державою як носієм політичної влади в цілому. Беручи до уваги специфіку розвитку саме українського суспільства (зокрема його етнічні, конфесійні, регіональні, гендерні, освітні та інші аспекти), хочемо зауважити, що досягнення омріяної консолідації неможливе без організації ефективного цільового комунікативного простору, який би сприяв максимальному зближенню конфліктних інтересів і позицій сторін, встановленню консенсусу, “досягненню спільних домовленостей та прийняттю узгоджених рішень” (цит. за: [2, ст. 1]). Найефективнішим інструментом вирішення означеного завдання справедливо вважають соціальний діалог.

Проте його застосування пов'язане з низкою труднощів (ризиків), без урахування яких успішне розгортання соціального діалогу неможливе.

Мета статті: описати ключові етапи розгортання соціального діалогу з політично значущих питань; проаналізувати основні ризики розвитку соціального діалогу й умови запобігання їм, аби оптимізувати цільовий комунікативний простір і досягти ухвалення узгодженого рішення всіма сторонами конфліктної взаємодії.

Шляхи досягнення національної консолідації перебувають наразі у фокусі уваги багатьох вітчизняних учених, представників різних наукових інституцій, зокрема Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса, Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, Інституту стратегічних досліджень, Центру етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАНУ та ін. Часто ці шляхи вбачають в об'єднанні навколо національної ідеї [6], узгодженні базових цінностей і цілей різних соціальних груп, проектуванні спільного майбутнього [1; 7] чи в реалізації якихось інших альтернатив [8].

Важливим кроком до покращення соціально-економічного становища, підвищення рівня і якості життя населення, стабільності та консолідації суспільства вважають прийняття у грудні 2010 р. Закону "Про соціальний діалог в Україні". Однак він визначає передусім правові засади організації і ведення соціального діалогу, сприяючи більше захисту соціально-трудових прав та інтересів громадян [5].

Проблематиці соціального діалогу присвячено чимало наукових праць українських дослідників, що працюють у різних галузях знань, – філософів (Л. Д. Владиченко, Н. І. Гринчишин, О. П. Котовська, Л. В. Озадовська та ін.), політологів (Н. А. Громадська, В. В. Давиденко, Т. М. Ляшенко, О. М. Москаленко, Д. В. Неліпа, В. Ф. Цвих та ін.), соціологів (А. І. Андрющенко, Н. В. Балабанова, В. А. Варениця, І. М. Дубровський, В. І. Жуков, В. Є. Пилипенко та ін.), юристів, економістів, державних управлінців, що свідчить про міжгалузевий характер предмета дослідження. Водночас соціально-психологічні аспекти розгортання та забезпечення соціального діалогу досі здебільшого залишаються поза увагою науковців. Найбільш помітною спробою визначення ролі діалогів (як універсальних психологічних інструментів успішного спілкування) у "формуванні механізмів творення узгодженої мети задля подолання перепон та вирішення завдань розвитку" (цит. за: [3]) є, на нашу думку, розвідки В. П. Казміренка.

У нашому дослідженні ми спиратимемося на погляди сучасної вітчизняної дослідниці О. М. Кочубейник, яка, спільно з колективом лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України вибудовуючи соціально-психологічну концепцію соціаль-

ного діалогу, пропонує розуміти його як “особливу форму дискусії довкола широкого кола питань, які є предметом інтересів різних соціальних груп і суспільства загалом”, і визначає як “практику комунікативного суспільства, спрямовану на конструювання соціорелевантних тенденцій суспільного життя й забезпечення узгодженості інтересуб’єктивно значущих взаємодій” (цит. за: [4]). На її думку, таке визначення якісно вирізняє цей феномен як серед інших форм масової комунікації, наголошуючи на його “прагматичній специфіці”, так і серед міжособистісних комунікацій навколо соціальних проблем у малих чи великих групах [там само].

Пропонуючи для розгляду схему основних етапів розгортання соціального діалогу, ми насамперед робимо акцент на його специфічному характері організації та розвитку, а саме – на човниковому характері руху: від глобального контексту, навколишнього середовища до конкретного, цільового комунікативного простору – і у зворотному напрямку. Зазначимо, що тут комунікативний простір ми розглядаємо як континуум перемовин усіх учасників діалогу, зацікавлених у розв’язанні певної соціальної проблеми.

Соціальний діалог, на наш погляд, можна уявити як інтерактивний цикл взаємодії, що передбачає поетапне розгортання комунікації зацікавлених сторін у розв’язанні соціально значущих проблем. Ідеться про такі етапи: 1) актуальна тема (інтереси, потреби, бажання тощо); соціальна проблема, яка потребує розв’язання, у тому числі за участю держави як носія влади; 2) формулювання узгодженого запиту, визначення об’єкта, предмета, мети та завдань соціального діалогу; 3) співвіднесення узгодженого запиту з об’єктивними реаліями навколишнього середовища; 4) пошук ресурсів, необхідних для досягнення мети; 5) ухвалення узгодженого рішення, визначення стратегії і тактики його реалізації, укладання договору; 6) реалізація ухваленого рішення; 7) впровадження результатів; 8) оцінювання ефективності й корисності для суспільства впроваджених результатів.

Нижче ми докладніше розглянемо специфіку кожної ланки розгортання соціального діалогу, проаналізуємо основні ризики неуспішної комунікації, що можуть виникати на кожному етапі взаємодії сторін, та умови їх уникнення (рис.).

Вихідною точкою організації соціального діалогу є інтереси, потреби, бажання сторін, що ґрунтуються звичайно на базових цінностях та морально-етичній основі різних соціальних груп, а також позиція держави як носія влади в цілому. Оскільки часто ключовим завданням діалогу є максимальне зближення, узгодження антагоністичних інтересів, потреб та цінностей, важливою умовою входження в спільний комунікативний простір вважаємо чітке усвідомлення кожною стороною майбутньої взаємодії власних позицій з ключових питань та готовність їх донести в

максимально доступній, обґрунтованій, діалогічній формі до інших учасників.

Прикладом неуспішного проходження цієї точки може слугувати досвід ухвалення у 2013 р. екс-президентом України рішення щодо асоціації з ЄС. В. Ф. Янукович виявився неспроможним доступно й обґрунтовано донести позицію влади до суспільства, натомість довго розгойдував ситуацію навколо означеного питання – аж до трагічних подій. При цьому прибічники євроінтеграції – з одного боку, і Митного союзу – з другого, декларуючи власну чітку позицію, часто не могли обґрунтувати її і жонгливали один перед одним неперевереними, непідтвердженими фактами і мотивами. А тому важко було очікувати досягнення взаєморозуміння й ефективного розв'язання проблеми.

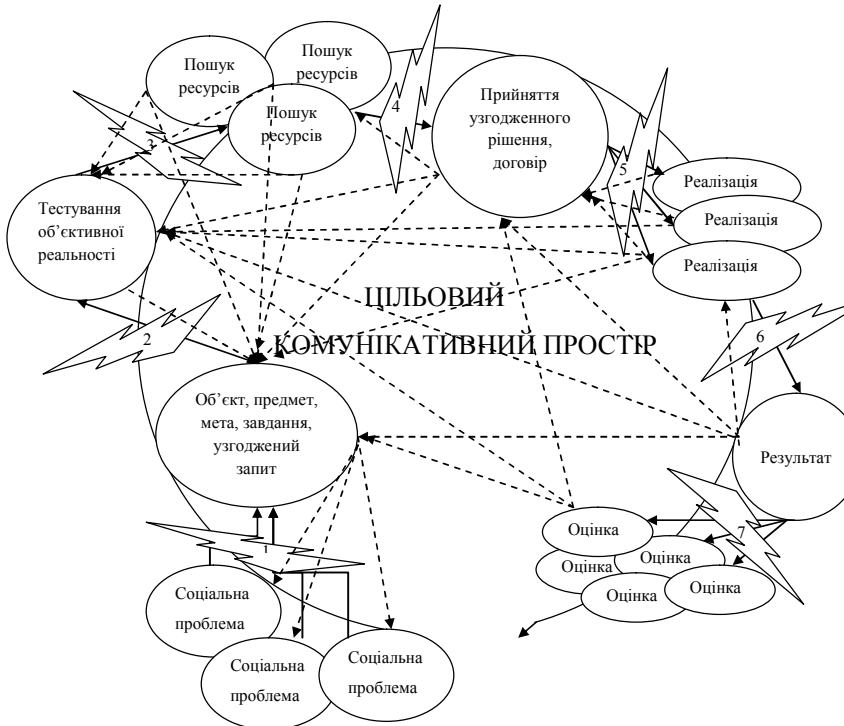
За умови задовільних вихідних даних і готовності всіх зацікавлених сторін до спільного обговорення й розв'язання актуальної проблеми запоруку успішного розгортання соціального діалогу ми вбачаємо в *коректному формулюванні основного запиту*, узгодженні мети взаємодії та первинного проекту очікуваних її результатів. Тут неабиякого значення набуває процес переведення фокусу уваги з власних потреб та амбіцій кожного учасника взаємодії у коло спільних інтересів і проблем. Іншими словами, основним завданням на етапі формулювання запиту стає визначення точок дотику різних поглядів, позицій та виявлення всіх суперечностей, що, імовірно, перешкоджатимуть розгортанню ефективного соціального діалогу.

Основні ризики на цьому етапі ми вбачаємо у 1) неусвідомленні або підміні справжніх потреб, інтересів, мотивів; 2) спекулятивній, недіалогічній формі їх пред'явлення; 3) категоричній або ж нечіткій (непрозорій) позиції учасників комунікативної взаємодії. Важливу позитивну роль у нівелюванні цих перешкод відіграють індивідуально-психологічні особливості ключових постатей переговорного процесу, їхня особистісна та соціальна зрілість, інтелектуальний капітал, високий ступінь толерантності й відкритості до діалогу, а отже, спрямованість представників соціальних груп на конструктивну взаємодію – з одного боку, і, безумовно, демократична, діалогічна позиція владних інституцій щодо актуальної соціальної проблеми – з другого.

У разі успішного проходження етапу формулювання запиту, коли всім учасникам комунікативного простору вдалося дійти спільного бачення проблеми, що вирішується, узгодити позиції, визначити об'єкт, предмет, мету і завдання соціального діалогу, створити первинний проект його розгортання, важливим завданням стає *тестування об'єктивної реальності*, а отже, метафоричний вихід за межі організованого цільового комунікативного простору. Адже загалом очікується, що результатом соціального діалогу – узгодженої взаємодії зацікавлених сторін – стане “продукт”, який логічно вбудується в суспільну систему й певною мірою сприятиме підвищенню якості її функціонування. Тож наступним кроком

передбачено співвіднесення запиту, мети з об'єктивною реальністю; своєрідне “тестування на відповідність”, адекватність проблеми, що вирішується, і готовність, зрілість суспільства загалом позитивно оцінити кінцевий результат й ефективно ним послуговуватися.

Основним ризиком для розвитку соціального діалогу на даному етапі може стати хибне оцінювання об'єктивних реалій навколишнього середовища. Часто через когнітивні викривлення, маніпулятивні способи представлення дійсності учасниками діалогу в цільовому комунікативному просторі спроби розв'язати ту чи ту соціально значущу проблему зазнають фіаско. Водночас не менш небезпечним є неадекватне оцінювання поточної ситуації, глибини кризових явищ у суспільстві, ідеалізація чи, навпаки, знецінення ступеня його зрілості, готовності сприймати й підтримувати інновації, зміни чи незвичні для громадян способи вирішення гострих, конфліктних питань тощо. До прикладу, “Марш рівності”, що відбувся в Києві 5-6 червня 2015 р. і мав на меті привернути увагу суспільства до проблем ЛГБТ-спільноти та відстояти права секс-меншин, на тлі напруженої, кризової ситуації в Україні та воєнних дій на її території спровокував скоріше поглиблення конфлікту й навіть частково перекреслив попередні досягнення активістів ЛГБТ. Адекватне ж оцінювання реальності передбачало співвіднесення своєчасності, актуальності й відповідності запиту ЛГБТ-спільноти з інтересами, потребами, цінностями суспільства, враховуючи ситуацію, в якій воно наразі перебуває, і прогнозування можливості у зв'язку з цим бути почутими. Навряд чи варто було розраховувати на успішний, конструктивний загальносуспільний діалог щодо прав і свобод секс-меншин в Україні тоді, коли на Сході масово гинуть бійці й мирне населення країни, а суспільство переймається здебільшого питаннями виживання в умовах глибокої кризи. Водночас певні соціальні групи, зокрема адепти крайніх правих політичних сил і представники православ'я, викривляючи факти, маніпулюючи почуттями й свідомістю громадян, довели ситуацію до абсурду й виставили активістів ЛГБТ-спільноти в найчорнішому за часи незалежності України світлі. Насправді ж соціальний діалог щодо проблем секс-меншин в Україні необхідний, однак розгортати його, мабуть, варто за більш сприятливих умов, коли градус соціального напруження в суспільстві спаде й у ньому актуалізуються питання скоріше “життя, а не виживання”, вивільняться матеріальні, фізичні і духовні ресурси для вирішення такого роду специфічних питань. Адже лише тоді, коли задоволення нагальних потреб втратить пріоритетність, з'явиться ймовірність організації такого комунікативного простору, де високий ступінь толерантності, зрілості, багатий інтелектуальний потенціал, широкий світогляд, нестереотипне мислення в усіх сторін діалогу будуть правилом, а не винятком.

Основні ризики неуспішної комунікації (блискавки):

1. Низький рівень усвідомлення власних інтересів, потреб, бажань чи їх підміна, категорична чи непрозора позиція представників соціальних груп та державних інституцій, невиробленість доступної, обґрунтованої, діалогічної форми її пред'явлення тощо.
2. Хибна оцінка об'єктивної реальності: ідеалізація, знецінення, викривлення, маніпулювання тощо.
3. Брак адекватних ресурсів для розв'язання проблеми, бажання виконати завдання за рахунок ресурсів інших сторін, спекуляція, маніпулювання, хибне оцінювання наявних ресурсів тощо.
4. Неготовність брати відповідальність; ухвалення нереалістичних чи невідповідних початковому запиту рішень, формальне рішення чи таке, що не враховує інтереси, ресурси всіх сторін діалогу тощо.
5. Невиконання чи формальне виконання зобов'язань учасниками соціального діалогу.
6. Невідповідність кінцевого результату виконання рішення початковому запиту, новій реальності тощо.
7. Знецінення досягнутих результатів.

Рис. Етапи розгортання соціального діалогу та основні ризики неуспішної комунікації

Наступний крок розвитку соціального діалогу нами позначено як *пошук ресурсів*, що відображає зміст ключового завдання всіх сторін взаємодії на цьому етапі. Недооцінюючи його важливість, учасники діалогу неминуче ризикують залишитися в полі декларованих намірів розв'язання актуальних соціальних проблем. Допоки не буде проінспектовано й віднайдено необхідні ресурси та визначено обсяг зусиль, які кожен учасник соціального діалогу готовий докласти задля досягнення узгодженої мети, очікувати суспільно корисного результату марно. Важливо, аби внесок кожної із сторін був значущим й адекватно оціненим, а ресурси були реальними й належно використаними. Часто на цьому етапі подальшому розгортанню соціального діалогу перешкоджають: 1) брак відповідних запитові ресурсів для розв'язання проблеми; 2) бажання виконати завдання й досягти мети за рахунок ресурсів інших сторін; 3) спекулятивні дискусії чи торги щодо обсягу необхідного внеску; 4) відкрите чи латентне маніпулювання іншими учасниками діалогу; 5) просто хибне оцінювання наявних ресурсів і необхідного їх обсягу тощо. Уникнути цих ризиків сьогодні вкрай складно. Попри помітні зрушення в суспільстві в питаннях громадянської свідомості, поступовий відхід від патерналізму для багатьох відкрите, діалогічне, відповідальне розв'язання соціальних проблем видається фантастичною перспективою. Тож значних зусиль потребує наразі підтримання позитивних тенденцій в українському суспільстві, подальший розвиток національної свідомості й відповідальності громадян і, безперечно, підвищення ступеня їхньої довіри до владних інституцій.

Особливої уваги заслуговує *етап ухвалення узгодженого всіма сторонами діалогу рішення, визначення стратегії і тактики подальших дій, укладення договору* тощо. Від того, наскільки ефективно пройдено попередні кроки, прояснено запит, визначено мету й завдання, що витримали перевірку на відповідність реальності, потребам суспільства, готовності соціуму до змін, знайдено в достатньому обсязі необхідні для досягнення мети ресурси, залежить адекватність договору та успіх його реалізації. Сьогодні відомі непоодинокі випадки, коли начебто узгоджені позиції всіх учасників діалогу не приводять до ухвалення відповідного рішення й підписання договору, в якому було б визначено всі деталі подальшої взаємодії. Причина – у невиробленості спільного бачення стратегії й тактики його реалізації. Проблемаю на даному етапі також є неготовність окремих учасників брати на себе відповідальність за ухвалені рішення. Водночас існує небезпека ухвалення формального рішення чи такого, що не враховує інтереси, ресурси всіх сторін соціального діалогу, не відповідає узгодженому запитові і, як наслідок, не дає змоги досягти мети, розв'язати ключову соціальну проблему. Також є

ризик ухвалення нереалістичного рішення, яке не враховує наявні ресурси для його виконання, здебільшого переоцінюючи їхній обсяг.

Як наслідок, подібні ризики існують і для наступного *етапу реалізації ухвалених рішень* та виконання домовленостей. Адже часто навіть зразковий договір не виконується (чи виконується формально), слугуючи лише матеріалом для піару та статистики з висвітлення ходу розв'язання соціальних проблем. Наприклад, сьогодні проблемними визнають низку рішень щодо оптимізації транспортного сполучення у м. Києві (Подільсько-Вигурівська лінія метрополітену, реконструкція Поштової площі, Велика кільцева дорога тощо). Для запобігання означеним ризикам у край важливо співвідносити ухвалені рішення й домовленості з узгодженим запитом, реаліями сьогодення та обсягом ресурсів, які держава може виділити для виконання означених завдань.

Не варто забувати також про те, що будь-який “продукт” соціального діалогу, якої б сфери життя й діяльності він не торкався, повинен бути корисним для суспільства, сприяти розвиткові системи в цілому та оптимізації її функціонування. Тут важливим видається *етап адекватного оцінювання* досягнутого результату, його відповідності інтересам та актуальним потребам суспільства. Адже часто знецінення досягнень зводить нанівець усі зусилля, що були докладені для розв'язання соціальної проблеми, і повертає учасників у вихідну позицію соціального діалогу.

Висновки. Отже, соціальний діалог цілком виправдано вважають ефективним інструментом розв'язання гострих й актуальних соціальних проблем та оптимальним, цивілізованим засобом консолідації суспільства. У статті ми представили соціальний діалог у вигляді інтерактивного циклу взаємодії, що передбачає поетапне розгортання комунікації зацікавлених сторін в обговоренні соціально значущих питань. Однак його використання часто пов'язане з низкою труднощів і ризиків неуспішної комунікації, серед яких особливої уваги заслуговують: 1) низький рівень усвідомлення власних інтересів, потреб, бажань чи їх підміна, категорична чи непрозора позиція представників соціальних груп та державних інституцій, невиробленість доступної, обґрунтованої, діалогічної форми її пред'явлення тощо; 2) хибне оцінювання об'єктивної реальності: ідеалізація, знецінення, викривлення, маніпулювання тощо; 3) брак адекватних ресурсів для розв'язання проблеми, бажання виконати завдання за рахунок ресурсів інших сторін, спекуляція, маніпулювання, хибне оцінювання наявних ресурсів тощо; 4) неготовність брати відповідальність, ухвалення нереалістичних або невідповідних початковому запиту рішень, формальних рішень чи таких, що не враховують інтереси, ресурси всіх сторін діалогу, тощо; 5) невиконання чи формальне виконання зобов'язань учасниками соціального діалогу; 6) невідпо-

відність кінцевого результату виконання рішення початковому запиту, новій реальності тощо; 7) знецінення досягнутих результатів.

Важливими умовами входження в цільовий комунікативний простір є чітке усвідомлення кожною стороною майбутньої взаємодії власних позицій з ключових питань та готовність їх донести в максималь-но доступній, обґрунтованій, діалогічній формі іншим учасникам.

Позитивну роль у нівелюванні цих перешкод, як було показано, відіграють: 1) індивідуально-психологічні особливості ключових постатей переговорного процесу, їхня особистісна та соціальна зрілість, інтелектуальний капітал, високий ступінь толерантності й відкритості до діалогу, а також демократична, діалогічна позиція владних інституцій щодо актуальної соціальної проблеми; 2) адекватне оцінювання реальності, співвіднесення своєчасності, актуальності й відповідності запиту з інтересами, потребами, цінностями суспільства, враховуючи ситуацію, в котрій воно наразі перебуває; 3) наявність відповідних ресурсів у необхідному для розв'язання проблеми обсязі. При цьому важливо, щоб внесок кожної із сторін був значущим й адекватно оціненим, а ресурси – реальними й належно використаними; 4) співвіднесення ухвалених рішень з узгодженим запитом, реаліями сьогодення та обсягом ресурсів, які можуть бути виділені для розв'язання соціальної проблеми; 5) адекватне оцінювання відповідності результату суспільному запиту і його корисності для суспільства тощо; 6) подальший розвиток національної свідомості й відповідальності громадян, зростання їхньої довіри до владних інституцій.

Література

1. Дудченко В. С. Духовні цінності в контексті соціокультурного розвитку сучасного українського суспільства / В. С. Дудченко // Філософські обрії. – 2012. – № 27. – С. 60–68.
2. Закон України “Про соціальний діалог в Україні” [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 28. – Ст. 255. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>.
3. Казміренко В. П. Активізація когнітивних процесів взаєморозуміння засобами організації діалогу / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 30 (33). – С. 181–192.
4. Кочубейник О. М. Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності / О. М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – С. 150–160.
5. Нагірна О. Соціальний діалог як механізм соціального партнерства. Досвід впровадження Закону України “Про соціальний діалог в Україні” в Чернівецькій області [Електронний ресурс] / О. Нагірна, І. Зеленюк. – Режим

доступу : http://www.nspp.gov.ua/index.php?option=com_content & view=article &id=2487:2011-10-25-08-02-30&catid=15:2010-01-19-22-14-24&Itemid=12

6. *Оржель О.* Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї: перспективи й обмеження (з точки зору європейського досвіду) / О. Оржель // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – № 2. – С. 28–38.
7. *Ситник Г.* Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства, держави / Г. Ситник // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2004. – № 2. – С. 369–374.
8. Шляхи і можливості консолідації українського суспільства : матеріали “круглого столу” експертів / Регіонал. філіал Нац. ін-ту стратег. досл. у м. Ужгороді, Фонд Фрідріха Еберта (регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові). – Мукачево, 2005. – 136 с.

Reference

1. Dudchenko, V. S. (2012). Duhovni tsinnosti v konteksti sotsiokulturnoho rozvytku suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Spiritual values in the context of socio-cultural development of the contemporary Ukrainian society]. *Filosofski obriv* [Philosophical horizons], 27, 60–68 (ukr).
2. Zakon Ukrainy “Pro sotsialnyi dialoh v Ukraini” [The Law of Ukraine “On Social Dialogue in Ukraine”] (2011). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The Verkhovna Rada of Ukraine. Informative Bulletin], 28, art. 255, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2862-17> (ukr).
3. Kazmirenko, V. P. (2012). Aktyvizatsiia kohnityvnykh protsesiv vzaiemorozuminnia zasobamy orhanizatsii dialohu [Activization of cognitive processes of mutual understanding by means of dialogue]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 30 (33), 181–192 (ukr).
4. Kochubeynyk, O. M. (2014). Sotsialnyi dialoh: sotsialni ta psykholohichni perydumovy komunikatyvnosti [Social dialogue: social and psychological conditions of communicability]. *Naukovi studii sz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 34 (37), 150 – 160 (ukr).
5. Nahirna, O. Sotsialnyi dialoh yak mekhanizm sotsialnoho partnerstva. Dosvid vprovadzhenia Zakonu Ukrainy “Pro sotsialnyi dialoh v Ukraini” v Chernivetskii oblasti [Social dialogue as a mechanism of social partnership. Experience in implementing the Law of Ukraine “On Social Dialogue in Ukraine” in Chernivtsi region] (2012), http://www.nspp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2487:2011-10-25-08-02-30&catid=15:2010-01-19-22-14-4&Itemid=12 (ukr).
6. Orzhel, O. (2012). Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva na osnovi natsionalnoi ideii: perspektyvy i обмеzhennia (z tochky zoru yevropeiskoho dosvidu) [Consolidation of Ukrainian society on the basis of national idea: perspectives and limitations (in terms of European experience)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy* [Bulletin of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine], 2, 28–38 (ukr).
7. Sytnyk, H. (2004). Natsionalni tsinnosti yak osnova prohresyvnoho rozvytku osobystosti, suspilstva, derzhavy [National values as a basis for the progressive development of personality, society, state] [National values as a basis for the progressive development of personality, society, state].

velopment of the individual, society and state]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy* [Bulletin of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine], 2, 369–374 (ukr).

8. Shliakhy i mozhyvosti konsolidatsii ukrainskoho suspilstva [Ways and possibilities of consolidation of Ukrainian society] (2005). *Rehionalnyi filial Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen u m. Uzhhorodi, Fond Fridrikha Eberta (rehionalne predstavnytstvo v Ukraini, Bilorusi ta Moldovi. Materialy kruhloho stolu expertiv)* [Regional Branch of the National Institute for Strategic Studies in Uzhgorod, Friedrich Ebert Foundation (regional office in Ukraine, Belarus and Moldova. Roundtable experts)]. Mukachevo (ukr).

Ивачевская О. В. Социальный диалог в политической сфере: основные риски неуспешной коммуникации

Социальный диалог рассмотрен как эффективный инструмент консолидации общества, преодоления его поляризации, приближения конфликтных интересов разных социальных групп и государства как носителя политической власти к консенсусу, что является приоритетной задачей государственной политики Украины. Описана специфика социального диалога как формы организации целевого коммуникативного пространства для эффективного решения ключевых проблем современного общества. Представлен интерактивный цикл взаимодействия сторон социального диалога, этапами которого являются: 1) актуальная тема (интересы, потребности, желания и т. д.); социальная проблема, которую необходимо решить, в том числе при участии государства как носителя власти; 2) формулирование согласованного запроса, определение объекта, предмета, целей и задач социального диалога; 3) соотнесение согласованного запроса с объективными реалиями окружающей среды; 4) поиск ресурсов, необходимых для решения проблемы; 5) принятие согласованного решения, определение стратегии и тактики его реализации, подписание договора; 6) реализация принятого решения; 7) внедрение результатов; 8) оценка эффективности и полезности для общества внедренных результатов. Определены основные риски неуспешной коммуникации и меры по их предотвращению на каждом этапе развития социального диалога.

Ключевые слова: социальный диалог, этапы развития социального диалога, риски неуспешной коммуникации, предотвращение рисков.

Ivachevs'ka O. V. Social dialogue in the political sphere: the main risks of unsuccessful communication

In the article social dialogue is analyzed as an effective way to consolidate society and overcome its polarization, to build consensus of conflicting interests between different social groups and the state as the bearer of political power which is a priority of the state policy of Ukraine. The peculiarities of social dialogue as a form of targeted communication space for effective solving of the key issues in contemporary society are described. The interactive cycle of interplay between partners of social dialogue is presented. It has 8 stages: 1) current topic (interests, needs, desires, etc.); social problem that has to be solved also within the help of the state as a power bearer; 2) formulation of the agreed request, definition of the object, subject, purpose and tasks of social dialogue; 3) interrelation of the agreed request with the objective realities of the environ-

ment; 4) the search of resources that are necessary for the problem solution; 5) making agreed solutions, finding the strategy and tactics of its realization, delivery of agreement; 6) realization of the decision; 7) implementation of the results; 8) estimation of the effectiveness and profitability for the society of the implemented results. The main risks of unsuccessful communication and conditions of prevention risks at each stage of the social dialogue development are determined.

Key words: social dialogue, stages of social dialogue development, risks of unsuccessful communication, risk prevention.

НАШІ АВТОРИ

Блозва Павло Ігорович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Варягіна Аліна Анатоліївна

здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Вінков Веніамін Юрійович

молодший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Вознесенська Олена Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Голентовська Ольга Святославівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горбунова Вікторія Валеріївна

доктор психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горностай Павло Петрович

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Данильченко Тетяна Вікторівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Дідук Інна Анатоліївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Дроздов Олександр Юрійович

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жорнова Олена Іллівна

доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жорнова Ольга Іллівна

доктор педагогічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Зеленін Всеволод Володимирович

кандидат психологічних наук, доцент кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Івачевська Ольга Валеріївна

молодший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Карпенко Зіновія Степанівна

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Кириленко Ганна Олександрівна

магістр психології, аспірантка кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кияшко Лариса Олександрівна

кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Климчук Віталій Олександрович

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Краснякова Алла Олексіївна

науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Луценко Олена Львівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Мяленко Вікторія Володимирівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Осадько Олеся Юріївна

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії психології політико-психологічних відносин, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Остапенко Ірина Віталіївна

кандидат психологічних наук, молодший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Павленко Валентина Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної психології факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Петрунько Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри практичної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка

Рибаченко Віктор Федорович

доцент кафедри зв'язків з громадськістю та реклами Київського національного університету культури і мистецтв, шеф-редактор газети "Час і Події", консультант Верховної Ради України

Самойленко Микола Васильович

магістр психології, випускник факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Смотрицький Андрій Валерійович

здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Соснюк Олег Петрович

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Суська Ольга Олександрівна

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри зв'язків з громадськістю, психології і педагогіки Національного університету "Києво-Могилянська Академія"

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент, завідувач лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Татенко Віталій Олександрович

доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Товстокора Юлія Віталіївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Фальковська Людмила Миколаївна

старший викладач кафедри соціальної та практичної психології соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка

Фролов Павло Дмитрович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Хазратова Нігора Вікторівна

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету “Львівська політехніка”, завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Цаль-Цалько Маргарита Вікторівна

аспірант кафедри зв'язків з громадськістю та реклами Київського національного університету культури і мистецтв

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шусть Василь Володимирович

кандидат педагогічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

<i>Дідук І. А.</i> Історичний досвід як чинник інтеграції особистості в сучасний політичний простір	3
<i>Жорнова Ольга І., Жорнова Олена І.</i> Неурядові організації як об'єкт дослідження політичної і соціальної психології	13
<i>Дроздов О. Ю.</i> “Геополітметрія” як методика вивчення масової геополітичної свідомості	26
<i>Суська О. О.</i> Семіосоціопсихологічні засади досліджень “образу суспільства” в медіакомунікативних системах	40
<i>Блозва П. І.</i> Психологічний ресурс соціального капіталу в становленні громадянської компетентності особистості: теоретичний аналіз	48

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ: СЦЕНАРІЇ ТА ВИМІРИ

<i>Суший О. В.</i> Незалежність та цілісність Української держави: ціннісний вимір загальнонаціональної консолідації	61
<i>Вознесенська О. Л., Череповська Н. І.</i> Медіаконтекст вияву патріотичних почуттів представниками Сходу та Заходу України	74
<i>Павленко В. М., Самойленко М. В.</i> Соціальна ідентичність і ставлення старшокласників до сучасної суспільно-політичної ситуації	89
<i>Горностаї П. П.</i> Громадянська ідентичність українців та її еволюція	98
<i>Хазратова Н. В.</i> Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей	112
<i>Рибаченко В. Ф., Цаль-Цалько М. В.</i> Інформаційно-комунікаційне забезпечення євроінтеграції України (постановка проблеми)	126

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Васютинський В. О.</i> Ціннісний зміст індивідуалізму і колективізму в уявленнях пересічних громадян	136
<i>Петрунько О. В.</i> Консолідувальний потенціал педагогічної спільноти в умовах суспільних змін.....	146
<i>Товстогора Ю. В.</i> Прийняття “інакшості” як умова зменшення ризиків поляризації суспільства	157
<i>Варягіна А. А.</i> Розвиток форм інтернет-участі громадян у соціально-політичних процесах сучасності.....	166
<i>Данильченко Т. В.</i> Сусідство як чинник суб’єктивного соціального благополуччя	177
<i>Смотрицький А. В.</i> Трансформація соціальної ідентичності добровільних мігрантів в умовах мегаполісу	189
<i>Горбунова В. В.</i> Систематика командотвірних технік у межах ціннісно-рольового підходу до формування та розвитку команд	199
<i>Голентовська О. С.</i> Проблема особистісної успішності в командній діяльності крізь призму української і російської наукової думки.....	209
<i>Вінков В. Ю.</i> Уявлення про життєвий успіх: стан розробленості проблематики в соціальній психології.....	221

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО І ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

<i>Татенко В. О.</i> Про феномен лідерства з позицій суб’єктно-вчинкового підходу.....	232
<i>Краснякова А. О.</i> Інтернет-комунікація як чинник становлення політичної суб’єктності особистості	243
<i>Соснюк О. П., Остапенко І. В.</i> Психосемантичний аналіз особливостей сприймання студентською молоддю іміджу сучасних політиків.....	254
<i>Кириленко Г. О., Луценко О. Л.</i> Критерії оцінювання політичних лідерів, отримані методом репертуарних решіток.....	262

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

<i>Жадан І. В.</i> Ресурси соціалізувального дискурсу як чинника структування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді	273
<i>Фролов П. Д.</i> Діти незалежності: штрихи до проспективного соціально-психологічного портрета	283
<i>Кияшко Л. О.</i> Динаміка політичної свідомості студентської молоді на шляху від транзитивного до громадянського суспільства в Україні	294
<i>Климчук В. О.</i> Мотиваційна грамотність особистості в контексті політико-психологічних проблем соціалізації молоді	306
<i>Шусть В. В.</i> Політико-аксіологічний простір регіону України як маркер соціокультурної ідентифікації молоді	314
<i>Мяленко В. В.</i> Концепція професійної самореалізації молоді	326
<i>Фальковська Л. М.</i> Правосвідомість сучасної молоді як умова розвитку правової держави	337
<i>Кириченко В. В.</i> Політичний вибір студентської молоді: формування позицій “за” і “проти”	349

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ І ПСИХОТЕХНОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ

<i>Карпенко З. С.</i> Психолого-історична реконструкція соціальних міфологем як метод протидії маніпулятивним медіатехнологіям	361
<i>Зеленін В. В.</i> Культурно-антропологічні джерела психотехнологій сучасної інформаційно-психологічної війни	371
<i>Осадько О. Ю.</i> Комунікативні механізми розвитку політико-правової компетентності особистості	389
<i>Івачевська О. В.</i> Соціальний діалог у політичній сфері: основні ризики неуспішної комунікації	401
НАШІ АВТОРИ	413

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

<i>Дидук И. А.</i> Исторический опыт как фактор интеграции личности в современное политическое пространство.....	3
<i>Жорновая О. И., Жорновая Е. И.</i> Негосударственные организации как объект исследования политической и социальной психологии.....	13
<i>Дроздов А. Ю.</i> “Геополитметрия” как методика изучения массового геополитического сознания.....	26
<i>Сусская О. А.</i> Семисоциопсихологические основания исследований “образа общества” в медиакоммуникативных системах	40
<i>Блозва П. И.</i> Психологический ресурс социального капитала в становлении гражданской компетентности личности: теоретический анализ	48

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В УКРАИНЕ: СЦЕНАРИИ И ИЗМЕРЕНИЯ

<i>Суший Е. В.</i> Независимость и целостность Украинского государства: ценностное измерение общенациональной консолидации	61
<i>Вознесенская Е. Л., Череповская Н. И.</i> Медиаконтекст проявления патриотических чувств представителями востока и запада Украины.....	74
<i>Павленко В. Н., Самойленко Н. В.</i> Социальная идентичность и отношение старшеклассников к нынешней социально-политической ситуации	89
<i>Горностай П. П.</i> Гражданская идентичность украинцев и ее эволюция	98
<i>Хазратова Н. В.</i> Гражданская идентичность в структуре личностных идентичностей	112
<i>Рыбаченко В. Ф., Цаль-Цалько М. В.</i> Информационно-коммуникационное обеспечение евроинтеграции Украины (постановка проблемы).....	126

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ И ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

<i>Васютинский В. А.</i> Ценностный смысл индивидуализма и коллективизма в представлениях рядовых граждан.....	136
<i>Петрунько О. В.</i> Консолидационный потенциал педагогического сообщества в условиях общественных изменений.....	146
<i>Товстоко́рая Ю. В.</i> Принятие “инаковости” как условие уменьшения рисков поляризации общества	157
<i>Варягина А. А.</i> Развитие форм интернет-участия граждан в социально-политических процессах современности.....	166
<i>Данильченко Т. В.</i> Соседство как фактор субъективного социального благополучия	177
<i>Смотрицкий А. В.</i> Трансформация социальной идентичности добровольных мигрантов в условиях мегаполиса	189
<i>Горбунова В. В.</i> Систематика командообразующих техник в рамках ценностно-ролевого подхода к формированию и развитию команд	199
<i>Голентовская О. С.</i> Проблема личностной успешности в командной деятельности через призму украинской и российской научной мысли	209
<i>Винков В. Ю.</i> Представление о жизненном успехе: состояние разработанности проблематики в социальной психологии	221

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЛИДЕРСТВО И ПСИХОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ВЫБОРА

<i>Татенко В. А.</i> О феномене лидерства с позиций субъектно-поступкового подхода.....	232
<i>Краснякова А. А.</i> Интернет-коммуникация как фактор становления политической субъектности личности.....	243
<i>Соснюк О. П., Остапенко И. В.</i> Психосемантический анализ особенностей восприятия студенческой молодежью имиджа современных политиков.....	254
<i>Кириленко А. А., Луценко Е. Л.</i> Критерии оценивания политических лидеров, полученные методом репертуарных решеток	262

**ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ
ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И РЕФОРМИРОВАНИЯ
ОБРАЗОВАНИЯ**

<i>Жадан И. В.</i> Ресурсы социализирующего дискурса как фактора структурирования политической картины мира студенческой молодежи	273
<i>Фролов П. Д.</i> Дети независимости: штрихи к перспективному социально-психологическому портрету	283
<i>Кияшко Л. А.</i> Динамика политического сознания студенческой молодежи на пути от транзитивного к гражданскому обществу в Украине	294
<i>Климчук В. А.</i> Мотивационная грамотность личности в контексте психолого-политических проблем социализации молодежи	306
<i>Шусть В. В.</i> Политико-аксиологическое пространство региона Украины как маркер социокультурной идентификации молодежи	314
<i>Мяленко В. В.</i> Концепция профессиональной самореализации молодежи	326
<i>Фальковская Л. Н.</i> Правосознание современной молодежи как условие развития правового государства	337
<i>Кириченко В. В.</i> Политический выбор студенческой молодежи: формирование позиции “за” и “против”	349

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОММУНИКАЦИИ:
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ
И ПСИХОТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ МЕХАНИЗМЫ**

<i>Карпенко З. С.</i> Психолого-историческая реконструкция социальных мифологем как метод противодействия манипулятивным медиатехнологиям	361
<i>Зеленин В. В.</i> Культурно-антропологические источники психотехнологий современной информационно-психологической войны	371
<i>Осадько О. Ю.</i> Коммуникативные механизмы развития политико-правовой компетентности личности	389
<i>Ивачевская О. В.</i> Социальный диалог в политической сфере: основные риски неуспешной коммуникации	401
НАШИ АВТОРЫ	413

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES AND PRIORITY TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY AT THE CURRENT STAGE OF SOCIAL DEVELOPMENT

<i>Diduk I. A.</i> Historical experience as a factor of individual' integration in modern political environment.....	3
<i>Zhornova Olga I. Zhornova Olena I.</i> Non-governmental organizations as an object of political and social psychology research	13
<i>Drozdov O. Yu.</i> "Geopolitmetria" as a research method of studying mass geopolitical consciousness.....	26
<i>Susska O. O.</i> Semio-sociopsychological principles of research on "appearance of society" in media communicative systems	40
<i>Blozva P. I.</i> Psychological resource of social capital in developing civic competence of an individual: theoretical analysis	48

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN UKRAINE: SCENARIOS AND DIMENSIONS

<i>Sushyi O. V.</i> Independence and Integrity of the Ukrainian State: Value Aspects of National Consolidation.....	61
<i>Voznesenska O. L., Cherepovska N. I.</i> Media context of manifestation of patriotic sentiments by the representatives of East and West Ukraine	74
<i>Pavlenko V. M., Samoilenko M. V.</i> High school students' s ocial identity and attitude towards current sociopolitical situation	89
<i>Gornostay P. P.</i> Ukrainian civic identity and its evolution.....	98
<i>Khazratova N. V.</i> Civic identity in the structure of personal identity	112
<i>Rybachenko V. F., Tsal-Tsalko M. V.</i> Information and Communication support in the Process of Ukraine's European Integration (formulation of the problem)	126

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEMOCRATIZATION OF THE POLITICAL LIFE AND DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

<i>Vasiutynskiy V. O.</i> Value sense of individualism and collectivism in representaions of ordinary citizens	136
--	-----

<i>Petrunko O. V.</i> Consolidation potential of pedagogical community in social transformation realities	146
<i>Tovstokora J. V.</i> Recognition of “otherness” as condition for reducing risks of society polarization	157
<i>Variagina A. A.</i> Development of forms of citizen online participation in socio-political processes of modernity	166
<i>Danylchenko T. V.</i> Neighborhood as a factor of subjective social well-being	177
<i>Smotritsky A. V.</i> Transformation of social identity of voluntary migrants in conditions of megacity	189
<i>Gorbunova V. V.</i> Systematics of teambuilding techniques within the boundaries of value-role approach to the teambuilding	199
<i>Golentovska O. S.</i> Personal success in team activities in Ukrainian and Russian scientific research	209
<i>Vinkov V. Yu.</i> Representations of vital success: state of the development of the matter in social psychology	221

POLITICAL LEADERSHIP AND PSYCHOLOGY OF THE POLITICAL CHOICE

<i>Tatenko V. O.</i> About the phenomenon of leadership in the context of the Agent-Deed Approach	232
<i>Krasnyakova A. O.</i> Internet communication as a factor of consolidation of individual political subjectivity	343
<i>Sosnyuk O. P., Ostapenko I. V.</i> Psychosemantic analysis of the peculiarities of how university students perceive the image of modern politicians	254
<i>Kyrylenko H. O., Lutsenko O. L.</i> The criteria of political leaders assessment obtained by repertory grids method	262

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF YOUTH SOCIALIZATION UNDER SOCIAL TRANSFORMATION AND REFORMING OF EDUCATION

<i>Zhadan I. V.</i> Social discourse resources as a factor of structuring value component of the university students’ political world outlook	273
<i>Frolov P. D.</i> Children of independence: touches to a prospective social and psychological portrait	283
<i>Kyriashko L. O.</i> Dynamics of political consciousness of university students on the way from transitive to civil society in Ukraine.	294
<i>Klymchuk V. O.</i> Motivational literacy of an individual in the context of psychological and political aspects of socialization of youth	306

<i>Shust V. V.</i> Political and axiological dimension of Ukraine's region as marker of youth socio-cultural identification	314
<i>Mialenko V. V.</i> The concept of professional self-realization of youth	326
<i>Falkovska L. M.</i> Modern youth's sense of justice as a condition for legal state development.....	337
<i>Kyrychenko V. V.</i> Political choice of college students: formation of "for" and "against" positions.....	349

**POLITICAL COMMUNICATION: SOCIO-PSYCHOLOGICAL
PATTERNS AND PSYCHO-TECHNOLOGICAL MECHANISMS**

<i>Karpenko Z. S.</i> Psychological and historical reconstruction of social mythologemes as a method of countering manipulative mediatechnologies	361
<i>Zelenin V. V.</i> Cultural-anthropological sources of psychotechnology of modern information-psychological warfare	371
<i>Osad'ko O. Yu.</i> Communicative mechanisms of developing political and legal competence of an individual	389
<i>Ivachevs'ka O. V.</i> Social dialogue in the political sphere: the main risks of unsuccessful communication.....	401
AUTHORS.....	413

Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – 428 с.

Досліджуються психологічні аспекти актуальної суспільно-політичної ситуації в країні, зокрема питання загальнонаціональної консолідації, розбудови громадянського суспільства, євроінтеграції та демократизації, соціальних процесів, що відбуваються в умовах зовнішньої воєнної агресії проти України. Аналізуються психологічні чинники формування та вияву громадянської ідентичності, політико-правової компетентності, патріотичних почуттів та ціннісних вимірів політичної свідомості українців. Представлено результати вивчення політично значущих соціальних феноменів (індивідуалізму та колективізму, соціального благополуччя тощо). Зроблено низку наукових узагальнень емпіричних досліджень, які розкривають динаміку та потенціал розвитку політичної свідомості молоді – покоління, що виросло і сформувалося в умовах становлення незалежної України. Значну увагу приділено аналізу медіаконтексту політико-психологічних процесів і явищ, інтернет-комунікації, психологічним способам протидії маніпулятивним медіатехнологіям.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних науках, викладачам і студентам.

Исследуются психологические аспекты актуальной общественно-политической ситуации в стране, в частности вопросы общенациональной консолидации, построения гражданского общества, евроинтеграции и демократизации, социальных процессов, протекающих в условиях внешней военной агрессии против Украины. Анализируются факторы формирования и проявления гражданской идентичности, политико-правовой компетентности, патриотических чувств и ценностных измерений политического сознания украинцев. Представлены результаты изучения политически значимых социальных феноменов (индивидуализма и коллективизма, социального благополучия и др.). Сделан ряд научных обобщений типичных эмпирических исследований, раскрывающих динамику и потенциал развития политического сознания молодежи – поколения, которое выросло и сформировалось в условиях становления независимой Украины. Значительное внимание уделено анализу медиаконтекста политико-психологических процессов и явлений, интернет-коммуникации, психологическим способам противодействия манипулятивным медiateхнологиям.

Адресуется ученым, работающим в области политической психологии и смежных науках, преподавателям и студентам.

This collection of articles present findings of the research on psychological aspects of current social and political situation in the country, and in particular such issues as national consolidation, development of civil society, European integration and democratization, the social processes that are taking place under the foreign military aggression against Ukraine. The psychological factors of development and display of citizenship identity, political and legal competence, patriotic sentiments and value dimensions of political awareness of Ukrainians are under analysis. The outcomes of studying of politically significant social phenomena (individualism and collectivism, social well-being, etc.) are presented. The authors have made a number of scientific generalizations of empirical studies which unfold the dynamics and the potential of the development of youth political awareness – awareness of the generation that grew up and shaped under formation of the independent Ukraine. Considerable attention is paid to the analysis of the media context of political processes and phenomena, Internet communication, psychological ways of resistance to manipulative media technologies.

The publication is intended for the scientists who work in the field of political psychology and allied sciences, lecturers and students.

ББК 66.07+88.8

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 2 (16)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *Т. Я. Герук, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *С. І. Позняк, М. Ю. Сидоркіна*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Підписано до друку 14.05.2015 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 27,0.

Тираж 300 пр. Зам. № 71.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
